RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI

KNJIGA 286

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE
KNJIGA III.

UREDNIK
Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

RAD

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE

ZNANOSTI I UMJETNOSTI

ZAGREB

1952

GRGA NOVAK

NOBILES, POPULUS I CIVES – KOMUNA I UNIVERSITAS U SPLITU 1525.—1797.

I.

BORBA PUČANA I PLEMIĆA U SPLITU OD »ZATVARANJA« VELIKOG VIJEĆA DO ZASJEDANJA »VIJEĆA GRAĐANA I PUČANA« (1334.-1512.)

Otkad je g. 1334., bilo onemogućeno pučanima grada Splita da budu članovi Velikog vijeća, počinje stalna i neprekinuta borba između puka i plemstva u tome gradu. Plemstvo, koje je imalo u rukama svu vlast, dalo je sebi i sve moguće privilegije, koji su u većini slučajeva išli na štetu puka. S druge je strane puk nastojao da ne snosi sam sve terete i tražio je od plemića, da i oni ponesu svoj dio. Kad je pak g. 1420. Split došao pod vlast Venecije, u ugovoru između novog gospodara i Splita izričito je utvrđeno, da pučani ne mogu biti članovi Vijeća ni postati plemići grada Splita. Godine 1443. splitski je knez Cristoforo Marcello učinio nekoliko splitskih pučana plemićima. To je izazvalo veliko ogorčenje kod većine Velikog vijeća, koje je tražilo, da se ono definitivno »zatvori«, t. j. da se nitko ne može imenovati njegovim članom, kome to po statutu ne pripada. To je »zatvaranje« Velikog vijeća grada Splita izvršeno dukalom dužda Pasqualisa Maripietro 30. siječnja 1470. g.

Da se opru presezanju plemića, koji su u svom Velikom vijeću donosili razne zaključke na štetu pučana, počeli su se splitski pučani sastajati i donositi svoje zaključke, pa i izabirati svoje izaslanike, koje bi slali knezu u Splitu ili vladi u Veneciji, da mole zaštitu od presezanja plemića. S druge je strane Veliko vijeće osjetilo, kolika mu opasnost prijeti od pučkih sastanaka, pa je molilo vladu, da ih zabrani. Ali vlada to nije učinila, nego je štoviše te pučke sastanke dopustila uz uslov, da ih dopusti knez i da im prisustvuje.

Ohrabreni, pučki su vođe g. 1460. tražili, da im se dopusti da na tim sastancima izabiraju nekoliko njih između pučana, koji bi se onda od vremena do vremena sastajali, da raspravljaju o pitanjima koja su puk

[1] Borbu pučana i plemića u Splitu od g. 1420.-1524. obradio sam u svojoj radnji »Split u Marulićevo doba«, Zbornik Marka Marulića, Jug. Akad., Zagreb 1950., str. 63-83.

interesirala. Kako je to trebalo biti neko pučko vijeće, naprama plemićkom, naiđoše na jaku opoziciju i ne uspješe.

Ali, taj neuspjeh nije spriječio pučane, da se, kadgod je to trebalo, sastanu i da se opru presezanjima plemića. Bilo je mnogo prilike za to, u prvom redu oružanje galije, za što je trebalo snositi teret naoružanja i dati ljude za veslače i borce. Plemići su uvijek htjeli da oni budu oslobođeni i jednog i drugoga, a pučani su tražili i razmjerno učešće plemića.

U zajedničkoj borbi pučana svih dalmatinskih komuna 1481. g. zbog oružanja galije određene pojedinoj komuni splitski su pučani pridonijeli znatan udio i sudjelovali u zajedničkom poslanstvu svih pučkih izaslanika u Veneciju u početku veljače 1482. g.[2]

U svojoj komuni splitski pučani osvajaju poziciju za pozicijom, polako i uz velike napore, ali stalno. Godine 1472. uspješe, da je od dvojice, koji su imali nadzirati trošenje novca za popravak gradskih bedema, jedan trebao biti plemić, a drugi pučanin. Iste godine uđoše oni u odbor od dva »procjenitelja« za isplatu 201 dukata kleru i biskupu, pa je jednog od te dvojice biralo Veliko vijeće, a drugi je imao biti pučanin i postavljao ga je knez. Pored toga prizna vlada pučanima pravo na tumača, koji je prevodio knezu izjave Splićana, koji nisu znali talijanski, i riječi kneza, koji nije poznavao hrvatski jezik.[3]

U napetoj borbi sa splitskim plemićima stajao je na strani pučana i jedan knez i kapetan Splita, Giovanni Bollani, koji je postao splitskim knezom g. 1481. Za njegove uprave dobiše pučani pravo da biraju svog »soprastanta«, koji je zajedno sa soprastantom, koga je biralo Veliko vijeće, određivao straže i bilo mu je stavljeno u dužnost naročito to, da pazi, da se one ne određuju protiv interesa pučana.[4]

Taj privilegij, da pučani biraju svoga soprastanta, nije mogao biti ostvaren, dok oni nisu imali jedno svoje biračko tijelo, koje im je posebno od strane vlasti potvrđeno. Knez Bollani je nekoliko puta sazvao pučane na sastanak i dao, da oni glasaju balotažom i biraju, kako su to radili plemići u svom vijeću. Ali to je on radio na svoju ruku. Pučani su se tada, g. 1483., obratili »sindiku i provizoru na Jadranu i izvan njega« Jerolimu Marcellu, moleći ga, da im dopusti, da mogu u svojoj »kongregi« (pučkoj skupštini) birati svoje činovnike, a među njima i pučkog kamerlenga (blagajnika), koji će, zajedno s plemićkim, ubirati novac i voditi knjigu o prihodima i rashodima.[5]

Sindik i providur na Jadranu Marcello odobri pučanima, da u svojoj kongregi biraju činovnike, koje im je vlada dopustila.

Kad su plemići tada ogorčeno ustali protiv toga, a Marcello ih nije zadovoljio onako, kako su oni to tražili, obratili su se vladi u Veneciji, napadajući oštro kneza Bollanija. Istovremeno su uprli sve jače, da uvjere i Marcella, kako pučani traže nešto, na što nemaju pravo. I us-

[2] G. Novak, Split u Marulićevo doba, u cit. Zborniku, 74, 75.
[3] Isti, o. c., 70, 72.
[4] Isti, o. c., 76.
[5] G. Novak, o. c., 76.

pješe, pa je Marcello 4. lipnja 1484. odlučio, neka se drže prijašnjih običaja. Tek su 30. lipnja 1499. splitski pučani dobili pravo da drže svoje kongrege.[6]

U daljoj borbi uspješe pučani još više, pa su se g. 1512. sastali u »vijeće«, »po dopuštenju i naredbi prejasnoga gospodina kneza i kapetana«, »da se izaberu i imenuju uobičajeni prokuratori«, »u kojem je vijeću učestvovalo stotinu i osam muževa«. Taj »Consiglium Universitatis Civium et Popularium« izabrao je četiri prokuratora, zatim soprastanta »pro ordinandis vigiliis et custodiis«.[7]

II.

SPLITSKI PUČANI TRAŽE, DA U SVOJOJ KONGREGI BIRAJU: 4 PUČKA PROKURATORA, PUČKOG KAMERLENGA, 1 PREDSTOJNIKA (SOPRASTANTA), 1 TUMAČA, 1 PROCJENITELJA I 1 MASARA

Polagano, ali stalno splitski su pučani stjecali sve više učešća u upravi svoje komune. Kad su potpuno utvrdili jedna prava, onda su uzimali sami nova znajući dobro, da će iza toga plemići odmah ustati, da im te nove privilegije ospore. Još od 1471. g. imenovao je knez jednog pučanina, koji će s jednim plemićem nadzirati, da se novac, što preostane, pošto se namire svi komunalni troškovi, upotrebljava za gradnju bedema. To nije bio nikakav »kamerlengo«, blagajnik, nego samo jedan član odbora za trošenje novca za gradnju bedema. Međutim su splitski pučani uspjeli da uvjere kneza i kapetana Gianbattistu Molina, da na osnovu one odluke iz 1471. g. pučani imaju pravo na svog kamerlenga. I doista je 24. juna 1525. g. imenovan od kneza i kapetana splitskoga Gianbattiste Molina Grgur pok. »ser« Augustina *za blagajnika pučana.* Plemići nisu tog pučkog blagajnika smatrali blagajnikom, kamerlengom, pa nisu ni protestirali protiv toga imenovanja, ali mu nisu priznavali nikakva prava, niti su mu davali ikakve plaće.[8]

Splitski su pučani sada mislili, da će knez i kapetan Molino poći i dalje, pa su u novembru 1525. g. poslali k njemu svoje izaslanike, koji su ga zamolili, da dopusti, da se pučani sastanu (congregare) »na zvon zvona« u prisutnosti samoga kneza ili njegova kancelara i da na toj skupštini izaberu: *četiri prokuratora puka, jednog komunalnog kamerlenga, jednog soprastanta,* koji će se brinuti za straže, jednog *tumača,* jednog *procjenjivača desetina,* jednog *masara,* koji će nadzirati zaloge građana, koji su se nalazili kod plemićkih službenika.

Zahtjevi splitskih pučana izgledali su knezu Molinu, uza svu njegovu naklonost prema njima, ipak pretjerani, ili bar krupni, i nije htio da ih

[6] Isti, o. c., 79.
[7] Isti, o. c., 80, 83.
[8] Libro d'oro della Magnifica Comunità di Spalato, u Gradskom muzeju u Splitu. fol. 101, 37.

napreèac zadovolji. On pozva i predstavnike plemstva, da èuje njihovo mišljenje o toj stvari, a iza toga predstavnike i jednih i drugih, koji su pred njim cijelu stvar raspravili. Tek je sada upoznao knez i kapetan Molino, da je stvar vrlo važna. Zbog toga on ne dopusti pučanima da sazovu skupštinu radi izvršavanja tih izbora, nego uputi cijelo to pitanje svojoj vladi u Veneciji, neka ona odluči, pošto ih sama sasluša.

Sada su pučani zamolili kneza i kapetana, da im dopusti da se sastanu u njegovoj prisutnosti i da na tom sastanku izaberu dva poslanika, koji će poći vladi u Veneciju. Kad im knez to dopusti, sastadoše se, 17. augusta 1525. g., *29 građana*, pripadnika splitskog puka, u prisutnosti samoga kneza i izabraše dva poslanika, koji će poći u Veneciju moliti da vlada dopusti da se splitski pučani mogu uz pristanak splitskog kneza sastajati na zvon zvona u prisutnosti toga kneza ili njegova kancelara i da na takvom sastanku biraju *četiri prokuratora*, koji će pred rektorom (knezom i kapetanom) braniti prava pučana, zatim *komunalnog kamerlenga*, koji će upravljati i ravnati novcem komune zajedno sa plemićkim kamerlengom, nadalje *soprastanta* (pročelnika) straža, koje po noći čuvaju gradske bedeme, jednog *tumača*, koji će kod vlasti prevoditi za one, koji »ne poznaju latinski jezik«, jednog *procjenjivača* desetina, jednog *blagajnika* (cameraro), koji će biti pregledač (scontro) zajedno s onim plemićkim. Svi ti namještenici, treba da budu plaćeni od komune, i to onoliko, koliko su plaćene iste ili slične službe, koje su u rukama plemića. Ta dva pučka poslanika bila su *Marin Domicio* i *još jedan*.[9]

Pučki poslanici nisu pošli u Veneciju odmah poslije izbora. Tek 20. novembra izdao je knez i kapetan Gianbattista Molino vjerodajnicu Marinu Domicio, koji je jedini trebao da pođe, vjerojatno zbog nemogućnosti da se dvojica pošalju, jer su ti pučki poslanici išli na račun puka, zapravo građana, koji su namirivali trošak iz svojih privatnih sredstava. Međutim prije polaska svog poslanika u Veneciju pođoše 22. novembra 1525. g. knezu i kapetanu prokuratori puka Jakov Gregorice (Grgurice) i Franjo Terzago te u ime svoje i trećeg prokuratora puka Marka iz Ankone zamoliše kneza, da saopći plemićima, da će pučki poslanik krenuti u Veneciju, pa ako oni žele da pošalju tamo i svoje poslanike, neka to izvole učiniti, kako bi tamo bili i jedni i drugi u isto doba.

Još istoga dana poslao je knez javnog glasnika Martina Majnića sindiku splitske komune Kristoforu Papaliju i obavijestio ga o poruci pučkih prokuratora.

Sutradan, 23. novembra, dobio je knez odgovor sindika Papalija. Sindik Papali ističe u svom odgovoru, da nitko ne može biti »prokurator i branitelj puka« (procurator et defensor del populo). Tu čast da su pučani sebi uzeli bez ikakva prava na to. On ne priznaje ni tu trojicu kao prokuratore puka, jer da oni to ne mogu biti. Pučani su izabrali te prokuratore »protiv svakoga prava i poštovanja prema pravdi i zakonu«. On protestuje, što su se oni usudili da nešto poručuju plemićima, i ne će se prema toj poruci vladati. Pučki izaslanik u Veneciju

[9] L. d. o. 171, 56, 57.

ne smije se nazivati imenom »orator«, jer su ti izaslanici protuzakonito izabrani. Plemići će poslati svoje poslanike u Veneciju, ali će taj trošak platiti pučani.[10]

U početku godine 1526. našli su se zajedno u Veneciji i poslanici (ambasciatori) plemića i izaslanici (nontii) puka, gdje su i jedni i drugi branili svoje stanovište. Pošto ih je saslušala, nije vlada donijela nikakvu meritornu odluku, nego ih je otpustila i preporučila im, da se vrate u Split i da tamo žive u miru jedni s drugima. Odmah zatim uputio je dužd Andrea Gritti 24. marta 1526. pismo novom splitskom knezu Nikoli Memu, u kojem nalaže, da se svom snagom mora da stara i za interese plemića i za one pučana, kao i za to, da oni žive u miru jedni s drugima, i da takve razmirice treba da prestanu. U slučaju da bi tko, bio to plemić ili pučanin, pokušao da sije među njima razmirice na štetu mira i reda, ima se to odmah javiti vladi, koja je odlučila, da »one, koji bi bili kolovođe, tako oštro i strogo kazni, da će se pokajati za svoju zabludu i postati primjer drugima, da žive mirno i spokojno, u zajednici«.[11]

Ta prijetnja mletačke vlade nije mnogo pridonijela stišavanju razmirica između plemića i pučana u Splitu. Plemići nisu pučanima htjeli priznati nikakva prava i privilegije, a pučani su u mnogim stvarima postupali kao da oni ta prava i privilegije imaju i da im je vlada to i priznala.

Mora da je novi knez i kapetan uvidio, da bi plemići ipak trebali da priznaju pučanima neka prava, kad se doskora odlučio, da im, uprkos žestokom otporu plemića, prizna jedan od njihovih najvećih zahtjeva, a to je pučkog kamerlenga, koga je imala da plaća komuna.

Memov prethodnik bio je 24. juna 1525. imenovao za pučkog blagajnika (camerarium huius fidelis populi) Grgura pok. Augustina. Kad plemići nisu htjeli ni da ovoga priznaju kao takvog, a prema tome ni da mu dadu nagradu, koja bi mu pripadala, zatražiše pučki prokuratori Marin Domicio, Grgur pok. Augustina i Miho de Tinctoribus preko kneza i kapetana, da se pučkom blagajniku isplati nagrada, koja mu pripada, ili barem da komuna prizna, da mu taj novac duguje. Osim toga zamoliše, da bude izabran i imenovan novi blagajnik za iduću godinu, koji će vršiti dužnost »prema privilegijima«, koje je mletačka vlada pučanima dala. Istovremeno oni zamoliše, da se tako i ubuduće postupa. Privilegij, na koji su se oni pozivali, bio je onaj vlade od 15. jula 1471., zatim odredba kneza Matea Leona iz iste godine, kao i druge, koje smo već spomenuli, a i još neke. Knez Memo pozvao je na to u nekoliko navrata i spomenutog sindika komune Papalija i tolike druge plemiće, koji su opet pobijali pučke zahtjeve navodeći razne odluke vlade i splitskih knezova i kapetana.

Pošto je sve to ispitao i proučio, splitski je knez i kapetan Memo donio odluku 30. novembra 1526. godine, da *komuna ima da plati nagradu pučkom blagajniku spomenutom Grguru, i to 40 dukata*, ili da ga upiše kao vjerovnika komune u svoje spise za tu svotu.

[10] L. d. o. 172.

[11] Andreas Gritti dei gratia Dux Venetiarum etc. Nobili et sapienti viro N-o Memo etc. dd 24 martii 1526.

Istom odlukom imenova knez Memo za pučkog blagajnika za iduću godinu Mihovila de Tinctoribus uz iste uvjete i sa istom nagradom. »I tako ima se svake godine izabrati jedan od spomenutih pučana, koji će vršiti spomenutu službu prema namjerama Prejasnog Vladanja«.[12]

Donoseći tu odluku, knez je Memo istaknuo, da taj pučki blagajnik treba da ima 40 dukata nagrade, »kako su to imali njegovi prethodnici«, i da on imenuje Mihovila de Tinctoribus za pučkog blagajnika za iduću godinu »na način, na čast i koristi, koje smo gore naveli i koji su uobičajeni«.

Iz tog bi se činilo da je sve to već postojalo kao stalna služba, ali nije tako. Ne samo da takav kamerlengo, kakva su pučani sada htjeli da imaju, nije nipošto identičan sa onim skromnim nadziračem trošenja preostatka budžeta za gradnju gradskih bedema, nego je on nešto novo kudikamo važnije i veće. To je pravi drug onome plemićkom, i on ima pravo da uz njega vodi komunalnu blagajnu. Toga dosada nije uopće bilo.

Kad je ta kneževa odredba bila 30. novembra 1526. pročitana na »pjaci« pred kneževom palačom, plemići se uvelike uzbuniše, a dva sindika, Kristofor Papali i Jakov Jakoblić pođoše u kneževu kancelariju i izjaviše u zapisnik, da protestuju protiv te odluke i da će se prizvati na višu vlast.[13]

Oni to odmah i učiniše i obratiše se na generalnog kapetana mora Petra Lando. Taj pozove i pučane, i pošto je saslušao i jedne i druge, nije htio da donese nikakve odluke, nego prepusti da o tome odluči sama vlada.[14]

III.

POPOLO GROSSO I POPOLO MINUTO U SPLITU — CIVES ET POPULARES

Stari splitski statut poznaje u Splitu samo plemiće i pučane (nobiles et populares ili populus). I poslije dolaska Splita pod Veneciju postojali su u Splitu još uvijek samo plemići i pučani. I dok su plemići sačinjavali splitsku komunu (comunitas), pučani su sačinjavali »zajednicu grada Splita« *(universitas terrae Spalati)*.[15] Prvi put nalazimo spomenute građane Splita 1441. g., kad se oni nazivaju »cives«. Međutim to cives može da znači i uopće sve stanovnike grada Splita. Svi, koji nisu plemići, nazivaju se i dalje službeno samo populares — pučani.[16] *Universitas populi* stoji još uvijek 1460. i 1461. g. uz komunu, koju zastupaju plemići, i uz nobiles stoje »populares« još i 1468. g.[17] I 1471.

[12] Nos Nicolaus Memo Comes Cap-neus dd. 30 nov. 1526. L. d. o. 57.
[13] L. d. o. 58.
[14] Nos Petrus Lando Capt. Generalis Maris dd. 12. decembr., 1526.
[15] Franciscus Foscari — Joanni Gradenico dd. 2 aprilis 1432. — L. d. o. 9. i 174.
[16] L. d. o. 26.
[17] L. d. o. 29.

g. nalazimo samo plemiće s jedne strane i puk s druge (nobiles i populus).[18] Godine 1483., pa 1484. nalazimo u Splitu službeno još uvijek samo plemiće i pučane,[19] u koje se računaju i pridošli stranci primljeni u splitsko građanstvo, kao Cambii[20] i drugi.

Prvi put nalazimo službeno unutar samoga puka istaknutu razliku godine 1499. Tadašnji »sindici i provizori unutar Jadrana« Bernardin Lauredano i Nikola Delfino u svom pismu splitskom knezu i kapetanu Marinu Mauru od 30. juna 1499. kažu, da su saslušali »ser« Ciprijana Tintora i »ser« Ivana Rosana, poslanike tih najvjernijih *građana i pučana.*[21]

Odsada dalje javlja se gotovo uvijek u spisima samih pučana i u onima, u kojima vlada ili knez i kapetan odgovaraju pučanima, taj naziv građani i pučani — cives et populares, pod kojim se razumije uvijek cio puk Splita, odnosno universitas Spalati, dakle zajednica grada Splita. Ta se universitas zove 1512. Universitas civium et popularium Spectabilis Civitatis Spalati (Zajednica građana i pučana poštovanoga grada Splita).[22] Međutim se prokuratori nazivaju 1525. prokuratori puka ovoga grada (procuratori del populo di questa città). Istovremeno naziva tadašnji splitski knez pučane građanima (cittadini),[23] ili pak građanima-pučanima (cittadini popular de Spalato).[24] Mletačka vlada naziva poslije toga 1526. g. poslanike pučana poslanici onog najvjernijeg puka (li nontii de quel fidelissimo populo), a puk naziva popolari (pučani). Grgur pok. Augustina, naziva se 1526. blagajnikom puka, a pučani populares.[25]

I ponovo se 17. jula 1539. u duždevu pismu splitskom knezu Alojziju Delfinu splitski puk vas bez razlike naziva najvjerniji puk (fidelissimo populo).[26] Godine 1555. svi se pučani zajedno nazivaju pučani — populares, — ali se istovremeno i u istom spisu pučka zajednica naziva zajednica građana i puka (Università dei Cittadini et Populo), a članovi te zajednice građani-pučani (cittadini Popolari). Sama vlada odgovarajući pučanima kad zahtjevaju liječnika, kaže da splitska komuna mora izabrati i uvijek držati u Splitu »liječnika-fizika« »tako da i plemići i građani i pučani imadu ko će da ih liječi«.[27] Ovdje su jasno odijeljeni: plemići, građani i pučani. Međutim se sve jače opaža da puk znači cjelokupnu zajednicu, a građani i pučani isto tako, dok sama riječ građani-pučani odvaja građane od ostaloga puka.

[18] U Državnom Arhivu u Zadru (prijepis) dd. 30 dec. 1471.
[19] L. d. o. 40.
[20] L. d. o. 35.
[21] »Nuncios istorum fidelissimorum Civium et Popularium«. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[22] Copia tratta dal libro manoscritto autentico esistente etc. u Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[23] L. d. o. 171, i 56, 57.
[24] L. d. o. 172.
[25] L. d. o. 173, 57, 58.
[26] Petrus Lando etc. Dux etc. Joani Aloysio Delphino etc. dd. 17 julii 1539 — U Drž. Arhivu u Zadru, l. c.
[27] L. d. o. 73 — I u zadarskom arhivu dukala Franc. Venerio - Aloysio Ferro, l. c.

Mi smo već vidjeli, kako se događalo u Splitu, da su plemići znali da podstaknu razdor u puku i da na taj način sprečavaju namjere njegovih vođa. To se, istina, rijetko događalo, sve dotle, dok su interesi svih pučana bili identični, točnije, dok se oni nisu međusobno sukobljivali. Dogodilo se međutim i u Splitu, koji je bio u prvom redu trgovački grad, da su imućstvene prilike dovele do sve većih razlika između pojedinih pučkih porodica. Bogatstvo i znanje počelo se unutar samoga puka da odvaja od neuke, nepismene ili siromašnije mase, bogati trgovci i učena čeljad od malih obrtnika, zanatlija i težaka. I u Splitu se stvara »popolo grosso« i »popolo minuto«, kako je to bio slučaj gotovo u svim većim gradovima Italije, odakle su mnogi bogati trgovci došli. I kao što se to događalo u Italiji, a i u drugim nekim mjestima Dalmacije, nisu ti bogati trgovci htjeli da budu sasvim u istom položaju s ostalim pukom. Mi ih nalazimo u Splitu uvijek u prvim redovima, kada je riječ o borbi između vlastele i puka, oni su i gotovo jedini kandidati za časti, koje su već pučani stekli, jedino ih oni i postižu. Oni su poslanici puka u Veneciju, njegovi izaslanici kod kneza i kapetana u Splitu, kod sindika za Jadran i t. d.

Sve to ne bi još uvijek dovelo do sukoba interesa između njih i ostaloga puka, koji i nije imao ni vremena, ni znanja ni volje da te časti uživa i prepuštao ih je vrlo rado tim bogatijim pučanima, to više, što je nagrađena bila, i to mršavo, jedino jedna služba, naime ona »skontra«, ili kako su ga pučani nazivali pučkog kamerlenga (blagajnika), a i za to se još uvijek trebalo boriti.

Međutim su se i u Splitu, kao i drugdje, počeli ti bogatiji i ugledniji pučani da uklanjaju onim službama, koje su trebali pučani da vrše, a za koje su oni smatrali, da ne odgovaraju njihovu načinu života i njihovu ugledu.

Svi pučani, bili oni bogati ili siromašni, trebali su da snose troškove za oružanje galije, da čuvaju stražu u gradu i na njegovim bedemima, da budu mornari na galijama i da rade one javne radove, koji su bili potrebni za odbranu grada. Još prije nego je u Splitu došlo do sukoba između bogatijih i siromašnijih pučana zbog toga, što su se oni bogatiji uklanjali nekim svojim dužnostima, nastao je on u Trogiru, gdje se razvio do velike oštrine. Siromašniji su se trogirski pučani obratili tada mletačkoj vladi, koja je 11. aprila 1492. odlučila, da svaki pučanin mora udovoljavati svojim dužnostima bez obzira na bogatstvo i ugled, a oni, koji ne će da takove poslove rade, neka nađu sebi zamjenika.[28]

Ni splitski siromašniji pučani nisu trpjeli, da se oni bogatiji i ugledniji izvlače od dužnosti, na koje su podjednako bili obavezani, jer su u tom slučaju te dužnosti padale na siromašnije. Ugledniji su se građani znali da izvlače na stotine načina, nalazeći sebi izlike i opravdanja pred vlašću.

Taj »mali puk«, kako je on sebe nazivao, nije nikako bez neke veće civilizacije i znanja. Iako siromašni, bili su to splitski građani, od kojih su neke porodice već od osnutka Splita u njemu bile. Bio je to isto onakav mali puk — popolo minuto — kao i u talijanskim gradovima,

[28] L. d. o. 149.

koji nije u civilizaciji ni u čemu zaostajao iza bogatijih građana i plemića. On se skupljao u raznim bratovštinama, »školama«, gdje je razgovarao ne samo o spasu svoje duše, nego i o svojim javnim prilikama i neprilikama. U tim bratovštinama razgovaralo se i o nastojanju bogatijih građana, da se izvuku od različnih dužnosti, koje su onda to jače padale na teret ostalim pučanima. Ojađeni mali puk tražio je i našao način, da se potuži na svoje supučane, kad su u decembru 1547. g. boravili u Splitu sindici Vicenzo Lando i Vettore Bragadino. Tada se sastadoše svi odbornici i časnici svih splitskih bratovština i izabraše Bertana Mantelića, da on u njihovo ime pođe u kneževu kancelariju i da iznese njihove tužbe na bogatije pučane. On to i učini, na što su spomenuti sindici odlučili, »*da svi pučani imaju da snose sve i pojedine radnje i terete, da čuvaju stražu i daju druga podavanja,* koja su od vremena do vremena potrebna, i da nitko, bio on u bilo kakvom položaju, bilo pod kojomgod izlikom ili na bilo koji način, ne može da bude oslobođen ili izuzet ili prost od spomenutih radova, tereta, straža ili bilo kojih javnih podavanja i rabota, nego da svi, *ne izuzevši nijednog,* imaju da jednako budu tome podložni«.[29]

Takva odluka sindika za Dalmaciju bila je ne samo protiv interesa bogatijih i uglednijih građana, nego i na štetu njihova ugleda. Mali puk je pokazao, da može ne samo bez njih, nego i protiv njih da brani svoje interese. Štaviše splitski »popolo grosso« nije dobio ni ono pravo, koje je dobio bio u Trogiru, naime da može mjesto sebe poslati zamjenika.

Krivicu za svoj neuspjeh bacali su ti bogatiji pučani na bratovštine, u čije je ime Bertan Mantelić i iznosio tužbu i molio sindike da stvar urede. Zbog toga su oni upozorili kneza i kapetana splitskog Julija Donada, da se u »školama« raspravlja o stvarima, koje se ne odnose na same škole i njihove interese, nego zasijecaju u prilike, koje su izvan tih škola, što nikako ne odgovara ni pravilnicima tih škola, a ni javnom interesu.

U vezi s time donio je knez i kapetan Splita Julije Donado 22. novembra 1548. odredbu, kojom zabranjuje svima i svakome, bio on svećenik ili svjetovnjak, da u tim školama govori o pitanjima i stvarima, koje u škole ne spadaju, nego se odnose na javni život grada. Dužnost je gaštalda, župana, prokuratora i drugih časnika pojedine škole da strogo paze, da se takve stvari u bratovštinama ne raspravljaju. Ako budu oni propustili da na to paze, i ako se bude i ponovo u tim bratovštinama govorilo o pojedinim odnosima između građana, bilo to između pučana i plemića ili između malog puka i ostalih njegovih pripadnika, odgovarat će časnici i bit će strogo kažnjeni.[30]

Bogatiji i uglednji pučani, koje ćemo odsada zvati građani, koji su i onako, preko svoga soprastanta, koga je knez imenovao redom iz redova građana, imali glavnu riječ u rasporedu straža, smatrali su kao neko svoje pravo da čuvaju stražu samo na zvoniku povrh trga (piazze). Kad su pak 1555. g. pučani izgubili svog soprastanta, desilo se, da je

[29] Vicenzo Barbadico e Vittore Bragadino, sindici, provedittori, avogadori della Dalm. 1547, 16 dec. L. d. o. 104.

[30] L. d. o. 70.

jedini soprastant, onaj plemićki, mogao da rasporedi straže, kako je htio. Tako se desilo, da je 1566. plemićki soprastant odredio mnogim građanima, da čuvaju stražu na bedemima grada. Ovi pak, smatrajući, da je tim povrijeđeno jedno njihovo pravo, uložiše odmah protest protiv toga. Odmah, 31. marta 1566. protestiraše pismeno Jakov Capogrosso, Jakov de Vegia (iz Krka) i Franjo Gasperović, a 2. aprila dođoše lično pred kneza Jakov Capogrosso, Damjan a Cruce i Deodat Dumibasić i izjaviše, kako su primili zapovijed, da imaju čuvati stražu na bedemima, što da je nešto novo, jer da oni nisu nikada nigdje drugdje stražarili, nego samo na zvoniku trga (pjace). Zbog toga zamoliše oni kneza i kapetana, da taj raspored opozove.

Knez i kapetan Splita Antun Pasqualigo nije njihovoj molbi udovoljio, nego se pozvao na odredbu sindika Veniera i Contarinija od 28. juna 1525., na odredbu kneza i kapetana Bolanija od 26. jula i Donada od 31. januara 1549., prema kojima su morali *svi građani bez razlike* da stražare na gradskim bedemima ili bilo gdje, kako ih ždrijebom zapane.[31]

Takva je odluka išla u prilog ostalih pučana, kojima je s jedne strane smetalo, što se te neke porodice od njih silom hoće da dijele i istaknu, a s druge, što su i siromašniji pučani željeli, da i njih može zapasti da čuvaju stražu na zvoniku, dakle na mjestu, koje je zaštićeno od nevremena, a ne uvijek na gradskim bedemima.

Građani su pak bacali svu krivnju na soprastanta, koji da iz nekih svojih interesa uvodi novotarije. Sada su spomenuti građani pošli da straže, kako im je bilo određeno, ali su ujedno odlučili, da će se obratiti na vladu u Veneciji s molbom, da ih takve dužnosti oslobodi. Radi toga su pošli odmah zatim, u aprilu 1566. g., u Veneciju.

*

IV.

ODLUČAN PREOKRET U PRAVIMA PUČANA I GRAĐANA

Splitski građani i pučani sastali su se 11. maja 1555. dopuštenjem kneza i kapetana splitskoga Alojzija Ferro, koji ih je sazvao, da izaberu svoje poslanike, koji će poći u Veneciju, da izlože vladi svoje molbe, prema kojima bi se imalo urediti nekoliko pitanja pučana u Splitu. Ta »zajednica građana i puka grada Splita« (Università dei Cittadini et Populo fidelissimo della città di Spalato) pošto je pretresla na svojoj skupštini sva ta pitanja, uputila je vladi ove molbe:

1) da se *u kongregi građana* biraju četiri prokuratora građanina pučana, kojima će biti dužnost da pođu pred kneza i kapetana svaki put, kad se bude radilo o stvarima, koje se tiču puka, da se za njih brinu i da ih brane — kako je to bilo u prošlosti uobičajeno;

[31] L. d. o. 169, 170.

2) da ta ista kongrega bira svake godine za jednu godinu jednog »scontra (preglednika) kamerlenga građanina pučanina« koji će biti pridan plemićkom kamerlengu, »eda bi komunalni novac bio bolje administriran«;

3) da ista kongrega bira jednog soprastanta građanina iz puka, koji će nadzirati straže i javne radove i zajedno sa plemićkim soprastantom paziti, da oni, koji su dužni, doista čuvaju stražu, i oni, koji treba da rade javne radove, da ih doista rade, pa da nitko ne bude prisiljen da bilo što čini mimo onoga, što je dužan;

4) da splitska komuna, zapravo Veliko vijeće, ne bira više kneževa kancelara;

5) da se sadanji kancelar, koji je u gradu načinio mnogo neprilika, makne sa svog položaja;

6) da, kad plemići zbog razmirica sa građanima šalju svoje poslanike u Veneciju, imaju da to čine na svoj trošak, kako to građani rade;

7) da kad god plemići budu u svom Velikom vijeću htjeli da zaključe neku stvar, koja bi mogla da bude na korist ili štetu bilo kojem pučaninu Splita, imaju da pučkim prokuratorima dadu prijepis svojih točaka, kako bi ih ovi proučili, kako se to radi u Trogiru, a i drugdje u Dalmaciji;

U 8-oj točki zahtijevali su pučani liječnika fizika, u 9-oj učitelja, u 10-oj straže u okolici Splita;

11) da se u buduće, kad se bude imala sastati uobičajena pučka kongrega (le solite congregazioni di esso fedelissimo populo) da izabere svoje činovnike i poslanike vladi u Veneciju, bude ona sazvana zvonjavom zvona, kako je to bio uvijek običaj.[32]

Sve to, što su sada pučani zahtijevali, nije bilo ništa novo; sve su to oni i prije zahtijevali, a i dobijali, da onda ponovo poslije otpora plemstva i izgube. Novo je bilo to, što su oni zahtijevali, da sve te časnike: soprastanta, prokuratore, skontra i poslanike u Veneciju bira njihova kongrega, dok su prije imali samo to pravo, da oni biraju poslanike u Veneciju, ali je i pučkog soprastanta i skontra i prokuratore, koliko su ih od vremena do vremena uspjeli da dobiju, imenovao odnosno »birao« sam knez i kapetan. Oni su se dakle htjeli sada osloboditi toga, jer nisu svi knezovi i kapetani bili skloni pučanima i mogli su da imenuju na te položaje, koga su htjeli. Sigurno u tome, što vlada nije htjela, da se oni sasvim emancipiraju od utjecaja kneza i kapetana pri biranju svojih časnika, treba da tražimo uzrok, zbog kojega im je vlada uskratila najvažnije, što su oni molili, a to je izbor tih časnika od strane njihove kongrege.

Na prvi njihov zahtjev o izboru prokuratora od strane pučke kongrege odgovorila je vlada tako, da je propisala sasvim nov način izbora prokuratora, i to ovaj: Sada će splitski knez i kapetan izabrati *trideset najboljih i najsposobnijih pučana građana*, i on će onda njihova imena ispisati na cedulje, koje će metnuti u jednu žaru (bossolo), pa kad

[32] Franciscus Venerio etc. Aloysio Ferro etc. L. d. o. 72-74. Isto u prijepisu ovj. u Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

ustreba pučkoj zajednici (università del popolo), da se što uradi za obranu puka ili njegovu korist, onda će knez izvući tri ceduljice, i tu trojicu onda imenovati za prokuratore puka, koji će braniti puk i zastupati njegove interese i pred vladom u Veneciji, i pred knezom i kapetanom u Splitu i pred bilo kojim vijećem ili magistratom Venecije. Kad pak bude svršeno ono, za što su ti prokuratori bili određeni, ima da svrši i njihova služba. Kad knez i kapetan izvuče iz žare prvu trojicu, žara se ima zapečatiti i u njoj ostaje još 27 imena. Ta žara tako zapečaćena ima da se čuva u kneževoj kancelariji. Kad pučani ponovo ustrebaju prokuratore, knez uzima tu zapečaćenu žaru, skida pečate i izvlači opet tri cedulje, i nova trojica postaju prokuratori. Na taj se način postupa, sve dok se ne izvuku sva tridesetorica. Kad svih trideset ceduljica bude izvučeno, knez i kapetan izabira opet tridesetoricu i stavlja trideset ceduljica s njihovim imenima u žaru, i onda se postupa kao i prije.

Na drugu točku, koja se odnosila na izbor skontra (preglednika) kamerlenga, odgovorila je vlada, da se postupa onako, kako se postupalo dosada, što je značilo, da će ga i odsada kao i dosada imenovati knez i kapetan.

Ma koliko ni u jednoj od tih dviju točaka nisu pučani postigli ono, što su željeli, ipak im se nije položaj pogoršao, bar ne znatno. Međutim su u pitanju soprastanta mnogo izgubili. Dosada je njihova soprastanta imenovao knez i kapetan. Taj je pučki soprastant trebao svakako da bude po volji samoga kneza, ali je opet on lično, dakle jedan građanin pučanin, zajedno s plemićkim soprastantom određivao straže. Sada vlada uopće nije dala pučanima takva soprastanta, nego je odredila, da se ima uvesti jedna knjiga, u kojoj će biti popisani svi oni, koji su dužni da čuvaju stražu i da rade razne manuelne poslove, kao i dan i sat, kada će to raditi. Kad neko izvrši stražu ili učini koji određeni mu posao, ima se to zabilježiti. Ta će knjiga stajati uvijek u kancelariji kneževoj, čuvat će je knežev kancelar i pokazati svakome, tko bude to tražio. Oni, koji budu mislili, da im je krivo napisano ili određeno, imaju pravo da se potuže knezu.

Vlada im nije izašla ususret ni s obzirom na izbor kneževa kancelara i udovoljila je samo toliko, što je odredila, da ista osoba ne može da u isto vrijeme, dok je knežev kancelar, bude i kancelar komune.

Što se tiče tadašnjeg kancelara, na koga su se pučani tužili i tražili da se otpusti, odluči vlada, da to pitanje preda svom kapetanu Jadrana, koji će o tom povesti istragu i ako je kriv, kazniti njega, ako pak nije, onda one, koji su ga krivo optužili i oklevetali.

Vlada nije udovoljila ni zahtjevu pučana, da poslanici plemića treba da idu u Veneciju na svoj trošak, nego je ostavila da bude u tome sve po starom.

Isto tako nije vlada udovoljila ni zahtjevu da plemićko vijeće obavijesti pučke prokuratore o onome, o čemu će raspravljati, ako se to tiče pučana.

I napokon, vlada im nije odobrila ni ono, na što su oni najviše polagali. Ne samo da im nije dopustila da zvone zvonom, kad sazivaju

svoju kongregu, nego im ona nije dopustila da se uopće sastaju, ističući, da im sastanci ne trebaju ni za šta, kad je na gornji način riješeno pitanje, kako će se postavljati njihovi prokuratori.[33]

Na taj način mjesto da su pučani dobili svoju kongregu, koja je trebala da uz vijeće plemića njima omogući sličnu skupštinu, kakvu su već mnogo puta imali, pa da u njoj oni ne samo vijećaju, nego i biraju svoje zastupnike i časnike, pučanima je oduzeto svako pravo biranja, pa čak i ono poslanika u Veneciju, jer su sada dužnost poslanika imali izvučeni prokuratori.

Na taj je način dukalom od 24. augusta 1555. potpuno pokopana pučka autonomija i zbrisano sve, što su oni dosada bili u dugoj borbi postigli. Nije sada puk onaj, koji bira svoje časnike, nego je to knez, koji ih izvlači iz žare. Oni su istina bili građani pučani, i kao takvi su bez sumnje zastupali interese svojih sugrađana, ali njih je trideset i nisu birani prema raspoloženju kongrege, nego kako je sudbina htjela, da ih knez iz žare izvuče.

Deset godina poslije toga, kad već u žari nije bilo nijednoga imena, a nova imena nisu unutra bila metnuta, dođoše 24. maja 1565. knezu i kapetanu Antunu Pasqualigu Dujam d' Augubio, Jakov Capogrosso, Petar Cambio, Franjo de Tinctoribus i Luka a Cariscis i izjaviše, da dolaze u ime cjelokupnog puka grada Splita i zamoliše kneza, da im izda vjerodajnice, jer da oni hoće da zastupaju i brane interese cjelokupnog puka.

Ali ih knez nije htio kao takve priznati, jer da je dukalom od 24. augusta 1555. odlučeno, kako treba da se postavljaju pučki prokuratori.[34]

U to je prispio u Split kavaljer prokurator i generalni kapetan mora Melchior Michiel. 4. juna 1565. podoše k njemu Petar Cambio i Jakov Capogrosso, »koji su sebe nazivali prokuratorima puka«. Ali istovremeno podoše k njemu i izaslanici plemićkog vijeća Dujam Papali i Nikola Martiniaco (Martinčević?), koji mu izložiše razne stvari, a sigurno ga uputiše, kako ta dvojica tobožnjih prokuratora nemaju prava da se tako nazivaju. Tako se desilo, da je Michiel izjavio, da ih on ne može priznati kao pučke prokuratore, nego, ako puk hoće da ima svoje prokuratore, onda neka se postupi prema dukali od 24. augusta 1555.[35]

Videći, da nema druge, izjaviše u kneževoj kancelariji 5. juna 1565. Petar Cambio, Jakov Capogrosso i Ivan Benedetti, da pristaju, da se postupi prema spomenutoj dukali, »pošto nesreća građana ne dopušta, da oni mogu drugačije braniti svoja prava«.[36]

Istoga dana pozove knez u salon svoga stana Petra Cambija i Franju Tentora, koje zamoli, da mu imenuju građane, između kojih će knez izabrati tridesetoricu. Oni to i učiniše. Između ostalih predložiše mu oni: 3 Capogrossa, 3 Tentora, 2 Augubija, 2 Leporinija, 1 Alegrettija,

[33] Ibid.
[34] L. d. o. 83.
[35] Ibid.
[36] »dapoi che la disgrazia dei cittadini uole che le ragion loro altrimenti diffender non si possano« — L. d. o. 83.

1 D'Anconu, 2 Cambija, 2 Di Lorenza, 3 Cuparea, 2 Arnesija, 1 Granića, 3 Da Vegije, 3 Skrnjića, 1 Carevića i dr.

Knez je izabrao između imenovanih tridesetoricu, između kojih i već istaknute vođe građana: Jakova Capogrosso, Petra Cambija i Franju Tentora, a zatim je u prisutnosti Petra Cambija, Jakova Capogrosso, Ivana Benedettija i Franje Tentora izvukao tri cedulje, na kojima su bila imena: Alfonso Callo, Nikola Granić i Ivan Benedetti.

Sada je knez poslao odmah svog glasnika (oficiala) Bastona, da javi spomenutima njihov izbor. Kad je taj došao starome Callu, kazao mu je Callo: »Idite s bogom, jer ne ću da se miješam u te stvari i ne ću da znam ni zašto«.[37]

V.

PUČANI PROTIV PUČANA, 5. MAJA 1566. G.

Splitski su građani pučani teško podnosili sadanje prilike, kad je njihova autonomija bila posve skršena. U takvim prilikama pokušaše oni ponovo da prigrabe bar nešto i izabraše potkraj aprila 1566. g. svoje poslanike, koji odmah i otputovaše u Veneciju. Poslanici su kao pučki poslanici imali da zastupaju interese pučana protiv nekih odluka plemićkog vijeća.

Međutim nisu ti pučki poslanici bili izabrani na općoj pučkoj skupštini, jer im takvu knez i kapetan ne bi ni dopustio, nego su to nekako potajno učinili sami građani.

Kad su tako izabrani pučki poslanici već bili otišli u Veneciju, saznali su za to ostali pučani. Podstaknuti bez sumnje od plemića uzbuniše se ti ostali pučani uvelike i pod vodstvom advokata pučana (advocatus popularium) Valerija Mazzarella, dođe 5. maja 1566. velik broj tih pučana u kneževu palaču i iznesoše pred njega protest protiv onih pučana, koji su bez pristanka samoga puka pošli u njegovo ime u Veneciju.

»Saznao je ovaj najvjerniji puk Splita — tako su govorili u svom protestu — da su neki, sami sebe nazivajući prokuratorima i defenzorima (braniteljima) zajednice (puka) ovih dana otputovali u Veneciju sa namjerom, da se svađaju s plemićima ovoga grada i da kušaju postići neke novotarije. Kako ta stvar nije učinjena s našim znanjem ni s našom voljom, dolazimo pred Vas i kažemo, da mi ne pristajemo i ne ćemo, da bilo tko od tih pučana bude naš prokurator ni ovdje, ni pred Prejasnim Vladanjem, ni protiv spomenutih plemića, koji se uvijek brinu za dobrobit sirotinje, ni u bilo kojoj drugoj stvari, štaviše, mi se ovim pučanima, koji upotrebljuju ime prokuratora pučke zajednice (dell'università) zato, da se natječu sa plemićima, svim silama

[37] »Ande con Dio, che non me ne impazzo de queste cose ne uoglio saper cosa alcuna.« L. d. o. 84, 85.

protivimo i poričemo im to pravo kao onima, koji su protiv općega dobra, i »prokuratori« naših nevolja«.[38]

Kad je Mazzarello dao tu izjavu i izrekao svoj protest, pročitao je on imena svih 197 pučana, koji su zajedno s njime došli knezu, na što su ta imena i prezimena zavedena odmah u zapisnik kneževe kancelarije.

Iza toga su dolazili mnogobrojni pučani u kneževu kancelariju i izjavljivali, da se slažu sa protestom Mazzarella. To je trajalo nekoliko dana. Prvoga dana poslije onih 197 pučana dalo je svoj pristanak na Mazzarellov protest još 40 pučana, a onda slijedećih dana još njih 86. Posljednji je dao svoj pristanak 13. maja.[39] Prema tome pristalo je uz Mazzarella, odnosno ustalo protiv građana pučana 323 pučana.

Iz izjave, koje su poneki pučani pored pristajanja uz Mazzarellov protest davali u zapisnik, vidi se još bolje nego iz samog protesta, kako su široke pučke mase bile protiv građana, koji su htjeli da svu korist od pučkih prava sebi prigrabe. Tako je 8. maja izjavio mesar Ivan Rakanović, bratim »škole«, t. j. bratovštine sv. Katerine: »da ne će svađe s nikim pa ni sa plemićima«. Drugi jedan, bratim »Gospe od Pojišana«, ribar i mornar Ivan Kovačić reče, da »ne će svađe sa plemićima«. Meštar Zane (Ivan), mesar i bratim iste bratovštine, izjavi, »da je sluga sv. Marka (Mletačke Republike) i plemića ovoga grada«, a Matija Zlatorović »da se zadovoljava onim što hoće plemići«. Osmorica njih, bratimi »Gospe od Poljuda« (Cviteljević, Budisić, Bastiniković, Danković, Matević, Jaković, Trogirančević, Gargurevčić), pošto kazaše, da pristaju uz Mazzarellovu izjavu, dodaše, »da ne će drugih prokuratora nego sindike ugledne komune«, dakle plemićke. Još su jače to istakla četvorica iz bratovštine sv. Mihovila, (Franjo Sirišćević, Marin Sirišćević, Dujam Marinović i Ivan Nenadić), »da hoće, da im plemići budu prokuratori i branitelji (procuratori et defensori), a ne neki drugi iz puka, i da ne će nikakve svade, jer su plemići njihovi starješine«. Franjo Vukanović, gaštald varoša reče, »da ni u kom slučaju ne će svade sa plemićima«. Petorica njih (Mađarić, Lukačev, Puljize, Utrobica i Tisičić) istakoše, »da ako treba da imaju prokuratore i defensore, da su zadovoljni sa onim, što hoće plemići«. Grgur Torbužanin, Ivan Deanović i Mate Vartorović uz potpun pristanak uz Mazzarellov protest, dodaše i ovo: »da ne poznaju i da ne će drugih gospodara, nego najprije boga, zatim presvijetloga kneza, a onda splitske plemiće«.[40]

Iz tih je izjava jasno, i da su široke mase splitskoga puka bile protiv građana pučana, a i to, da su plemići bez sumnje podsticali pučane protiv pučana građana.

Ako uporedimo imena onih splitskih pučana, između kojih su se uzimali pučki prokuratori, sa upravo iznesenim imenima pristalica uz Mazzarellov protest, koja se gotovo isključivo svršavaju na -ić, i ako ispitamo porijeklo onih prvih, vidjet ćemo, da su »građani«, gotovo svi od reda došli u Split iz Italije. Mi znamo za neke i vrijeme, kada su došli i otkuda su došli. Sve su te porodice govorile bez sumnje tali-

[38] L. d. o. 86, 87.
[39] L. d. o. 86-91.
[40] Ibid.

janski. S druge strane, ti protivnici građana pučana nisu talijanskog jezika ni poznavali i gotovo za sve njih je u zapisniku navedeno, da im je tumač protumačio Mazzarellovu izjavu, koja je bila talijanski sastavljena. Nema sumnje, da je i razlika u jeziku nešto djelovala na široku pučku masu, koja je u »građanima« gledala nešto drugo od sebe i nije mogla razumjeti, da bi je oni mogli bolje braniti od plemića.

Koji su bili oni, koji su kao tobožnji pučki poslanici pošli u Veneciju, kao i uzrok, zbog kojega su pošli, ne znamo. Možda su oni zahtijevali, da knez imenuje preglednika kamerlenga (scontro del camerlengo), što zaključujemo iz toga, što doista malo zatim, 29. juna 1566. g. mletačka vlada nalaže splitskom knezu i kapetanu Antunu Pasqualigu, da su splitski knezovi dužni da svake godine za godinu dana izaberu jednog pučanina grada Splita, koji treba da bude preglednik redovnog kamerlenga komune, kako se to radilo u drugim mjestima Dalmacije, pa i u ovom našem gradu Veneciji. Taj preglednik (scontro) treba da piše u posebnoj knjizi, odijeljenoj od one spomenutog kamerlenga, iste stavke, koje se budu trebale unijeti (izdatak i primitak). Administracija novca spomenutoga grada ostaje svejedno uvijek u rukama plemićkog kamerlenga.[41]

Istom dukalom od 29. juna naređivala je vlada splitskim rektorima, sadanjem i budućim, da onda, kad treba da pučani pošalju svoje poslanike u Veneciju za poslove pučana, treba da oni svaki put, kad za to budu zamoljeni, izvuku trojicu od trideset pučana, koji se nalaze u žari, prema odluci od 24. augusta 1555. Onima, čija imena budu izvučena, treba da knez dade onda vjerodajnice. Oni pak, koji bi u ime pučana došli u Veneciju na drugi koji način, a ne na taj, ne će biti nikako saslušani.[42]

Iz te dukale Jerolima Priola od 29. juna 1566. vidi se, da tadanji knez nije imenovao »skontra«, iako je on to trebao da radi, a zatim, da, kad su pučani tražili, da izvuče trojicu, koji bi pošli u Veneciju kao pučki poslanici, da tamo traže imenovanje skontra, on to nije učinio, na što su oni pošli i bez toga. Kako je pak bilo, možda, plemićima krivo, što im je njihova kamerlenga nadzirao pučki, koji je isto onako kao i njihov bilježio sve primitke i izdatke, oni su podstakli ostale pučane, da se dignu protiv građana pučana.

Sada su plemići poslali u Veneciju svoje poslanike, sigurno da tamo nastoje da vlada opozove spomenutu svoju odluku, ili da joj dade blaže tumačenje. Kad su pak građani pučani iskali od kneza da izvuče ponovo trojicu za pučke poslanike u Veneciju, nije on, bez sumnje na to pristao, jer mi nalazimo potkraj jula 1566. u Veneciji pučke poslanike: Petra Cambija, Zenobija Puliceo i Roka Skarnića, koji nisu bili poslani prema dukali od 24. augusta 1555., i mletačka ih vlada 25. jula 1566. nije htjela primiti ni saslušati, jer da nisu poslani prema spomenutoj dukali.[43]

[41] Hieronimus Priolus etc. Dux etc - Antonio Pasqualigo etc. – dd 29 juna 1566. L. d. o. 91.
[42] Ibid.
[43] L. d. o. 107.

VI.

TIJELO TRIDESETORICE GRAĐANA I PUČANA

Trideset godina nije bilo nikakvih promjena u pravima građana i pučana i nikakvih razmirica među njima, bar ne takvih, koje bi došle pred mletačku vladu ili splitskoga kneza i zbog kojih bi trebalo da se donese neka odluka.

Međutim se 1594. g. počelo u Splitu nešto ponovo mutiti. Te je godine knez i kapetan Splita Dominik Molin ponovio staru zabranu, da se u bratovštinama ne smiju da raspravljaju nikakva pitanja, koja se ne odnose na same bratovštine kao takve.[44]

Iz toga naslućujemo, da se već 1594. u bratovštinama raspravljalo o političkim prilikama u gradu, i da su se poslije toga raspravljanja u bratovštinama iznosili neki zahtjevi.

Da je to doista tako bilo, vidimo iz događaja, koji su se zbili iduće godine. Tada su plemići podigli prigovor protiv pučkih prokuratora, na što je 22. septembra 1595. knez i kapetan Splita Baltazar Contarini, odlučio, da splitski građani mogu da traže od kneza i kapetana, da im izvuče iz žare druge prokuratore, koji će zastupati prava pučana i građana pred knezom.[45]

U to su spoljno-političke prilike uvelike djelovale na vladino raspoloženje prema građanima i pučanima, odnosno prema plemićima Splita.

Pogranične borbe između Turaka i Splićana, koje su se vodile od pada Klisa u turske ruke 1537. nisu nikako prestajale, i u njima su isto tako učestvovali i plemići kao i građani. Ali dok su građani u novim prilikama, t. j. otkad su Turci došli na same dvije milje od gradskih bedema, a naročito poslije otvaranja splitske skele i nabujalog prometa sa Turskim carstvom postajali sve bogatiji, plemići su dolaskom Turaka pogotovo osiromašili. Mnogi od njih su izgubili sve, neki vrlo mnogo, jer su Turci uzeli sebi sve njihove zemlje na turskom teritoriju, a to su bile sve one, koje se nalazile iza linije Zrnovnica — ušće Jadra.

Ako bi se oslonili samo na one razmirice između plemstva i pučana, koje su se rješavale pred vladom u Veneciji, ili o kojima nam je bilo šta sačuvano u splitskim zapisima, vjerovali bismo doista, da između pučana, odnosno bolje građana i pučana, od 1565. pa dalje nije bilo nikakovih razmirica i da su se sada građani pučani zadovoljili sa svojim prilikama. Međutim nas relacije splitskih knezova upućuju, da nije bilo tako, nego da su ti knezovi i kapetani znali da spriječe njihov polazak u Veneciju, kako smo to već vidjeli, i to prema dobivenim uputama, da ne puštaju, da svaki čas dolaze te deputacije, koje su često stavljale vladu u neugodan položaj, jer se trebala odlučiti bilo za jednu ili za drugu stranu.

Kad se 1566. g. vratio sa svog položaja kneza i kapetana Splita, Antun Pasqualigo, on je među ostalim u svojoj relaciji kazao: »Iako je

[44] L. d. o. 119.
[45] L. d. o. 128.

sada onaj grad podijeljen u svojim mišljenjima, i to jedan dio puka je u svadi sa plemićima, ipak sam ih, sve dok nisam predao upravu zadržao mirne tako, da se nije dogodio nikakav nered ni napadaj ni riječima ni djelima, nego je bilo slučajeva, kad su bili svi sjedinjeni i jednoga duha«.[46]

Odnošaj između građana pučana i plemića karakterizira splitski knez i kapetan Nikola Correr u svojoj relaciji mletačkom Collegiju 13. juna 1583. g.:

»Ulaze u vijeće Splita — piše Correr — samo plemići od 16-e godine pa na više, a tako se postupa i u većem dijelu drugih dalmatinskih gradova. Tih vijećnika nema više od 40, i oni toliko drže do tog svog položaja i časti, da ne bi pripustili ni primili u spomenuto vijeće nikoga drugoga izvana za sve blago svijeta. I odavde se rodila i nastala je ona stara i urođena nesloga između plemića i građana u svim gradovima Dalmacije, koju Vaša Jasnost vrlo dobro poznaje, i ona vlada u ovom gradu ništa manje nego u drugim gradovima provincije. Uza sve to nije se za vrijeme moga upravljanja ništa novo dogodilo, a nisu ni došli poslanici ni jedne ni druge strane da dodijavaju Vašoj Jasnosti, kako to često običavaju raditi. U tom vijeću biraju svoje časništvo, prema svojim zakonima, i svojim statutima ...

Prema zaključku Vaše Jasnosti, koji je Ona donijela za vrijeme razmirica između građana i plemića, knez bira svake godine jednog »skontra« kamerlenga komune, eda njen novac bude upravljan, kako se to i događa, na osnovu knjiženja i po naređenju kneza, na opću korist. On ima plaću, kao i onaj plemićki, 40 lira na godinu«.[47]

Najdrastičnije, ali i najjasnije prikazuje taj odnos između pučana građana i plemića nasljednik Correrov Marco Barbarigo u svojoj relaciji Collegiju 31. jula 1586.:

»Između Splićana živi ona mržnja, koja vlada i u većini dalmatinskih gradova. Ta mržnja dolazi otuda, što plemići imaju svoje vijeće, u kojem biraju neke javne službenike svaka tri mjeseca. Ti su plemići siromašni, koliko se imetka tiče, ali naduveni ispraznom ambicijom, zavide građanima, koji zbog svojih zanata i trgovine žive mnogo udobnije, a od njih najbolje tri brata Capogrosso, za koje se misli da u bogatstvu nadvisuju svaku drugu porodicu u Dalmaciji. S druge strane ovi (građani pučani) budući da se ne smiju sastajati i birati neke službenike, ne mogu da mirne duše podnose povlastice, koje imaju plemići na osnovu staroga prava ovoga grada. Tako se desilo, da su se u prošlosti otvorenim sukobima među sobom vrijeđali, ali za vrijeme moje uprave nisam dao, da se porodi ikakav uzrok neslozi, nego sam učinio, da je svak ostao u svojim granicama, i Bogu hvala nije se dogodila nikakva novost«.[48]

Mi smo već vidjeli, kako su neki splitski plemići pomagali, šta više i stajali na čelu pokreta, da se Klis oduzme Turcima, a da ga dobije car, koji je ujedno bio i kralj ugarsko-hrvatski, i kako su splitski

[46] Relation Ant. Pasqualigo, u Mletačkom arhivu (Frari), Relazioni.
[47] Rel. Correr na istom mjestu.
[48] Relation Marco Barbarigo, cit. u Mletačkom arhivu, Relazioni.

knezovi otvoreno isticali u svojim izvještajima vladi, kako splitski plemići nisu nikakav lojalan ni pouzdan elemenat, dok su naprotiv splitski građani njoj potpuno odani. Sasvim je bilo prirodno, da će se odsada splitski knezovi i kapetani staviti na stranu građana pučana, i da će im pomagati u njihovim nastojanjima, koja su išla samo na štetu plemićkih privilegija, a nikako na štetu vlade.

Splitski su građani šta više mnogo puta sami nastojali da mletačkim vlastima u Splitu pokažu namjere plemića, njihove razgovore i izjave protiv mletačke vlade, koja nije, prema njihovu mišljenju, ništa radila za njihove interese i puštala da njihova zemljišta ostanu pod Turcima.

U tako povoljnim prilikama za sebe splitski su građani nastojali da izvuku što više koristi i na političkom, odnosno unutarnjem građansko-političkom polju, da njihovi ljudi dobiju što više vlasti i da ta vlast bude što trajnija. Sada, kad je junački podvig splitskih plemića pod Klisom i u Klisu propao, a car i kralj definitivno otisnut sa ovih obala, sastaše se splitski »građani i pučani«, da izaberu svoje poslanike za Veneciju, i splitski im knez nije to zabranio, nego je štaviše dao vjerodajnicu od njih izabranim poslanicima Franji Alegrettiju i Battisti Boccareu, koji su onda pošli u Veneciju, gdje ih nalazimo u augustu 1598. g. I plemići, koji su slutili, da će pučani tražiti privilegije, koje njima ne idu u račun, poslaše svoje poslanike, koji su pobijali traženja građana pučana.

Ovaj put je vlada saslušala mišljenje bivših generalnih providura u Dalmaciji Benedetta Mora i Giovannija Balba. Benedetto Moro bio je generalni providur upravo onda, kad su se događale već spomenute stvari pod Klisom. On je poznavao vrlo dobro prilike u Splitu i raspoloženje građana pučana i splitskih plemića prema Veneciji i prema caru i kralju. U svojoj relaciji, koju je podnio na svom povratku u Veneciju g. 1597., kaže Moro: »Nastojao sam odmah, čim sam prispio u Split, na zgodan način da steknem naklonost građana onoga mjesta, pošto sam tada otkrio, da je njihova duša protiv plemića i da je njima žao ono, što se dogodilo (učestvovanje plemića u osvajanju Klisa). Meni je to bilo lako učiniti, budući da je nesloga, koja kod njih vlada, nastala zbog nadmoći, koju oni plemići hoće da svom snagom sačuvaju. To je donijelo veliku uslugu stvarima Vaše Jasnosti, jer sam na taj način mogao doznati za mnoge pojedinosti i popraviti mnoge nerede, koji su bili od ne male važnosti.«[49] Generalni providur Moro je napadao zatim uvelike plemiće, koje je prikazivao kao pristalice ugarsko-hrvatskoga kralja. Stvarno je »Svijetli Vladaru došlo ovo plemstvo do tolike drskosti i preuzetnosti, da sam ja tvrdo uvjeren, da bi oni, kad se ne bi bio našao u onim stranama predstavnik najviše vlasti, bili naročito u Splitu i Trogiru, silom otvorili gradska vrata i u grad uveli carske ljude i njihove pomoćne čete, da im što više olakšaju prijelaz u Klis. Ukratko bili bi učinili kakovo bilo djelo, da omoguće svoje namjere. Oni su potajno podsticali narod, govoreći da imaju male koristi od Vaše Jasnosti, i da se o njima vodi malo računa u Veneciji. Kako su pako onda,

[49] Relacija Benedetta Mora. U državnoj biblioteci u Beču Codex WHB 6360. fol. 432 ss.

kad su bili pod vlašću ugarskoga kralja, imali ne samo mnoge pogodnosti, nego i položaje i časna mjesta u upravi, tako da se sada zapuštaju i preziru, i gotovo napuštaju, jer ih cijene kao narod niže vrsti i bez ikakve vrijednosti. Meni se čini, da ih taj uzrok uvelike tišti, i da on najviše doprinosi, da njihovi duhovi trajno ostaju spremni na takvu urotu. To ih potiče da nastoje, da se udalje od Vaše milosti i da steknu onu carevu. Takve su se i slične riječi potajno došaptavale, dok je Klis bio u njihovim rukama, i dok su oni podsticali svoje ambicije, koje su i te kako bile jasne i koje sam ja vrlo dobro poznavao.«

Eto, taj generalni providur, koji je tako dobro poznavao prilike u Splitu, i koji je prema tome smatrao plemiće za protivnike mletačke države, a građane za njoj odane, dao je svoje mišljenje o zahtjevima pučana i opiranju splitskih plemića, da im vlada tim zahtjevima udovolji.

Pučani građani tražili su od mletačke vlade:

1) Ako koji od tridesetorice, čija su imena bila u žari, umre, da onda oni, koji su bili prokuratori, predlože nekolicinu, između kojih će knez izabrati onoliko, koliko ih je umrlo ili se iselilo;

2) da oni, čija su imena u žari, predlože svake godine dva ili tri građanina, od kojih će jednoga izabrati knez i postaviti ga za skontra uz onog plemićkog;

3) da se imenuje i jedan građanin za soprastanta. Njega će izabrati knez između one tridesetorice;

4) da plemićki kamerlengo ne može trošiti novac bez pristanka pučkog.

Iz tih traženja građana pučana, vidi se jasno, što su htjeli. Njihova je svrha bila, da u toj za njih povoljnoj konjunkturi sve privilegije pučana skupe u ruke onih trideset porodica, koje će same da između sebe biraju, pošto oduzmu knezu slobodan izbor i dadu mu ga samo unutar onih trideset. Prirodno je bilo, da su se sada plemići uvelike uzbunili, prosto s razloga, što bi time ona tridesetorica sastavljala jedno autonomno vijeće gotovo ravnopravno sa onim njihovim, i što bi se time stvorio pored njihova još jedan privilegovani stalež u gradu.

Mletačka je vlada, pošto je sve pomno proučila, odredila, da i dalje knez izvlači trojicu od trideset, čija se imena nalaze u žari, ali s time, da to ne biva od vremena do vremena i za određenu potrebu, jer je knez to mogao njima i odbiti, izjavljujući, da stvar nije toliko važna, da za nju treba izvlačiti tri prokuratora. Zatim kad bi ta potreba prestala, prestajala je i ta njihova dužnost. Sada, prema ovoj odluci imala su da izvučena trojica ostanu na svojoj dužnosti kao pučki prokuratori dvije godine. Poslije dvije godine službe imao je knez da ponovo na isti način izabere novu trojicu na dvije godine. Osim toga je određeno ovom odlukom, da se, ako bi koji od onih, kojih su imena bila u žari, umro, imao mjesto njega uzeti drugi, i njegovo ime metnuti u žaru.

Vlada je na drugi zahtjev pošla također uvelike ususret željama pučana građana. Skontra je dosada imenovao knez i kapetan, i to koga je on htio. Sada je odlučeno tako, da knez ima da izabere skontra iz

»skupa spomenutih trideset, koji su bili u žari« (dal corpo delli sudetti trenta imbossolati), i to takva, koji je odgovarao tom poslu. Taj scontro — preglednik — bio je od kneza izabran na godinu dana, kao preglednik plemićkome. On je podudarno s njime trebao da piše sve prihode i rashode splitske komune. Ni plemićki kamerlengo, ni pučki skontro nisu mogli da jedan bez drugoga unesu u svoje knjige ni izdatak ni primitak koje bilo vrsti, nego su obojica trebala uvijek da to zajedno rade. Isplata pak bilo koje vrste nije mogla da bude izvršena bez naročitog dopuštenja i naloga kneza i kapetana, kome su oba skontra imala da podnesu detaljni obračun cjelokupne svoje administracije. Sam novac držao je plemićki blagajnik.

Ta je odluka mletačke vlade bila od goleme važnosti. U prvom redu tu se spominje »skup (tijelo) tridesetorice, čija su imena bila u žari«, i samo između te tridesetorice mogao je knez izabrati po volji skontra. Na taj su način dvije najvažnije službe, koje su imali pučani, trojica prokuratora i skontro, došle u ruke onih 30 građana, dok su ostali pučani bili iz tih službi isključeni.

Još nešto treba ovdje da opazimo, a to je, da mletačka vlada naziva istim imenom scontro i pučkog i plemićkog. Oni imaju istu dužnost, a razlika je samo u tome, što plemički drži u svojoj kasi gotov novac, ali ga ne smije trošiti bez učestvovanja pučkog, a nikako ne bez naloga kneza i kapetana.

Jedina pučka služba, koja nije bila dodijeljena ovoj tridesetorici bio je pučki soprastant. Čini se, da u posljednje vrijeme nisu knezovi i kapetani imenovali pučkog soprastanta. Sada je vlada odlučila, da oni moraju to da čine i da u buduće treba da knez i kapetan bira uz plemićkog soprastanta jednog između građana i pučana, koji će zajedno s plemićima raspoređivati straže i vršiti druge dužnosti, koje su određene.

O izdavanju novca odluči vlada, da se kao i dosada, novac ne smije izdavati bez naročitog naloga kneza i kapetana.[50]

Tom dukalom, ma da nisu građani postigli ono, što su iskali, a to je, da oni sami određuju knezu kandidate između kojih će on uzeti one, kojih će imena metnuti u žaru, kao i to da oni, kojih su imena bila u žari, predlažu knezu trojicu kandidata za skontra, ipak su oni postigli, da je tih trideset priznato kao posebno tijelo (corpo), iz kojega se birali i prokuratori i skontro. Ali ono, što su oni naročito htjeli, a to je, da ti odlučuju, koji će novi pučanin da bude metnut u žaru, nisu postigli, jer je knez poslije smrti nekoga od njih mogao da metne u žaru ime koga god je pučanina on htio.

U takvoj konjunkturi postigli su građani i to, da je knez i kapetan Leonardo Bolani odredio 1. novembra 1599., da soprastanat građana i pučana prima 100 lira plaće na godinu, i to iz kase komune, na isti način, kako je plemićki soprastanat primao iz iste kase 200 lira godišnje.[51]

[50] Marinus Grimanus etc. Dux Venetiarum etc. — Leonardo Bolano etc. dd die prima sept. Ind. XII. 1598. U Državnom Arhivu u Zadru. l. c.; L. d. o. 129, 130. 131.
[51] L. d. o. 138.

Protiv te odluke splitskog kneza i kapetana protestovaše plemići u Veneciji, na što je 20. oktobra 1600. naredio »auditor signorie« Mario Donado, da se stvar suspendira.[52]

U daljem nastojanju svoga utjecaja iznesoše 17. novembra 1599. prokuratori pučana Splita Franjo Cambio i Kornelije Arner pred »generalnog providura mora na Jadranu i u Dalmaciji« zahtjev, da bez učestvovanja građanskog skontra ne smiju da budu plaćeni troškovi poslanika i izvanredni troškovi. Iznoseći to građani pučani su izjavili, kako splitska komuna prima oko 3000 dukata godišnjeg prihoda, pa kad se namire svi redoviti izdaci, ostaje oko 800 dukata. Međutim, mjesto da splitska komuna ima suficit, ona se zadužuje i ne plaća redovno činovnike, koje je dužna da plaća, pa uzima za to novac na kamate i plaća za taj novac 15% kamata. Knjige izdatka i primitka nisu vođene, kako se to mora činiti, a plemići svaki čas šalju svoje poslanike u Veneciju i na to troše svaki put 50, 60, a i više dukata.[53]

Pučki prokuratori zamoliše generalnog providura mora, da odredi: 1) onda, kad plemići idu kao poslanici u Veneciju, neka samo jednome plati komuna putne troškove, 2) da se nikakav trošak ne smije da učini bez učestvovanja pučkog skontra i 3) da komunalni kancelar treba da drži u redu blagajničke knjige.

Generalni providur mora nije smatrao, da se može u sve to upuštati, pa se za prva dva zahtjeva ograničio na to, da prokuratore uputi na prijašnje odluke, a za treće, što se samo po sebi razumijevalo, odredi, da plemićki kamerlengo treba da drži u redu blagajničke knjige.[54]

Takva odluka generalnog providura mora nije mogla zadovoljiti pučane građane, a s druge strane smatrao je sada plemićki skontro, da je njemu dopušteno vršiti isplate bez učestvovanja pučkog skontra. Zbog toga se obrate pučani građani g. 1602. vladi u Veneciji, iznoseći takvo postupanje plemićkog skontra, koji da isplaćuje novac bez učestvovanja pučkog skontra, tako da ovaj, kad nije prisutan pri isplati, ne može kako treba da unosi učinjene troškove. Vlada je prihvatila traženje pučana građana i 22. juna izdala dukalu, u kojoj kaže, da je »njena tvrda odluka«, da kao što ti skontri ne mogu da jedan bez drugoga ubilježuju razne stavke, tako se isto ne smije da troši novac bez učestvovanja obojice i da obojica treba da podnesu knezu obračun na kraju svoje dužnosti.

Istovremeno je generalni providur Gabriel potvrđivao pučanima pravo da se prokuratori biraju na dvije godine, kao i da pri uplatama i isplatama komunalnog novca treba da učestvuju oba skontra, plemićki i građanski.[55]

Građani su svejedno i dalje nastojali da prigrabe nešto, što dosada nisu imali, pa su tako 1604. g. pučki prokuratori izabrali Ivana Ubertija za pučkog poslanika i poslali ga u Veneciju. Štaviše, tadašnji je knez i kapetan dao tom i tako izabranom pučkom poslaniku vjerodajnicu.

[52] L. d. o. 138.
[53] L. d. o. 136.
[54] Ibid.
[55] Marinus Grimano etc. Andreae Renerio dd. 22 junij 1602 — Državni Arhiv u Zadru l. c.

Ali plemići nisu na to mirovali i to su odmah prijavili u Veneciju, na što vlada nije htjela da primi Ivana Ubertija kao pučkog poslanika, jer da nije izabran na osnovu dukale od 24. augusta 1555.[56]

Inače se odsada dalje redovno postupalo prema posljednjoj dukali od godine 1598., i pučki su prokuratori svake druge godine bili birani na dvije godine između onih, kojih su imena bila u žari, a soprastanat pučki svake godine, između svih pučana bez razlike. Tako su godine 1604. imenovani za prokuratore puka: Kornelije Arneri, Zorzi Marcio i Fabricije Kozmačić, a za soprastanta Andrija Allegretti.[57]

Godine 1605., 21. augusta, generalni je providur Dalmacije Andrea Gabriel na zahtjev plemića još jače utvrdio privilegij te tridesetorice time, da ubuduće ne može knez i kapetan da metne u žaru ili izabere »u broj tridesetorice građana«, ako taj nije stari splitski građanin, ili ako ga nije splitsko Veliko vijeće među građane primilo, ili pak ako nije u Splitu stalno nastanjen 15 godina sa cijelom svojom porodicom.[58]

Tako stvoreno i učvršćeno »tijelo« od trideset građana makar i ne imalo svoje vijeće, koje bi stajalo prema onom plemića, makar i ne imalo svoju *kongregu*, kao na pr. u Hvaru ili drugim nekim komunama, odijelilo se od ostalog puka, koji sada sebe sama naziva »mali puk« — »popolo minuto«.

Mletačka vlada i njen predstavnik u Splitu, knez i kapetan, vode odsada dalje uvijek računa o tom građanstvu, a koje je, kako je isticao generalni providur Moro, odano Republici. Za te građane kazao je u svojoj relaciji Marin Mudazzo, koji je bio splitski knez i kapetan od 24. marta 1611. do 24. decembra 1613., da su »najvjerniji i oduševljeni u svakoj potrebi službe državi«. Taj je Mudazzo preporučivao mletačkoj vladi: »bit će uvijek dobro, da oni (građani Splita) budu od državnih predstavnika na vješt način poduprti i milovani«. S druge strane preporučivao je isti Mudazzo, da treba da ovi državni predstavnici, dakle splitski knezovi, generalni providuri, i t. d. splitske plemiće uvijek »drže niske i ponizne«,[59] t. j. da prema njima tako postupaju, da im ne daju da se jače istaknu u svome gradu. U takvim prilikama interesi građana bili su podržavani od Republike, i plemići, koji su to vrlo dobro znali, nisu mogli, a ni poduzimali ništa.

Da navedemo samo nekoliko primjera, u kojima je državna vlast na jednak način postupala prema jednima i drugima, i tako građane izjednačivala s plemićima. Štaviše, možemo istaknuti, da i nije bilo nijedne prilike, u kojoj bi splitski knezovi ili vlada drugačije postupali.

Kad je vlada godine 1605. dala Splitu neku količinu soli bez carine, odredio je 22. marta 1605. splitski knez i kapetan Paolo Trevisano, da svake godine ima splitski knez i kapetan izabrati *dvojicu*, od kojih

[56] L. d. o. 137.
[57] L. d. o. 139.
[58] Andrea Gabriel etc. prov. gen. in Dalmazia et Albania. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[59] Relatione del N. H. s. Marin Mudazzo ritornato di conte di Spalato etc. u *Archivio di Stato u Ven.* Coll. V. Secreta.

jedan ima da bude član plemićkog vijeća, a drugi jedan od »tijela 30-orice«, koji će zajednički da tom solju upravljaju.[60] Tu je odluku ponovila vlada 22. jula, u svom pismu novom knezu.

Držeći se te odluke, pošla su 30. jula 1606. dva »prokuratora zajednice građana i puka«, Kornelije Arnerio i Zorzi Marcio, novome knezu Marinu Bondumieru i zamoliše ga da imenuje dvojicu. On je odmah imenovao plemića Comulija i građanina Andriju Radića.[61]

Kad su godine 1611. pošli u Veneciju jedan poslanik plemića i jedan građana i puka zbog gradnje lazareta, splitska je komuna platila putne troškove plemiću, dok poslaniku građana i pučana nije htjela. Građani se na to obrate vladi, koja naredi knezu Marinu Mudazzo, neka naredi, da se i poslaniku građana i pučana na isti način i u istoj visini isplate troškovi od strane splitske komune.[62]

Godine 1617. protestiraju »prokuratori zajednice građana«, i na njihov protest vlada odbija zaključke plemićkoga vijeća, a njih službeno naziva samo »gospoda građani«.[63]

Jedan od najznačajnijih uspjeha postigli su splitski građani 1618. g. Tada je splitski knez pozvao k sebi prokuratore građana i puka i saopćio im, da mu treba 32 veslača za galije. On je odredio da od tih dade grad 10, a ostalo da otpadne na varoši i sela. Prokuratori su sada imali da metnu u žaru imena svih obvezanika na podavanja i da izvuku od tih potreban broj. Međutim je knez izričito naredio, da se izuzmu: građani sa piace, vlasnici glavnih dućana, vlasnici lađa, i nesposobni starci.[64]

U svojoj ofenzivi na plemiće splitski su građani išli sve dalje. Tako su 1620. poslali u Veneciju kao svoje poslanike (zajednice građana i puka) svoje prokuratore Luku Gaudentio i Zuana Cupareo. Oni su u ime građana i pučana zahtijevali, da vlada naredi, da splitski plemići moraju, kad god to ustreba za javnu službu, pridonijeti solid na liru prema svim svojim posjedima na isti način, kako su na to obavezani građani. Isto tako neka oni budu obavezani da prema svom imetku učestvuju i u dugovima, koji su zbog toga učinjeni. Osim toga imaju i oni da dadu veslače i borce za opremu sadanje galije.

S druge strane su plemići sada poslali svoje poslanike Jakova Tartaglia i Franju Nadalija, i oni su tražili, da plemići budu od svega toga oslobođeni, jer da je to njihov privilegij.

Iako nije vlada potpuno uslišala molbu građana i pučana i nije odredila, da i plemići treba da učestvuju u svemu, kad to vlada zatraži, ona je ipak odredila, da svaki put, kad bude za to hitna potreba i to naredi generalni providur, plemići treba da dadu onoliko ljudi za borbu, koliko ih bude generalni providur tražio.[65]

[60] U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[61] Ibid.
[62] L. d. o. 160.
[63] L. d. o. 180.
[64] U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[65] Antonius Priolo dux Ven.: — Franc. Mauroceno dd 11 junii 1620. L. d. o. 176.

VII.

MALI PUK I VAROŠANI PROTIV GRAĐANA

Ti napadaji građana na plemićke privilegije izazvali su plemstvo još jače. Kako je pak plemstvo vrlo dobro poznavalo raspoloženje mletačkih vlasti i mletačke vlade prema sebi, ono je, da udari na pučane, ponovo upotrebilo mali puk, štaviše ono je sada složilo jednu novu skupinu *maloga puka i varošana* (populi minuti et borghesanorum).

Tako se desilo, da se taj »*mali puk*« sastao i poslao svoje izaslanike tadanjem splitskom knezu, tužeći mu se na »građane sa trga« (cittadini di piazza). Ovi su izaslanici maloga puka isticali, da oni moraju da straže sami na bedemima, što ne čine građani sa trga, i drugi, koji o njima zavise, i molili su kneza, neka naredi da i ti građani čuvaju stražu na bedemima.[66]

Iza tog napadaja slijedio je drugi. Prokurator »varošana« Splita uputio je 24. aprila 1621. g. tužbu i protest, što su prokuratori građana i puka izabrali za splitskog građanina Jakova Bonomellija i uvrstili ga među 30-oricom. Iza toga su prokuratori maloga puka i varošana protestirali protiv uvrštavanja u broj 30-orice, kao i protiv izbora za prokuratora Pavla Bonomellija.[67]

Ma koliko ne bili ti protesti velike, načelne prirode, svakako je važna pojava, da se sada sasvim odijelio mali puk od građana i pučana odnosno od građana, kako su se već od vremena do vremena zvali splitski građani. I ne samo to, nego se taj mali puk složio s varošanima.

Stvarno nije mali puk imao nikakva interesa da ostane u zajednici s građanima, koji su i onako za sebe sve prigrabili i nisu vodili računa o njemu, nego su štaviše na nj natovarili sve teže poslove. Ti siromašniji pučani, popolo minuto, mali puk, bili su čak u gorem položaju nego varošani, jer su trebali da čuvaju stražu na bedemima, od čega su bili varošani isključeni.

Podstaknuti od plemića oni se udružiše i pošto su u Splitu formulirali svoje zahtjeve poslaše u Veneciju Franju Cura (Zura), koji je onda »u ime varošana i maloga puka Splita« podnio mletačkom Collegiju *mudrih* četiri *zahtjeva varošana i maloga puka*, protiv građana, koji se nazivaju »sa trga« (di piazza). Taj se Franjo Cura naziva »jedan od prokuratora onoga maloga puka i varošana«.

Prvo su molili, »da svi stanovnici grada Splita«, t. j. mali puk i građani, i svi ostali, ma kako se oni nazivali, izuzev one, koje je Senat od toga izuzeo, moraju bez iznimke čuvati stražu u gradu, isto tako na bedemima, kao i na zvoniku, tako, da na stražu na zvoniku nemaju pravo samo građani »sa trga«, kako to oni sebi prisvajaju. Osim toga treba da raspored straža bude izložen u kancelariji komune svakih šest mjeseci.

[66] U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[67] Ibid.

Njihov je drugi zahtjev bio, da se procijeni imetak svih stanovnika Splita i njegovih varoši, tako da se može udariti točan prirez solid na liru, već prema imetku za sve terete, i što se tiče galija, i javnih radova i svih drugih, koji bi s vremenom bili nametnuti.

Treći je njihov zahtjev bio, da, kad se razrezuju tereti i procjenjuje imetak, treba da bude prisutan uz prokuratora građana i puka i jedan maloga puka i jedan varošana, kojega će izabrati većina maloga puka, odnosno varošana.

Naposljetku su mali puk i varošani zahtijevali, da, kad se izvrši spomenuta procjena, imaju prokuratori građana učiniti obračun o posljednjim teretima (nametima), koji su izvršeni i zbog galeota (veslač na galijama) i za vojnike ratnike, i da su građani dužni nadoknaditi varošanima ono, što su im nepravedno i nerazmjerno nametnuli.[68]

Iza te predstavke uputio je isti Franjo Cura 16. oktobra 1621. drugu, u kojoj ističe, kako prokuratori zajednice građana Splita nastoje da svojim prigovorima zavlače rješenje njegove predstavke.

14. januara 1622. odgovorili su splitski »građani i puk« preko svoga prokuratora Jakova Bonomellija i svoga advokata Zanbattiste Contea. Oni otvoreno kažu, da je ta predstavka maloga puka i varošana samo mahinacija splitskih plemića, koji hoće da odijele mali puk od ostaloga puka, s kojim on ima zajedničke interese, a to zato, da mu oni zapovijedaju. Međutim one povlastice, koje uživaju splitski građani, nisu ih dobili od nekog stranog vladara (kao plemići), nego od Venecije, koja je jedini njihov zakoniti i prirodni gospodar. Njihovi prokuratori predstavljaju cjelokupnost građana i pučana. Njima je krivo, što je vlada nedavno odredila, da svi bez razlike, bili oni plemići ili ko drugi, imaju da daju vojnike ratnike, i zbog toga evo sada podstiču jedan dio puka, samo da sa sebe skinu dužnosti, koje su im određene. Radi toga su dali izabrati i samozvane prokuratore.

Splitski građani ne će ni da govore o stražarenju na tornju, jer to prepuštaju interesovanim porodicama. Oni sami traže, da se redovno izlaže raspored straža, ali ne u kancelariji komune, gdje bi mogli da budu i falsifikovani, nego u kancelariji kneževa kancelara.

Građani i puk žele, da se doista sve procijeni i prema tome i postave tereti, ali ističu, da varošani nemaju tu nikakove riječi, jer oni ne snose tih tereta.

Sam splitski knez bira procjenitelje i prema procjeni određuje i terete. Ako tko smatra, da mu je previše procijenjeno, on uvijek može da se tuži knezu.[69]

Osim tih dale su svoju predstavku vladi i sedamdeset i dvije porodice grada Splita, koje su smatrale, da imaju pravo da čuvaju stražu na tornju.

Poslije tih predstavaka i ponovnih dodataka, vlada je dukalom od 25. februara 1622. odbila sve zahtjeve maloga puka i varošana.[70]

[68] Presentata nel collegio de Sig-ri Savij ordinarij etc., 1621 adi 2 sett-io. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

[69] Presentata nell' Ecc-mo Coll-o di XX Savij dell' Ecc-mo Senato etc. — adi 14 gen-o 1621.

[70] Antonius Balbo Dei Gratia Dux Venetiarum etc. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

Tako je propao pokušaj splitskih plemića, da odijelivši mali puk od ostale zajednice građana i pučana stvori protiv njih jednu novu zajednicu maloga puka i varošana.

Sada su splitski »građani i puk», zapravo onih 30, kojih su imena bila u žari, postojali kao paralelno tijelo prema onom plemića.

Sačuvao nam se popis te tridesetorice iz godine 1619. To su bili: s. Zorzi Zenobio, s. Nikolo da Città Vecchia, m. Andrija Allegretti, m. Fabrio Čizmačić, s. V. Capogrosso pok. Dujma Bartolomeja, s. Nikola Marchi, s. Ivan Cupareo, s. Petar Bonomelli, s. Franjo Cupareo, s. Ivan Campe (Zampe), m. Marko Kuisić, ml., s. Ivan Allegretti, m. Girolamo di Lorenzi, s. Luka Gaudentio, s. Andrija Boccareo, m. Franjo Saganić, s. Petar Poleni, s. Alviz de Lupis, s. Petar Cambio, m. Juraj Petravić, s. Mate Uruaneo, Dr. Jakov Cavagnini, m. Petar Ilić, s. Kristofor di Christophoris, m. Roko Sukačić, s. Andrija Benedetti, m. Luka Lučić, m. Nikola Glavić, s. Jakov Bonomelli.[71]

Godine 1623. postigoše građani još jedan privilegij. Njima je bilo priznato, da svaki put, kada se šalju poslanici grada Splita da pregovaraju sa turskim činovnicima, budu u tom poslanstvu uz plemiće i građani. Tako je 1623. g. generalni providur Dalmacije odredio, da uz plemićke poslanike k Turcima bude i Luka Gaudencije, koji je izabran iz »broja građana«. On istina nije mogao da se miješa u pregovore, ali je trebao da bude prisutan.[72]

Iste godine naredio je isti Molin, da za nadzornike nad prodajom sira budu postavljena dvojica, od kojih će jednoga izabrati Veliko vijeće, a drugoga prokuratori građana. Istom odlukom naredio je Molin, da knez imenuje dva procjenitelja mesa i ribe, i to jednog plemića i jednog građanina.[73]

Kad je isti generalni providur Molin određivao, kako će se upravljati fontikom, odredio je, da njime ima da upravlja odbor od dvanaest lica, i to šest plemića i šest građana. Plemiće će izabrati Veliko vijeće, a građani bit će trojica prokuratora, koji budu na dužnosti i trojica njihovih predšasnika. Oni će se zvati presidenti i deputati.

Osim tog šireg odbora naredio je Molin, da budu izabrana dva fontikara, jedan plemić, a drugi građanin. Plemića će izabrati Veliko vijeće, a izbor građanina obavit će se ovako: knez će iz žare, u kojoj se nalaze imena tridesetorice građana izvući dvanaest ceduljica u prisutnosti prokuratora građana i puka. Tih dvanaest, knez i prokuratori izabrat će onda balotažom, većinom glasova, građanskog fontikara. Obadvojica tako izabranih fontikara ostat će u službi godinu dana, a onda će se na isti način izabrati novi.[74]

Godine 1626. generalni je providur Pisani odredio, da onda, kad se radi o izvanrednim izdacima, treba da pri tom učestvuju i soprastanat plemića i onaj pučana. On je nadalje odredio, da služba pučkom sopra-

[71] U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.
[72] Noi Francesco Molin etc. dd 20 agosto 1623. U istom arhivu, l. c.
[73] Noi Fr. Molin etc. dd 17 agosto 1623. U istom arhivu l. c.
[74] Francesco Molino etc. dd 28 genaro 1624. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

stantu traje najviše dvije godine.[75] Kad se plemićki soprastanat nije toga držao, nego je radio bez učestvovanja onog pučkog, na protest prokuratora, naredio je isti generalni providur Pisani, 18. juna 1627. splitskom knezu i kapetanu, da se nikakav takav izdatak ne smije učiniti, ako ne bude potpisan od obadvojice soprastanata.[76]

Godine 1642. odredio je generalni providur Gianbatista Grimani, da splitski knez može, kad to ustreba odrediti dvojicu, koji će odrediti cijene žitu. Od te dvojice jedan je trebao da bude plemić, a drugi građani, ili, kako on točno kaže, jedan »iz reda plemića, a drugi građana«.[77]

Izvanredni providur u Dalmaciji i Albaniji Antun Bernardo naredio je g. 1656., da splitska komuna ima odmah da izabere dvojicu članova svoga plemićkog vijeća, a isto tako i »zajednica građana i puka« dvojicu za deputate za zdravstvo, uz dvojicu, koja su već postojala, tako da ih bude ukupno šest.[78]

Prema dukali iz g. 1698. stajao je gotov novac u kasi komunalnog blagajnika. Međutim mora da su se uza svu pažnju skontra »građana« i »pučana« dešavale zloporabe, kad je 1653., sigurno poslije prijave od strane građana i pučana, generalni providur Dalmacije i Albanije Lorenzo Dolfin naredio, da odmah ima da se napravi jedna škrinja, koja neka se metne u kneževu blagajnicu, »zbog veće sigurnosti, da se u njoj čuva sav novac iste komune«. Ta je škrinja trebala da ima tri različita ključa, od kojih će jedan držati sudac, koji je po godinama života stariji, drugi jedan sindik, a treći blagajnik. Ta se škrinja nije smjela otvoriti, ni da se u nju metne, ni da se iz nje izvadi novac bez pristanka sve trojice i u prisustvu sve trojice. Sva su trojica odgovorni za novac, koji je u njoj, i u slučaju manjka sva trojica odgovaraju podjednako i treba da ga nadoknade.

Pošto se isplate redovno namještenici, koji primaju plaću, i »limitacija« državi, ne smije da se više učini bilo koji izdatak bez izričitog naloga splitskoga kneza i kapetana.

Spomenuti plemićki blagajnik (kamerlengo) ne smije da zapiše bilo koji stav ni na račun primitka ni izdatka bez skontra građana, bili to troškovi redovni ili izvanredni, o kojima se radi. Oni imaju uvijek da udruženo rade, i nikada jedan bez drugoga, ni u kom slučaju.

Istom odlukom ukida generalni providur Dolfin sve povišice plaća, bilo da ih je učinilo Veliko vijeće, bilo knez. Povišice plaća mogu da se učine samo uz odobrenje generalnog providura.[79]

[75] Pismo Ant. Pisanija, gen. prov. dd 18. juna 1627. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

[76] L. d. o. 128.

[77] Go: Batt-a Grimani dd Spalato primo maggio 1642. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

[78] Copia tratta dal registro delle terminazioni publiche e private corse sotto l' Ill-mo et Ecc-mo Sig-r Ant-o Bernardo fù prov. estr. in D. et A. dd Traù a 18 nov. 1656.

[79] Noi Lorenzo Dolfin per la Serenissima Reppublica di Venezia Proveditor General in D. et. A. dd Spalato 18 X-bre 1653. U Drž. Arhivu u Zadru, l. c.

Kad 29. juna 1704. generalni providur Marin Zane potvrduje osnutak skloništa za nahočad u Splitu, određuje, da u upravu toga skloništa budu pored dvojice članova bratovštine presvetoga sakramenta još i četvorica drugih Splićana, *dva plemića i dva građanina.* Plemiće će izabrati Veliko vijeće, a dvojicu građana knez.[80]

Među raznim naredbama, koje je godine 1678. za svoga boravka u Splitu izdao generalni providur Pietro Valier, bila je i ona, da svake nedjelje ima da bude poslan u Kaštela jedan Splićanin, kojemu će biti dužnost da bude prisutan, kad se prima vuna, koja iz Turske dolazi. Taj treba da ostane na toj svojoj dužnosti jednu nedjelju dana. Jedne nedjelje treba da je *on plemić, a druge građanin,* i tako naizmjence dalje.

Isto tako treba da se postavi čovjek i to tri dana *jedan plemić, a tri dana jedan građanin,* kojemu će biti dužnost da pazi na predaju robe u Splitu.[81]

VIII.

NASLJEDNO GRAĐANSTVO

180 godina postojala su u Splitu 30-orica, kojih su imena bila u žari i između kojih su se birali oni, koji su vršili najviše službe građana i pučana. Oni su, kako smo to vidjeli, ne samo sebe smatrali posebnim tijelom naprama onom plemića, nego ih je tako smatrala mnogo puta i sama mletačka vlada i njeni predstavnici u Splitu, knezovi i kapetani.

Tako skupljeni građani sa svojim privilegijama, koje je bilo kad mletačka vlada dala pučanima i građanima, odnosno samo pučanima, još su se jače učvrstili, otkad je od njih otpao mali puk i pokušao, na nagovor plemića, da obrazuje zajedno s varošanima jedno novo tijelo.

Ali, uza sve to nisu oni mogli da postignu zatvor svoga »tijela«, jer je, kad bi koji od one 30-orice umro, samo knez i kapetan imao pravo da postavi u žaru novo ime, i to ono, koje je sam htio. Prema tome nisu oni nikako mogli da odlučuju u izboru novog člana te tridesetorice.

Međutim je težnja građana, kojih su imena bila u žari, išla zatim da takvo »građanstvo« bude nasljedno, t. j. da prelazi od oca na sina, upravo onako, kako je plemstvo bilo nasljedno. Prvi neuspjesi u tom pitanju nisu građane nipošto preplašili, jer su dobro znali, kako su se teško i kroz kolike decenije, čak i stoljeća imali boriti ze pojedine svoje privilegije.

Na posljetku, poslije toliko nastojanja, postigoše oni godine 1734. ono, za čim su gotovo dva stoljeća težili.

Mletački je Senat dukalom od 28. augusta 1734. na traženje splitskih građana odlučio, da »*kad umre otac, ima da prijede privilegij građan-*

[80] Marin Zane etc. u istom arhivu, l. c.

[81] Noi Pietro Valier etc. dd 7 maggio 1678. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

stva na njihovu zakonitu i nezakonitu djecu, a ako bi koja od 30 porodica izumrla, neka se većinom glasova izabere u kapitulu spomenute zajednice, u prisutnosti predstavnika države (kneza i kapetana), ona porodica, koja bude smatrana za najdostojniju i najzaslužniju, da je zamijeni«. . . . Koga će građani da izaberu, prepušta se njima potpuno, i nemaju plemići nikakva prava da se u to miješaju.[82]

Tom su dukalom splitski građani dobili najviše, što su tražili: prema zatvorenom tijelu plemića stajalo je zatvoreno tijelo 30 građanskih porodica, prema privilegovanom plemićkom staležu stajao je privilegovani građanski stalež. Ostali puk nije imao nikakva učešća u vlasti.

Punih dvadeset godina splitska su 30-orica ne samo lično, nego kao članovi svojih porodica stajala u takvom položaju prema plemstvu s jedne i malome puku s druge strane.

Koji su razlozi bili i čiji utjecaji, da je 11. juna 1753. mletačka vlada dukalom Franje Lauredana promijenila dukalu od 23. augusta 1734., ne znamo. Već je generalni providur Boldù predlagao vladi, da spomenutu Ruzzinijevu dukalu promijeni. Pošto je vlada saslušala tadanjeg generalnog providura Dalmacije i Albanije Jerolima Mariju Balbi-ja, izdala je 9. juna 1754. dukalu, kojom ustanovljuje, *da »građanstvo« ne pripada porodicama, nego pojedinim osobama. Ako ostane jedno od tih 30 mjesta prazno, pripada pravo plemićkom vijeću da ono izabere onoga, koga ono bude smatralo za najdostojnijega, najpogodnijega i najzaslužnijega.*[83]

Plemstvo je sada prvom prilikom pristupilo i vršenju tog svog prava. i ono je u svom vijeću 24. oktobra i 12. decembra 1756. izabralo četiri nova građanina na četiri upražnjena mjesta.

IX.

SPORAZUM PLEMSTVA I GRAĐANA 1765. G.

Građanstvo nije, što je sasvim razumljivo, prihvatilo olako takovo rješenje. Njemu se oduzimalo ono, zašto se toliko dugo borilo, i stavljalo ga u zavisnost od plemstva, u kakvoj nije nikada bilo. Uzbuđeno građanstvo podiglo je već iduće godine (1757.) parnicu protiv plemstva, koje je onu četvoricu izabralo i istovremeno uprlo sve sile, da se opozove dukala od 9. juna 1754.

[82] »passar debba alla morte de' genitori il privileggio della citadinanza nei loro figli leggitimi e naturali . . .« Carolus Ruzzini Dei Gratia dux Venetiarum etc. Nobili et s. viro Georgio Grimani Proveditori Generali in Dalmazia et Albania f. d. s. e. d. a. dd die XVIII augusti Ind. XII, 1734. L. d. o. 223. Isto u prep. u Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

[83] Franciscus Lauredano etc. Hieronimo Balbi Prov. N. Gen. etc. dd IX Junij Ind. I. MDCCXXXXXIIII. L. d. o. 223.

Kako su zbog svega toga odnosi između plemstva i građanstva bili zatrovani, a parnica išla u nedogled, prihvati se posredovanja između zavađenih stranaka splitski plemić Josip Cindro. Poslije dugih i mučnih pregovora pođe Cindru za rukom da dovede do sporazuma između građana i plemstva 19. decembra 1765.

Taj sporazum, kojim se istovremeno prekida parnica između plemića i građana je ovaj:

1. »Građana grada Splita ima da bude uvijek 30, i to 30 osoba, a ne porodica«. Između tih trideset osoba imaju da budu porazdijeljene službe, koje građanima pripadaju.

2. I sada, kada treba da se popune neka prazna mjesta te tridesetorice, kao i u buduće, kadgod bude koje mjesto prazno, ima pravo plemićko vijeće da većinom glasova izabere na prazna mjesta druge građane. Plemićko vijeće obećava, da će ono birati ove nove građane između onih, koje im predlože prokuratori građana. Međutim ako bi neki od 30-orice imao samo jednog sina i dobrovoljno se odrekao »građanstva«[84] ili umro, ima ga na njegovo mjesto naslijediti njegov sin jedinac bez ikakva prijedloga od strane prokuratora i izbora u Velikom vijeću. Međutim, ako bi onaj, koji bi se odrekao ili koji bi umro, imao više sinova, imaju prokuratori da predlože plemićkom vijeću sve te sinove, i plemićko će vijeće između tih sinova izabrati onoga, koga bude smatralo najvrednijim, »eda uvijek bude stalan i nesmanjen broj trideset građana«.

3. Kako upravo sada treba da se popuni nekoliko praznih mjesta, imaju prokuratori u toku osam mjeseci da predlože plemićkom vijeću trideset osoba, eda između te predložene tridesetorice, plemićko vijeće izabere onoliko, koliko ih manjka do broja trideset.

Ako neko od te tridesetorice umre bez muškog potomka, imaju prokuratori da predlože za svako ispražnjeno mjesto četvoricu, između kojih će plemićko vijeće izabrati jednoga.

Ona četvorica, koje je već plemićko vijeće izabralo 24. oktobra i 12. decembra 1756., imaju se priznati kao takvi.

Prokuratori imaju da u roku od tri godine predlože na popunjenje svako upražnjeno mjesto. Ako oni to u spomenutom roku ne učine, može plemićko vijeće da izabere na upražnjeno mjesto, koga ono hoće.

Taj su sporazum potpisali od strane plemića isti Josip Cindro, a od strane »zajednice građana i puka« Ivan Karazić i Aleksandar Bogetić.

Tim sporazumom između plemića i građana postignut je u prvom redu mir u samom gradu Splitu: plemstvo i građanstvo podijelilo je svoje kompetencije, i osim toga stvorena jedna prijateljska veza između obaju »tijela«. Iako je plemićkom vijeću pristojalo sada pravo da bira nove »građane«, ono ih je opet moglo da izabere samo između predloženih od strane prokuratora, koji su bili građani i članovi one tridesetorice. Ovi su bez sumnje pazili da predlažu samo one, koje su smatrali dostojne da budu u njihovu krugu, bez sumnje opet druge

[84] L. d. o. 250. — »Volontariamente rinunciasse la Cittadinanza«.

članove porodica, od kojih su neki već bili u broju one 30-orice. Tim sporazumom između plemstva i građana, koje je istog dana, 19. decembra 1765., sa 20 glasova »za« i samo jednim neutralnim potvrdilo plemićko vijeće, zatvoreno je stvarno »tijelo« građana Splita.

Ostalima pak izvan te tridesetorice ostajala je samo mogućnost da budu jednom eventualno predloženi za »građane«, a dok to nisu bili, nisu mogli da dođu ni do kakvih položaja, odnosno službe, koje su pripadale građanima i pučanima.

Borba između pučana i plemstva, koja se kroz stoljeća vodila, nije svršila na korist puka, nego na korist onih između njega, koji su bili imućniji i ugledniji. Mali puk izgubio je svaki utjecaj na upravu svoga grada. Sada su postojale u Splitu osim svećenstva definitivno tri klase: dvije privilegovane: plemstvo i građanstvo, i jedna bez ikakvih privilegija: mali puk. Izvan tih, koji su sačinjavali splitsku komunu (plemstvo) i »zajednicu građana i pučana« (građanstvo i mali puk) bili su varošani.

X.

DEKADENCA PLEMIĆKOGA VIJEĆA

Dok je građanstvo sve više napredovalo, bogatilo se i povećavalo, splitsko je plemstvo sve više propadalo. Materijalno su splitsko plemstvo uništili u prvom redu Turci, koji su mu oduzeli mnoga zemljišta, brojčano su ga uništile epidemije kuge, koje su u nekoliko navrata pokosile velik broj njegovih članova. Dok su građanstvu pritjecali svedjer novi članovi i iz Italije i iz Dalmacije, splitsko je plemstvo, kao i ono u ostalim dalmatinskim gradovima, budno pazilo, da se ne bi neko primio u njegove redove, i da ne bi, kako su u jednoj predstavci istakli, pokvario njihovu krv.

Godine 1564. zamolili su splitski plemići mletačku vladu da donese odluku, da sinovi onih plemića, koji bi bili začeti u brakovima potajno sklopljenim ili sklopljenim sa prostim osobama ili sa osobama, koje rade mehaničke poslove, ne mogu da budu pripušteni u vijeće »Vaših najvjernijih plemića Splita, i to zato, da se miješanjem nelegitimne ili proste krvi, ne zaraze ili pokvare s vremenom duše ovog Vašeg najodanijeg vijeća . . .«[85]

Međutim su te prilike dovele do velikih neprilika: nije bilo dovoljno vijećnika, da se drži Veliko vijeće, nije bilo dovoljno plemića, da se popune sve službe, koje je Veliko vijeće popunjavalo svojim članovima, a koji su odgovarali propisima statuta. Prolazile su katkada i po tri godine, a da se Veliko vijeće nije sastajalo, pa je Malo vijeće vodilo sve poslove i jednostavno produljivalo razne službe. I to Malo vijeće spalo je na 7 do 8 osoba.

[85] L. d. o. 82.

Kad je Gianbattista Grimani, generalni providur Dalmacije i Albanije, godine 1644. pregledavao i splitsku komunu i proučavao i splitske prilike, opazio je, kako se velik nered uvukao u splitsku komunu upravo zbog toga, što se zanemarilo pridržavanje statuta i njegovih propisa. Da tome stane na kraj, naredio je, još dok je boravio u Splitu:

1. Da se, prema statutu, Veliko vijeće Splita mora sastati najmanje tri puta na godinu, i da se na tim sastancima imaju da izaberu svi službenici statutom propisani.

2. Da oni, koji su već jednu službu obavljali, ne mogu, pod bilo kojom izlikom, da budu za istu službu dalje potvrđeni, nego treba da prođe do novog izbora barem toliko vremena, koliko su vremena oni tu svoju dužnost vršili. Oni ne smiju tu dužnost dalje obavljati ni privremeno ni na bilo koji drugi način.

3. Budući da je broj vijećnika vrlo malen, tako da se mnogo puta ne može pristupiti izboru osoba sposobnih da budu suci ili članovi Maloga vijeća, jer se za suce traži, da su navršili 30 godina, a za članove Maloga vijeća 25, neka se za suce odredi, da moraju imati 27 godina, a za članove Maloga vijeća 22.

4. Štogod se zaključi u Malome vijeću, može da vrijedi samo za četiri mjeseca, za koje vrijeme ima da se sastane Veliko vijeće, koje te zaključke treba da potvrdi.

5. Oni, koji budu vršili takovu dužnost, gdje se rukuje novcem, imaju, kad im dužnost svrši, predati cjelokupni obračun svojim nasljednicima u prisutnosti kneza i kapetana.

6. Svi članovi vijeća imaju da budu obaviješteni o sazivu vijeća osam dana prije dana sastanka. Oni članovi vijeća, koji mogu da dođu, pa bili oni ma koliko udaljeni od grada, ali ipak ne toliko, da im nije moguće da u tom roku prispiju, dužni su da dođu, inače treba da plate globu od 50 dukata. Ispričani su jedino bolesnici, koji to dokažu liječničkom svjedodžbom, koju će izdati liječnik pod zakletvu.

Oni, koji bez legitimnog razloga ne bi godinu dana dolazili u vijeće, gube pet godina aktivno i pasivno pravo u vijeću, i ne mogu da za pet godina vrše nikakvu službu. Kroz to vrijeme oni svejedno mogu da dolaze na sjednice vijeća, da se postigne potreban kvorum od 16 prisutnih vijećnika, ali nemaju prava balotirati. Osim toga oni su podložni daćama i rabotama, koje plaćaju, odnosno rade građani i svi drugi stanovnici Splita.

Komunalni kancelar dužan je svake godine za vrijeme Uskrsa poslati generalnom providuru izvještaj o tome, da se Veliko vijeće sastajalo prema spomenutim odredbama. Taj će izvještaj on popratiti zakletvom, i tu zakletvu ovjeroviti. Ne učini li on to savjesno, platit će 100 dukata globe, koja će se naplatiti od njegova imetka, a od toga će polovica ići onome, koji ga prijavi, a druga polovica nedavno osnovanom »Montu« (državnoj zalagaonici) u Splitu[86]. Taj kancelar treba da ispiše sva imena i prezimena i dob svih vijećnika sposobnih da to budu. U istoj knjizi

[86] Noi Gio-Batt-a Grimani etc. Prov. Gen. etc. — dd Spalato.

treba da budu također točno ispisana sva muška djeca plemića. Sve to radi toga, da se vijeće doista može da sastaje i svoju dužnost vrši.[87]

Ma koliko nastojali splitski plemići da udovolje zahtjevima svoga statuta ili pak ovoj posljednjoj Giustignanovoj odluci, svejedno nisu oni mogli da to postignu, jer ih je bilo premalo. Statut je sastavljen u doba, kad je u splitskom Velikom vijeću bilo 100 vijećnika, kad su se dakle mogle sve službe bez ikakve zapreke podijeljivati i vršiti. Sada su se vremena uvelike promijenila, a plemstvo spalo na oko 20 njih sposobnih da budu članovi vijeća.

Zbog toga su se plemići obratili između ostalog i na generalnog providura Antuna Barbaro, kad je on u Splitu boravio, i uputili ga u cijelu stvar. Bilo je to vrijeme, kad je on duže vremena među tim plemstvom živio i mogao se na licu mjesta uvjeriti, da je splitskim plemićima prosto nemoguće da udovolje svim zahtjevima, koji su se na njih postavljali.

Pošto je cijelo pitanje detaljno proučio, ublažio je on 16. januara 1670. uvelike odluke ranijih generalnih providura, i spomenutoga Grimania i Priulija, koji je 17. jula 1669. bio donio jednu odluku, u kojoj je u 15 stavova htio da uredi odnose u splitskoj komuni.

Priuli je među ostalim naredio, da nijedan plemić, koji je član vijeća, ne može da bude komunalni kancelar ni njegov zamjenik, ni njegov asistent. Tu je odluku potvrdio i Barbaro s time, da to ne može da bude i nijedan splitski građanin.

Priuli je bio odredio, da oni, koji izvuku zlatnu kuglicu i predlažu redovne službe, ne mogu da predlože za te službe oca, sina, brata, strica, stričeva sina, vlastitog nećaka, ili unuka, a ni sebe same. To nije bilo ništa novo, jer je to odgovaralo točno statutu.[88] Barbaro je znatno olakšao tu odredbu, da oni s obzirom na malen broj plemića ne mogu da imenuju samo rođake prvoga stepena.

Isto je tako generalni providur Barbaro izmijenio odluku Priulovu, koja je bila osnovana na statutu, a koja je zabranjivala, da ne mogu biti istovremeno suci: otac, sin, brat, stric, očuh, unuk, stričev sin ili zet. Prema statutu i Priulovoj odluci nisu takvi rođaci mogli da budu istovremeno jedan sudac, a drugi sindik.[89] Barbaro je i za to odredio da valja samo za rođake prvog stepena.

Barbaro je nadalje izmijenio Grimanijevu odluku o »kontumaciji«, s time, da je vrijeme te »kontumacije« skratio za trećinu.

Statut je dopuštao pojedinom sucu, da za vrijeme svoje službe, koja je trajala tri mjeseca, može da bude odsutan iz Splita najviše 15 dana[90]. Tu je odredbu statuta pooštrio splitski knez i kapetan Marko Manolesso 26. juna 1661., što je potvrdio još iste godine generalni providur Dalmacije i Albanije Andrea Cornaro, a zatim generalni providur Priuli s time, da pojedini sudac smije da bude odsutan iz Splita samo petnaest dana, ali to jedino s dopuštenjem kneza i kapetana. Knez i kapetan ne smije ni u jednom slučaju da produži to odsustvo. Generalni je pro-

[87] Maggio 1644. U Državnom arhivu u Zadru, l. c.
[88] Statuta et leges, L. II. c. XXXVII. ed. cit. pg. 38.
[89] Statuta cit. L. II. c. XXXVIII. ed cit. pg. 40.
[90] Statuta cit. L. II. c. c. XXXIX. ed cit. pg. 40.

vidur Barbaro to uvelike ublažio. On je najprije odredio, da sudac smije da bude odsutan iz Splita petnaest dana i da zato ne treba nikakovog dopuštenja kneza i kapetana splitskoga, a ako mu ustreba više odsustva, da mu ga, u slučaju važnih uzroka, može knez i kapetan neograničeno odobriti, štaviše, on mu ne smije to odsustvo uskratiti.

Barbaro je, nadalje, ublažio ranije odluke i Grimanijeve i Priulijeve o popunjavanju nekoga mjesta, ako to nije učinilo Veliko vijeće. Prema tim ranijim odlukama nije mogao knez da na prijedlog sudaca ili sindika ili i jednih i drugih zajedno imenuje nikoga. To je moglo samo Veliko vijeće, a ako se to nije moglo da sastane, Malo vijeće, na kojem je trebalo da bude barem osam njegovih članova. Takav izbor u Malome vijeću vrijedio je najviše četiri mjeseca, i trebalo ga je onda Veliko vijeće na prvom svom sastanku da odobri. Barbaro je to izmijenio i uvelike olakšao i odredio, da ako se Malo vijeće ne može da sastane u roku od 4 dana, može knez na prijedlog sudaca i sindika popuniti neku službu s time, da Veliko vijeće na prvom svom sastanku to odobri.

I statut i odluka Priulijeva na najstroži su način zabranjivali, da neko može da ima dvije službe. Barbaro se je i tu prilagodio prilikama i odredio, da, budući da ima malo plemića, može pojedinac da ima i dvije službe, koliko nisu one sasvim inkopatibilne.

Priuli je bio naredio, da se svi prijedlozi, o kojima se ima da donese odluka u Velikom vijeću, imaju tri dana prije sastanka toga vijeća izložiti u komunalnoj kancelariji, da se svaki pojedini vijećnik može u njih uputiti, a ako to ne bude učinjeno, ne može se o njima glasovati. Barbaro je i to ublažio, s time, da se samo prijedlozi o izvanrednim pitanjima imaju tri dana prije podnijeti knezu[91].

Na taj je način generalni providur Barbaro promijenio mnoge odredbe statuta, ali je uvelike pomogao, da je komunalna autonomna uprava mogla da pravilno funkcionira, a da ne dolazi neprestano u sukob sa svojim statutom. Drugačije se nije dalo. Jedini je izlaz mogao biti, da splitski plemići prime u svoje redove nove, što oni nikako nisu htjeli, a vlada im to nije ni predlagala ni naređivala.

Dok su splitski plemići, koji su stalno boravili u Splitu, budno pazili, da ne bi u njihove redove bio neko nov primljen, nisu za to nikako marili oni splitski plemići, koji nisu boravili u Splitu, nego na Braču, na Hvaru, u Trogiru i u drugim dalmatinskim mjestima ili u Veneciji. Oni su svoju dužnost, da prisustvuju Velikom vijeću ispunjavali, jer su morali pod prijetnjom globe, a možda i zbog toga, da se pokažu da su članovi toga vijeća pred svojim novim sumještanima, gdje su se oni možda i rodili. Tih je plemića, koji nisu živjeli u Splitu, bilo razmjerno mnogo i oni su bez mnogo oklijevanja predlagali — kako se to tuže ostali splitski plemići — i pripuštali u vijeće »porodice, koje ne posjeduju civilizovanost ni rekvizite, koji odgovaraju časti ulaza u to vijeće«. Čini se, da je tih plemića izvan Splita bilo toliko, da su mogli postići natpolovičnu većinu u vijeću. Kako se u Velikom vijeću od-

[91] Noi Antonio Barbaro per la Serenissima Reppublica di Venezia Provveditore Generale in Dalmazia et Albania — dd Spalato 16 genaro 1670. U Državnom Arhivu u Zadru, l. c.

lučivalo natpolovičnom većinom, a prema odluci vijeća desetorice iz 1469. g. samo je Veliko vijeće imalo pravo da odlučuje o izboru novih plemića, to su ovi »stranci« mogli da s natpolovičnom većinom prime koga su htjeli.

Da to spriječi, obratila se splitska komunalna uprava g. 1728. generalnom providuru Petru Vendraminu s molbom, da donese odluku, da se ubuduće ne mogu izvršiti nikakve agregacije, dakle da se niko ne može izabrati za člana vijeća i time postati splitski plemić bez pristanka *četiri petine* Velikoga vijeća, a to zbog toga, da se izbjegne mogućnost da se obali važnost i ugled Velikoga vijeća.

Generalni providur Vendramin složi se s tom njihovom molbom pa i sam uvjeren, da se u vijeće mogu pripustiti samo ljudi jednake civilizacije i duha, donio je odluku 12. januara 1729., da se ubuduće može neko primiti u Veliko vijeće samo, ako za nj glasa četiri petine vijećnika[92].

Tako je ostalo do kraja venecijanskog vladanja u Dalmaciji. Mletačka je vlada strogo poštivala pravo Velikog vijeća Splita, a i svih ostalih komuna, da ono samo bira nove plemiće, ako je to htjelo. A kad je ona željela, da neko udje zbog naročitih zasluga u koje vijeće, onda je ona preporučivala, ali ne naređivala. Tako je mletačka vlada dukalom Luigija Pisanija od 27. juna 1739. preporučila generalnom providuru Marinu Antunu Cavalliju, da sugerira splitskom Velikom vijeću, da porodicu Dinaričić primi među svoje plemiće. Dinaričići su inače bili Splićani[93].

Drugom jednom dukalom, dužda Petra Grimanija, od 15. decembra 1741., govori ponovo vlada generalnom providuru Petru Grimaniju o porodici Dinaričić, ali pri tom ističe, da je splitsko Veliko vijeće slobodno primiti među plemiće one, koje ono hoće[94].

Tu autonomiju, koja je, kako vidjesmo, mogla da bude u pojedinostima mijenjana od generalnih providura i same vlade, ali koja je ipak uglavnom ostala neokrnjena od dolaska Venecije, sačuvalo je splitsko Veliko vijeće, kao i sva druga u Dalmaciji, sve do kraja Republike.

Nije to ni iz daleka ona autonomija, koju je Split imao za vrijeme svoje sasvim slobodne komune, kad je bio u hrvatskoj, odnosno hrvatsko-ugarskoj državi. Sada je golem dio posala, koji su prije spadali pod kompetenciju komune, preuzela na sebe država, i uz komunalne zakone postojali su i oni državni, kojih prije nije bilo. Sada je država nametala različne troškove ili radove, koje je prije nametala sama komuna, ali uza sve to postojala je unutrašnja autonomija, ograničena istina najprije na same plemiće, a kasnije u mnogome podijeljena sa građanima, postojalo je zaključaka Velikog vijeća, koje niko, pa ni sama vlada u Veneciji, nije mogla da ukine, kao na pr. izbor sudaca i drugih komunalnih časti i dužnosti, ili primitak u plemstvo. Splitski je statut, istina u mnogom okrnjen, u svom glavnom dijelu ostao na snazi sve do propasti mletačkoga vladanja u Dalmaciji.

[92] Noi Pietro Vendramin etc. dd 12 genaro 1728. M. V. L. d. o. 218.
[93] L. d. o. 221.
[94] L. d. o. 221.

Mijo Mirković

RAVENSKE POLJOPRIVREDNE RADNE ZADRUGE

PREDGOVOR

Ovaj rad izrađen je na temelju istraživanja piščevih vršenih u srpnju i kolovozu 1951. na mjestu pri emilijanskim radnim zadrugama u ravnici Sjeverne Italije i osobito pri radnim zadrugama poljoprivrednih radnika i njihovu zadružnom savezu u Ravenni.

Pisac je smatrao, da će iskustva tog zadružnog sistema radnih zadruga socijalističkog smjera, stečena u uvjetima kapitalističke proizvodnje a u plodoredu ravničkih kultura i u klimatskim uvjetima, koji se približavaju našima, biti od interesa za poljoprivredne zadružne istraživače i stručnjake u našoj zemlji. Ma da su ovdje obrađivane poljoprivredne radne zadruge socijalističke orijentacije, u kojima je danas jak utjecaj Komunističke partije Italije, rad tih zadruga ne predstavlja zadružni program te partije. Organizacijski oblici i djelatnost ravenskih radnih zadruga nisu rezultat logički izrađenih i unaprijed određenih programskih postavki, nego plod iskustva i nužnog kretanja na terenu historijskih i ekonomskih realnosti. Zadružni oblici razvijali su se, mijenjali i prilagođivali realnim odnosima, uvjetima rada i proizvodnje.

Istraživanje, prikaz i analizu djelatnosti radnih zadruga poljoprivrednih radnika u Ravenni pisac je poduzeo na svoju inicijativu i na svoju odgovornost, bez opterećivanja državnog fonda inozemnih platežnih sredstava.

U Bolonji, u kolovozu 1951. godine.

SADRŽAJ

1. Radno zadrugarstvo u pokrajini Ravenna. — 2. Proleterski karakter i brojno stanje ravenskih poljoprivrednih radnih zadruga. — 3. Prirodno-geografski i društveno-ekonomski uvjeti razvitka. — 4. Zadružna zemlja i zadružna imanja. — 5. Zemljište, rad, oprema rada i stoka. — 6. Upotreba i kombinacija vrsta umjetnih gnojiva. — 7. Prinosi kultura po ha. — 8. Načela organizacije. — 9. Sudioništvo. — 10. Ključ raspodjele proizvoda. — 11. Tržni viškovi. — 12. Uprava i organizacija proizvodnje. — 13. Funkcije srednjih poljoprivrednih stručnjaka. — 14. Položaj, kvalitet i dohodak zadrugara. — 15. Zaključak: rezultati dugih iskustava.

1. Na području grada Ravenne i u selima i općinama pokrajine Ravenne u Italiji, na različitoj udaljenosti od grada od 5 do 40 km nalazilo se na dan 31. XII. 1950. 36 poljoprivrednih radnih zadruga, 10 mašinskih, 63 obrtne radne zadruge, (najviše zidarskih i stolarskih, zatim umjetnog kamena, kovačkih, konfekcijskih, keramičkih, ribarskih, šumskih radnika itd), 42 potrošačke zadruge, 1 konzervi, 8 transportnih radnih zadruga. Sve su te zadruge udružene u poslovnom Zadružnom savezu male pokrajine Ravenna, a Zadružni savez nalazi se pod socijalističkim rukovodstvom.[1]

Te su zadruge vrlo stare. Njihovi počeci, t. j. sindikalne organizacije poljoprivrednih radnika, koje preuzimaju određene zadružne funkcije (kao zajednički zakup zemljišta i dodjeljivanje čestica zakupljenog zemljišta članovima na obradu i zatim kolektivnu proizvodnju riže na zakupljenom zemljištu) idu do 1883. Prvi njihov savez osnovan je u Raveni 1903.

Na malom prostoru jedne talijanske pokrajine[2] od 186.000 hektara ukupne površine nalazi se usredotočena 121 proizvođačka radna zadruga sa 35.000 članova radnika. Od njih 17.812 članova pripada radnim zadrugama poljoprivrednih radnika, kojih je bilo godine 1950. 36, a godine 1951. broj im se povećao na 40.

Po političkoj orijentaciji ti su radnici socijalisti, komunisti i republikanci. Republikanci sačinjavaju desnu struju među zadrugarima, ali su na tom području i osobito u gradu Ravenni prilično jaki.

Rukovodstvo Saveza nalazilo se u početku i sada u rukama socijalista. I u godini 1951. su predsjednik i sekretar Saveza socijalisti, ali se u stručnom rukovodstvu nalaze i komunisti (agronomi), a komunisti su jako zastupljeni, organizirani i prodorni u činovničkom aparatu poje-

[1] Prema službenim podacima Zadružnog saveza u Ravenni, rađenim za državne vlasti.

[2] Talijanske su pokrajine (provincije) male i obuhvaćaju 3—4.000 km² i bez svojih glavnih gradova dostižu jedva 250 do 300 tisuća stanovnika, a općine (comuni) su velike. Između pokrajine i općine nema drugih upravnih jedinica (nema kotara). Pokrajina Ravenna je jedna od manjih i ispod gornjeg prosjeka. Ona se proteže na svega 1.860 kvadratnih km i, uključivši grad Ravennu, broji svega 272.000 stanovnika (popis 1931). Sama općina Ravenna obuhvaća jednu trećinu čitave površine pokrajine.

dinih zadruga na terenu. Kako su zadrugari sami radnici, tj. u poljoprivrednim radnim zadrugama članovi su sami poljoprivredni radnici, koji nisu ni prije imali, niti imaju sada vlastite zemlje, i u drugim zadrugama opet su stručni radnici (ne zanatlije), koji su uvijek bili radnici, sa Zadružnim savezom usko surađuje predstavništvo ekonomskih interesa radnika Radnička komora, koja je uopće u rukama komunističko-socijalističke koalicije. Prema tome te zadruge imaju od svoga početka socijalistički karakter, iako su prisiljene da rade u okviru kapitalističkog sistema. Taj je položaj izvor neke nesigurnosti svih tih zadruga. Kao ekonomske organizacije socijalističkog pokreta one prolaze trajno kroz opasnosti od njima nesklonog političkog režima. Te su opasnosti velike i neposredne. Službeni kurs u Italiji ide k osnivanju zadruga drugih vrsta, koje bi nadopunjavale rad pojedinih seljaka, a ne zadruga kolektivne proizvodnje. Nova gospodarstva, koja se budu stvorila agrarnom reformom i na području novih melioracija, bit će obavezna da stupe u takve zadruge, ma da će organizacija proizvodnje ostati na individualnim imanjima. I sama agrarna reforma prijeti, da će obuhvatiti jedan dio zemljišta, koji se nalazi u kolektivnoj eksploataciji ravenskih zadruga. Druge opasnosti dolaze od samog mehanizma kapitalističkog tržišta. Zadruge na tržištu prodaju i na njemu kupuju. Glavni svoj tržni višak, koji se sav prodaje, šećernu repu, zadruge predaju šećerani, koja je kapitalističko preduzeće. Zadružna proizvodnja zavisna je od raspolaganja kreditom. Izvori kredita nalaze se u privatnim kapitalističkim ili od države povlašćenim novčanim ustanovama. Kad se iz političkih razloga zadrugama, odnosno zadružnom savezu kreše ili ne daje kredit, nastaju teškoće oko nabave novih strojeva, umjetnog gnojiva i melioracija svih vrsta.

Na drugoj strani, zadruge i njihov Savez znaju, da moraju sve teškoće za održanje i napredak i za uspjeh u radu savladati iznutra, da oko sebe nemaju sklonu okolinu, od koje mogu očekivati pomoć. To stvara neku unutrašnju napetost, ali daje također snagu za veće napore. Vanjska opasnost pridonosi tako stvaranju unutrašnje čvrstine.

2. Ma da su ravenske poljoprivredne radne zadruge[3] jedno od sredstava i pozicija socijalističkog pokreta, ipak su to proizvođačke zadruge, prave radne zadruge, dakle poduzeća za poljoprivrednu proizvodnju, drukčija od svih vrsta proizvodnih poduzeća u poljoprivredi individualističkog tipa. U njima postoji i kolektivno vlasništvo zemljišta i kolektivna obrada zemljišta. Vlasnici su zemljišta i Zadružni savez i pojedine zadruge. Isto su tako i ostala sredstva proizvodnje: mašine i sprave, kola, zgrade i radna stoka također kolektivno vlasništvo. Uz vlastito zemljište zadruge obrađuju u kolektivu i tuđe zakupljeno zemljište (pretežno gradsko, zadužbinsko i drugih javnih tijela, ali i privatno), a sva ostala sredstva proizvodnje pripadaju zadrugama ili Zadružnom savezu.

Prema tome radi se o kolektivističkom poduzeću i kolektivnoj proizvodnji u većim razmjerima. Prema službenom izvještaju Zadružnog sa-

[3] Naziv radna zadruga (Cooperativa di lavoro) za ove poljoprivredne zadruge ovdje je star i udomaćen već pola stoljeća.

veza,[4] površina, koja je bila u zadružnoj obradi ili pod zadružnom upravom, iznosila je koncem godine 1947. 18.527 ha. Od toga je bilo u zadružnom vlasništvu 4803 ha i 13.724 ha u zakupu ili pod upravom zadruge. U ovoj površini, za koju je označeno da se nalazi pod zadružnom upravom, nalazi se dosada i oko 5.000 ha površine, koja je bila konfiscirana revolucionarnim zamahom u studenom 1943. godine i dodijeljena zadrugama. Kako su se bivši vlasnici žalili protiv tog postupka revolucionarnih vlasti i najviši sud (Državni savjet) konačno je odlučio u korist bivših vlasnika, ostalo je to zemljište jedno od onih spornih, na koje radnici polažu pravo i koje može u svakom trenutku doći pod okupaciju radnika istim putem kao i prvi put. Posebno pravo zadružnih organizacija na to zemljište zadruge temelje i na velikim izvršenim melioracijama, za koje je Zadružni savez utrošio velike iznose.[5]

Te zadruge nisu samo kolektivističke, one su proleterske, čisto proleterske. One su nastale od prvih udruženja poljoprivrednih radnika bez zemlje, većinom i bez kuće, čistih nadničara, i taj proleterski karakter sačuvan je do danas. One nisu uvlačile seljake i bivše napoličare (kolone) možda zato, što nisu htjele, a možda i zato, što nisu mogle. One su se razvile u kraju preobilja radne snage i njihov uspjeh temeljio se i temelji se i danas na tome, da su dale i daju radnicima mogućnost zaposlenja i zarade, koju inače ne bi imali, i da osiguraju radnicima viši standard, nego što bi ga imali, da rade samo tudu nezadružnu zemlju i za tudi račun. Oni — i kad su postali zadrugari — nisu prestali biti poljoprivredni radnici i na tudoj privatnoj zemlji, jer zadružna zemlja ne može iscrpsti svu radnu snagu svih zadrugara.

Poljoprivredne radne zadruge imale su godine 1902. 6 hiljada članova, godine 1921. već 10.766[6], godine 1947. 11.725, a 1950. — 17.812. Broj zadruga popeo se od 22 u godini 1921. na 34 u 1947., na 37 u godini 1950., na 41 u srpnju godine 1951. Tako je od prvog zadružnog kolektivnog proizvodnog poduzeća za proizvodnju riže u godini 1901. prošlo pola stoljeća rada i razvitka tih radnih zadruga (a u to vrijeme pada i 21 godina fašističkog režima), koje su prolazile kroz mnoge krize i poremećaje, a da se nisu nikad raspale niti bile likvidirane.

To dugo trajanje proizvodnih zadruga u poljoprivredi, kolektivne proizvodnje u okviru kapitalističkog sistema i u stanju, u kom politički režimi različitih tipova nisu nikad bili osobito naklonjeni takvom zadrugarstvu, pokazuje svakako čvrstinu zadruga. Stoga one zaslužuju da budu istražene i prikazane kako zbog posebnih uvjeta, u kojima su nastale, tako i zbog organizacijskih načela, na kojima se zasnivala i zasniva još danas njihova djelatnost.

Socijalistički rukovodioci tih zadruga ne idu dalje od isticanja lokalnog i regionalnog značaja zadružne organizacije i djelatnosti zadruga. Rukovodioci vide značaj zadruga u zaposlivanju većeg broja radnika

[4] Appunti sulla cooperazione nel Ravennate, Bologna 1948.

[5] Prema usmenom kazivanju u predsjedništvu Zadružnog saveza vrijednost melioracija (efektivni troškovi) za to sporno zemljište iznosi 200 milijuna lira. Toliko su zadruge, odnosno Savez, uložili u zemlju, koju im je vlada sada osporila.

[6] *Dott. Dario Guzzini*, Le imprese agricole cooperative nell' economia ravennate, Milano 1924, str. 74.

u kroničnoj nezaposlenosti radnika uopće, a specifično poljoprivrednih radnika, koja u Italiji i u ravenskoj provinciji vlada; vide ga u mogućnosti, da na istoj površini zemlje može da se održi više radnika nego u svim drugim vrstama poduzeća; vide ga u melioracijama, koje izvršuje neprestano zadružna organizacija, u odvodnjavanju, u sistematizaciji zemljišta, u iskorišćivanju za proizvodnju riže onih zemljišta, koja se u kapitalističkim oblicima organizacije proizvodnje ne bi mogla iskoristiti, vide ga konačno u ekonomskim pozicijama, koje proletarijat stječe još u okviru kapitalističkog sistema i koje nesumnjivo služe i političkim ciljevima borbenih socijalističkih stranaka. Oni također nisu mnogo zauzeti istraživanjem teoretske problematike socijalističke zadružne organizacije. Oni održavaju zadruge, nastoje da budu napredne, da koriste radnicima, kraju i pokretu, vode borbu i hoće da borba ima uspjeha.

Nama se čini, da je pedesetogodišnja djelatnost tih radnih zadruga ipak nešto, što premašuje značaj lokalnog i regionalnog rješavanja nezaposlenosti, i da je značaj tih zadruga historijski i teoretski zamašniji od lokalne i regionalne praktične politike socijalističkih stranaka, tako da može biti od koristi i za čitaoce u našoj zemlji i u drugim zemljama, zainteresirane za rješavanje problema agrarne proizvodnje i proizvodnih odnosa u agraru na novim osnovama.

Ma da su imale velikih uspjeha i ma da su se održale u sasvim nepovoljnim uvjetima, rezultat rada tih radnih zadruga nije mogao biti uvijek na svim linijama i sa svih gledišta proizvodnje, raspodjele i proizvodnih odnosa samo pozitivan. Uspjesi i nedostaci čine i tu iskustva jednog novog puta u organizaciji poljoprivredne proizvodnje.

3. Prirodno-geografski uvjeti poljoprivredne proizvodnje u tom kraju imaju srodnosti s uvjetima proizvodnje u ravnim podvodnim i vlažnim terenima. Zemlja je stvorena vodenim nanosima, djelomično bujicama iz nedalekih apeninskih gora, djelomično nanosom mora i morskih struja opet one zemlje, koju nose u more sjeverne rijeke, osobito Pad. Kroz malu pokrajinu teče devet rijeka i rječica. Neke od njih stegnute su nasipima i teku znatno iznad nivoa obrađenih polja. Podvodnost terena, rijeke i kanali, stalni južni vjetrovi, koji dolaze s mora, — sve to čini da ima neprestano neka količina vlage u zemlji i u zraku, tako da mogu vrlo dobro uspijevati uz ostale kulture još i riža, jabuka i kruška do same ivice morske obale. Ravnica čini, da su sve komunikacije lakše i pristupačnije. Radnici i radnice idu na rad biciklima na udaljenost od 3, 4, 7 i 10 km od mjesta stanovanja i mjesta sjedišta zadruge na selu.

Mediteranska klima, koja je pretežna, ublažuje i zimu i ljeta. Ma da se snijeg javlja sve do ožujka, a mrazovi do travnja, a po neki put i u svibnju,[7] srednja godišnja temperatura je 13,5 stupnjeva. U vegatacijskim mjesecima od ožujka do rujna uvijek ima kiše, tako da nema preko ljeta one pojave potpuno sprženih polja, tipične za predjele kontinentalne klime. Kad su ljeta nešto više kišovita, na tek požetim (i nepreoranim) pšeničnim poljima strnjiku prekriju brzo mlade trave.

[7] *Prof. Guglielmo Barbèri*, Delle condizioni economico rurali del circondario Ravennate, Ravenna 1880, str. 18.

Ukratko: ravenska je zemlja dobra, klima povoljna, more je na domaku. Ravnica privlači ljude, i kraj je već prije 80 godina bio agrarno prenaseljen. Godine 1871. bilo je na 1 kvadratnom kilometru 94,8 agrarnih stanovnika ili 0.948 agrarnih stanovnika na 1 ha čitave površine.[8] Seoske obitelji bile su vrlo brojne, tako da je na jednu obitelj g. 1871. dolazilo 8.78 članova obitelji.[9]

Prema popisu stanovništva, izvršenom u godini 1936., u čitavoj ravnici ravenske provincije bilo je 248.000 stanovnika, a od toga 113.895 agrarnog stanovništva. Od tog agrarnog stanovništva koloni (koji vode individualno gospodarstvo na tuđoj zemlji) i njihove obitelji sačinjavali su 55.990 a najamni poljoprivredni radnici (i njihove obitelji) 57.905, tako da su poljoprivredni radnici sačinjavali većinu poljoprivrednog stanovništva. U obalnom pojasu odnos između poljoprivrednih radnika i kolona kao individualnih samostalnih obrađivača je kao 5 : 3, t. j. broj poljoprivrednih radnika je kudikamo veći.[10]

Od onih 57.905 osoba, koje žive od najamnog rada u poljoprivredi, bilo je 27.654 aktivnih poljoprivrednih radnika (15.825 muškaraca i 11.825 žena). Ako pretpostavimo, da je broj poljoprivrednih radnika ostao isti (gubici u ratu, prijelaz u druga zanimanja, selidbe, iseljavanje), činilo bi se, da su zadruge uspjele uvući u svoju organizaciju blizu dvije trećine poljoprivrednih radnika bez zemlje u čitavoj pokrajini i jednu trećinu (33%) čitavog agrarnog stanovništva.

4. Zemljišta zadruga nalaze se gotovo svuda u podvodnom melioriranom ravnom kraju ili u kraju, gdje je zadružna melioracija u toku. One su tražile zemlju, gdje su je mogle dobiti, a druge zemlje osim podvodne, koje je trebalo meliorirati, nije bilo. Zadruge su uzimale u najam zemlju ili su je kupovale, vršile melioracijske radove, gradile kanale, dovodile vodu za piće, podizale gospodarske zgrade i zgrade za stanovanje i na zemljištu, koje je postalo zadružno vlasništvo, podizale i podižu nove voćnjake i vinograde.

Borba za zemljište, koja neprestano traje, vodila se u dva smjera: da se dođe do potrebne zemlje za obrađivanje kao podloge zadružne djelatnosti i da se kvalitet zemljišta popravi. U odnosu prema broju članova zadruge nisu nikad imale dovoljno svoga i zakupljenog zemljišta. Prvo zemljište, koje je postalo zadružno vlasništvo, kupio je Zadružni savez 1912. od grofa (conte) Bastogi za gotov novac (670.000 zlatnih lira), i to imanje Mandrioli od 100 ha.[11] Vlasništvo zemljišta stjecao je kupovinom Zadružni savez, a stjecale su zatim u različitoj mjeri i pojedine zadruge. Tako su nastale zadruge, koje su, osim zemljišta uzetog u zakup, od čega su pošle, stjecale i vlastito zemljište, ali su ostale i zadruge, koje u kolektivnoj obradi obrađuju samo zakupljeno zemljište i nemaju

[8] Isto djelo str. 35.

[9] Isto djelo str. 35.

[10] *Luigi Perdisa,* Le larghe del Ravennate e la loro transformazione fondiaria, Bologna 1941, str. 167.

[11] Na tom imanju, u staroj vlastelinskoj zgradi, umrla je 1849. Anita Garibaldi, žena revolucionara, koji se poslije poraza 1848. skrivao od austrijskih progona u ritovima Pada, Comacchia i Ravenne.

vlastitoga. Zakupljena su zemljišta ponajviše vlasništvo općina (Ravenna, Lugo, Bagnacavallo, Massalombarda, Faenza, Cervia), zatim bolnice u Ravenni, nešto malo provincije, zadužbina za pomaganje sirotinje, dapače i nekih crkava i crkvenih župa (župna crkva Massalombarda, S. Stefano, ali na crkve otpada malo, svega ukupno oko 14 ha), a zatim prilično mnogo zemljišta privatnih lica, koja su dala zemljište u zakup zadrugama pod sasvim istim uvjetima, pod kojima su ga uzimali u zakup individualni obrađivači. Zakup se zaključivao po pravilu na 10 ili 12 godina. Stoga je od značaja u borbi, koja se vodi za egzistenciju zadruga, da se vlasništvo zemljišta i zakup zemlje ne upotrebi kao sredstvo u borbi protiv zadruga, t. j. da zadruge ne budu imale protiv sebe općine ili druge vlasti, koje su vlasnici zakupljenog zemljišta.

Posljedica je takva stanja rasutost i udaljenost eksploatacijskih jedinica pod zadružnom upravom. Ta rasutost ne znači razbijenost u našem smislu na velik broj čestica, nego postojanje većeg broja zaokruženih, vlastitih ili zakupljenih imanja, samostalnih radilišta, koji su znatno udaljeni jedan od drugoga. Ta su zaokružena imanja kao svrsishodne jedinice eksploatacije formirana prije, ona su bila i zaokružena i takva kakva su bila, kupljena su ili zakupljena. Jedno takvo imanje može biti 7 km s jedne strane sela, drugo 7 km s druge strane sela, dakle proizvodne jedinice za sebe, u tehničkom pogledu samostalne.

Jedna zadruga ima pet, šest, sedam ili više takvih pogona, s posebnim gospodarskim zgradama i istim tipičnim kućama, velikim i prostranim, s dva stana, jedan za upravitelja, drugi za govedara; svako imanje (dobro, majur) je samostalna jedinica u tehničkom pogledu i o svakome se vodi posebno knjigovodstvo.

5. Kvantitativni odnos između količine zemljišta, broja zadrugara (tj. aktivnih radnika, koji su članovi zadruge), broja stoke i oruđa prema tiskanom službenom izvještaju[12] bio je potkraj g. 1947. ovaj:

Zadružni savez i zadruge imali su 1947. pod svojom upravom 18.527 ha zemljišta i 11.725 članova manuelnih radnika, tako da je dolazilo na jednog radnika (po ovom ukupnom grubom računu) 1,7 ha zemljišta ili na 100 ha površine dolazila bi oko 63 aktivna manuelna radnika. Ali isti izvještaj, navodeći glavne kulture: pšenicu, stočne trave (u plodoredu) šećernu repu, kukuruz i voće obuhvaća svega 11.470 ha obrađene površine i od te površine pod pšenicom 3.735 ha, pod travama 3.714 ha, šećernom repom 1.629, pod šećernom repom za sjeme 196 ha, pod kukuruzom 853 ha i pod voćnjacima 233 ha. Ako tu površinu navedenih glavnih kultura usporedimo s brojem zadrugara radnika, dobivamo otprilike jednog radnika na jedan ha ili na 100 ha 100 radnika.[13] Pri tome treba uzeti u obzir visoki postotak ukupne površine pod travama. Zadruge nastoje da primijene osmopoljni plodored, tako da bi uvijek na trima poljima bila pšenica, na trima trave, na dvjema okopavine, — u vodoplavnim terenima prvo se sije riža, zatim riža i trave i tad, kad se isuše, dolazi i pšenica. Na površini pod višegodišnjim travama rad se

[12] Appunti, str. 12.—13.

[13] U drugim pokrajinama odnos između zadružne zemlje i broja zadrugara još je daleko nepovoljniji, t. j. zemlje je razmjerno manje, radnika razmjerno više.

svodi na košenje kosačicom ili rukom tako, da je na tim poljima potrebna manja količina rada.

Na tu površinu otpadala su 1947. godine 83 traktora, tako da 1 traktor dolazi na 224 ha ukupne površine ili na 138 ha navedene površine glavnih kultura ili na 125 ha oranica, koja bi se imala preorati svake godine. Od drugih strojeva zadruge imaju (1947.) 63 vršalice, 1 kombajn, 40 žetelica-vezačica, 26 motornih presa (za sijeno i slamu), 42 ručne prese, 127 sijačica, 333 poljoprivrednih kola i prikolica, 15 kamiona, 125 kosačica i 125 plugova. Odnos strojeva prema ukupnoj površini od 1947. do 1951. g. svakako se popravio. Jedna zadruga raspolagala je na 1000 ha u 1951. sa 7 traktora, 3 vršalice, 4 žetelice-vezačice, 2 mehaničke kosačice i 7 kosačica na životinjsku spregu.[14]

Stočni inventar prema izvještaju Saveza bio je na kraju g. 1947. ovaj: odraslih goveda 1013, teladi 690, konja (uključivši mazge i magarce) 243, svinja 97 (!), ovaca 470 (!). Koliko je mehanički inventar razmjerno velik, toliko je stočni inventar razmjerno malen. Na 3714 ha pod stalnom travom dolazi svega 1013 goveda i 690 teladi, ne računajući podlogu hrane, koja postoji u otpacima od šećerne repe, u lišću, rezancima i t. d. Upada u oči također sasvim mali broj ovaca i onaj liliputanski broj svinja (97) na tako velikoj površini zemlje pod zadružnom upravom. Mora se istaći, da taj kraj nije stočarski od starine. Prije 70 godina utvrdio je stručni pisac za taj kraj, da su konji, ovce i svinje kako po broju tako i po značaju sporedni u odnosu prema govedima.[15] Pisac se tada žalio na nedostatak krme za stoku. Sada krme ima, ona se dapače izvozi u druge krajeve, ali se stočarstvo ipak ne razvija.

Nigdje se ne spominju mliječne krave. Goveda, o kojima je riječ, ili su radna goveda ili volovi (i telad), koji se tove stajski za meso. Mliječnih krava u ma kakvu znatnijem opsegu ovdje dosada nije bilo ni u zadružnom ni u privatnom sektoru.[16]

Ukratko stočna proizvodnja ograničava se na proizvodnju tovljenih goveda i podizanje jakih goveda za rad, a sav ostali višak sijena prodaje se u druge krajeve i javlja kao specifični tržni višak regionalne specijalizacije.

Odnos između površine zemljišta u zadružnoj upravi i broja članova zadrugara radnika, stupnja mehanizacije, stanja stoke i glavnih kultura rađa stanje, u kojemu se sva radna snaga zadrugara radnika ne može u zadružnom radu iskoristiti i iscrpsti. Tako je broj radnih dana zadrugara radnika u zadružnom radu razmjerno malen. On se kreće između 120 i 125 efektivnih radnih dana u godini uključivši ovamo i rad na istovaru

[14] Prema podacima dobivenim u upravi zadruge u Mezzanu.

[15] Barbèri, navedeno djelo str. 101.

[16] Jedini odgovor na to pitanje bio bi u mehanizmu tržišta, koje čini mljekarstvo nerentabilnim u prezasićenosti talijanskog tržišta mlijekom i mliječnim proizvodima, jer postoji takva proizvodnja mlijeka i mliječnih proizvoda, da oni ne mogu naći ni u zemlji ni izvan zemlje unosno tržište. Ali taj odgovor, osobito za zadruge, ne iscrpljuje problematiku. Baš taj kraj vlažne klime i velike proizvodnje stočnih trava ima svakako neke uvjete za mliječno-svinjogojstvenu proizvodnju. Ali takva proizvodnja iziskivala bi reorganizaciju zadruga, stvaranje novih proizvodnih tipova pogona i više zbijeno zemljište, koje je sada rasuto na veći broj pogona.

šećerne repe iz kola ili kamiona u tvornici šećera, ili u vagone na željezničkoj stanici. Za posebne radove ili prema potrebi i za redovite u sporazumu s uredom za zaposlivanje radnika zadruga uzima na rad i one radnike, koji nisu zadrugari. Zadrugari nisu ni oni stalno namješteni stručni radnici za rukovanje mašinama kao ni stalni namještenici zadružne radionice za popravak mašina. To su obični najamni radnici plaćeni po tarifi prema svome radu i stručnoj spremi.

6. U odnosu prema površini oranice zbog malog broja stoke ima premalo prirodnog gnojiva, ma da se stajsko tovljenje volova vrši djelomično i poradi proizvodnje stajskog gnojiva. Razmjerno visoka upotreba umjetnog gnojiva s malom upotrebom stajskog gnojiva ili bez njega, iako pri dovoljnoj količini vlage, svojom jednostranom upotrebom truje zemljište. Ali upotreba umjetnog gnojiva u nedostatku stajskog potrebna je za postizanje visokih prinosa pšenice i šećerne repe.

Na zadružnoj zemlji na 6650 ha oranice upotrebljeno je 1947. god. ukupno 35.861 mtc svih vrsta umjetnog gnojiva,[17] tako da bi otpadalo na 1 ha oko 5,4 mtc svih vrsta umjetnog gnojiva ukupno. Na imanju jedne zadruge upotrebljeno je godine 1950. na 77 ha pod pšenicom ukupno 458 mtc različnog umjetnog gnojiva, od toga Tomasove drozge 185 mtc, perfosfata 120 mtc, amonijačnog sulfata 26 mtc, cijanamidnog vapna 82 mtc, vapnenog nitrata 44 mtc, tako da je prosječno dolazilo svih vrsta umjetnog gnojiva oko 6 mtc na 1 ha pšenice.[18] Na istome imanju (azienda) iste Radne zadruge upotrebljeno je na 58.22 ha pod šećernom repom ukupno 425 mtc četiri vrste umjetnog gnojiva i od toga 250 mtc najboljeg perfosfata (18.20), tako da je na 1 ha pod šećernom repom dolazilo 7,3 mtc svih vrsta umjetnog gnojiva (sve gore navedene vrste osim Tomasove drozge).

7. Zbog vrlo dobrog zemljišta, dovoljne količine vlage i obilnog gnojiva te sistematskog rada postižu se na zadružnom zemljištu razmjerno visoki prinosi pšenice i šećerne repe na 1 ha. Na 3.734 ha pšenice proizvedeno je na zemljištu radnih zadruga 83.647 mtc pšenice, na 3.714 ha pod višegodišnjom travom pokošeno je 156.676 mtc, na 1.629 ha šećerne repe ubrano je 337.243 mtc.

Na zemljištu radnih zadruga bili su u godini 1947. ovi prosječni prinosi na 1 ha

pšenica	22	mtc
sijeno	42	»
šeć. repa	207	»
kukuruz	20,3	»
voće	97	»

To su prosječni prinosi za svu zemlju u obradi radnih zadruga. U zadruzi, za koju smo naveli (za jedno njeno imanje) upotrebu pojedinih vrsta umjetnog gnojiva postignuti prosječni prinosi (za zemljište te zadruge) iznosili su g. 1950. 36.31 mtc pšenice na 1 ha, g. 1951. iznose

[17] Appunti, str. 12.
[18] Prema podacima u knjigovodstvu Radne zadruge u Mezzanu.

30.31 mtc/ha (slabija godina) a 1948. iznosili su 48 mtc od 1 ha (dobra godina). Prosječni godišnji prinosi šećerne repe u toj zadruzi iznosili su g. 1948. 428 mtc od ha (dobra godina), g. 1949. 367 mtc, g. 1950. 280 mtc od 1 ha. Postotak šećera kreće se oko 17—18.

Podaci o prinosima, koje smo naveli, odnose se samo na jednu godinu. Nema prosjeka za više godina onako, kako ih objavljuje državna statistika Italije. Prema tim statističkim podacima godišnji prinosi, računajući godišnji prosjek od 5 godina (1935/1939) za čitavu Italiju prije rata iznosili su za pšenicu 14,8 mtc, za kukuruz 20,3 mtc, za šećernu repu 242,5 mtc na 1 ha. Prinosi za godinu 1947., koju uspoređujemo, iznosili su u prosjeku za čitavu Italiju za pšenicu 10,4 mtc., za kukuruz 15 mtc, za šećernu repu 201 mtc na 1 ha. Godina 1947. bila je u prinosima ispod petogodišnjeg prosjeka. Ali za uspoređivanje prinosa na zemljištu, koje obrađuju radne zadruge, sa prinosima iste kulture na privatnom sektoru u istoj oblasti, važniji su nam podaci o prinosima za pokrajinu Ravenna. Prema tim podacima[19] prosječan prinos pšenice u pokrajini Ravenna iznosio je u godini 1947. 17,1 mtc od 1 ha (u godini 1946. 25,9 mtc), kukuruza 12,2 mtc (1946 — 14,4 mtc), šećerne repe 183,3 mtc (1946 — 209,2 mtc).

U osnovnim kulturama prinosi na 1 ha zadružne zemlje u istoj godini veći su od prosječnih prinosa u čitavoj pokrajini. Uspoređeni prinosi u godini 1947. izgledaju ovako:

	Prinosi radnih zadruga u pokrajini Ravenna	Prosječni prinosi čitave pokrajine Ravenna
pšenica	22 mtc	17,1 mtc
kukuruz	20,3 »	12,2 »
šećerna repa	207 »	183,3 »

Površina pod pšenicom u zadružnoj obradi iznosila je 7.47% čitave površine u pokrajini, ali je prinos iznosio 9.68% čitavog prinosa u pokrajini ili oko jedne desetine proizvodnje pšenice otpadalo je na zadružnu proizvodnju. U površini pod kukuruzom sudjelovala je zadružna proizvodnja sa 9.46%, ali u prinosu kukuruza sa 15.47%, u površini pod šećernom repom 14.8%, a u prinosu šećerne repe sa 16.80% čitave proizvodnje šećerne repe u pokrajini.[20]

Na kraju, zadružni savez na svojim imanjima, koja se nalaze u stadiju melioracije, proizvodi rižu. Riža se proizvodi i u nekim radnim zadrugama istoga Saveza. Riža zahtijeva najviše radnih dana na 1 ha obrađene površine. Na 350 ha riže utrošeno je prošle godine (1950) 70.000 nadnica. Na samu proizvodnju riže utrošeno je 150 nadnica na 1 ha, ostalo (razlika od 17.500 nadnica) utrošeno je na građevinske i melioracijske radove. Prinosi riže bili su prema kvalitetu 52 mtc/ha, 54 mtc, 59 mtc sve do 84 mtc od 1 ha. Kako su zadružni savez i njegove

[19] Supplemento straordinario alla Gazzetta Ufficiale N° 304 od 31. XII. 1948., str. 109.

[20] Sijeno i voće ne možemo uspoređivati, jer se u državnoj statistici i jedno i drugo vodi jako specificirano a takvih podataka u zadružnim izvještajima nema.

zadruge jedini proizvođači riže u pokrajini (prema podacima državne statistike prosječni prinos riže od ha bio je g. 1947. u ovoj pokrajini 55,6 mtc, u godini 1946. 36 mtc), ne može se izvršiti upoređenje prinosa s privatnim sektorom u pokrajini. Upoređujući prinose s prinosima riže u pokrajini Milano, gdje je pod rižom veća površina nego pod pšenicom, prinos je ravenskih zadruga g. 1947. bio bolji, a 1946. slabiji od prosjeka u čitavoj pokrajini Milano, gdje je g. 1946. postignuto 44 mtc a 1947. 46,8 mtc riže od ha. Upoređenje kod riže ima i taj nedostatak, što se sije sedam ili osam različitih vrsta riže, koje daju različne prihode, slabije vrste daju veće prinose (sitno zrno), a bolje vrste (krupno zrno) manje prinose.

Postoji dakle u zadružnoj obradi veći prinos istih kultura na 1 ha od prosjeka čitave pokrajine. Zadruge nastoje (gnojivo, rad), da postignu što veće prinose iz ekonomskih i socijalnih razloga i razloga prestiža. Brojevi pokazuju, da u tome i uspijevaju.[21]

8. Na kojim je osnovnim načelima izvršena organizacija i poslovanje pojedinih zadruga i na kojim se načelima obavlja organizacija poljoprivredne proizvodnje? Zadružni savez ima svoj zakonski propis, na kome zasniva i svoj statut, i svaka zadruga ima svoj statut, rađen prema saveznom uzornom statutu za sve vrste zadruga, ali ako bi se organizacija i rad zadruga proučavali po njihovim organizacijskim propisima, slika bi bila shematična i neživotna, više ili manje prazna. Statuti propisuju o novne stvari o članstvu, glavnoj skupštini, izboru upravnog odbora, izboru i funkcijama predsjednika, o imovini i fondovima i liče pomalo na statut svih zadruga. Ima, istina, u zadružnom statutu stvari, kojih svuda nema. Tako na pr. u zadruzi postoji kao nadzorni i kontrolni organ sindikalno vijeće, koje bira glavna skupština, a da njegovi članovi ne moraju dapače biti članovi zadruge (član 12. zadružnog statuta). Svaki član sindikalnog vijeća može i sam vršiti kontrolu poslovanja administracije; svaka tri mjeseca vrši sindikalno vijeće obvezatno pregled zadružne blagajne i svih papira od vrijednosti.

U stvari, osnovna načela organizacije i poslovanja tih radnih zadruga nisu stvorena ni osnovnim zakonskim propisom, ni statutom, nego iskorišćivanjem iskustva i mogućnosti krećući se neprestano na terenu stvarnih odnosa.

Prvo, *organizacija proizvodnje* i podjela produkata vrše se od samog početka postojanja tih zadruga na sličan ili isti način, kako se vrši eksploatacija zemljišta u privatnom sektoru u tome kraju, naime primjenom sistema sudioništva, t. j. obrade u dio, što u suštini nije drugo nego jedna vrsta starog sistema napolice. *Sudioništvo* ili obrada u dio nije čista napolica, jer se ni troškovi, ni proizvod ne dijele uvijek na dva jednaka dijela, nego je procenat podjele proizvoda unaprijed udešen prema količini rada i troškova i jednog i drugog faktora u

[21] Ovo je utvrđeno i to u doba pune moći fašističkog režima za grupu istovrsnih radnih zadruga u pokrajini Modeni: »Na svim zemljištima prosjeci proizvodnje u zadružnoj obradi viši su od prosjeka na susjednim zemljištima« *Luigi della Barba*, Le cooperazioni agricole fra braccianti nel Modenese, tezica (neštampana) za doktorat, 1930, str. 12 (Biblioteka Instituta za agrarnu ekonomiju, Bologna).

proizvodnji, u ovom slučaju zadruge kao cjeline i zadrugara kao članova, koji u proizvodnji vrše izvršni rad. Kod napolice sve vrste proizvodnih radova vrši napoličar, uključivši i oranje, kod sudioništva oranje uvijek vrši vlasnik zemljišta.

Druga razlika između sudioništva (comparticipazione) i napolice (mezzadria) u tom kraju i u Italiji uopće sastoji se u tome, da je napolica (mezzadria) po pravilu[22] zaključena između vlasnika zemljišta i individualnog seljaka (kolona), oženjenog s obitelju, da čitava obitelj sa svim svojim članovima ulazi u ugovor, da se broj članova obitelji ne može smanjiti bez pristanka gospodara zemlje, koji je s napoličarom zaključio ugovor. Ta obitelj *stanuje* na imanju, dobiva kuću, staju, peć, svinjac *na imanju i rukovodi sama i uglavnom* i izvršuje sa svim članovima obitelji radove na imanju. Pri sudioništvu obrađivači radnici stanuju sasvim izvan imanja, stanuju u svojim stanovima na selu i vode brigu o radu, koji imaju izvršiti, jer im se nagrada iz dijela proizvoda razrezuje prema količini rada, t. j. prema broju i vrsti izvršenih nadnica. Ta je podjela proistekla iz prakse i prihvaćena je od vladajuće struje u agrarnoj ekonomiji u Italiji. Ali sam talijanski građanski zakonik ne pravi oštre razlike.

Drugo, *uprava proizvodnje* u ravenskom sistemu, t. j. planiranje, organizacija i izvršenje proizvodnje nije u rukama samih zadrugara, nego je podijeljena *između posebnog organa Zadružnog saveza, tehničkog osoblja u zadruzi, koje je stalno plaćeno i ne ulazi u članstvo zadruge, i zadrugara.* Ali i ti forumi, koji zaista rukovode organizacijom proizvodnje, nisu sami. Postoji suradnja između zadruge i sindikata i utjecaj političkih organizacija. Ali težište ostaje na tim trima faktorima.

9. Ugovor o sudioništvu (patto di comparticipazione) predstavlja jednu vrstu kolektivnog ugovora. Kao svaki kolektivni ugovor on je zaključen između Udruženja poljoprivrednika (vlasnika ili zakupaca zemlje) i pokrajinske konfederacije poljoprivrednih radnika, koja obuhvata uz poljoprivredne radnike u užem smislu još i napoličare (kolone). On je javan, objavljen tiskom,[23] prema tome obavezan za obje strane.[24] U stvari ne radi se samo o jednom ugovoru, nego o čitavom nizu takvih ugovora, jer je gotovo za svaki proizvod prema prirodi i zahtjevima njegove proizvodnje potrebno utvrditi vrste radova, koji se imaju izvršiti, prema tome i specifične ugovorne točke. Isti ugovorni *odnosi kolektivnog ugovora primjenjuju se u privatnom i zadružnom* sektoru. Odnosi, koji iz ugovora proističu (prema tome i sam tekst ugovora) bili su u početku zadružnog pokreta mnogo nepovoljniji za

[22] Izuzetak od tih pravila čine poljoprivredne radne zadruge emilijanskih pokrajina Modena i Reggio, u kojima napoličar (prema vlasniku zemljišta) postaje čitava radna zadruga pod istim uvjetima kao individualni kolon.

[23] Svi su ugovori ove vrste objavljeni u Confederterra della provincia di Ravenna, organu Saveza poljoprivrednih radnika.

[24] Od strane vlasnika (i zakupaca) zemlje, koji daju zemlju na obradu u napolici jako se (1951.) prigovara tim ugovorima kao suviše nepovoljnim za kapital, jer da onemogućuju rentabilnost proizvodnje dajući napoličarima prevelik dio proizvoda, a premali dio troškova.

radnike. I u zadruzi radnici su prije radili na trećinu. Ali ta trećina nije značila, kao što napolica ili sudioništvo ne znače danas, da radnici izvršuju sve radove, a dobivaju samo trećinu ili polovinu vrijednosti proizvoda. Da bi ovi odnosi postali razumljiviji, potrebno je istaći neke osnovne odredbe pojedinih ugovora, koji su sada (1951.) na snazi uopće i po pojedinim kulturama, kako su zaključivani. U svim tim ugovorima javljaju se dvije stranke sudionik, t. j. radnik (comparticipante) i poduzetnik ili obrađivač (conduttore = upravljač). U zadružnim odnosima sudionici su svi radnici zadrugari, poduzetnik je sama zadruga kao cjelina. Kako nas u ovom razmatranju interesiraju u prvom redu zadružni odnosi, upotrebljavat ćemo samo termine zadrugar i zadruga.

U svim ugovorima dolazi do izraza načelo, da zadruga (t. j. poduzetnik) vodi računa o zemlji od žetve ili berbe do nove sjetve. Svi radovi, koji se u to vrijeme na zemlji izvode, padaju na teret zadruge. Te radove (na pr. održavanje kanala) mogu vršiti i sami zadrugari, ali ne u svojstvu zadrugara za svoj račun, nego kao poljoprivredni radnici, koji su plaćeni po tarifi poljoprivrednih radnika i koje zadruga plaća. Tako se plaćaju zadrugarima po tarifi od strane njihove zadruge i svi investicijski radovi, bilo da se oni vrše na novim zgradama, na popravku zgrada, podizanju novih vinograda, sadenju novih voćnjaka. Sve ono, što ne ulazi u neposrednu i jednogodišnju proizvodnju na polju, plaća zadruga zadrugarima po tarifi za svaki njihov rad. Isto se tako u novije vrijeme i u ravenskim zadrugama plaćaju i govedar i konjar po tarifi (t. j. po općem kolektivnom ugovoru za govedare i konjare), ali tada i čitav produkt pripada zadruzi i radnici su za svoj rad potpuno isplaćeni nadnicama, koje su dobili. Uopće je stočarstvo u direktnoj režiji zadruge, pa su stoga u direktnoj režiji i sve površine pod travom. Tako je jedan dio plodoreda: pšenica, kukuruz, šećerna repa, krumpir, rajčica (patlidžan) zajednička briga zadruge i zadrugara i produkt se između njih dijeli, a proizvodnja trave i stočarstvo, koje se na njoj zasniva, pada u djelokrug rada same zadruge, a zadrugari (i drugi radnici nezadrugari) javljaju se kao obični poljoprivredni radnici, kojima je svaka nadnica plaćena po tarifi. Isti odnos postoji i za proizvodnju riže. Čitavo imanje Raspona, gdje se riža proizvodi, na kome se vrše melioracije i gdje postoji samo plodored riža-trave, nalazi se neposredno pod upravom i u režiji samog Zadružnog saveza, koji osim toga ima još dva velika imanja u svojoj neposrednoj režiji. S ta tri imanja u neposrednoj režiji Saveza nemaju pojedine zadruge nikakva neposredna posla. Njihovi članovi mogu tu raditi ono vrijeme, što im preostaje slobodno od redovnog rada na zadružnim poljima, ali se tu javljaju opet samo kao poljoprivredni radnici plaćeni po tarifi. Da trave i riža ne budu u režiji zadruga nego Zadružnog saveza, objašnjava se time, da su tu troškovi nerazmjerni prema vrijednosti proizvoda i da bi radnici direktnim sudjelovanjem u vrijednosti proizvoda dobili mnogo manje, nego što dobiju kad rade kao radnici po tarifi.[25]

Ali i u toj proizvodnji, koja se vrši zajednički (u sudioništvu) i gdje zadrugari sudjeluju procentualno u vrijednosti proizvoda, čitav niz ra-

[25] Usmeno objašnjenje stručnog referenta agronoma u Zadružnom savezu.

dova vrši zadruga (t. j. poduzetnik) bez opterećenja zadrugara. Tako zadruga o svom trošku vrši sva oranja za sve kulture, daje (iz staje, koju vodi za svoj vlastiti račun) prirodno gnojivo i prijevozna sredstva za prijevoz gnojiva na polje, (a zadrugari vrše utovar gnojiva, prijevoz i rasipanje po njivi). Kod nekih kultura, kao kod duhana, zadruga (poduzetnik) snosi i sve troškove za sadnice i prijevoz sadnica, kod lana i graška još i troškove sijanja, kod rajčice troškove za koce. Za neke okopavine, osobito za šećernu repu i kukuruz, za koje se pri normalnom radu neki troškovi dijele po istome ključu, po kome se dijeli i proizvod, u slučaju slabog prinosa ti troškovi padaju svi na teret zadruge, a zadrugari ne snose ni svoj redoviti dio. Tako u slučaju slabog prinosa šećerne repe, kad prinos iznosi manje od 1500 stupnjeva na 1 ha, zadruga (poduzetnik) snosi sve troškove za sjeme, za sredstva za borbu protiv parazita i za istovar u fabrici. Ako je proizvodnja bila manja od 1000 stupanja na 1 ha, zadruga snosi uopće sve troškove osim troškova za umjetno gnojivo. Ako je slabo rodio kukuruz, tako da je prinos manji od 12 mtc od 1 ha, zadrugari su oslobođeni troškova krunjenja, a ako je prinos ispod 9 mtc od 1 ha, zadrugari su oslobođeni svih troškova, t. j. i troškova za sjeme, za umjetno gnojivo, kirije za pokrivače (cirade), kirije za mašine.

Svi porezi plaćaju se od one kvote, koja pripada zadruzi, tako da dio, koji dobijaju zadrugari, nije opterećen nikakvim porezom. Za zakupljeno zemljište plaća zakupninu sama zadruga.

Zadrugar (radnik) ima po pravilu da izvrši sve radove, koji se rade rukom: spremanje terena prije svakog oranja, čišćenje od ostataka prošle berbe ili žetve, vađenje korijenja na pr. od duhana, nasipanje prirodnog i umjetnog gnojiva, okopavanje, žetvu, branje, vezivanje, utovar, kod kultura, gdje je to potrebno, štrcanje protiv insekata, ukratko sve radove obrade od sjetve do berbe i odvoženja ploda s njive.

Na taj način izvršena je stara podjela rada, uobičajena kod te vrste napolice uopće i specijalno kod okopavina: na rad mašinom ili spregom i na rad rukom. Sve ono, što se radi mašinom, traktorom i spregom, otpada uglavnom na zadrugu, a sve ono, što se radi rukom, na zadrugare. Na taj način masa zadrugara nema direktno posla s održavanjem mašina ni oruđa za vuču (kola, plugova, sijačica, kopačica), niti s održavanjem stoke. Sve to vrši zadruga u svojoj vlastitoj režiji i s posebnim računom, s plaćenim radnicima i sve troškove pokriva iz onoga postotka vrijednosti proizvoda, koji po ugovoru dobiva.

Ostali troškovi proizvodnje: za nabavu sjemena, za umjetno gnojivo, za kemijska sredstva za štrcanje, za gorivo za motornu pumpu, kojom se štrca (a sam motor i pumpu vuku goveda ili konji, ili se prenosi na specijalnim ručnim kolicima), za koce kod vinograda, kod šećerne repe za istovar u vagone ili u tvornici i za analize, kod kukuruza za krunjenje mašinama, koje se uzimaju u najam, za osiguranje, ako je sporazumom osiguranje utvrđeno, — jer ono zavisi od konkretnog sporazuma obiju strana — svi ti neposredni, da ih nazovemo obrtni troškovi snose se po pravilu po istom ključu i postotku, po kome se dijeli vrijednost proizvoda.

10. Ključ za raspodjelu proizvoda, koji se primjenjuje 1948.-51., izgleda ovako:

	Od gotove proizvodnje pripada zadrugarima:	zadruzi:
1. Pšenica	40%	60%
2. Šećerna repa	42%	58%
3. Sjeme šećerne repe	40%	60%
4. Kukuruz	40%	60%
5. Duhan	45%	55%
6. Bob, grah, specijalizirani grašak za sjeme, slanac (čić), soja, lan	40%	60%
7. Povrće na njivi: luk, repa, češan, karfiol, tikve, grašak, grah običan	50%	50%
8. Rajčica (patlidžan)	50%	50%
9. Grožđe:		
a) lokalno uređenje u Lugu	40%	60%
b) lokalno uređenje u Ravenni	50%	50%
10. Voće:		
a) breskve od 4 godine, jabuke i kruške od 6 godina naviše	45%	55%
b) za ostalo voće, koje se daje na zajedničku obradu poslije 6 godina (šljiva, trešnja, kajsija)	43%	57%
11. Konoplja[26]	42%	58%

Uz te norme o postocima podjele gotovog proizvoda neki ugovori sadržavaju još i specijalne norme o predujmu, o zagarantiranom minimumu, koji pripada zadrugarima bez obzira na ishod žetve, o podjeli nusprodukata: slame, šaše, lišća šećerne repe i sl.

Ugovor o pšenici (iz 1951.) predviđa na pr. da se zadrugarima (radnicima) od 1. siječnja do žetve daje predujam 10.000 lira od 1 ha pšenice i — ako su radovi izvršeni u redu — da zadrugari imaju pravo da im se dâ najmanje 14,5 mtc pšenice po ha u naturi bez ikakvih troškova i bez obzira na rezultat žetve. Ako se polje, na kojem je bila pšenica, zasijava travom, — a trava je u neposrednoj režiji zadruge bez učešća zadrugara u produktu, — zadrugari imaju pravo, da im se po svakom hektaru, koji od pšenice prelazi na travu, dâ posebna naknada od 21 kg pšenice. Kako slama ostaje zadruzi za stelju i kao mješavina stočne hrane i sl., gdje zadrugari opet ne sudjeluju u proizvodu, oni imaju pravo, da im zadruga naknadi vrijednost njihova dijela slame,

[26] Kako nismo našli u ravenskim ugovorima odredbe o konoplji, uzeli smo ove postotke, koji vrijede za konoplju iz ugovora susjedne pokrajine Bologna. Pri proizvodnji konoplje u sudioništvu radnik vrši uglavnom kao i kod drugih kultura sve radove od sjetve do branja, samo što je dužan još i konoplju da moči i da poslije lomljenja mašinom vezuje gotova vlakna za prodaju. Oranje i troškovi lomljenja mašinom padaju na poduzetnika. Otpaci poslije lomljenja pripadaju radniku za gorivo.

tako da dobiju u novcu protuvrijednost za 70 kg slame na svaki mtc pšenice, koji im je pripao pri podjeli pšenice. Vrijednost slame računa se prema prosječnoj vrijednosti slame na tržištu u mjestu u doba vršidbe, koja je vrijednost zabilježena u biltenu Trgovačke komore.

Postotak rezanaca šećerne repe, što zadruga dobija iz tvornice, plaća se (prema ključu od 42%) zadrugarima u novcu. Isto tako plaća zadruga zadrugarima u novcu 15% od lišća šećerne repe, koje uzima za hranu stoke.

Kukuruznu šašu, koja ostaje na njivi poslije branja kukuruza, i korijenje od duhana dužni su zadrugari povaditi u roku od 15—20 dana poslije berbe, da bi njive bile očišćene i spremne za oranje. Oba nusproizvoda pripadaju zadrugarima (radnicima).

Dva tipa ugovora o podjeli grožđa 40% i 60% u jednom i 50% u drugom slučaju utemeljena su na različnoj podjeli troškova. U prvom slučaju zadrugari dobivaju 40% grožđa, ali bez ikakvih drugih troškova osim troškova za štrcanje. U drugom slučaju dijeli se proizvod napola i svi troškovi napola (troškovi za koce). U drugom slučaju dijele se napola i stari, otpadni i povađeni koci.

11. Što se tiče tržnih viškova nema objavljenih podataka. Sva je šećerna repa tržni višak, jer se ona čitava predaje tvornici šećera. S gledišta proizvodne jedinice i sva riža je tržni višak, jer nju proizvodi Zadružni savez na svom dobru u vlastitoj režiji. Na tržište se iznosi i sva količina voća, koje se u podacima javlja kao proizvodnja. Isto tako ide na tržište veći dio proizvodnje kukuruza kao i znatan dio sijena, koji predstavlja tržni višak. Na tržište idu i svi utovljeni volovi (pošto najbolji od njih budu prije toga odvojeni i određeni za rad). Ali što se tiče pšenice nije tako. Kako je kruh, i to bijeli kruh glavna hrana poljoprivrednih radnika, i poslije kruha dolaze proizvodi od bijeloga brašna, osobito rezanci, znatan dio proizvodnje troše sami poljoprivredni radnici, t. j. zadrugari proizvođači. Srednji broj članova obitelji poljoprivrednih radnika nije velik. On se u tom kraju kreće između 3,5 i 3,8 i ne dostiže prosjek od 4 člana.[27] Prema tome ukupan broj lica, koja žive od rada poljoprivrednih radnika zadrugara iznosio bi oko 32 hiljade ili točno 34.485 uzevši prosjek obitelji od 3,65 prema stanju potkraj 1950. ili 8.900 zadružnih obitelji od po 3,65 člana u prosjeku. Kad bismo potrošnju pšenice (pretvorene u bijelo brašno, kruh, rezance) odredili prosječno na 2 kg na dan i zadružnu (radničku) obitelj, dobili bismo 730 kg pšenice na zadružnu obitelj godišnje ili 64.970 mtc godišnje.[28]

Brojevi za godinu 1947., jedinu, za koju postoje službeno objavljeni podaci o broju članova i prinosu pšenice na zadružnoj zemlji, kad su broj članova, broj obitelji, obrađena površina i prinosi bili manji, bili

[27] Prije 80 godina prosječni broj članova obitelji poljoprivrednih radnika u ovom kraju iznosio je 5, a seljaka kolona 8,78 t. j. gotovo 9. Barbèri, citirano djelo str. 35 i str. 287.

[28] Smatramo, da je pretpostavljena potrošnja od 2 kg pšenice prosječno na dan na jednu obitelj poljoprivrednih radnika ili isto toliko bijelog kruha otprilike ili 550 grama prosječno na 1 osobu na dan niska, t. j. manja od stvarne.

bi ovi: 11.725 članova radnih zadruga (t. j. članova radnih muškaraca i žena) predstavlja 5.860 obitelji. Pri potrošnji pšenice od 2 kg prosječno na dan i obitelj dobijemo 730 kg na obitelj godišnje ili 42.778 mtc. Prema objavljenim statističkim podacima od strane Zadružnog saveza proizvedeno je na zadružnoj zemlji 83.647 mtc ili 22 mtc prosječno na 1 ha. Prema tome u toj godini (koja za pšenicu nije bila osobito dobra) potrošili bi zadrugari za svoju potrošnju 51.10% čitave proizvodnje pšenice.[29]

Kako je njihov udio u proizvodu samo 40% proizvodnje, a patrošnja bi bila 51.1% proizvodnje, u toj godini oni svojim udjelom ne bi pokrili svoje vlastite potrebe, nego bi morali kupiti pšenice za svoju potrošnju od drugoga dijela produkta, koji pripada zadruzi, još daljih 11,1% proizvodnje. Pošto bi pokrila od tog svoga dijela jedan dio potreba zadrugara, prodajući ga njima (na račun onoga novca, što bi oni imali dobiti od šećerne repe, kukuruza i dr.), i ako ne bi ništa ostavila za sjeme (za 3.735 ha), ostalo bi zadruzi za tržište 48.9% proizvodnje ili 40.803 mtc. Ali ako bi zadruga ostavila za sjeme onoliko, koliko je potrebno, t. j. po 120 kg na 1 ha, što bi iznosilo ukupno 4.482 mtc, ostao bi tržni višak od 36.321 mtc ili 43.4% čitave proizvodnje pšenice.

12. Uprava proizvodnje, t. j. davanje direktiva, odobrenje plana proizvodnje, trgovačko i kreditno rukovodstvo svih radnih zadruga, nalazi se centralizirano u rukama Zadružnog saveza. *Poslovni centar* poljoprivrednih radnih zadruga je poljoprivredno-tehnički ured Zadružnog saveza (Ufficio tecnico agricolo). Taj poslovni centar (taj ured nazivamo tako, jer smatramo, da baš taj naziv najbolje odgovara njegovim funkcijama) smješten je u novoj zgradi Zadružnog saveza na Nadbiskupskom trgu zauzimajući četiri prizemne prostorije s obje strane glavnog ulaza. Poslovnim centrom rukovode 4 stručna lica, tri doktora agronomije i jedan veterine.[30] Tri agronoma podijelili su između sebe 41 radnu zadrugu (12—15 zadruga na jednoga) i tri poljoprivredna dobra zadružnog saveza. Oni odobravaju plan proizvodnje, koji njima donosi svaki upravitelj zadruge (i agronom i upravitelj nisu zadrugari nego namještenici), kontroliraju izvršenje plana proizvodnje i svih proizvoda zadruge, zaključuju prodaju i liferovanje proizvoda, sporazumijevaju se o tehničkim, organizacijskim i financijskim problemima zadruge. Kako su agronom i upravitelj svake radne zadruge poljoprivrednih radnika iskusni stručni ljudi, koji vladaju stručnim pregledom činjenica i uvjeta proizvodnje i kvaliteta proizvoda, postoji vjerojatnost — ako o proizvodnji budu odlučivali samo stručni razlozi, — da će pitanje proizvodnje biti pravilno riješeno.

[29] Jedna druga zadruga (socijalistička Saragatove grupe), radna zadruga u Molinelli u pokrajini Bologni, na samoj granici ravenske pokrajine, raspolaže ovako s proizvodnjom pšenice: 25% daje državnom otkupu, 14% ostavlja za sjeme, 15% do 20% daje članovima po nešto nižoj cijeni od tržne (4% niže), a ostali višak t. j. 41% do 46% proizvodnje prodaje kao selekcionirano sjeme. Ona dijeli svojim članovima u prosjeku 5 mtc na obitelj. Ali ta zadruga ima jako velik broj članova t. j. 3.300 ili 630 učlanjenih obitelji na svega 1287 ha površine.

[30] U Italiji nose doktorsku titulu diplomirani studenti svih fakulteta sveučilišta dakle i agronomskog, veterinarskog i ekonomskog i t. d.

Svake subote — a subota je dan nedjeljnih sajmova (pazarni dan) u Ravenni — skupljaju se seljaci u gradu, da prodaju stoku svih vrsta, ali i da vide, kad nemaju šta prodati, da kupe što treba (ne samo od stoke, nego i oruđa i potrošna dobra) i da istovremeno obave poslove druge prirode. (Stotine i stotine putujućih trgovaca najraznovrsnijeg tekstila, rublja, hlača, odijela, platna, štofova, kišnih ogrtača, trikotaže, čarapa, šarenih rubaca, svilenih i platnenih u svim bojama, zatim cipela na hiljade pari poređanih naširoko na zemlji, pa šolja, tanjura, stakla, majolike, pasova, noževa, sitne raznovrsne sajamske (vašarske) robe razapelo je toga dana šatore na trgu, — jučer su bili drugdje i sutra će opet biti drugdje.) Živo je i po svim uredima, koji sa seljacima rade i po svim poslovnicama, gdje se nabavljaju poljoprivredna oruđa, strojevi, umjetna gnojiva i kemikalije ili se prodaju poljoprivredni proizvodi. Toga dana dolaze u grad i u Zadružni savez svi upravitelji zadruga, svaki kod svog agronoma. Razgovori, koji se vode između agronoma i upravitelja, potpuno su poslovne prirode, stvarni, odsječeni, suhi. Da je došao predsjednik zadruge, koji je vjerojatno i čovjek s nekim političkim rangom u selu, možda bi ton razgovora bio drugi. Ovako referent sjedi za dugim pisaćim stolom praznim, na stolu je samo zelen dosije zadruge, o kojoj se radi, upravitelj, koji je odgovoran prema referentu, t. j. prema Zadružnom savezu za sve poslove zadruge, stoji pred njime ili se miče od jednog do drugog ugla stola, ali uvijek licem okrenut prema agronomu. I agronom briše iz plana proizvodnje zadruge za slijedeću godinu onu vrstu riže, koja je dosada davala dobre rezultate po količini, (80 mtc na 1 ha), jer je vrsta slaba i cijena joj je niska; više će se isplatiti prinos od 50 mtc/ha dobre riže nego 80 mtc/ha slabe. Upravitelj je donio uzorak nove pšenice i referent mjeri na dlanu težinu zrna, pregledava boju i procjenjuje stupanj vlage (moralo se ovog ljeta 1951. ovršiti vlažno žito, da ne propadne na njivi od provale oblaka i bara na lijehama na žestokom suncu, koje ipak žeže i pretežni broj dana i većinu sati na dan, i sad se to žito u zadružnim magacinima, rasuto na betonu u sloju od 15 do 20 cm, suši u hladu i pri otvorenim širokim vratima, koja obuhvaćaju čitavo začelje zgrade, a upravitelj prevrće ga s vremena na vrijeme), i određuje koliko se žita ima dostaviti i kada.

Na isti se način svršavaju poslovi proizvodnje, nabave strojeva, gnojiva, kemikalija, trgovački poslovi otkupa i prodaje, financijski poslovi (nabavka kredita i otplata) investicijski poslovi itd. Tri agronoma nisu samo stručni referenti, koji imaju u rukama stručno rukovodstvo i nadzor nad poslovanjem jednog određenog broja zadruga, nego su u isto vrijeme specijalizirani stručnjaci za pojedina stručna pitanja svih zadruga i saveza: jedan za trgovinu, zadružna dobra i rižu, drugi za financije i investicije, treći za vršenje građevinskih radova i isušavanja. Veterinar rukovodi svim stručnim poslovima stočarstva, t. j. ne samo liječenjem nego i proizvodnjom stoke, stočnim poslovanjem zadruga i saveza.

13. Tehničkim radovima na terenu rukovode: upravitelj zadruge i upravitelj svakog pogona. Koliko zaokruženih pogona, s kućom za stanovanje upravitelja imanja i njegove obitelji, i govedara i njegove obitelji, sa stajom za goveda, s hambarom za rod (jedna zadruga ima i podrum), sa spremištem za oruđa, strojeve, umjetno gnojivo i t. d., toliko i stručnih upravitelja pogona (»podere«), koji stanuju na imanju i odgovaraju za stručne poslove imanja tehničkom upravitelju zadruge, otprilike onako, kako tehnički upravitelj odgovara agronomu rukovodiocu u Zadružnom savezu. Tehnički upravitelj zadruge (direttore tecnico) i upravitelj imanja (agente agricolo) čisti su profesionalci, tehničari i specijalisti; oni su možda već prije radili takav posao na kapitalističkim velikim posjedima ili će odavde otići na takav posjed. Prema zadruzi oni nemaju društvenih obaveza, oni nisu zadrugari, nego tehnički namještenici, i njihove obaveze su samo poslovno-tehničke prirode. Ali kao tehničari i terenski radnici oni se ne mogu ni birokratizirati, ni napraviti front prema zadruzi, jer oni ne raspolažu ni sa čime, osim s oruđima za rad i gnojivom — i uvijek su pod kontrolom upravnog odbora i sindikalnog vijeća zadruge i radnika, koji su članovi zadruge, a osobito pod kontrolom jednog dosta jakog birokratskog aparata u zadruzi, koji je odan zadruzi koliko po liniji vlastite egzistencije i zaposlenja toliko, ili još više, po političkoj liniji. Tehničari na terenu mogu biti čisti profesionalci, a ne moraju biti politički jače angažovani u socijalističko-komunističkom pokretu. Sigurno je, da su lojalni i ne mogu se angažirati u suprotnom smjeru. Ali činovnici u zadruzi, administrativni direktor zadruge (t. j. šef administracije i kancelarije u sjedištu zadruge u selu, koji je stručno slabiji, ali politički jači od stručnjaka tehničara na terenu), blagajnik, veći broj knjigovođa, ne čine neutralna ili simpatizerska tehnička lica, nego su aktivni partijski borci i funkcioneri.

Postoji tako u zadruzi jedan sloj *srednjih poljoprivrednih stručnjaka* (upravitelja zadruge, upravitelja imanja, t. j. direktora i agenata od šest, sedam, osam ili devet lica, prema broju zaokruženih imanja), koji umiju organizirati proizvodnju, rukovoditi radovima i radnicima, isticati u prvi plan neprestano stručne elemente proizvodnje. Ponekad je direktor školovan sa srednjom poljoprivrednom školom ili čak poljoprivrednim fakultetom. Ako je zadruga osobito velika i poslovi složeni, isto tako mogu biti i agenti (upravitelji imanja) školovani. U svakom slučaju oni su poljoprivredni stručnjaci s mnogo tehničkog znanja i iskustva (»periti«). Po ekonomsko-društvenom položaju i standardu života oni stoje visoko iznad ekonomskog stanja poljoprivrednih radnika, kojima oni rukovode u radu, a koji, kao članovi zadruge smatraju te stručnjake namještenicima zadruge, kao što i jesu, ili čak svojima. Po društveno-ekonomskom položaju ti stručnjaci stoje više i od birokratskog aparata u zadruzi, koji opet njih kontrolira, jer oni organiziraju proizvodnju, na kojoj se temelji egzistencija zadruge. Broj tog stručno-tehničkog osoblja, koje radi na terenu i broj administrativnog činovništva, koje radi u kancelarijama, približno je jednak. U jednoj zadruzi s oko 1000 ha površine i 1500 članova i osam imanja (azienda),

bilo je g. 1951. devet tehničkih terenskih stručnjaka i devet administrativnih činovnika.

Stalna mjesečna plata direktora zadruge kao tehničkog rukovodioca najveća je plaća, koju zadruga isplaćuje. Postoji tarifa i za te vrste poslova i ona iznosi 65.000 lira mjesečno (u pšenici to je više od jedne tone pšenice) bez ikakvih drugih prava. Upravitelji pogona imaju oko 32.000 lira mjesečno, besplatan stan na imanju, svijetlo, s pravom na upotrebu posebnog svinjca i posebnog svog kokošinjca i mali vrt za povrće ili voće od 70—80 kvadratnih metara.

Time, što su stalni namještenici, govedari i konjari imaju mnogo bolji položaj, nego poljoprivredni radnici članovi zadruge. Položaj govedara i konjara ima još i tu prednost, što nije samo jedan član obitelji, nego i više članova stalno zaposlenih s određenom mjesečnom plaćom u novcu prema tarifi, t. j. po kolektivnom ugovoru,[31] s besplatnim stanom u dobroj građevini od 3 sobe, sa 400 kvadratnih metara vrta, svinjcem, kokošinjcem, peći, s pravom na držanje svinje i do 32 kokoši, kunića i t. d., sa 3 mtc pšenice i 6 mtc kukuruza u naturi besplatno (ako je govedar odnosno konjar muškarac od 18—60 godina) i sa 20 mtc suhih drva po svakom prvom namješteniku i 15 mtc drva po svakom idućem namješteniku iste obitelji godišnje. Negativna je strana njihova položaja u tome, što stanuju na imanju po pravilu daleko od naselja 3, 4, 5 km ili više, ili što se od imanja ne mogu micati, — sve posredničke poslove između govedara i zadruge vrši upravitelj imanja (koji je i upravitelj staje i rada govedara ili konjara). Ako uzmemo, da na 8 imanja jedne zadruge ima ukupno samo 12 govedara, ako dodamo još broj od 3—5 stalnih namještenika mašinske radionice, koji mogu u doba, kad strojevi rade, i upravljati strojevima, proizlazi, da jedna zadruga sa 1000 ha zemljišta i osam imanja i 1500 članova ima 35—40 stalno plaćenih namještenika (upravitelja, knjigovođa, pisara, mašinista, govedara, konjara, podrumara i magazinera).

14. Zadružni su članovi poljoprivredni radnici bez zemlje, koji prijave svoje stupanje u zadrugu i koje zadruga primi. Ako nisu već prije bili članovi zadruge, oni ne mogu to više postati, ako su već prešli 50. godinu života. Da bi poljoprivredna radna zadruga mogla postojati, mora imati najmanje 25 članova. Prema gore broj nije ograničen. Pri stupanju u članstvo plaća se upisnina i članski ulog. Jamstvo je članova zadruge za poslovanje zadruge ograničeno i proteže se samo na visinu članskog uloga. Članski ulozi su maleni tako, da ih svaki radnik može platiti, i oni čine sasvim mali dio zadružnog kapitala (jedan ulog iznosi 100 lira i svaki radnik, stupajući u članstvo prijavljuje, koliko će takvih uloga po 100 lira upisati). Na svaki ulog plaća se i dividenda iz čiste dobiti, ali kako su ulozi maleni, dividenda nema praktičnog značaja. Po odluci glavne skupštine ona se može i ne dijeliti, t. j. sva čista dobit može da ide u rezervni fond, ili se visinom dividende povećavaju ulozi članova. Glavna skupština članova bira upravni odbor i sindikalno

[31] U pokrajini Ravenni prema kol. ugovoru govedari i konjari imaju 1950.-51. ovu plaću: muškarci od 18—60 god. starosti 14.000 lira mjesečno, od 16—18 godina 11.000, od 60—65 godina 11.000 lira, od 14—16 godina 6.200 lira.

vijeće. Upravni odbor bira predsjednika i potpredsjednika zadruge i postavlja upravitelja (direktora) zadruge. Postavljanje direktora potvrduje glavna skupština.

Članovi zadruge, poljoprivredni radnici vrše izvršno-manuelni rad na poljima, sjenokošama, vinogradima, voćnjacima. Oni ostvaruju planove začete kod direktora i upravitelja imanja, izrađene u kancelarijama, odobrene u zadružnom savezu. Organizaciju tog izvršnog rada vrši agrarno-tehnički agent (rukovodilac, upravitelj imanja) u sporazumu s tehničkim direktorom zadruge, a ovaj se opet što se tiče izvršenja posla savjetuje s predsjednikom zadruge. U prvim decenijama razvitka radna disciplina nije bila uvijek na visini. Poneki put je direktor zadruge po ovlašćenju, koje je imao, morao pozvati druge radnike, članove i nečlanove, da uz najamninu izvrše one poslove, koje su zadrugari bili primili u obradu u dio, a nisu ih izvršili. Tad su se ti izdaci za najamninu odbijali od postotka, koji su od prinosa dobijali zadrugari sudioničari. S vremenom je disciplina rasla, i potreba za primjenom takvih mjera postajala je manja.[32]

Stručna sposobnost, bistrina, fizička snaga, agilnost i psihičke dispozicije tih radnika čine bitne uvjete za pravilno izvođenje izvršnog proizvodnog rada. Ti radnici ispunjavaju te uvjete. To su ljudi srednjeg ili nižeg stasa, vrlo jakih ramena i mišićja, zdravi, dobro hranjeni, suncem opaljeni, vedri ljudi,[33] vrlo čisto obučeni, u često prane i pokrpljene, ali uredne i čiste košulje, sa čistim opranim rupcem oko vrata, plavim prugastim dugačkim platnenim kaputom (kakav nose nosači na stanicama) u dobrom starijem šeširu dobrog kvaliteta. Kad idu na rad ljeti djevojke i žene nose svileni rubac, makar stari ali čist, preko rupca veliki slamnati šešir, noge obuvene u duge čarape, — ponekad i rukavice na rukama, sve to, da im sunce ne opali kožu, da ostanu bijele i da se u večer u kinu ili na plesu ni u čemu ne razlikuju od drugih djevojaka ili žena. Svi muški i ženske idu na posao na biciklu (na vršenje se ide u 7.45 h) s košaricom, u kojoj je umotan kruh i nešto s kruhom, neki nosi i litar mlijeka, a ponekad (osobito u ponedjeljak) i kokošju nogu i pola pileta, ako u domaćinstvu imaju peradi. Ma koliko bio zimi u doba nezaposlenosti njihov život težak, oni ostaju na određenoj moralnoj visini, ostaju proleteri i ne srozavaju se u paupere, ostaju sposobni za kolektivne odluke, organizaciju i kolektivni rad.

Od početka osnivane su te zadruge, da olakšaju život poljoprivrednih radnika. Jedino praktično olakšanje života radniku u zemlji kronične nezaposlenosti radnika,[34] gdje se svake godine javlja nova generacija mladih radnika, od oko 200 hiljada ljudi, koja prvi put ulazi u posao, bilo je stvoriti veće mogućnosti za rad i zaposlenje. Ne treba smetnuti s uma, da te zadruge rade u kapitalističkom sistemu i da ponuda rada,

[32] *Dott. Dario Guzzini,* Le imprese agricole cooperative i t. d. str. 132.

[33] Sve to promatrano usred ljeta u sezoni rada, poslije više mjeseci pune zaposlenosti. Djelimična nezaposlenost poljoprivrednih radnika javila se već 1. kolovoza.

[34] 3. srpnja (jula) 1950. iznosio je prema službenom izvještaju broj nezaposlenih u Italiji 1.622.528, srpnja 1951. taj broj iznosi 1.698.953. »Coriere della sera« od 20. 7. 1951. Broj nezaposlenih poljoprivrednih radnika kreće se izmedu 350—400 hiljada. *Giuseppe Medici* »Rivista di economia agraria«. 1951. str. 70.

trajno veća od tražnje rada, stvara neprestano teške uvjete radničke egzistencije. Prema tome, ako su te radne zadruge stvorene radi poljoprivrednih radnika, i ako svi koji imaju stalno zaposlenje u zadrugama i zadružnom savezu a nisu poljoprivredni radnici, žive bolje od samih poljoprivrednih radnika, ne treba s time umanjiti pozitivni značaj zadruga. Svi oni namještenici i funkcioneri zadruga možda bi bez zadruga, t. j. zaposleni izvan zadruga živjeli isto tako ili još bolje, ali poljoprivredni radnici ne bi bez zadruga živjeli tako, nego gore. Pozitivni smisao zadružnog rada — osim stvaranja novih oblika poduzimanja u poljoprivrednoj proizvodnji — nalazi se baš u tome, što one čine život radnika ekonomski boljim i snošljivijim, ili još konkretnije: ekonomski položaj radnika, organiziranih u radnim zadrugama za poljoprivrednu proizvodnju, bolji je od položaja poljoprivrednih radnika, koji rade samo izvan zadruga, a bolji položaj u ovom slučaju znači veću zaposlenost i veće prihode.[35]

U ravenskoj je pokrajini vjerojatno i zbog pojačanog položaja poljoprivrednih radnika, organiziranih u radnim zadrugama, zaključen 5. svibnja 1951. godine prvi kolektivni ugovor između poslodavačkih grupa i radničkih sindikata sa snagom primjene na čitavom području pokrajine. Ugovor propisuje norme rada i minimalnu najamninu radnika (ostavljajući na snazi ugovore s boljim uvjetima, ako su oni postojali ili budu postojali). Normalno radno vrijeme, za koje se računa normalna nadnica, traje osam sati. Tarifa je određena prema vrsti rada i kreće se za odrasle muškarce od 130 (minimalno) do 285 lira na sat (maksimalno za rasipanje cijanamid-vapna), a za žene i dječake od 117 do 180 lira na sat. Prekovremeni rad danju (više od 8 sati) plaća se 25% više, rad blagdanom i noćni rad (od zalaza do izlaza sunca) sa 50% više, izvanredni rad na blagdane plaća se sa 60% više od tarife. Radnik je dužan da dođe na posao u određeno vrijeme s listićem mjesnog ureda za zaposlenje (mjesna »burza« rada) i dužan je da izvrši one radove i onako, kako mu je stavljeno u zadatak od upravitelja i rukovodioca imanja.

Ako svedemo sve nadnice različne visine za različne vrste radova na onu konkretnu nadnicu od 160 lira na sat, koja se plaća za sijanje, vađenje i utovar šećerne repe (za vađenje krumpira je niža nadnica od ove), utovar, istovar i rasipanje prirodnog gnoja, obrezivanje voćaka, i svakom efektivnom danu dodamo po 1 sat prekovremenog dnevnog rada prosječno, dobijamo prosječnu nadnicu od 1480 lira. Pri prosječnoj zaposlenosti u zadružnom radu od 125 dana u godini iznosila bi prosječna minimalna, t. j. kolektivnim ugovorom garantirana godišnja zarada odraslog muškarca 185.000 lira ili 15.423 lira prosječno na mjesec. Čitava nagrada nestalnih poljoprivrednih radnika, t. j. onih, koji nisu stalni namještenici, nego vrše radove, kad su radovi potrebni, obračunava se i isplaćuje po tom kolektivnom ugovoru samo u novcu. Drugih prihoda (u naturi) poljoprivredni radnik nema. On ima neko osiguranje u pšenici za potrebe obitelji i to dobija nešto jeftinije (4%),

[35] Za dokaz većih prihoda pri istoj količini utrošenog rada, t. j. radnog vremena ili radnih sati nisam uspio nabaviti nikakvu dokumentaciju.

nego što iznosi tržna cijena, i ima osjećaj da jede ono, što je sam proizveo.

Minimalna najamnina, koja proističe iz kolektivnog ugovora, odnosi se na sve poljoprivredne radnike, dakle na one, koji rade kod privatnih poduzetnika u poljoprivredi kao i na one, koji rade u zadrugama na poslovima, koji se obračunavaju po sistemu sudioništva, t. j. u postocima proizvoda. Zadružni članovi plaćeni su po toj tarifi, kad rade na poljoprivrednim dobrima u režiji zadružnog saveza, kad kose, manipuliraju travu na zadružnim sjenokošama, koja je u režiji zadruge i sl. Po toj tarifi plaćeni su i poljoprivredni radnici nezadrugari za sve radove, koje rade na zadružnoj zemlji.

Prema tome, prihodi od sudioništva (od postotaka proizvoda) za zadrugare ne bi mogli biti manji od prihoda, koje bi imali po tarifi, kad ne bi bili zadrugari.

15. Ravenske radne zadruge poljoprivrednih radnika predstavljaju tako jedan dovoljno izrađen tip radnih zadruga u poljoprivredi, koji se razvio u određenim historijskim i regionalnim uvjetima, tip dosta jedinstven, svakako empirijski, ali koji se u dugoj konkurenciji sa čistim kapitalističkim oblicima eksploatacije zemljišta održao i učvrstio.

Prikazali smo organizaciju tih zadruga i (koliko smo mogli doći do podataka na mjestu) organizaciju proizvodnje smatrajući, da sve to predstavlja jedno agrarno-ekonomsko i agrarno-historijsko iskustvo, traženje u punom kapitalizmu novih oblika organizacije poduzeća i organizacije proizvodnje u poljoprivredi, koji ne će biti kapitalistički.

U traženju novih oblika organizacije poduzeća poljoprivredne proizvodnje socijalističke stranke Italije nisu se, kao ni komunistička, zadržale na sistemu ravenskih zadruga kao nekom definitivnom obliku. Zbog toga ravenske radne zadruge ne predstavljaju neki zadružni program, usvojen bilo od socijalističkih stranaka bilo od lijevo orijentiranog Zadružnog saveza Italije. U drugim pokrajinama, pa i u susjednim pokrajinama Emilije, u pokrajinama Bologni, Modeni i Reggio Emiliji postoje drugi tipovi[36] poljoprivrednih radnih zadruga. U borbi s kapitalističkim strankama, koje su na vlasti, socijalističke stranke nalaze u zadrugarstvu uopće i osobito u produktivnom zadrugarstvu i u poljoprivrednim radnim zadrugama ne samo jednu poziciju za borbu, nego i sredstvo odgoja masa za kolektivni rad i demokratizaciju organizacijskih oblika proizvodnje.

Poradi toga stavljaju se prigovori onim zadrugama i zadružnim sistemima, gdje dolazi jače do izraza tehničko znanje stručnjaka od aktivnog učešća u planu i odlukama proizvođačkih masa, i daju se di-

[36] U poljoprivrednim radnim zadrugama pokrajine Bologne (gdje je mnogo veći nerazmjer između površine zadružne zemlje i broja članova: 23 zadruge sa 28.000 članova na 5346 ha površine; od koje na jednu zadrugu u Molinelli otpada 3300 članova i 1287 ha površine) sva proizvodnja na zadružnoj zemlji vrši se u direktnoj režiji zadruge i svi su članovi zadruge samo njeni najamni radnici, kojima se svaka nadnica obračunava po tarifi. To skraćuje i tehnički i administrativni aparat. Zadruga ima tri pogona sa tri nadzornika (agenti), jednog direktora agronoma, pet činovnika i 4 govedara.

rektive za demokratizaciju preduzeća i učešća masa članova i radnika i u odlukama tehničke prirode.[37]

U toku dugog poslovanja ravenske zadruge imale su možda i neuspjeha i gubitka u poslovima, u godinama, kad se vrše velike melioracije na podvodnim terenima.

Ta zemljišta obrađena rižom mogu nositi neki prinos, ali taj prinos ne može pokriti troškove melioracija. One imaju nekih osnovnih strukturalnih nedostataka i sada, i to:

1. nerazmjer između broja članova radnika i površine zadružne zemlje; *broj radnika je veći nego broj hektara obrađivane površine* i zbog toga zadruge na svome zemljištu ne mogu da pruže punu zaposlenost svojim članovima, koji i kao članovi zadruga ostaju najamni radnici na kapitalističkim poljoprivrednim poduzećima;
2. Ostaje otvoreno pitanje stočne proizvodnje: u odnosu prema površini pod travom *broj stoke je malen, a nekih vrsta stoke i nema.*
3. U odnosu prema površini zemljišta administrativno-tehnički aparat je velik, što djelimično dolazi od složenih računa troškova i sudioništva po imanjima i kulturama.

Uza sve to ostaju trajne pozitivne tekovine ravenskih radnih zadruga, i one su ove:

1. Ravenske zadruge i Zadružni savez (koji nije drugo nego zadruga zadrugâ) priveli su kulturi nova zemljišta, poboljšali njihov kvalitet, povećali prinose, *digli su produktivnost svakog zemljišta,* koje su preuzeli na obradu; na zemljištima, koja obrađuju, prinosi pokazuju tendencu uspona.

2. Izvršenim melioracijama zadruge su osvojile i privele kulturi nova zemljišta i tako stvorile mogućnost novog produktivnog zaposlenja radne snage, boljeg iskorišćivanja raspoloživog rada i u tome smislu veće produktivnosti rada poljoprivrednih radnika.

3. Stvarajući velike proizvodne jedinice, zadružna poduzeća i zadružna imanja i snabdjevajući rad oruđima rada visokih kvaliteta i efikasnosti, zadružni sistem osigurao je prednosti velikih preduzeća u poljoprivrednoj proizvodnji i te prednosti neprestano primjenjuje. Osobito je zasluga zadruga u ulaganju postignute akumulacije u melioracijske radove, u nove mašine, u podizanju voćnjaka, vinograda, t. j. kapitali akumulirani u poljoprivredi upotrebljavaju se neprestano za proširenu reprodukciju u samoj poljoprivredi. Planom i izvršenjem proizvodnje rukuju kadrovi visoke spreme i stručnih kvaliteta. Organizacija rada je takva, da se što manje radne snage troši na neproduktivne poslove.

4. Podignut je standard života radnih masa većim brojem dana zaposlenja, pojačana je svijest i organizacijska sposobnost poljoprivrednih radnika.

[37] »Duboko griješe one zadruge, koje ostavljaju proučavanje planova i njihovu primjenu samo tehničarima. U svakom slučaju radnik unosi odlučujuće iskustvo, jer poznaje teškoće izvršenja rada, jer je sazrijevao u dugom iskustvu. Griješe i oni, koji vide tehnički problem kao nešto što je tuđe masama«. Agenda del cooperatore 1950. str. 167., odjeljak Cooperazione agricola di conduzione.

5. Učvršćen je zadružni sistem organizacijski i financijski tako, da je postao značajan i utjecajan faktor u poljoprivrednoj proizvodnji u Ravenskoj pokrajini.

6. Stečena iskustva pokazuju, da je u nekim uvjetima zajednička zadružna proizvodnja i iskorišćivanje zemljišta u poljoprivredi moguće već u kapitalizmu i da kapitalistička proljoprivredna poduzeća ne uspijevaju da u tim uvjetima i ekonomskim sredstvima unište ili potisnu zadružna poduzeća. U konkurenciji s kapitalističkim poduzećima zadružna poduzeća jačaju i napreduju.

Ravenski sistem ima tako nekih uspjeha, koji leže na liniji razvitka i čine sastavne dijelove programa napredne poljoprivrede. Razvitak ravenskog sistema radnih zadruga predstavlja samo jedno dugotrajno iskustvo socijalističkih napora u poljoprivrednoj proizvodnji, koje — uza sve specifičnosti posebnih historijskih uvjeta i posebne regionalne problematike — po svojoj masovnosti i organizacijskoj čvrstini daleko nadmašuje značaj lokalnog ili regionalnog eksperimenta i postaje značajan prinos općem razvitku novih oblika organizacije poljoprivrednih poduzeća i poljoprivredne proizvodnje, a time i predmet interesa znanstvene discipline agrarne ekonomije i nauke o poslovanju poljoprivrednih poduzeća.

Mijo Mirković

POLJOPRIVREDNE RADNE ZADRUGE U EMILIJI

PREDGOVOR

Emilija je ušla u agrarnu ekonomiju i agrarnu historiju 20. stoljeća kao područje, na kome su se u okviru kapitalističke poljoprivrede i klasne borbe na selu razvile poljoprivredne radne zadruge, koje su stvorili sami poljoprivredni radnici kao sredstvo ekonomske samopomoći i kao organizaciju radničke borbe. To je ujedno i jedino područje u kapitalizmu, gdje su radne zadruge poljoprivrednih radnika nastale neposredno iz viših oblika kapitalističke eksploatacije zemlje i te razvijene oblike kapitalističkog poduzeća u poljoprivredi: sudioništvo i neposrednu obradu (direktnu vlastitu režiju) razvile u organizacijska načela i obračunske sisteme zadružnih poduzeća i kolektivne obrade zemlje.

Kako te poljoprivredne radne zadruge imaju svoje početke već u godini 1883., a ustaljene organizacijske oblike, veći broj zadruga i zadružni savez od godine 1902. i kako su one poprimile u nekim predjelima masovni karakter i posluju s pozitivnim ekonomskim rezultatima već pola stoljeća, možemo smatrati, da njihova iskustva premašuju značaj pokusa i trenutnih lokalnih i regionalnih rješavanja iz nužde i da predstavljaju pozitivan prilog izgradnji socijalističkih zadružnih poduzeća u poljoprivredi.

Rad je rezultat samostalnih piščevih agrarno-ekonomskih istraživanja u emilijanskim pokrajinama, vršenih u srpnju i kolovozu 1951.

SADRŽAJ

1. Kvantitativni odnosi: zemljište, stanovništvo i proizvodnja. — 2. Najamni poljoprivredni radnici. — 3. Agrarno-proizvodni odnosi u kapitalističkoj poljoprivredi Emilije. — 4. Posebni uvjeti razvitka kapitalističke poljoprivrede: isušenje, sistematizacija voda i popravak zemljišta. — 5. Prijelaz sa kapitalističke eksploatacije na zadružnu: a) u pokrajini Ravenna; b) u pokrajini Ferrara; c) u pokrajini Bologna; d) u pokrajini Modena; e) u pokrajini Reggio Emilia. — 6. Osnovne oznake zajedničke svim organizacionim tipovima zadruga. — 7. Sudioništvo. — 8. Zadružna režija. — 9. Zadruge i kolonatska polovica. — 10. Pitanje zemljišnog vlasništva. — 11. Zaključak.

1. U ovome radu obrađivane su poljoprivredne radne zadruge u ovim pokrajinama područja Romagne i Emilije: Ravenna, Ferrara, Bologna, Modena i Reggio Emilia. Imena pokrajina kao administrativnih jedinica poklapaju se u Italiji s imenima glavnih gradova tih pokrajina. Pokrajine su u Italiji u administrativnom smislu po pravilu male jedinice, od 1.800 do 4.000 kv. km., tako da niz od četiri, pet, šest ili osam pokrajina sačinjava jedno geografsko područje ili jednu ekonomsku oblast. Romanju sačinjavaju tri pokrajine: Forli, Ravenna i Ferrara, Emiliju sačinjavaju pokrajine Bologna, Modena, Reggio Emilia, Parma i Piacenza. Sve se te pokrajine nalaze u Padskoj nizini južno od Pada između mora, Pada i obronaka Sjevernih Apenina. Često se pojam Emilije proteže na svih tih osam pokrajina. (On je nastao od starog rimskog puta Via Aemilia, koji se kretao od Riminija preko Bologne do Piacenze, a sagrađen je godine 187. prije naše ere od konzula Emilija Lepida, po kome je i dobio ime). U tome slučaju Romagna se smatra pomorskim rubom Emilije sa određenim geografskim (»Romanjolska nizina«) etnografskim i lingvističkim specifičnostima.[1] Čitav taj prostor sa osam pokrajina zauzima jedva 22.121 kvadratnih kilometara, i na njemu živi (1950) 3,5 milijuna stanovnika (točno 3,468.000). Po površini to je otprilike toliko, koliko i površina područja Hrvatske i Slavonije (bez Srijema) između Save i Drave, ali sa stanovništvom, koje je otprilike dva puta veće nego na istoj površini u Hrvatskoj (1948.), odnosno sa površinom tolikom, kakva je Autonomna Pokrajina Vojvodina, ali sa stanovništvom također dva puta i nešto više većim od vojvođanskog 1948. (1,7 : 3,5 milijuna).

Svaka od tih pokrajina ima svoj administrativni, gospodarski, politički i kulturni centar u gradu, po kome je dobila ime. Ali stanovništvo svakog od tih pokrajinskih centara kreće se nekako oko 100.000. Ni-

[1] U dvjema dobrim agrarno-ekonomskim monografijama toga područja »Statistički i ekonomski prikaz Emilije i Romanje«, Piacenza 1928. str. 169 i »Odnosi između vlasništva, poduzetništva i rada u poljoprivredi Italije«, svezak III, Emilija, Milano 1932. str. 99. sadašnji profesor agrarne ekonomije na Sveučilištu u Milanu, *Aldo Pagani*, rođen u tome kraju (Romagna) upotrebljava jedamput za ovo isto područje, t. j. za svih osam navedenih pokrajina oba naziva: Emilija i Romanja, a u drugoj knjizi za isto područje upotrebljava samo jedan skupni naziv: Emilija.

jedan od tih gradova osim Bologne ne doseže 150 tisuća. Poradi toga je Bologna sa svojih 350.000 stanovnika i najveći grad toga područja i njegovo saobraćajno i trgovačko središte. Kako u Bologni postoji i najstarije sveučilište u Italiji, i danas jedno od najboljih s velikim brojem znanstvenih instituta — jedino sveučilište za osam pokrajina — zatim nekoliko izdavačkih poduzeća, nekoliko dnevnih listova i časopisa i najviše aglomerirano radništvo. Bologna je ostala i kulturno i političko središte, koje ujedinjuje čitavu Emiliju.

Onih pet pokrajina (od osam emilijskih), koje smo uvodno naveli, gdje su se razvile poljoprivredne radne zadruge, — jer u drugim krajevima Italije one nigdje nisu dobile sličan masovan karakter, a u ostale tri emilijanske pokrajine ima rasuta tek poneka zadruga, — obuhvataju ukupno površinu od 13.542 kv. km. i ukupno stanovništvo od oko 2,3 milijuna ljudi. One zapremaju donji, niži dio emilijsko-romanjske ravnice, poradi toga i više podvodan, gdje borba s vodom izgradnjom kanala, isušivanjem, sistematskim poboljšavanjem zemljišta predstavlja sastavni dio agrarne ekonomije i osnovni uvjet poljoprivredne proizvodnje. U toj borbi s vodom oteto je vodi i već privedeno kulturi četvrt milijuna hektara agrarne površine. Oko druge četvrti milijuna hektara ili nešto više, — sve na tom malom prostoru, — još se borba vodi. U cjelini, od oko 1,2 milijuna hektara agrarne i šumske površine toga područja čitava polovina ili oko 600.000 ha nalazi se u podvodnim terenima. U takvoj niskoj ravn[illegible] gdje se kao na ušću Pada u donjem dijelu područja Ferrare nalaze veliki kompleksi obrađenog zemljišta ispod razine mora (za 1, 1,5 m ispod morske razine) žive 172 stanovnika na 1 kv. km. površine, odnosno 190 ljudi na 100 ha agrarne i šumske površine. Ali u toj agrarnoj i šumskoj površini ima danas samo 800.000 ha (ili dvije trećine agrarne i šumske površine) pod oranicom. Ostatak otpada na specijalizirane čiste voćnjake i vinograde, koji nemaju drugih kultura između redova (108 tisuća ha), na šumsku površinu (150 tisuća ha) i na pašnjake i livade (180.000 ha). Odnos je između stanovništva i oranice kao 285 : 100, t. j. 285 ljudi od čitavog stanovništva na 100 ha oranice.

Sama oranica u tome kraju nosi jedno posebno obilježje. Ona nije u većini čista oranica nego se sjetva vrši pretežno između redova vinograda ili voćnjaka. Od ovih 800 tisuća ha sjetvene površine, oko 600 tisuća ha sjetvene površine nalazi se u vinogradima i voćnjacima. Na lijehama između redova loze sije se sve: pšenica, šećerna repa, krumpir, konoplja, trave u plodoredu itd. Kako se loza podiže na stablo bez krošnje (pretežno brijest, koji se svake godine kreše), druge kulture ne uzimaju lozi ni sunce, ni zrak, a isto tako ni loza njima.

Prema tome se na istoj površini usporedo uzgajaju ratarske kulture (uključujući trave), loza i voćke. To je t. zv. mješovita kultura, osobito karakteristična za ovaj kraj. Od 222.000 ha sjetvene površine u pokrajini Bologni nalazi se 154.000 ha na lijehama između redova vinograda, t. j. gotovo tri četvrtine, u Ferrari polovina (82.000 od 161.000 ha), u Ravenni 109.000 ha od 138.000 ha ili 78%, u Modeni 115.000 ha od 149.000 ha ili 77%, u Reggiu 108.000 od 129.000 ha ili čitavih 83%.

Posvuda u Italiji postoji taj sistem mnogostranog iskorišćivanja zemljišta. Ali nigdje nije u toj mjeri raširen kao ovdje. Na ovom razmjerno malom prostoru, nešto manjem od površina triju starih hrvatskih županija: osječke, požeške i bjelovarsko-križevačke proizvodi se godišnje oko 6 do 7 milijuna mtc grožđa, t. j. više nego što se proizvodilo na čitavom području Jugoslavije prije 1941., a da to ne ide na štetu drugih kultura. Kako je taj kraj vinogradarski, tako je i voćarski, (vodeći u proizvodnji jabuka, krušaka i bresaka) manje povrćarski osim u rajčici (patlidžanu), ali zato jako konopljarski i reparski.

Na površini, koja obuhvaća jedva 4,3% površine Italije, i gdje živi jedva oko 5% stanovništva Italije, proizvodi se 9% talijanske proizvodnje pšenice (na površini, koja obuhvaća samo 6% talijanske površine pod pšenicom), 5% talijanske proizvodnje rajčica (patlidžana), 10,6% cjelokupne talijanske proizvodnje grožđa, ali zato 37% čitave proizvodnje šećerne repe (i od toga blizu 90% samo u primorskim pokrajinama Ravenna i Ferrara, što znači oko 11.000 vagona šećera), i 55% proizvodnje čitave talijanske konoplje (a to sve opet samo u dvije pokrajine Bologna i Ferrara), što predstavlja oko 450 tisuća mtc konoplje. Pritom proizvodnja trava u plodoredu iznosi oko 14% talijanske proizvodnje, a to je 16,5 milijuna mtc.

Ti brojevi pokazuju poljoprivredni značaj područja i naznačuju određene ekonomske karakteristike njegove poljoprivrede.[2]

Ali ma da vlažna nizina daje tome području osnovne uvjete razvitka poljoprivrede, u čistoj nizini i ravnici (bez brežuljaka i brda) nalazi se samo čitavo područje pokrajine Ferrare, pokrajine, koja se sva naslonila na lijevu obalu Pada i na njegovo ušće. Od druge primorske pokrajine Ravenne nalazi se u čistoj ravnici 81.4% njene agrarne i šumske površine, a 18,6% nalazi se u brežuljkastoj formaciji nižih obronaka Apenina. Bolonja ima 37,4% agrarne površine u ravnici, a ostatak je gotovo jednako podijeljen između brežuljaka i planina Apenina, Modena ima isto toliko površine u planini, koliko i u ravničnoj nizini (110 i 110 tisuća hektara) a ostatak od 21 tisuće ha u brežuljkastoj formaciji. Slično je i u pokrajini Reggio Emilia: 95.000 ha u ravnici i nizini, 81.000 ha u planini i 38.000 ha u brežuljcima. Ove razlike u položaju poljoprivrednog zemljišta (ravnica, brežuljci, planine), kome agrarno ekonomski radovi posvećuju posebnu pažnju, tako da se u svakoj agrarno-ekonomskoj statistici i analizi polazi od ove klasifikacije zemljišta prema njegovu visinskom položaju, ističemo poradi toga, što su one u nekoj mjeri utjecale i na dosadašnji razvitak poljoprivrednih radnih zadruga u Italiji. Te zadruge lakše su se razvijale u nizini i ravnici nego na bregovima i planinama.

U plodoredu, koji se primjenjuje više ili manje posvuda isti, nastoji se, da bude jedna trećina oranice pod žitaricama, druga pod okopavinama, treća pod višegodišnjim travama. Ukoliko je moguće, primjenjuje se osmoljetni plodored. U podvodnim i močvarnim terenima redaju

[2] *Aldo Pagani*, Illustrazione statistica ed economica dell' Emilia e Romagna, Piacenza 1928, str. 12, 108, 123, 131.

se samo riža i trave. U okopavinama daje se veliki značaj šećernoj repi kao usjevu, koji oporavlja zemljište poslije proizvodnje žitarica.

2. Na području tih pet istraživanih emilijskih pokrajina ima ukupno oko 180.000 obitelji, koje žive od poljoprivrednog zaposlenja. Od tih svega 34.000 obrađuju vlastitu zemlju ili u prosjeku manje od jedne petine; oko 16.000 ima zakupaca, oko 40.000 ima polovičara (napoličara), a oko 90.000 obitelji, ili polovinu (i još nešto više od polovine, jer smo brojeve u ovoj kategoriji zaokružili naniže, od 95 na 90 tisuća radi lakšeg uspoređivanja) svih poljoprivrednih obitelji na tom području sačinjavaju obitelji najamnih poljoprivrednih radnika svih kategorija (nadničari, sluge, pastiri, govedari, konjari).

Broj poljoprivrednih radnika nadničara muških i ženskih (apsolutan broj odraslih radnika) iznosio je

	1929.	1949.
u pokrajini Ferrara	61.494	101.152
» » Bologna	42.564	47.414
» » Ravenna	23.203	24.227
» » Reggio Emilia	22.537	21.440
» » Modena[3]	23.000	25.230
Ukupno	172.798	219.463

Kako je u nekim pokrajinama broj žena poljoprivrednih radnika nadničara isto tako velik kao i broj muških radnika (u pokrajini Reggio Emilia prema prvim podacima 11.282 muških i 11.255 ženskih, u Ferrari 32.734 muških i 28.760 ženskih), ovi podaci u cjelini suglasni su s podacima profesionalne statistike o broju obitelji poljoprivrednih radnika.

U pokrajini Ferrara obitelji najamnih poljoprivrednih radnika sačinjavaju 73,4% ili blizu tri četvrtine svih poljoprivrednih obitelji,[4] u pokrajini Ravenna 56%, u pokrajini Bologna 49,80%, u pokrajini Reggio 42,3%, u pokrajini Modena 39,9%. Razmjerno učešće najamnih poljoprivrednih radnika u čitavom poljoprivrednom stanovništvu vrlo je veliko: dvije petine, polovina, više od polovine, tri četvrtine. Prema tim brojevima nastaju i odnosi na selu. Sindikati poljoprivrednih rad-

[3] Podaci za godinu 1929. za sve četiri prvo navedene pokrajine uzeti su iz djela *Aldo Pagani*, I braccianti della Valle Padana 1932, str. 19. Kako Modena nije u tome djelu obrađena, podaci za nju izračunati su na osnovu popisa obitelji poljoprivrednih radnika. — Podaci za godinu 1949. uzeti su iz rada *Giulio Gennari*, L'impresa capitalistica in agricoltura. — Dal sistema salariale alla conduzione associata, 1951, str. 7. Ove dvije statistike saglasne su uglavnom za sve pokrajine osim za Ferraru, za koju novija statistika (podaci državne statistike) pronalazi u godini 1949. za 40.000 poljoprivrednih radnika više nego prije dvadeset godina, odnosno za 70% više. Razlika u statistici muških poljoprivrednih radnika nije velika, 33.000 u godini 1929, 40.000 u godini 1949. Velika se razlika javlja u statističkim podacima o poljoprivrednim radnicima ženama i odraslim dječacima. Takvih radnika navedeno je 1929. 28.760 a za godinu 1949. čitavih 61.259. U ostalome u tom razmaku vremena broj poljoprivrednih radnika opao je neznatno samo u pokrajini Reggio. Svuda drugdje on se nešto povećao.

[4] *Pagani*, Illustrazione statistica ed economica, str. 67.

nika, *ured za zaposlenje radnika,* partijske organizacije i osobito komunistička partija imaju jak utjecaj na selu u poljoprivrednim odnosima i u poljoprivrednoj proizvodnji. Dapače i fašistički režim nije ništa uzmogao protiv ovakve strukture poljoprivrednog stanovništva u padskoj nizini. Danas poljoprivredni radnici vrše znatan utjecaj u lokalnoj i regionalnoj samoupravi. Jako veliki broj vanjskih općina došao je tako u komunističke ruke i u mnogim su općinama predsjednici općine poljoprivredni radnici. Oni su i predsjednici poljoprivrednih radnih zadruga, a u nekim slučajevima i predsjednici njihovih saveza.

Utjecaj velikog broja i organizacijske snage poljoprivrednih radnika očituje se i u poljoprivrednoj proizvodnji. Kapitalistički proizvođač, na čijoj zemlji oni rade, slobodan je u uvođenju mehanizacije u proizvodnom procesu u poljoprivredi (oranje, žetva, vršidba, košnja, krunjenje kukuruza, prskanje, itd.) i mehanizacija tih procesa napredovala je možda najviše tamo, gdje je broj radnika razmjerno najveći, — kao na području Ferrara. U toj pokrajini bilo je na 170.000 ha oranice u godini 1949. 1207 traktora sa 39.429 konjskih snaga[5], tako da je u prosjeku dolazio jedan traktor na 140 ha oranice. U toj pokrajini kapitalističkog velikog posjeda (i dioničkih društava u poljoprivredi, koja su i u kapitalizmu rijetka pojava poljoprivrednog poduzimanja, a ovdje su nastala kao poduzeća za isušenje kupljenih močvarnih i podvodnih terena) razvijena je dosta jaka obrada i na električni pogon po sistemu vučenja pluga čeličnim užetom, koje se navija na valjak na električnom motoru, koji stoji na mjestu. Isto je tako on slobodan i u količini umjetnog gnojiva, koju će upotrebiti, jer je ta upotreba zavisna od rentabilnosti, t. j. od odnosa između cijena proizvoda i cijena umjetnog gnojiva.[6] Ali izbor kultura nije tako slobodan i nije podvrgnut samo učinku zakona rentabilnosti. Ni u najvećim kapitalističkim poduzećima ovdje nema monokultura, nego je proizvodnja vrlo bogata i raznovrsna: umjetna trava, riža, pšenica, kukuruz, šećerna repa, lan, konoplja, krumpir, rajčica, grašak, grah, bob, lubenica, zob, ječam, — zatim vinograd, voćnjak, stoka itd. sve se proizvodi na istome gospodarstvu. Nastoji se proizvesti što veća količina raznovrsnih naturalnih proizvoda, težište je *na proizvodnosti zemljišta,* t. j. da se sa iste površine zemljišta proizvedu što veće vrijednosti, a ne u prvom redu na proizvodnosti rada, jer rada ima u izobilju. Pritom je uz uvjete visoke mehanizacije i kemizacije proizvodnost rada, koja se postizava, još uvijek vrlo visoka. Ono, što je bitno s gledišta radničke politike i interesa poljoprivrednih radnika, to je potreba, da oni budu što više dana u

[5] *Prof. Mario Zucchini,* Lo meccanizzazione agraria in provincia di Ferrara, 1950, str. 3.

[6] Na velikom kapitalističkom posjedu Jolanda di Savoia u vlasništvu i iskorišćivanju dioničkog društva Società bonifica terreni ferraresi, od 8.000 ha, gdje se oranje vrši uglavnom na električni pogon, upotreba umjetnog gnojiva kreće se godišnje oko 7 mtc. od ha, pored 3 mtc. od ha prirodnog gnojiva za okopavine. Prinos pšenice u godini 1950. bio je prosječno 42 mtc, a najveći prinos u godini 1951. na *jednom polju ovoga dobra* bio je 52 mtc. na 1 ha. (Podaci su dobiveni u knjigovodstvu direkcije posjeda i potvrđeni od organa Pokrajinskog inspektorata za poljoprivredu u Ferrari.)

godini u punoj mjeri zaposleni. Odatle nastojanje, da se proizvode okopavine i riža, gdje je upotreba radne snage veća.

Ipak organizacijska snaga i politički utjecaj ne mogu da suzbiju kroničnu sezonsku nezaposlenost poljoprivrednih radnika, koja je osobito velika u svima zimskim mjesecima. Nezaposlenosti ima i u proljetnim, ljetnim i jesenjim mjesecima. Pune zaposlenosti svih poljoprivrednih radnika nema uopće nikad. To je posljedica kvantitativnih odnosa između količine poljoprivrednog zemljišta i količine raspoloživog rada. Pri znatnom stupnju razvijene mehanizacije u obradi zemljišta na površini od 800.000 ha i 108.000 ha specijaliziranih voćnjaka i vinograda, ukupno 908.000 ha ima 1,1 milijuna agrarnog stanovništva, t. j. na 100 ha obradivog zemljišta dolazi 121 lice agrarnog stanovništva. To je gotovo za 50% više agrarnog stanovništva na 100 ha obradive površine, nego što ga je bilo u Vojvodini prije posljednjeg rata (81), više također, nego što je bilo agrarnog stanovništva na 100 ha obradive površine u Slavoniji i Podravini. Ma da ovo nije najveća agrarna prenaseljenost u Italiji, (na čitavom jugu je ona kudikamo veća), teška agrarna prenaseljenost toga ravničkog prostora postoji. To izobilje radnika u poljoprivredi, koji se nikad u punoj mjeri ne mogu zaposliti, bio je jedan od faktora formiranja i održavanja poljoprivrednih radnih zadruga. Navikli na veliku disciplinu u uvjetima kapitalističke prozvodnje, radnici su je prenijeli i na zadruge, koje su sami osnovali i koje već pola stoljeća održavaju.

3. Poljoprivreda u ovome kraju ravnice i nizine izrazito je kapitalističkog tipa, — možemo dodati — i naprednog kapitalističkog tipa. Kapitalistička poradi toga, što oni, koji zemlju rade, nisu vlasnici zemljišta, oni su, kako je u početku navedeno, ponajviše poljoprivredni radnici bez zemlje, zatim polovičari (napoličari, koloni), zatim zakupci. Te kategorije nevlasnika zemljišta, koji zemljište obrađuju, sačinjavaju 83% svih obitelji, koje žive od poljoprivrede. Ali ni ostalih 17%, t. j. onih 34.000 obitelji, koje obrađuju zemlju u *svojoj režiji*, nisu sve seljačke obitelji u našem smislu. Ima među njima i takvih, više u planini nego na brežuljcima i u ravnici. Ali u tom broju neposrednih obrađivača uračunate su i one obitelji kapitalističkih poduzetnika u poljoprivredi, koje istina, vrše poljoprivrednu proizvodnju u vlastitoj režiji (t. j. ne daju zemlju u zakup i u napolicu), ali je vrše s najamnim poljoprivrednim radnicima.[7]

Način iskorišćivanja zemljišta na ovome području može se razabrati iz ove tablice[8] (površina je u ha).

[7] Ove dvije kategorije: proizvođača seljaka na svojoj zemlji sa članovima obitelji i manjih kapitalističkih proizvođača s najamnom radnom snagom nisu u talijanskim statistikama dosada odijeljene, nego se vode kao jedna kategorija neposrednih obrađivača. Statistika je namjerno trpala ovako različite i suprotne socijalne kategorije skupa, da bi broj »direktnih obrađivača« ispao nešto veći i da se ne bi jasno vidjelo, koliko malo ljudi u Italiji obrađuje svoju vlastitu zemlju. U godini 1951. vodi se već nova statistika, u kojoj se prave razlike, ali ti podaci nisu još objavljeni.

[8] Tablicu je sastavio pisac prema podacima obrađenim u djelu *Giuseppe Medici*, I tipi d'impresa nell'agricoltura italiana, Roma 1951 na str. 303—313.

Pokrajina	Ukupna površina	Površina u zakupu	Površina u polovici (napolici)	Obrada na dio (sudion.)	Obrada s plać. radn.	Obrada u vlast. režiji[9]
Ferrara	206.304	87.319	25.612	43.342	28.200	21.831
Ravenna	171.684	29.372	91.316	23.490	5.006	22.600
Bologna	345.819	47.858	201.257	4.395	33.008	59.301
Modena	248.706	31.974	112.835	7.024	7.512	89.361
Reggio Emilia	214.059	36.732	91.424	1.593	3.376	80.934

Ovi su podaci dovoljni, da pokažu, u kojoj mjeri je na ovome području slabo zastupljen seljački posjed našega tipa i do koje su mjere u poljoprivrednoj proizvodnji napredovali oni tipovi gospodarenja, pri kojima je vlasništvo zemljišta odijeljeno od obrade zemljišta. U pokrajini Ferrara prema ovim podacima svega je 10% čitave površine u rukama vlasnika obrađivača, u pokrajini Ravenna 13%, u pokrajini Bologna 17%, u pokrajini Modena 35%, u Pokrajini Reggio Emilia 37%. Što je kraj više brdski, seljački je posjed jači i zauzima veće površine, što se spušta više u nizinsku ravnicu, seljački je posjed slabiji, kapitalistički je jači. U podvodnom niskom kraju Ravenne seljački posjed jedva da zauzima 2% čitave površine. U ravničnim predjelima sa 90% čitave površine ubira se apsolutna renta, te se u one slojeve, koji imaju vlasništvo zemljišta, a sami zemlju ne rade, sliva na taj način veliki dohodak bez rada od same poljoprivredne proizvodnje. Velika raširenost kolonata (polovice, napolice), t. j. ugovornog naseljenika na tuđoj zemlji, koji obavlja napola svu proizvodnju, a stanuje u kući gospodarevoj na imanju, iskorišćuje gospodarske zgrade, a djelomično i stoku i oruđa gospodareva, nosi i u kapitalizmu neke oznake feudalnih odnosa, zakašnjele oblike ovih odnosa, koji su dalje izgrađivani i prilagođivani. U drugim, osobito u južnim predjelima Italije ti su ostaci feudalnog naslijeđa mnogo jači. Ali ono, što čini ovu poljoprivredu kapitalističkom, nisu sama obilježja vlasništva i proizvodnih odnosa, nego ti tipovi proizvodnih odnosa u jednoj proizvodno-tehnički vrlo naprednoj poljoprivredi s visokim stupnjem ulaganog kapitala na jedinicu površine (1 ha), velikom količinom radne stoke (jedan plug vuče 6 pari jakih volova oruđi brazdu istu kao traktorski plug, duboku 30, 40 i 50 cm), pogonskih mašina, mašina radilica, prirodnog i umjetnog gnojiva na 1 ha, s velikim količinama kapitala ulaganim u zgrade, — ukratko s visokom agrotehnikom i s visokim prinosima na 1 ha obrađene površine.

4. Posebno obilježje poljoprivredne proizvodnje i agrarnih odnosa ovoga područja predstavlja podvodnost zemljišta, dobivanje zemljišta isušivanjem, sistem održavanja voda i natapanja, specifične kulture na

[9] U ovoj koloni nalazi se sva površina seljačke zemlje (u našem smislu), t. j. zemlje, koju obrađuju seljaci vlasnici i jedan dio kapitalističke eksploatacije u vlastitoj režiji. Vlasništvo i obrada ovdje su bar djelimično povezani u istim rukama. Preostale četiri kolone iskazuju onu površinu, gdje svi obrađivači obrađuju tuđu zemlju u četiri različna odnosa.

navodnjavanim zemljištima, neprestano, stalno dalje otimanje novoga zemljišta vodi i sistematsko popravljanje isušenog zemljišta, koje se privodi kulturi, — sve to u uvjetima kapitalističkog poduzimanja. Ma da su troškovi isušivanja i poboljšavanja zemljišta veliki, koristi i to izrazito koristi sa gledišta retabiliteta moraju biti još veće.

Melioracije zemljišta vršila su i vrše država, javna koncesionirana poduzeća i privatna poduzeća. Taj je rad vršen tako, da su koncesionirana državna poduzeća vršila i vrše još melioracije zemljišta, koja pripadaju privatnim licima, državi, općinama, crkvama, zakladama, a jedan dio i poljoprivrednim radnim zadrugama ili njihovim savezima. Ali su melioracije vršila i vrše i kapitalistička poduzeća sama, same zadruge ili zadružni savezi na svome vlastitom zemljištu.[10]

Sami radovi na isušenju nisu bili svi radovi, koji se na isušenom terenu imaju izvršiti. Državni konzorcijumi i privatna društva, koja su vršila melioraciju, imali su na isušenom terenu sagraditi putove i prilaze, dovesti vodu za piće za nove stanovnike, sistematizirati zemljište, tako da se omogući natapanje tamo, gdje je ono potrebno. Vlasnici melioriranog zemljišta otetog vodi imali su na zemljištu podići zgrade za stanovanje, staje za stoku, spremišta za oruđa i silose, dovesti vodu s podignutog vodovoda, posaditi drveće za hlad, za ogrjev, plemenite voćke i vinograde.

Sve te velike i raznovrsne investicije morale su se amortizirati. Sve su to bili novčani izdaci, koji su se morali pokriti (u nizu godina) od eksploatacije. Velik dio svih tih investicija bio je uložen iz sredstava dobivenih kapitalističkim kreditom. Novčana vrijednost prinosa morala je biti u skladu s amortizacijom. To je davalo poljoprivrednom poduzimanju oštro kapitalističko obilježje. Eksploatacijske jedinice morale su biti veće, upotreba najamne radne snage također velika, a radi izbijanja i amortizacijskih kvota i profita i eksploatacija radne snage jača.

Na drugoj strani, nezavisno od potreba za radnom snagom za poljoprivrednu proizvodnju sami melioracijski i građevinski radovi trošili su velike količine rada.

5. Postanak i razvitak poljoprivrednih radnih zadruga u ovome kraju nadovezuje se na razvitak kapitalističkih odnosa u poljoprivredi, na nagli prijelaz s polufeudalnih na kapitalističke odnose, na zaokružene

[10] Jedan primjer takve melioracije u okviru kapitalističkog poduzeća predstavlja već navedeno dioničko društvo za melioracije u pokrajini Ferrara, Societa bonifica terreni ferraresi. Ovo poduzeće nastalo je kao dioničko društvo međunarodnog kapitala oko 1860. Kupilo je tada po niskoj cijeni 30.000 ha zemljišta, koje se nalazilo pod vodom, te ga je postupno isušilo u buduće 44 godine, do 1904. Kad bi izvršilo radove na isušivanju, društvo bi prešlo na agrarnu melioraciju, t. j. na popravak kvaliteta isušenog zemljišta. Tako isušeno i popravljeno zemljište, koje je učinjeno sposobno za obradu, društvo bi zatim prodavalo u većim kompleksima bilo drugim dioničkim društvima ili većim individualnim kapitalističkim poduzetnicima u poljoprivredi. Nova prodajna cijena morala je sadržati i dio kupovne cijene, i troškove melioracije, i kamate i dobit kapitalističkog poduzeća. Od 30.000 ha ostalo je u poduzeću poslije 90 godina rada još 8.000 ha u vlastitoj eksploataciji. — Poduzeće je radilo neprestano svojim vlastitim sredstvima i na ekonomskoj podlozi rentabilnosti ne primajući nikakve pomoći od države. (Prema kazivanju na terenu u direkciji poduzeća.)

velike posjede na podvodnim terenima, koji moraju raditi s najamnom radnom snagom, na prijelaz na intenzivniju obradu zemljišta, na upotrebu većih količina poljoprivrednih mašina, pogonskih i radilica, na veliko obilje aglomerirane radne snage, na kroničnu nezaposlenost poljoprivrednih radnika bez zemlje.

Prelazeći na kolektivnu zadružnu obradu zemljišta poljoprivredni radnici pošli su od vrlo razvijenog kapitalističkog sistema. Oni su primili gotovo sve oblike agrarno-proizvodnih odnosa, u kojima su radili u kapitalističkoj poljoprivredi, velike već zaokružene posjede s gospodarskim zgradama pretvorili su u zadružne eksploatacijske jedinice, ne mijenjajući mnogo na njihovoj veličini i sastavu i samo unoseći u spremišta sve novije i novije mašine. Oni su od prijašnjih profita kapitalističkih poduzeća stvarali sada viškove rada, koji su pretvarani u novi inventar: zgrade, nasade, kanale, nove površine, koje su isušivane i privođene kulturi. U tim radovima vršenim u zadružnoj režiji radnici su nalazili nove mogućnosti zaposlenja i zarade. Kapitalizmu su potrebni najamni radnici, on ih traži i drži, dok su mu potrebni. On im pruža mogućnosti rada i zarade, kad su mu oni potrebni, a ne kad njima treba zaposlenja i zarade. Raspolažući zadružnom imovinom sada su radnici sami pronalazili takve mogućnosti produktivnog zaposlenja.[11]

Djelujući skupa svi ti faktori pridonijeli su postanku i razvitku poljoprivrednih radnih zadruga poljoprivrednih radnika u Romanji i Emiliji. Broj poljoprivrednih radnih zadruga iznosio je u pokrajini Ravenna koncem 1950. 37, sredinom 1951. 40, u pokrajini Ferrara sredinom 1951. 12, Bologna 23, Modena 26, Reggio Emilia 33, ukupno na području ovih pet pokrajina 134. Te zadruge nose po pravilu ili naziv: Zadruga poljoprivrednih radnika, (Cooperativa operai bracianti) ili naziv Poljoprivredna zadruga radnika (Cooperativa agricola bracianti) redovito bez drugog posebnog imena. U pokrajini Ravenna u jednom je slučaju dodano posebno ime zadruzi Zemlja i rad (Cooperativa braccianti terra e lavoro), u pokrajini Ferrara javlja se posebno ime zadruge »Zemlja i rad« tri puta i ime »Zemlja i mir« (Terra e pace) dva puta. U Molinelli zadruga se zove: Poljoprivredna zadruga općine Molinella (Cooperativa agricola del comune di Molinella). U stručnoj se književnosti te zadruge nazivaju također zadrugama za iskorišćivanje zemljišta ili za rukovođenje (zakupljenim) zemljištem.[12]

[11] U jednom selu istočno od grada Ferrare na udaljenosti od oko 15 km, možda Tresigallo ili Copparo, pokazivano mi je u kolovozu 1951. malo brdašce zemlje, pokriveno travom u veličini pet ili šest stogova sijena. To brdašce zovu »Monte Fame« (»Brdo glada«). Nastalo je tako, što je prije dvadesetak godina u mrtvoj zimskoj sezoni, kad su svi poljoprivredni radnici bili nezaposleni i dobar njihov dio gladovao, jedan veliki posjednik, nagovaran od radnika, da izmisli neki posao za njih, dao iz objesti, da radnici prave uz plaćene nadnice potpuno nepotrebno i nakazno zemljano brdašce.

[12] Prva takva zadruga osnovana na području Ravenne 1883. nosila je naziv »Impresa di lavoro di terrazzeria«, t. j. radna zadruga za izgradnju nasipa na ravenskim rijekama. Sr. *Luigi Perdisa*, Le larghe del Ravennate e la loro transformazione fondaria, Bologna 1941, str. 161. — Na početku ovoga stoljeća upotrebljavan je i naziv cooperativa di lavoro (radna zadruga) i cooperativa di lavoro agricolo.

a. Prva zadruga stvorena je u pokrajini Ravenna 1883. Prolazeći kroz različite faze razvitka njihov broj je u idućih 20 godina porastao. Godine 1902. osnovan je prvi njihov savez. U godini 1951. postojale su poljoprivredne radne zadruge u ovim mjestima pokrajine Ravenna: Alfonsine sa 2.020 članova, Castiglione Cervia (363 članova), Lavezzola (1901), Ravenna (988), Russi (180), Longastrino (429), Massalombarda (436), Piangipane (814), Campiano (1.081), Carraie (695), Castiglione Ravenna (424), S. Bartolo (55), S. Stefano (307), Bagnacavallo (450), Voltana (421), Mezzano (1.454), Villanova Bagnacavallo (202), Cervia (475), Ghibullo (246), S. Zaccaria (455), Savio (291), S. Alberto (1.021), Riolo Bagni (153), S. Bernardino (211), Bagnara di Romagna (147), Fusignano (510), Conselice (1.213), Filo d' Alfonsine (80), Solarolo (208), Cotignola (324), Brisighela (194), Castel bolognese (224), Godo (104), Villa San Martino (65) i Massa lombarda voćara (153). Ovih 35 polj. radnih zadruga imalo je godine 1947. u zadružnoj obradi 18.527 ha zemljišta i od toga u zadružnom vlasništvu 4.803 i u zakupu 13.724 ha. U godini 1947. iznosio je broj zadrugara 11.725, ali se do konca 1950. popeo na 17.812. Površina obrađivane zemlje bila je u hektarima nešto veća od broja članova. Na 100 ha dolazi ukupno 95 muških i ženskih članova. Ravenske poljoprivredne radne zadruge svakako su najmasovnija zadružna organizacija poljoprivrednih radnih zadruga ne samo u Italiji, nego i u čitavom kapitalističkom svijetu i dosada također najdugotrajnija i najviše uspjela u uvjetima proizvodnje u kapitalizmu.[13]

b. U pokrajini Ferrara postojale su 1951. ove poljoprivredne radne zadruge:[14]

Ime zadruge i mjesto sjedišta	Površina u ha	Broj članova
1. Terra e pace, Bondeno	300	2.500
2. Terra e pace, Vigaranno	150	75
3. Agricola, Argenta	115	800
4. Terra e lavoro, Tillo d' Argenta	203	600
5. Agricola, Bando	95	70
6. Braccianti di Co di Fiume	70	130
7. Agricola, Santa Questina	55	280
8. Agricola di Dodici Morelli	215	120
9. Terra e lavoro, Mezzana	75	130
10. Agricola, Agro Santo	125	200
11. Agricola Massa Fiscaglia	65	97
12. Terra e lavoro Poggio Renatico	55	250
	1.523	5.292

[13] O radnim zadrugama pokrajine Ravenne iznijeli smo više podataka u posebnom radu »Ravenske poljoprivredne radne zadruge«, tako da ih ovdje ne ćemo ponavljati. Popis mjesta, gdje se zadruge nalaze i broja članova iznosimo poradi toga, što on nije ni u talijanskoj literaturi nigdje objavljen, a može biti od praktične koristi. Popis je dobijen u upravi Zadružnog saveza u Ravenni.

[14] Ovi podaci o površini i broju članova nisu službeni statistički podaci. Pisac je do njih došao vlastitim anketiranjem. Oni su približno točni, i što je važnije, ispravno odražavaju odnos između površine u zadružnoj obradi i broja zadružnih članova.

Od svih zadruga samo zadruga Terra e lavoro u Tillo d' Argenta (oko 35 km južno od Ferrare na granici ravenske pokrajine) ima vlastito zemljište, tako da ta zadruga obrađuje samo svoje zemljište. Sve ostale zadruge obraduju samo zakupljeno zemljište. Odnos između članova i površine i površine obradive zemlje nepovoljan je, na 100 ha zemlje pod zadružnom upravom dolazi 347 muških i ženskih članova. Zadruge su uopće u ovoj pokrajini[15] male i organizacijski slabe, imaju malo zemljišta u obradi, ma da su neke od njih razmjerno dobro snabdjevene traktorima, vršalicama, plugovima itd. Kako je u toj pokrajini (Delta Pada) jako razvijen kapitalistički veliki posjed pa i posjed dioničkih društava, zadružni pokret pod utjecajem politike više je tjeran u smjeru okupacije zemljišta nego ekonomske organizacije zadruga. Kako su zadruge u pokrajini Ferrara uspjele organizovati od 101.000 poljoprivrednih radnika svega 5.200 u svoje članstvo, ili 5%, — a u susjednoj Ravenni ima u poljoprivrednim radnim zadrugama organizirano preko 70% svih poljoprivrednih radnika, — pokazuje se neka rezignacija i nemoć zadruga, da izvrše one zadatke, koji su drugdje izvršeni.

U pokrajini se mnogo očekuje od nove zemlje, koja će se dobiti isušenjem novih 70.000 ili 80.000 ha zemljišta.

Broj poljoprivrednih radnih zadruga, koji je u pokrajini Ferrara osnovan i koji nominalno postoji kudikamo je veći od onih 12, koje imaju nešto zemlje. Nominalno postoji 40 zadruga, t. j. 40 akcionih odbora za pokretanje zadruge, ali je 28 takvih zadruga bez zemlje.

Primjenjuje se u obračunu ravenski sistem sudioništva. Razlika je samo u tome, što sudioničari (radnici, članovi) ne sudjeluju ni u kakvim troškovima eksploatacije, — sve troškove snosi zadruga, — a sudjelovanje članova u produktu iznosi 35% do 38%.

Glavni su proizvodi zadružne proizvodnje proizvodi predjela: izvrsna pšenica, šećerna repa, trave, konoplja, tovljenje goveda. Osim pšenice, — s obzirom na nerazmjer između broja članova i sjetvene površine — svi su proizvodi tržni viškovi.

c. U pokrajini Bologna postoje 23 poljoprivredne radne zadruge s 28.000 članova, ali na svega 5.346 ha zemljišta u zadružnoj obradi (16.040 tornatura, 1 ha = 3 tornature). Zemljište je djelomično vlasništvo zadruga, ali je pretežno u zakupu. Zadruge raspolažu ukupno sa 66 vlastitih traktora. Proizvodi se riža, pšenica, šećerna repa, konoplja, menta, voće, grožđe i mlijeko. U zadružnom vlasništvu ima oko 800 komada različite stoke, od toga 60 radnih volova i 260 krava. Pokrajina Bologna ima ukupno 70.000 krava, i mljekarstvo je već razvijeno kao posebna gospodarska grana (u Ferrari i Ravenni to nije). Odatle prema sjeveru (Modena, Reggio, Parma, Piacenza) mljekarstvo i sirarstvo zauzima sve veći gospodarski značaj. Već u pokrajini Bologna ima 220 sirana. S obzirom na veliki broj zadruga, vrlo veliki broj članova i

[15] Između zadružnog saveza i pojedinih zadruga ne postoji jedinstveno mišljenje u pitanju organizacije. Zadruge postupaju empirijski, po ravenskom tipu, direktive saveza su odlučnije u političkom pogledu. Zadruga u Tillo d' Argenta kupila je zemlju iz svojih sredstava i na svoju ruku protiv volje saveza.

razmjerno malu površinu odnos je između površine i broja članova još nepovoljniji nego u pokrajini Ferrara. Na 100 ha zemljišta u zadružnoj obradi dolaze u prosjeku 524 poljoprivredna radnika, muških i ženskih, koji su članovi zadruge. Ma da neke zadruge proizvode kao glavni proizvod rižu (Bentivoglio, Molinella, San Pietro in Casele), za koju je potreban utrošak velikog broja radnih dana (150 na 1 ha), broj radnika članova zadruge tako je velik, da se oni ne mogu u punoj mjeri zaposliti na zadružnoj zemlji.

Najveća, jedna od najstarijih, i najjača u pokrajini je zadruga u mjestu Molinella 32 km sjeverozapadno od grada Bologne na granici pokrajine Ferrare u podvodnom terenu. Ima 1287 ha površine (24% od čitave površine u zadružnoj obradi u pokrajini) i 3.300 članova, tako da na 100 ha zemlje u zadružnoj obradi dolazi 256 članova radnika. Čitavo je zemljište vlasništvo zadruge. To je ujedno po vlasništvu zemljišta najjača poljoprivredna radna zadruga u Italiji. Zadruga ima tri zaokružena pogona s gospodarskim zgradama i stajama i kućom za stanovanje nadzornika (sorvegliante) pogona i po jednim govedarom ili konjarom.

Ta zadruga ima 6 traktora, dva teška za duboko oranje, četiri lakša za lakše radove. Sva zemlja uzorava se traktorom. Ipak ima zadruga i 16 radnih volova i 6 konja za prijenos riže i šećerne repe. Zadruga ima svoj vlastiti rasadnik loze i voća.

Upotreba je umjetnog gnojiva velika. Na 1 ha pšenice troši se oko 5 mtc perfosfata i 120 do 130 kg nitrata, na šećernu repu 5 mtc perfosfata, 4 mtc cijanamida, 130 do 140 kg nitrata ili sulfata na 1 ha, na rižu 5 mtc perfosfata, 5 do 7 mtc cijanamida, 2 mtc amonijačnog sulfata. Razmjerno s time i prinosi su visoki: pšenice 30, 32 i 40 mtc od 1 ha, šećerne repe 300, 350 i 400 mtc na 1 ha (u godini 1950. koja je bila slaba za šećernu repu 250 mtc na 1 ha), riže 60 do 80 mtc na 1 ha.

Zadruga je osnovana 1898. kao potrošačka zadruga. Prvi put uzela je zemlju u zakup zato da je zadružno obradi 1906. Njena imovina iznosila je g. 1922. 32 milijuna tadašnjih lira. Ima veliku vlastitu zgradu u mjestu. U komunističkome moru vanjskih općina i zadružnih organizacija u pokrajini Bologna ta zadruga (kao i općina Molinella) jedina je u rukama socijaldemokrata.[16]

Zadruga u selu San Pietro in Casale (24 km sjeverno od Bologne na glavnoj pruzi) ima svega 225 ha zemlje, svu u zakupu (vlasništvo Uprave Bolnice u Bologni) i 2.250 članova, tako da na 100 ha zemlje dolazi 1000 članova zadruge. Zadruga radi svega u jednom pogonu, gdje postoje gospodarske zgrade, staje i jedan stan za govedara. Tu ima 8 mliječnih krava, 6 radnih volova i 1 konj. Kulture su ovako raspoređene: 100 ha pod pšenicom, 25 ha pod travama, 30 ha šećerne repe, 20 ha konoplje, 32 ha riže, 5 ha krumpira. Zadruga ima dva traktora.

U godini 1950. postigla je zadruga ove prinose: u pšenici 40 mtc na 1 ha, u repi 300 mtc, u konoplji 15,5 mtc, u riži 60 mtc na 1 ha.

[16] Svi podaci dobiveni su u kancelariji zadruge u Molinelli.

Ma da samo selo S. Pietro in Casale ima svega 2.000 stanovnika, zadruga ima 2250 članova iz redova samih poljoprivrednih radnika iz toga mjesta i okolnih sela. U dosadašnjim publikacijama[17] navodi se broj poljoprivrednih radnika u ovoj općini od 1.439. Stvarno ih ima danas najmanje 50% više. Muški radnici rade (ali ne samo na zadružnoj zemlji) 150 do 160 dana u godini, ženski radnici oko 100 dana u godini. Odnos je izmedu količina zemljišta i broja poljoprivrednih radnika nepovoljan. Djelimična nezaposlenost radnika započela je u ovome selu godine 1951. već 1. kolovoza, čim su završeni radovi na vršidbi.[18]

Ta zadruga osnovana je tek 1946., ali je prije nje do godine 1922. bila u istom selu mnogo veća zadruga, koja je u zakupu obrađivala veliki posjed latifundijalne aristokratske obitelji Torlonia, koji samo na području ove općine u jednom komadu i s gospodarskim zgradama iznosi 2.100 ha. A sličnih posjeda ima ista obitelj u različitim krajevima Italije. Radnici bi opet htjeli dobiti taj veliki komad bilo u zakup ili u vlasništvo. Taj sukob između interesa 2250 poljoprivrednih radnika bez ikakve vlastite zemlje i jednog posjednika sa 2100 ha zemlje, — koji u ostalom i ne živi na imanju ni u tome kraju, tipičan je za agrarne odnose u Italiji, gdje dosada nikad ni putem zakona ni revolucionarnim putem nije izvršena nikakva agrarna reforma. Sukob je uzrok stalne napetosti u selu i u kraju, radnici traže velikim transparentima, koji vise na općinskoj zgradi (općina je u rukama komunista), da im se ta zemlja preda. Taj sukob pokazuje, i zašto i kako dolazi do okupacije zemlje u Italiji od strane poljoprivrednih radnika.

Ti odnosi pokazuju, kolika je na pojedinim mjestima borba zadruga, da dođu do zemlje. Dovoljno je, da se zadrugama uskrati zakup, da im privatni vlasnici ne dadu zemlju u zakup, iako zadruga može da daje isti iznos zakupa kao i kapitalistički zakupac obrađivač, pa da do osnivanja zadruga ne dođe, ili, ako je zakupu istekao rok i zakupni odnos se ne produžava, da se zadruga raspadne ili da likvidira. Na taj način i nastaju promjene u broju i u mjestima sjedišta zadruga. Koliko zadruge nemaju svoga vlastitog zemljišta, toliko više zavise od okolnosti, da li će dobiti zemlju u zakup.

Kako je općina u mjestu S. Pietro in Casale u rukama komunista, a i zadruga je isto tako u rukama komunista, zadruga bi lako došla do zemlje, da ima općinske zemlje podesne za obradu. Kako se zadruga nalazi u teškoćama baš poradi toga, što nema zemlje, očito je, da i općina nema svoje zemlje, da je ovdje već odavno izvršeno prisvajanje općinske zemlje od strane bogatih posjednika ili je općinska zemlja prodana, da bi općina došla do financijskih sredstava.

Ma da sve poljoprivredne radne zadruge u pokrajini Bologna imaju u zadružnoj obradi ukupno svega 5.346 ha, što znači svega 1,50% agrarne i šumske površine pokrajine ili svega 4,7% agrarne površine ravničkog predjela pokrajine, gdje se nalaze, one su svojim ekonom-

[17] *Aldo Pagani*, I braccianti della Valle Padana, 1932, str. 36.

[18] Toga dana bio sam u selu i u zadruzi. Toga je dana započeo i utovar šećerne repe u vagone. Ne samo što sam čuo pritužbe na početak nezaposlenosti, nego sam i vidio, kako se šećerna repa iz kola pretovaruje u vagone u turnusu, t. j. dok jedna (manja) skupina radi, druga mnogo veća čeka na red.

skim rezultatima u dugom trajanju pokazale neku životnu sposobnost. Kao socijalističke radne zadruge održavaju se u kapitalističkom sistemu, postizavaju visoke prinose, podižu proizvodnost zemljišta, održavaju radnu disciplinu članova, primjenjuju nova i jača oruđa. Zadruga u mjestu Bentivoglio (nedaleko S. Pietra in Casale) ima jedan od najjačih traktora u pokrajini od 70 HP (prosjek[19] konjskih snaga jednog traktora kreće se inače u tome području oko 30 HP).

Uz te poljoprivredne radne zadruge socijalističkog tipa i orijentacije postoje u pokrajini Bologna još 32 mašinske i industrijske radne zadruge također u socijalističkim rukama. Njihovom djelatnošću dolazi do neobičnih protivurječnih odnosa: socijalistički traktori (vlasništvo socijalističke zadruge) oru zemlju vlasnika kapitalista za njihov račun (vlasnika) i socijalističke vršalice vrše kapitalističku pšenicu, lan i t. d.

d. U pokrajini Modena postoji 26 poljoprivrednih radnih zadruga.

Mjesto sjedišta zadruge	Površina zemlje u zadr. obradi u ha	Broj članova zadruge	
1. Budrione	250	800	
2. San Mariano	340	400	
3. Gargello	210	500	
4. Cortile	327	700	
5. Soliero	400	1000	
6. Ganacetto	150	260	
7. Ablaretto	70	75	
8. S. Matteo	50	102	
9. Colegara	15	17	
10. Manzollino	60	40	obitelji
11. Gagio	100	300	
12. Solaro	nema zemlje u 1951		
13. Solbaro	19	12	obitelji
14. Bonporto	12	7	„
15. Nonantolo	83	1060	
16. S. Felice	100	65	obitelji
17. Bastiglie	117	230	
18. San Prospero	327	1000	
19. S. Giovanni di Concordia	40	80	
20. Vittorio Venetto	150	75	obitelji
21. Gavello della Mirandola	317	60	„
22. Panzano	73	100	
23. Quarantolo	150	70	
24. Rovetto	435	1070	
25. Medola	50	50	obitelji
26. Cavezzo	nema zemlje u 1951.		
Ukupno	3845 ha[20]	8073	članova

[19] Do ovog podatka došli smo utvrđivanjem odnosa između broja traktora i ukupnog broja konjskih snaga. Od dva tipa poljoprivrednih traktora Fiat, koji se mnogo primjenjuju, jedan ima stvarno 30 HP, drugi 22 HP.

[20] I ovi brojevi nisu službeni statistički podaci, nego su dobiveni kao približni u Zadružnom savezu u Modeni. I oni opet pravilno odražavaju odnos između zemljišta u zadružnoj obradi i članova.

S obzirom na broj članova zadruge i ovdje je premalo zemljišta. Na 100 ha zemljišta u zadružnoj obradi dolazi 210 članova. U stvari dolazi na istu površinu više radnika, jer zadruge u Manzollinu, Solaru, Solbaru, S. Felice, Vittoriu Venettu, Medoli itd., uzimaju kao članove samo glave obitelji, t. j. ne kao sve ostale dosada navedene zadruge i sve ostale zadruge i u ovoj pokrajini, koje za članove uzimaju sve poljoprivredne radnike, muške i ženske, dakle po nekoliko radnika iz jedne obitelji. U prosjeku se računa, da muški radnik radi na zadružnom zemljištu svega 500 radnih sati godišnje, t. j. 50 do 60 dana u godini, a ženska radnica 250 radnih sati, t. j. 28 do 30 dana u godini i da dobije od zadruge muški 40.000 do 50.000 lira godišnje, a žena oko 20.000 lira godišnje. To je u stvari mjesečni prihod srednjeg stalno namještenog manuelnog radnika. Kako zadruga može na zadružnoj zemlji svojim članovima dati vrlo malo posla u toku godine, ona preuzima kao kolektiv različne radove na cestama, željeznici i sl. uz poljoprivrednu proizvodnju.

Kako radne zadruge u pokrajini Modena imaju i druge specifičnosti, koje jednim dijelom dolaze i od strukture poljoprivredne i stočarske proizvodnje, moramo se nešto na ovoj zadržati. Prema agrarnom katastru (t. j. knjizi, koja svaka sadržava osnovne podatke poljoprivredne statistike za svaku pokrajinu, a u okviru pokrajine za svaku općinu u toj pokrajini) od cjelokupne agrarne i šumske površine pokrajine Modena od 254.000 ha otpada:

na čistu posijanu površinu	55.719 ha
na površinu posijanu u vinogradima i voćnjacima	114.627 ha
na čiste livade	7.035 ha
na livade među drvećem	4.150 ha
na livade pašnjake	340 ha
na pašnjake	10.000 ha

U posijanoj površini zauzimaju:

žitarice uključivši i rižu	58.872 ha
industrijske biljke: konoplja, šećerna repa, rajčice i t. d.	5.126 ha
kulture za stočnu hranu	83.327 ha

U sjetvenoj površini prevlađuju umjetne trave i kulture stočne hrane, koje se gaje u plodoredu. Površina je iskorišćivana radno intenzivno, (jer su i trave u voćnjacima i vinogradima), i podloga stočarstva je velika, tako da se može govoriti o naprednom mljekarsko-žitarskom i vinogradarskom rajonu. Po ekonomskom značaju pojedinih proizvoda red je ovaj: 1. mlijeko, 2. pšenica, 3. grožđe, 4. riža, 5. konoplja, 6. šećerna repa, 7. kukuruz.

Razmjerno prema stočnoj hrani i broj stoke je dosta visok: 195.000 goveda i od toga 96.000 krava, 138.000 svinja, 16.362 konja, mula i magaradi, 32.000 ovaca i 1.400 koza. Proizvodnja mlijeka iznosi godišnje 1,7 milijuna hektolitara. Krave se drže u stajama, ljeti pod samo natkrivenim i neobzidanim strehama, jer se stoka ne može izvoditi na pašu, da ne bi oštetila lozu ili voćke.

U pokrajini ima oko 650 sirara i od toga 450 zadružnih. Svinjogojstvo je vezano samo uz nekoliko velikih sirara. Kako postoje industrijske, kapitalističke ili po jeziku mondenskih zadrugara »gazdinske« (padronale) sirare i zadružne sirare, i kako se napoličari (mezzadri) nalaze u većem broju i na mljekarskim gospodarstvima, — pa i neka gospodarstva zadruga rade po sistemu polovice, — mlijeko s jednog gospodarstva ne nosi se uvijek u istu mljekaru, nego pola u gazdinsku, (kako određuje gospodar zemljišta), pola u zadružnu, (kako određuje napoličar). Kako napoličar dobija 53% mlijeka, a gospodar 47%, to se negdje dioba mlijeka vrši odmah poslije muzenja, u kante gospodareve, koje se odnose u jednu mljekaru, i napoličareve, koje se odnose u drugu. Na nekim gospodarstvima opet mlijeko se raspoređuje tako, da se ono, što se pomuze uvečer, nosi u jednu, a ono ujutro u drugu mljekaru, stime, da se one dvije mljekare, koje dobijaju mlijeko ujutru i uveče mijenjaju svaki tjedan između sebe.

I u toj je pokrajini zadružno vlasništvo zemlje vrlo maleno, i ono obuhvaća svega 700 biolki, t. j. 233 ha (1 ha = 3 biolke, »biolca« je u Modeni i Reggio Emiliji mjera za površinu zemljišta iste veličine kao tornatura u Bologni).

U pokrajini ima osim navedenih poljoprivrednih radnih zadruga još oko trideset radnih kolektiva poljoprivrednih radnika, koji preuzimaju kao kolektivno tijelo obradu zemljišta u dio (sudioništvo), a da nisu ni registrirani niti imaju statuta. U stvari je vrlo veliki broj svih zadruga u Emiliji nastao od takvih početaka. Takvi oblici radnih kolektiva i sudioničkih odnosa vrlo su elastični, lako se prilagođuju prilikama i uvjetima, lako nastaju (u ovome kraju) i lako se raspadaju, ako je prestao onaj uzrok, zbog kojega su postali, t. j. ako se njemu izmakla zemlja, koju je obrađivao.

Kako su u ovoj pokrajini zadruge pod jakim utjecajem komunističke partije, i zadruge i kolektivi povode se za općim kursom partije na selu, koji je u traženju saveza između poljoprivrednih radnika i polovičara (napoličara, mezzadri). To ima za posljedicu, da poljoprivredni radnici, njihove zadruge i kolektivi nemaju konkurirati s polovičarima u dobijanju tuđe zemlje za obradu. Postoji i izričito takvo uputstvo, i ono se primjenjuje.

e. U pokrajini Reggio Emilia, koja se neposredno nadovezuje na pokrajinu Modena (udaljenost željeznicom ili autostradom od Bologne do Modene iznosi 37 km, od Modene do Reggia svega 12 km, dakle na udaljenosti od 49 km ili tri četvrti sata vožnje vlakom nalaze se sjedišta triju emilijskih pokrajina, — tako su gusti gradovi u ovoj plodnoj ravnici) ima 33 poljoprivredne radne zadruge sa 3.500 ha zemljišta u zadružnoj obradi i 6.000 članova zadruge. Na 100 zemljišta u zadružnoj obradi dolazi 171 član radnik. U ovoj pokrajini mogu radnici članovi dobiti razmjerno malo posla na zadružnoj zemlji. Računa se, da u prosjeku daju zadruge svojim članovima posla jedva za 75 dana u godini.

Od toga zemljišta nalazi se svega 350 ha u zadružnom vlasništvu, ostalo je u zakupu i u polovini. U pokrajini Reggiu i u pokrajini Mo-

deni javlja se zadruga poljoprivrednih radnika ne samo kao kolektivni zakupac, nego i kao kolektivni polovičar (napoličar). Jedina zadruga, koja ima svoje zemljište, onih 350 h, nalazi se u selu Santa Vittoria, 15 km od Reggia. Zadružno vlasništvo zemlje ovdje nije nastalo od akumulacije u samoj zadruzi kao u drugim pokrajinama, osobito u Ravenni i Bologni, nego od priloga radnika emigranata iz toga sela.

Ova pokrajina je izrazito mljekarska. U čitavoj pokrajini vrijednost proizvedenog mlijeka predstavlja polovinu (50%) čitave vrijednosti poljoprivredne i stočarske proizvodnje.

Od svih tih pokrajina Reggio je imao najmanje obradive površine pod šećernom repom i najviše pod umjetnim travama u plodoredu (49.600 ha ili 38,2% usjevne površine). Više od njega ima pod tim travama samo još pokrajina Parma (67.600 ha ili 47.7% usjevne površine) neposredno na sjeveru od Reggia. Od interesa je, da ni tu ni u drugim pokrajinama Emilije nema u plodoredu suncokreta u ma kakvom značajnijem opsegu, a da se postepeno gubi i kukuruz iz plodoreda, jedno i drugo u korist trava.

Kako je mljekarstvo glavna grana poljoprivredne proizvodnje, ona je to i u poljoprivrednim radnim zadrugama. Zadruge predstavljaju tako jedan poseban proizvodno-ekonomski tip: *mljekarsko-žitarski.* Mljekarska proizvodnja i napoličarski odnosi učinili su u zadrugama u ovome kraju vrlo složene odnose. Zadruga u mjestu Novellari (Novellara, 19 km od mjesta Reggio Emilia u sjeverno-istočnom smjeru prema Guastali i Mantovi) ima što u zakupu, što u napolici 520 ha zemljišta i 620 zadrugara. Zemljište obuhvaća 18 imanja (poderi). Prosječna veličina jednoga imanja s obzirom na to, da se radi o intenzivnom stajskom mljekarstvu, nije velika i kreće se oko 30 ha. To zapravo nije drugo nego jedno zaokruženo srednje imanje, kakvo se u tome kraju daje u polovicu (napolicu). To čini i razliku između ovih travno-žitarskih imanja i onih žitarsko-reparsko-travnih pogona u pokrajini Ravenna, Ferrara i Bologna, koji obuhvataju površinu od više stotina ha. Na svakom od ovih imanja postoje gospodarske zgrade, staje i dva stana: jedan za upravitelja imanja (koji se tu zove capo-opera) i drugi za govedara. Oba tu imaju malu bašticu, svaki svoju, svinjac i kokošinjac besplatno, govedar još i mlijeko prema potrebi obitelji, ali za razliku od ravenskog sistema nisu namještenici sa stalnom plaćom, nego zadrugari, koji od prinosa dobijaju razmjerno prema svojim radnim satima. Na svih tih 18 imanja imala je zadruga sredinom 1951. 400 glava krupne stoke, od toga 177 mliječnih krava (u prosjeku na svako imanje po deset krava s proizvodnjom od 3.307 mtc mlijeka u 1950.), ili oko 20 mtc mlijeka po kravi godišnje.

Složenost odnosa nastaje od samog vlasništva krava. Tamo gdje je imanje u zakupu, krave su kao i ostala proizvodna sredstva (osim zemlje), t. j. strojevi i oruđa, vlasništvo zadruge. Odnos je u tome slučaju dosta jednostavan kao svuda, gdje se zemlja, koja je zakupljena, obrađuje u zadružnoj obradi. Odnos postaje mnogo složeniji na onim imanjima, gdje se zemlja obrađuje u polovici, jer se u zadruzi u Novellari, u takvim imanjima, jedna polovica stoke nalazi u vlasništvu

gospodara zemljišta a druga polovina u vlasništvu zadruge. Prema statističkim podacima[21] bilo je u općini Novellari (prije 20 godina) 1039 poljoprivrednih radnika bez zemlje. Kako u zadruzi ima samo 18 imanja sa svega 36 radničkih obitelji i oko 100 radnika na njima, ovo stočarstvo može zaposliti razmjerno mali broj ljudi. Obitelj jednog govedara dovoljna je, da savlada posao oko 10 mliječnih krava, jer joj je to isključivo zanimanje. Muze se rukom[22]. Od samog broja zadrugara (600) ostaje 500 izvan mljekarskog zaposlenja, samo u ratarstvu. Uz te ostaje u općini još toliko poljoprivrednih radnika izvan zadruge.

U prosjeku se smatra, da su članovi zadruge zaposleni u radu na zadružnoj zemlji svega 75 dana u godini, — osim upravitelja imanja i govedara, — koji su stalno zaposleni. Svi zadrugari rade podjednako u turnusu, jedni za drugim.

6. Postanak i razvitak poljoprivrednih radnih zadruga u emilijskoj oblasti bio je uvjetovan okolnostima, zajedničkim svim zadrugama. Poradi toga sve te zadruge imaju neka zajednička obilježja. Sve su one nastale u nizinskoj ravnici vodnih melioracija, svi su njihovi članovi poljoprivredni radnici bez vlastite zemlje, sva se proizvodnja vrši na već uobličenim i zaokruženim imanjima, i sve su primile i primijenile one oblike organizacije rada i obračuna, koje je razvio kapitalistički sistem obrade zemljišta u tome kraju i koji se u kapitalističkoj poljoprivredi neprestano primjenjuje. Zadruge proizvode i posluju u okviru kapitalističkog sistema imajući pored sebe kao konkurente kapitalistička poduzeća i nad sobom jednu vladu, koja zadrugama nije naklonjena. Zadruge rade i posluju, dok oštra klasna borba traje, i u toj borbi i one su postale jedno od oruđa radničke klase. S toga su i njihove uloge dvojake. Na jednoj strani zadruge su proizvodne jedinice, formirane u kapitalizmu na zadružnom načelu samopomoći, na drugoj strani one su postale ekonomske organizacije i sredstvo agrarnog proletarijata za njegovo okupljanje u borbi za zavladanje zemljom t. j. za pretvaranje privatnog zemljišnog vlasništva u kolektivno, zadružno vlasništvo.

Nizinska ravnica vodnih melioracija traži znatne utroške radne snage u radove, koji ne ulaze direktno u proizvodni ciklus (građenje kanala, melioracije zemljišta, građenje zgrada i putova, dovođenje voda, sađenje nasada, drveća, voćaka, loza), i olakšava intenzivnu proizvodnju standardnih ratarskih kultura: pšenice, šećerne repe, konoplje, kukuruza. Vlaga u zemlji omogućuje rentabilnost ulaganja u umjetna gnojiva. Teška ravnička zemlja iziskuje duboko oranje i stvara prednosti upotrebe strojeva u proizvodnji. Sve to olakšava podjelu rada na mašinski i ručni i klasifikaciju radova i organizaciju radova čini jednostavnijom. U tim uvjetima lakše se razvija i kapitalističko i zadružno poduzeće poljoprivredne proizvodnje.

[21] *Aldo Pagani*, I braccianti della Valle Padana, str. 37.

[22] Zbog obilja radne snage ni na kapitalističkim velikim posjedima ni u zadrugama nema instalacija za mehaničko muzenje. Jedina je zadruga, koja ima takvu instalaciju, zadruga u San Bernardino di Novellara (4 km sjeverno od Novellare).

Jednakost ekonomskog stanja i njihovi pogledi upereni samo naprijed prema novim oblicima proizvodnje stvaraju od poljoprivrednih radnika osobito podesne članove zadružne organizacije.

Organizacija rada, podjela zadataka, uklanjanje neproduktivnog lutanja osobito su olakšani time, što je kapitalizam izradio svrsishodne zaokružene eksploatacijske jedinice (podere, dobro), koje je zadruga primila kao osnovne jedinice, pogone. To su u stvari veliki salaši sa čitavim kompleksom zemlje od 30, 50, 100 ili 200 ha na jednome mjestu i u jednom komadu oko gospodarskih zgrada i kuća za stanovanje upravnika i govedara.

Primajući one oblike organizacije proizvodnje i obračuna, koje je razvila kapitalistička poljoprivreda, i primjenjujući ih u konkurenciji s kapitalističkim poduzećima, zadruge nisu imale nekih ozbiljnijih početnih organizacijskih teškoća, jer su svi ti oblici bili zadrugarima već poznati. To su bili empirijski oblici organizacije i obračuna, koji i dalje u kapitalizmu postoje: sudioništvo, neposredna režija zadruge i kolektivna proizvodnja na zemlji obrađivanoj u polovici.

7. Sudioništvo (obrada na dio, compartecipazione) jedan je od kapitalističkih oblika agrarno-proizvodnih odnosa, u kome poljoprivredni radnici dobijaju određenu uzoranu površinu tuđeg zemljišta na potpunu dalju obradu u toj ekonomskoj godini do uključivo branja proizvoda, odvoženja plodova s njive i čišćenja njive od ostataka ploda (kukuruzne šaše, korijena duhana, kupusa, kolja od rajčice, graha ili graška i sl.), da bi njiva bila spremna za novo ljetno ili jesenje oranje. Samo oranje i sjetva po pravilu je posao gospodara zemlje odnosno onoga, koji proizvodi na zemlji za svoj račun (zakupac). Takav poljoprivredni poduzetnik brine se za spregu, traktore, poljoprivredne strojeve i osoblje, koje spregom ili strojevima upravlja. Zato može da drži ili stalno namještenu radnu snagu, konjare, govedare, mašiniste, traktoriste, ili takve ljude namješta po potrebi. Po pravilu ima jednih i drugih. Ako postoji mašinska stanica, zadružna ili privatna, koja preuzima radnje s mašinama za tuđ račun i na tuđem zemljištu, proizvođač može prenijeti i te radove na takvo poduzeće. Svi oni radovi opet, gdje je potrebna samo sezonska radna snaga, plijevljenje, okopavanje, žetva, berba, vršidba, padaju u dio radnika sudionika. Proizvod se dijeli prema unaprijed sporazumno utvrđenom ključu, koji zavisi od načina, na koji će se obračunati troškovi za izvršene investicije u proizvodnji pojedine kulture u toj godini: umjetno gnojivo, sredstvo za prskanje, kolje za vinograd, osiguranje, a ponegdje još i sjeme.

Kad se taj sistem podjele i organizacije rada prenese sa kapitalističkog poduzeća na zadružno, kako je to urađeno do kraja u ravenskim i ferarskim zadrugama, a djelomično i u modenskim i reggianskim zadrugama, gdje god je čitavo težište na ratarskoj, oraničkoj proizvodnji, javljaju se s gledišta organizacije rada i obračuna u zadruzi poslovi, koji se obavljaju na dva različita načina. Jedan važan dio složenih poslova obavlja zadruga kao poduzeće u vlastitoj režiji, sa stalnom mjesečno plaćenom radnom snagom ili nadničarima, koji rade po tarifi i plaćeni su po tarifi za one dane, kad rade prema vrsti poslova, koje

obavljaju. To su poslovi održavanja staja, spremišta, zgrada, traktora, strojeva, radionica, podruma, oranja, prijevoza, održavanja kanala, sadnje voćaka i vinograda, održavanja stoke i rad sa stokom i svi poslovi oko stočne trave, pa čak i neki poslovi ratarske proizvodnje. U svim tim poslovima, dakle u poslovima čitave kapitalne izgradnje, održanja i čuvanja inventara, sve stočne proizvodnje, sve trave, svih melioracija na zemljištu i prve faze radova, u tekućoj proizvodnji, koji se vrše sa spregom ili mašinama (oranje, drljanje, prijevoz), uključujući i proizvodnju prirodnog gnoja za proizvodnju, javlja se zadruga kao poduzetnik, koji sve te radove vrši u vlastitoj zadružnoj režiji za svoj poseban račun i troškove podmiruje od onog dijela ploda, koji joj pripada po ključu.

Organizacijom svih tih poslova rukovodi tehnički direktor poduzeća — u ostalom onaj isti, koji rukovodi i organizacijom proizvodnje ratarskih kultura i svim ostalim tehničkim poslovima zadruge, — a izvršenje radova povjereno je dijelom stalnim radnicima uz mjesečnu plaću opet po tarifi, kakvi su mašinisti, šoferi, mehaničari, govedari, koji negdje jesu, a negdje i nisu članovi zadruge (u Ravenni nisu), ili članovima zadruge poljoprivrednim radnicima, koji su za te poslove plaćeni po radnim satima, koje odrade.

Radovi se izvršuju pravilno, prvo radi toga, što svaki zna točno, što ima uraditi i plaćen je samo za ono, što uradi, jer se svi zadaci i direktive dobijaju s jednoga mjesta i sve je već provjereno dugim iskustvom i empirijski se zna, što koji zadatak sadržava, a izobilje radne snage pojačava radnu disciplinu. Upravni odbor svake zadruge donosi odluke, ali izvršenje odluka povjereno je direktoru, a grupe članova ne miješaju se neposredno u radove, koji su povjereni drugima na izvršivanje.

Organizacija rada i sistem obračuna tih poslova u zadružnoj režiji pojednostavljeni su i imaju dosta podudarnosti sa sistemom na državnim poljoprivrednim dobrima u našoj zemlji.

Drugi dio poslova počinje od sjetve. Posijana površina (pšenicom, šećernom repom, kukuruzom, konopljom i t. d.) predaje se grupama radnika, koje sačinjavaju radne kolektive, na dalju obradu sve do žetve, berbe i odvoženja plodova sa zemlje i do novog (jesenjeg) oranja. U radnome procesu oko oranja te grupe nisu sudjelovale. Njihov rad ograničio se na spremanje terena za oranje, na sudjelovanje u radu oko tovarenja, prijenosa i rasipanja prirodnog i umjetnog gnojiva na njivi (prijevozna sredstva i prirodan gnoj dala je zadruga, troškovi za umjetno gnojivo dijele se po pravilu po istom ključu, po kome se dijeli i proizvod.) Pošto je sjetva izvršena, briga oko daljih faza proizvodnje, oko uzgoja proizvoda, žetve, branja, vršidbe, krunjenja, utovara šećerne repe u kola i istovara šećerne repe u tvornici, odnosno pretovara u vagon na željezničkoj stanici prenesena je na radni kolektiv, koji se formira iz redova zadružnih članova. Veličinu ovog radnog kolektiva, t. j. grupe članova i radova, koje imaju izvršiti i kada, određuje uglavnom tehnički upravitelj imanja (azienda, podere), koji i rukovodi svim terenskim radovima, koji je po pravilu plaćeni namještenik profesionalac na tome poslu i iskusan i nije član zadruge. Sam sastav ko-

lektiva (tko će ući u koju grupu, koje radove preuzima, kad je veličina grupe određena) određuju sami članovi u sporazumu s uredom za uposlivanje radnika (koji postoji u svakom selu), sa sindikatom, s upraviteljem imanja i direktorom zadruge. Stvaranje tih kolektiva i grupa ne stvara nikakvih teškoća. Radnici su na njih od davnine navikli. Takve radne grupe, koje kolektivno preduzimaju pojedine radove, postoje u najraznovrsnijim radovima u poljoprivredi i van nje. U poljoprivredi preuzimaju radni kolektivi, zadružni ili grupni izvan zadruga, obavljanje žetve u dio, vršidbe u dio i t. d.

Tako nastaje sudioništvo (comparticipazione) između zadruge kao cjeline i grupa zadružnih članova u gotovo čitavoj ratarskoj proizvodnji t. j. u tekućem proizvodnom ciklusu (u jednoj godini) pri oštro zacrtanoj podjeli rada, dužnosti, obveza i prava i zadruge kao cjeline i zadrugara kao članova.

Čitava ta ustanova sudioništva preuzeta je iz kapitalističkih odnosa u poljoprivredi i sve odredbe u sudioništvu, koje su utvrđene kolektivnim ugovorom između poduzetnika i radnika za svaku pojedinu kulturu, primjenjuju se jednako na kapitalističkim i na zadružnim poljoprivrednim poduzećima. Razlika između jednog i drugog poduzeća nije toliko u organizaciji rada, koliko u raspolaganju onim dijelom proizvoda, koji ostaju poduzeću, s onih 50%, 55% 58 ili 60% vrijednosti čitave proizvodnje, koja pripada poduzeću odnosno zadruzi. O rasporedu tog dijela vrijednosti proizvoda odlučuje u kapitalističkom poduzeću sam poduzetnik prema svojim planovima, interesima i potrebama. Nitko drugi osim njega nema ni uvida u taj raspored. U zadruzi odlučuju o rasporedu tog dijela proizvoda upravni odbor i glavna skupština. On ne ide neposredno u potrošnju, nego ponajviše u proširenu reprodukciju. Pri proširenoj reprodukciji, t. j. uzimanju na zadružnu obradu novih zemljišta, pri isušivanju, pri sađenju vinograda i voćnjaka, pri nabavci nove stoke, stječu članovi nove mogućnosti rada. Kapitalistički poduzetnik ide za tim, da izvan sudioničkog odnosa, t. j. za posebni račun po tarifi i uz posebne izdatke za nadnice zaposli što manje ljudi. Zadruga ide za tim, da ih zaposli što više, (jer inače ostaju nezaposleni), ali da se tim zaposlenjem ili dobije novo zemljište ili poveća plodnost dosadašnjeg.

Ključ za podjelu proizvoda kreće se u godini 1951. između 40% do 50% na zadrugare i 50 do 60% na zadrugu. Zadrugari dobijaju 50% pri proizvodnji povrća na njivi, rajčica i grožđa (kad sudjeluju u troškovima za kolce), 45% kod bresaka i duhana, 43% kod šljiva, trešanja i kajsija, 42% kod šećerne repe i konoplje i 40% kod pšenice, kukuruza i mahunastog bilja. Taj ključ je danas znatno povoljniji od ključa na početku stoljeća i još neposredno prije drugog svjetskog rata, kad su radnici po pravilu radili iste radove na trećinu i dobivali od 27%. (za konoplju) do 35% (za pšenicu, kukuruz i šećernu repu)[23].

[23] Kako je sistem sudioništva izrazito ravenski sistem, on je detaljnije prikazan u već navedenom radu Ravenske poljoprivredne radne zadruge. Ravenske zadruge imale su dosada najviše ekonomskih uspjeha, najbrojnije su, obrađuju najveću površinu, imaju veću akumulaciju i proširenu reprodukciju i raspolažu s vlastitom financijskom organizacijom u Zadružnom savezu.

Ma da je obrada na dio jedan od viših kapitalističkih oblika agrarnih odnosa i organizacije poljoprivredne proizvodnje, ne može se smatrati, da taj oblik prevladava u Italiji. Od čitave obradive površine u Italiji nalazi se u takvom sistemu obrade svega 3,3%, — prema 18,6% u zakupu, 30% u polovici (kolonat) i 10,9% u sistemu naposredne obrade s plaćenim najamnim radnicima po tarifi[24]. Prema tome od svih kapitalističkih oblika agrarnih odnosa i obrade zemljišta taj oblik je najmanje raširen. On je osobito razvijen u tri agrarna područja Italije: na Sardiniji (najviše), gdje zauzima 11,3% obradive površine, na Siciliji sa 5,4% i u Padskoj nizini sa 7,3% obradive površine. On je više raširen na posjedima, koji su u vlasništvu velikih kapitalističkih akcionarskih društava i zadruga, nego na individualnim posjedima, više na vrlo velikim eksploatacijskim jedinicama nego na manjim. U Padskoj nizini on zauzima svega 1,7% obradive površine na manjim posjedima, 8,2% na srednjim, ali zato 13,5% na velikim posjedima[25]. Od posebnog je interesa, da ovaj oblik ne prevladava ni u kapitalističkim poduzećima u pokrajini Ravenna, gdje je prihvaćen i dosljedno primijenjen u zadružnim poduzećima. U toj pokrajini nalazi se u obradi u dio ukupno 20.539 ha, u kolonatskoj polovici nalazi se 71,615, a u obradi s poljoprivrednim radnicima po tarifi svega 513 ha privatnog obradivog zemljišta. U susjednoj sjevernoj romanjolskoj pokrajini Ferrari, u nizini i s velikim kapitalističkim poduzećima stanje je obratno: obrada na dio tu je vladajući oblik *kapitalističke eksploatacije* zemljišta, jer obuhvaća 59,091 ha obradive površine od 99.300 ha u kapitalističkoj eksploataciji ili oko 60%, a kolonatska polovica zauzima svega 18.688 ha ili oko 19% površine obradivog zemljišta u kapitalističkoj eksploataciji. Ostatak od 21.000 ha ili 21% otpada na obradu poljoprivrednim najamnim radnicima po tarifi. U drugim obrađivanim pokrajinama Emilije sistem obrade na dio mnogo je manje raširen: u Bologni zauzima manje od 4.000 ha od ukupno 160.000 ha obradive površine u kapitalističkom odnosu, u Modeni 7.500 ha od 102.500 ha, u Reggio Emiliji jedva 1.500 ha od 68.000 ha obradive površine u kapitalističkoj eksploataciji[26].

Prema rasprostranjenosti i vladajućem položaju u oblicima *kapitalističke* eksploatacije, koje zauzima sudioništvo u Ferrari, može se smatrati (pretpostavljajući uvijek izobilje radne snage), da je taj oblik pogodan za velike kapitalističke eksploatacije u nizini. Stvarno primjenjuju taj oblik velika poduzeća dioničkih društava u donjoj Ferrari na niskom području delte Pada[27].

Sudioništvo se na kapitalističkim eksploatacijama primjenjuje s uspjehom u svim ratarskim kulturama, — osim u travama u plodoredu, koje se iz sudioništva redovito isključuju, i osim u proizvodnji riže. U

[24] *Giuseppe Medici*, I tipi d'impresa nell'agricoltura italiana, 1951, str. 122.

[25] Medici, isto djelo, str. 119.

[26] Izračunano prema podacima kod Medici, isto djelo, str. 228—231.

[27] Već navedeno poduzeće »Società di bonifica terreni ferraresi«, 8.000 ha, dioničko društvo »Oltrebella« sa 972 ha površine, koja je sva 1,20 m ispod razine mora. 764 ha površine, koja se natapa, 40.000 voćnih stabala i druge.

predjelima, gdje kultura riže prevlađuje (pokrajina Milano, Vercelli i Pavia), tog oblika kapitalističke eksploatacije nema[28]. On se s uspjehom primjenjuje u voćarstvu ali ne u sađenju i uzgoju voćaka, nego u eksploataciji voćnjaka od onih godina, kad voćke počnu rađati. Isto se može utvrditi i za vinograde, osobito u mješovitoj kulturi.

Sudioništvo postaje svrsishodno na eksploatacijama s vrlo velikim površinama i okopavinama, odnosno vinogradarskim i voćarskim kulturama, gdje veličina površina otežava kontrolu nad izvršenjem radnih zadataka ili gdje bi kontrola iziskivala suviše velike izdatke. Radne grupe, koje su preuzele dalju obradu posijane površine, sudjeluju u prinosu, snose rizik i preuzimaju odgovornosti obrade, koja je suglasna s njihovim interesima.

U stočarstvu i mljekarstvu taj se sistem nije mogao s uspjehom primijeniti. U travnoj proizvodnji potrebno je malo rada, u intenzivnom stajskom stočarstvu, kakvo se primjenjuje na ovome području potrebno je mnogo rada i stalan rad. Poradi toga dolaze u stočarstvu do izraza drugi oblici kapitalističke eksploatacije: neposredno iskorišćivanje sa stalno namještenim radnicima, plaćenim mjesečno po tarifi i rad u polovici. U oba slučaja govedari, kravari ili polovičari (koloni) stanuju stalno na imanju. Sudioničari su poljoprivredni radnici, koji po pravilu stanuju izvan imanja i nemaju drugog kontakta s njime osim na njivi, u vinogradu ili voćnjaku.

Prema tome i poljoprivredne radne zadruge, koje primjenjuju sistem sudioništva, nemaju razvijenog stočarstva (Ravenna, Ferrara), i poljoprivredne radne zadruge, koje imaju razvijeno stočarstvo i osobito mljekarstvo (Modena, Reggio Emilia), ne primjenjuju taj sistem, koji je više podesan za izrazito njivske kulture, žitarice, i okopavine.

O svrsishodnosti tog sistema u zadružnoj obradi u okviru kapitalističkog gospodarstva nema tiskanih ocjena sa socijalističke strane. U zadružnom pokretu Italije, u kome prevlađuje komunistički utjecaj, nema kritičnog stava prema tome sistemu. Prema sudioništvu kao obliku agrarno-proizvodnih odnosa zauzima se pozitivan stav kako s ekonomskog tako i s političkog gledišta gledajući na taj organizacijski oblik kao na »pozitivno oruđe u rukama agrarnog proletarijata«. Ravenskom sistemu poljoprivrednih radnih zadruga prigovara se, da je kapitalistički, ali se pritom ne misli na sistem sudioništva, nego na stjecanje zadružnog vlasništva zemlje kupovinom. Na drugoj strani, u istim zadružnim redovima (izvan pokrajine Ravenne) smatra se, da je ravenski zadružno-organizacijski i obračunski tip primjer, uzor i obrazac (modello), od koga treba poći. Svakako ima u sudioničkom sistemu, koji se danas primjenjuje, više socijalnih ustanova, koje ga čine privlačnim za radnike i koje nisu kapitalističkog porijekla. Prva je u tome, da je neki *minimum* proizvoda osiguran sudioničarima radnicima nezavisno od roda. Ključ postotka primjenjuje se, ako se s postotkom dobija vi-

[28] *Giulio Gennari*, L' impresa capitalistica nell' agricoltura, 1951, str. 44 navodi, da se »sve kulture biljne proizvodnje mogu dati na obradu na dio, — isključujući samo krmno bilje, koje traži malu upotrebu radne snage i povezano je s uzgojem stoke«. Taj stručnjak praktične poljoprivrede ne isključuje tu rižu, ma da je nju praksa dosada isključila.

še od minimuma, a ne primjenjuje se, ako je godina bila sušna, nerodna, ako su bile poplave i sl., tako da je rod manji od označenih minimalnih količina, utvrđenih u kolektivnim ugovorima o sudioništvu. Ako je rod sasvim mali, smanjuje se količina razmjernog dijela troškova, koji bi otpadali na radnike sve do potpunog brisanja radničkog dijela troškova, a da se utvrđeni minimum zagarantiran radništvu ne smanjuje. Učinak tih ustanova u ugovoru u sudioništvu je taj, da se radnik sudioničar smatra u sudioništvu koliko toliko osiguran od razornih posljedica nerodice i slabe žetve ili berbe. Druga je u tome, da ne samo zadružni sistem, nego još i kapitalističko poduzeće u sistemu sudioništva stvara *bolje uvjete materijalnog i kulturnog života radnika.* Radnicima se pomaže pri podizanju vlastitih individualnih kuća za stanovanje, ponegdje je u radničkom naselju podignut kulturni dom, kino, dvorana za ples, dječje obdanište. Obje te prednosti izborili su radnici svojom borbom. Time što zadruge dobiju neku zemlju u obradu i radnici osigurano zaposlenje i minimum prinosa, oni stječu uvjerenje o svome pravu na tu zemlju i na njenu obradu.

Općeniti pozitivan sud o ravenskom zadružnom sistemu, prema tome i o sudioništvu potječe od organizacijske čvrstine ravenskih zadruga i njihova saveza u usporedbi s drugima. Uzroci pozitivnog stava prema ravenskim zadrugama ipak dolaze u prvom redu od labavijeg ekonomskog stanja radnih zadruga u drugim pokrajinama, od jače zainteresiranosti na drugim mjestima za političku stranu zadružne akcije nego za ekonomsku, od toga, što se ekonomska problematika proizvodnje, melioracija, zaposlenja i nagrađivanja u ravenskim zadrugama rješava uspješnije i što ravenske zadruge imaju više iskustva.

Kapitalistička poljoprivreda jače je razvijena u pokrajini Ferrara, nego u pokrajini Ravenna. I broj poljoprivrednih radnika u ferarskoj pokrajini kudikamo je veći, četiri puta veći, — a površina je Ferrare neznatno, svega za 17% veća, — i sudioništvo kao viši oblik kapitalističke eksploatacije zemljišta (viši od kolonatske, polovice) kudikamo je više raširen u Ferrari nego u Ravenni. Ravenske i ferarske zadruge prihvatile su sudioništvo kao osnovu svoje organizacije, ali su ga samo ravenske razvile u smišljen i razmjerno čvrst organizacijski sistem. Očito je, da su pri razvitku zadružnog sistema igrali neku ulogu i drugi faktori osim materijalne baze, visokog stupnja kapitalističke poljoprivrede i izobilja radne snage. Neku ulogu igrala je i organizacijska čvrstina socijalističkog pokreta i opća kulturna razina poljoprivrednih radnika i sredine, u kojoj su živjeli. U svemu tome bila je Ravenna u prednosti.

8. Zadružna režija, t. j. neposredna eksploatacija od strane zadruge, koja sve svoje članove plaća za njihov rad po tarifi i izvršenom radu s time, da ne sudjeluju na drugi način u podjeli proizvoda nego putem direktne nadnice, dakle proizvodnja u zadružnoj upravi (in economia), primjenjuje se u svima zadrugama u pokrajini Bologna.

Taj oblik organizacije rada i obračuna također je izraziti kapitalistički oblik agrarno-proizvodnih odnosa. Zadružna režija odgovara kapitalističkoj neposrednoj obradi (fair valoir direct, in economia). Kapi-

talistički poduzetnik vrši obradu sam ili preko svojih namještenika, a izvršeni rad obavljaju najamni radnici stalni i sezonski, koji su plaćeni po tarifi mjesečno, po danu ili satu, bez obzira na veličinu produkta. Čitava proizvodnja vrši se na rizik poduzetnika i za njegov račun. Ako nisu stalno namješteni na imanju oko stoke, oni se uzimaju na rad onda, kad su potrebni.

U sistemu sudioništva važni poslovi ostaju u neposrednoj upravi kapitalističkog poduzetnika, kapitalna izgradnja, mašine i rad na mašinama, sprega i rad sa spregom, oranje, trave, stoka i riža. Prema tome sudioništvo se javlja kao neka dopuna poslova u neposrednoj upravi. U neposrednoj upravi kapitalističkog poduzetnika i u zadruzi u vlastitoj režiji svi se poslovi obavljaju kao u sudioništvu ovi neki. Ako u proizvodnji prevladava tov goveda ili proizvodnja mlijeka ili proizvodnja riže, sudioništvo ustupa sistemu neposrednog iskorišćivanja i u ostalim granama ratarstva. I kad su samo trave od njivskih kultura u neposrednoj režiji, a ostale kulture u plodoredu u sudioništvu, nastaju komplikacije oko obračuna onog dijela umjetnog gnojiva, koji vrši svoj učinak još u idućoj godini, kad se proizvede trave u vlastitoj režiji, a njegovi su troškovi obračunati u sudioništvu za vrijeme gajenja drugih kultura u plodoredu na toj njivi. Ako nastupa uz travu i druga kultura u vlastitoj režiji, sistem se poremećuje i mora biti napušten.

Sistem sudioništva ustupa sistemu neposredne uprave i u drugim slučajevima: kad se neka značajna okopavina (n. pr. kukuruz) napušta, a druga ne dolazi na njeno mjesto. Ustupanje i nazadovanje sudioništva dolazi i iz drugih razloga: kapitalistički poduzetnik hoće da bude potpuno slobodan u izboru kultura i proizvodne tehnike i želi, da ostvaruje što veću rentabilnost bez obzira na to, da li više ili manje radnika ostaje bez posla.[29] Težeći za ostvarenjem rentabilnosti kapitalistički poduzetnik hoće da za pojedine važnije poslove: za sjetvu, za rasipanje gnoja, za okopavanje i sl. bira sam one radnike, koji najbolje odgovaraju tehnici posla.[30] Sudioništvo i kad ga primjenjuje kapitalističko poduzeće predstavlja neku povezanost rada i kapitala, veže i ograničava inicijativu kapitalističkog poduzetnika, remeti njegov plan isticanjem nužnosti što većeg zaposlenja poljoprivrednih radnika.

Kako je sudioništvo viši kapitalistički oblik iskorišćivanja zemljišta od kolonatske polovice, sistem direktne uprave predstavlja viši oblik čistog kapitalističkog poduzimanja od sudioništva. U sudioništvu postoje važni elementi neposredne uprave, koji u daljem razvitku kapitalizma prevlađuju. U različnim krajevima Italije razvio se sistem neposredne uprave iz sudioništva.

Od čitave obradive površine u Italiji nalazi se u tom sistemu eksploatacije[31] oko 16 milijuna ha ili 10,9%, tri puta više nego u sudioništvu (ali još uvijek samo treći dio one površine, koja se nalazi u kolonatsko-

[29] *Pier Andrea Randone*, Monografia economico-agraria della Lomellina, 1935, str. 185.

[30] *Luigi Perdisa*, Le larghe del Ravennate, str. 159.

[31] Podaci prema Medici, str. 224—228.

polovičarskom odnosu). On dominira potpuno u pokrajinama proizvodnje riže: od 48.546 ha obradive površine u kapitalističkom poduzeću u pokrajini Vercelli otpada na neposrednu upravu i rad s najamnim radnicima 44.316 ha ili 91% čitave površine u kapitalističkoj eksploataciji, u pokrajini Milanu od 89.000 ha pripada ovom obliku 78.600 ha ili 88%, u pokrajini Pavia od 98.000 ha pripada ovom obliku 77.800 ha ili 79%. Isti odnos postoji i u ravničkoj pokrajini Cremoni (od 80.000 ha obradive zemlje 68.500 ha u neposrednoj kapitalističkoj upravi ili 85%), gdje dolazi do izraza jako stočarstvo, osobito mljekarstvo. Stočarstvo sa stalno namještenom radnom snagom pridonosi, da taj oblik prevlada ne samo u ravničkoj, nego i u planinskoj stočarskoj privredi, ukoliko se ona vrši u kapitalističkoj eksploataciji. On je dominantan u pokrajini Brescia, Como, Trento i Bolzano, dakle alpskom planinskom gospodarstvu.

U emilijskim pokrajinama Ravenna, Modena i Reggio taj je sistem razmjerno malo došao do izraza. Mnogo više razvio se u pokrajini Ferrari, gdje je zauzeo 22.200 ha od ukupno 99.300 ha obradive površine ili 22% čitave površine u kapitalističkoj obradi. U pokrajini Bologna zauzimaju površine u neposrednoj kapitalističkoj obradi s najamnim radnicima svega 16.000 ha obradive zemlje od ukupno 160.000 ha u kapitalističkoj eksploataciji, zauzimaju dakle 10% obradive površine. Prema tome taj sistem ne prevlađuje ni u samoj kapitalističkoj eksploataciji (prevlađuje, kao i u Ravenni, kolonatska polovica) u toj pokrajini.

Kako je zadružna organizacija u Ravenni usvojila i primijenila sistem sudioništva, koji nije bio dominantan u kapitalističkoj poljoprivredi pokrajine, tako su poljoprivredne radne zadruge u pokrajini Bologna primijenile sistem zadružne režije organizacije rada i obračuna za čvrst zadružni račun, oblik, koji je u kapitalističkoj poljoprivredi pokrajine razvijen, ali nije dominantan.

Sigurno da su pri usvajanju tog oblika kao obračunskog sistema u poljoprivrednim radnim zadrugama odlučivali materijalni faktori proizvodnje: veća površina zadružne zemlje pod rižom i pod travom i nešto veća količina stoke, krave na mlijeku, koje zahtijevaju stalno zaposlenu radnu snagu, nešto radnih goveda i konja, koji također iziskuju stalne namještenike. Ali kao materijalni faktor proizvodnje i u ovom slučaju determinirajući treba smatrati kvantitativan odnos između količine zemlje u zadružnoj obradi i broja članova zadrugara. Taj odnos je u zadrugama bolonjske pokrajine jako nepovoljan: 28.000 članova poljoprivrednih radnih zadruga, od toga 16.679 muških i 8.321 žena na ukupno 5.346 ha u zadružnoj obradi, na svaki hektar zemljišta u zadružnoj obradi više od 5 članova radnika, i pritom se oranje, žetva, vršidba, krunjenje kukuruza i sl. vrši mašinom. Vidjeli smo, da u maloj zadruzi S. Pietro in Casale dolazi dapače 10 članova radnika na 1 ha. Ali i druge zadruge su male, s obzirom na zemljište. Ako od 5.346 ha zemljišta u zadružnoj obradi odbijemo zemljište najveće zadruge u Molinelli od 1287 ha, ostaje na 22 preostale zadruge svega 4.059 ha zemljišta ili u prosjeku svega 184 na jednu zadrugu. Ako odbijemo broj

članova u Molinelli (3.300), ostaje 24.700 članova na 22 zadruge, t. j. prosječno po 1122 člana na 1 zadrugu i na svaka 184 ha zemljišta. A kako su i neke od preostalih zadruga nešto veće (kao zadruge u Bentivoglio), ostaje na male još manje zemlje i još više članova radnika.

U tim uvjetima i ne može se primijeniti sistem sudioništva, koji osigurava radnim grupama određeni minimum zaposlenja i određeni minimum prinosa. U poređenju s količinom zemlje broj radništva je toliki, da sam po sebi upućuje na drugi način zaposlenja, ako se želi zaposlenje ravnomjerno porazdijeliti :na individualni *turnus*, umjesto na grupno sudioništvo.

S gledišta administracije taj se sistem pokazuje jednostavniji, jer skraćuje opseg pisanja i računanja. Svi izdaci terete zadrugu i ne moraju se stalno izračunavati izdaci za svaku kulturu, koji će otpasti na zadrugare, odnosno na pojedine radne grupe, kako se to radi u sustavu sudioništva. Najveća od tih zadruga, zadruga u Molinelli ima na 1287 ha i na 3.300 članova svega 4 administrativna činovnika; jedna od najvećih i najboljih u sistemu sudioništva, zadruga u Mezzanu (pokrajina Ravenna) ima na 1000 ha i 2.000 članova 9 administrativnih činovnika, t. j. više nego dvostruki broj. U oba slučaja nismo računali tehničko i terensko osoblje ni tehničkog direktora, nego samo plaćeno administrativno osoblje u kancelariji zadruge.

Zadružna režija ima znatnu organizacijsku podudarnost sa našim sistemom poljoprivrednih dobara, koja se nalaze pod rukovodstvom radničkih savjeta. Radnici dobijaju u ovom zadružnom sistemu u Bologni samo najamninu, koja im se plaća po tarifi po izvršenim radnim satima prema ljestvici vrsta rada i nagrada po satu za taj rad, utvrđenoj i objavljenoj u tarifi. Kad pokrije troškove eksploatacije, zadruga slobodno raspolaže s viškovima. Ti viškovi idu najvećim dijelom na proširenu reprodukciju i u rezervne fondove. Jedan dio ide na zadružnu nastavu i zadružno prosvjećivanje i na pomoć obiteljima umrlih članova.

Kako su radnici plaćeni po tarifi samo za one dane ili sate, koje rade, i kako je važno, da turnus zaposlenja obuhvati sve, ne stvaraju se trajne radne grupe za obradu pojedinih kultura, nego se predsjednik, direktor zadruge i upravitelj imanja (koji se u ovim zadrugama ne zove agente tecnico, kao u ravenskim, nego nadzornik, sorvegliante) sporazumiju, koliko je radnika potrebno, a mjesni ured za uposlenje šalje potreban broj.

Prirodno je, da pri zadružnoj režiji ne može ostati stari kapitalistički odnos prema radništvu, t. j. nezainteresiranost za položaj i sudbinu radnika. Kako im zadruge ne mogu pružiti puno zaposlenje, osiguravaju im bar djelomično sigurno zaposlenje jednako raspodijeljeno na sve. Stoga se, gdje je moguće, gaje kulture, koje traže više radnih dana po hektaru površine, riža u prvom redu, šećerna repa, konoplja, voćke, vinograd. Uvodi se također stajsko mljekarstvo sa stalno namještenim kravarima. Osim toga ide se za postizavanjem najboljih prinosa kvantitativnih i kvalitativnih. Zadruga u Molinelli postizava prinose pšenice od 30,32 i 40 mtc po ha, i u isto vrijeme proizvodi se-

lekcionirane sorte pšenice za sjeme tako, da 46% svoje proizvodnje pšenice prodaje drugim zadrugama kao sjemensku robu. Zadruga opskrbljuje također sve svoje članove pšenicom, prodajući je svima po 4% jeftinije od tržne cijene i dajući (razumije se za novac) u prosjeku 5 mtc pšenice na svaku zadružnu obitelj.

Oskudica zemljišta u zadružnoj obradi postaje, — nezavisno od sistema zadružne režije, — uzrok ekonomsko-organizacijske slabosti zadruga i zadružnog saveza. Zadružni savez u Ravenni ima u poslovnom centru za poljoprivredne radne zadruge (Ufficio tecnico agricolo) tri stručnjaka agronoma i jednog veterinara; Zadružni savez u Bologni mogao je držati neko vrijeme samo jednog agronoma, na kraju nije mogao ni toga jednoga, nego ga je podijelio s najjačom zadrugom u Molinelli.[32] U Zadružnom savezu u Bologni drže se dva savjetovanja polj. radnih zadruga u tjednu (u utorak i petak). Ti su sastanci drukčiji od sastanaka izrazito poslovne prirode, koji se drže u Ravenni jedamput tjedno i na kome se pretresaju poslovni problemi samo jedne zadruge (jedna po jedna). Ovi u Bologni više su zbirni sastanci predsjednika ili direktora zadruga, koji nisu neki posebni tehnički stručnjaci (kao direktori zadruga u Ravenni) nego obični poljoprivredni radnici, koji vrše u zadrugama funkcije predsjednika ili direktora za nagradu, koja je po pravilu ista ili manja nego prosječnog poljoprivrednog radnika, koji radi 26 dana u mjesecu. (Predsjednik odnosno direktor, kad je poljoprivredni radnik[33] i prima sporazumno plaću ispod tarife, dobija manje nego govedar, manje nego nadzornik na terenu, manje također nego zadružni knjigovođa). U ravenskim zadrugama veliku ulogu u organizaciji proizvodnje igra tehničko osoblje, svaka zadruga ima svoga tehničkog direktora, iskusnog stručnjaka visokih praktičkih kvaliteta (koji nigdje nije agronom), a da taj direktor, kao najviše plaćeni činovnik, nije član zadruge. U bolonjskim zadrugama su na mjestima takvih direktora po pravilu ili predsjednici ili direktori iz redova članova, t. j. sami poljoprivredni radnici. Izgleda, da se u Ravenni čini razlika između političkog i stručnog rukovodstva, da je jedno od drugoga personalno razdijeljeno, a u Bologni je i u svim drugim pokrajinama jedno i drugo sjedinjeno u istoj osobi.

9. Polovica (napolica, obrada napola, colonato, mezzadria, toskanski mezzeria) jedan je od oblika agrarno-proizvodnih odnosa, koji je u Italiji vrlo jako razvijen. Od ukupne obradive površine u Italiji nalazi se 30% u obradi napola, gotovo toliko, koliko u obradi seljaka vlasnika (33,4%). U nekim predjelima Italije, među njima i u Emiliji, ovaj

[32] Ista osoba, stručnjak agronom, postao je direktor zadruge u Molinelli i savjetodavac za zadružnu organizaciju Zadružnog saveza radeći nekoliko dana u tjednu na jednom, nekoliko na drugom mjestu.

[33] Plaća direktora poljoprivrednog poduzeća, prema tome i tehničkog direktora zadruge iznosi po tarifi 65.000 lira, ali u ljeti 1951. tu su plaću primali samo direktori ravenskih zadruga. Predsjednik zadruge u Molinelli primao je 35.000 lira, a administrativni direktor i sekretar zadruge (isto lice) 45.000, tri ostala činovnika po 30, 26 i 20 tisuća. Direktor u S. Pietro in Casale (poljoprivredni radnik) 30.000, knjigovođa 39.000, drugi činovnik 32.000. Cijena pšenice bila je tada 6.250 lira 1 mtc.

je oblik najraširenij oblik iskorišćivanja zemljišta i agrarno-proizvodnih odnosa. Više nego u Emiliji, gdje zauzima 46,1% obradive površine, on je raširen u Markama (Ascoli, Macerata, Pesaro), gdje obuhvaća 78,9 obradive površine (gotovo četiri petine), u Toscani 69,7%, u Umbriji 68,6%, dakle dominantan je u srednjoj Italiji od mora do mora, a vrlo značajan na čitavom prostoru između Pada i Rima i u predjelima na talijanskoj obali Jadrana od Pescare do Ravenne i od Piave do Soče.

Polovica je kapitalistički oblik eksploatacije zemljišta, koji ima neke vrlo stare oznake, koje se vuku još od feudalnih odnosa i otprije. Vlasnik zemljišta ima po pravilu zaokruženo imanje, zaokružen posjed kao eksploatacijsku jedinicu, jedan ili više, s kućom za stanovanje i svima gospodarskim zgradama, koji ne obrađuje sam za svoj račun i na svoj rizik, ne stanuje na tome posjedu ni u toj kući, nego tu stanuje i zemlju obrađuje jedna drūga *zajednica*, obitelj kolona, a rod se dijeli napola između vlasnika zemljišta i obradivača. Taj odnos biva ponekad još složeniji, jer se između vlasnika zemljišta i obrađivača uvlači treći, zakupac, koji uzima zemlju u zakup od vlasnika za određeni iznos novca, a daje je u kolonu na obradu s time, da se plodovi, t. j. prinosi u naturi dijele na polovinu. Odnosi između vlasnika i polovičara utvrđuju se individualnim ugovorom.

Zaokruženo gospodarstvo (podere) s kućom za stanovanje na njemu i s ostalim gospodarskim zgradama, — a to znači eksploatacijska jedinica više ili manje komasirana ili arondirana, — predstavlja tako jednu oznaku čistog polovičarskog i kolonatskog sistema, — kolon je napoličar, on je zemlju kolonizirao,[34] on i samo on sa svojom obitelji stanuje na imanju, — jer bez takvog zaokruženog imanja s kućom i gospodarskim zgradama postoje slabiji uvjeti, da napoličar usredotoči sve svoje snage obradi samo toga zemljišta. Takva zaokružena gospodarstva kao svrsishodne jedinice eksploatacije, dane u obradu na pola dijela, sasvim prevlađuju ondje, gdje je napolica osnovni i dominantan oblik eksploatacije, u srednjoj Italiji potpuno, u sjevernoj djelomično. Od ukupno 4,1 milijuna ha obradive površine, koja se u Italiji obrađuje u polovici, 2,8 milijuna ha ili preko dvije trećine otpada na takva zaokružena gospodarstva (superfice appoderata). Ostatak od blizu 1,3 milijuna otpada na rasute komade zemlje, koji su dani u polovinu pretežno u južnim krajevima (od Rima i Pescare prema jugu) u manjim česticama i u različne svrhe.[35]

Takvo zaokruženo gospodarstvo ima oznake salaša, odnosno t. zv. izolacije, jer se kuća za stanovanje zajedno sa svima gospodarskim zgradama nalazi uposred zemljišnog kompleksa, koji sačinjava gospodarstvo. Gospodarstvo je dakle izolirano, osamljeno, izvan naseljenih mjesta, ono, što se u Istri zove »štancija«. Veličina zemljišnog kompleksa

[34] Pojam kolona dolazi od koloniziranja, t. j. nastanjivanja. Kolonatska imanja i nastala su tako, što su vlasnici zemlje (pojedinci, gradovi ili države) izvršili ili naseljenje pustog (ili opustjelog) zemljišta obvezujući ugovorom naseljenike na kolonatske odnose, na podizanje kuće i gospodarskih zgrada (uz pomoć vlasnika), na obradu zemlje, sadnju vinograda, voćki, maslina itd.

[35] *Medici*, I tipi d'impresa, str. 46—49, str. 125 i str. 253. — *Serpieri*, Struttura sociale dell' agricoltura italiana, 1947., str. 226—232.

mora biti takva, da je jedna redovito poveća obitelj može obraditi i da opet takva obitelj može živjeti od polovine naturalnog prinosa. U ravnici ta se veličina kreće od 6—12 ha. Poradi toga biraju se kolonatske obitelji prema površini obradivog zemljišta i prirodi posla: za veća gospodarstva i obitelji veće: više braće, otac sa više makar oženjenih sinova. Ako je potrebno za neke radove uzimati sezonske radnike, nadničare, sve troškove za tako plaćenu radnu snagu snosi kolon.

Takvo gospodarstvo kolon napoličar ne dobiva golo. Po pravilu se uz gospodarstvo predaju kolonu i glavna poljoprivredna oruđa: kola, plugovi, brane, sijačice i svi strojevi, koji se upotrebljavaju. Isto tako po pravilu dobija polovičar od vlasnika i polovinu stoke (drugu polovinu ima dovesti sam). U nekim krajevima vlasnik povjerava kolonu i svu stoku (radna goveda, mliječne krave i sl.), koja će se upotrebiti na gospodarstvu.

Svi troškovi tekuće eksploatacije: sjeme, umjetno gnojivo, kemijska sredstva za štrcanje, održanje strojeva, veterinarski troškovi, cjepiva za stoku i sl. dijele se na polovinu.

Kolon je seljak, koji nema zemlje, ima iskustvo u obradi zemlje i dosta radne snage u obitelji. Nije onako potpuno bez proizvodnih sredstava kao poljoprivredni radnik, ma da ima i takvih. Navikao je, da mijenja mjesto i gospodara, da se seli iz jedne osamljenosti u drugu, iz jednog kraja u drugi. Nije mu teško živjeti s obitelju izoliran od drugih, kako je teško poljoprivrednom radniku, koji je proleter, traži društvo i organizaciju. Njegova je egzistencija ponekad srednje seljačka, pretežno sitno-seljačka i proleterska. Zemlja, koju dobije, nije uvijek dobra; tamo gdje je kolonat najviše raširen, plodnost zemlje je oskudna. Potrebno je mnogo raditi, da bi iz takve zemlje istesao egzistenciju za brojnu obitelj, i uvijek raditi pola za sebe, pola za gospodara kao u feudalno vrijeme. Kolon radi po pravilu više nego poljoprivredni radnik, za njega kao ni za malog seljaka nema radnog vremena.

Uza sve ostatke feudalizma, koje sadržava, kolonat je danas *kapitalistički* oblik agrarno-proizvodnih odnosa, ma da je među kapitalističkim oblicima *najzaostaliji*. On se javlja masovno samo u zemljama Sredozemlja, u prvom redu u romanskim: u Italiji, Španjolskoj i Francuskoj. Vlasnik zemljišta u tome odnosu ma da se javlja i kao kapitalistički poduzetnik, u prvom je redu gradski i malogradski rentijer. On se ne može posvetiti potpuno proizvodnji na gospodarstvu ne samo zato, što je inicijativu i rizik podijelio s kolonom, nego i poradi toga, što često ima više takvih gospodarstava, koje je dao u polovicu. Od površine, koja se izdaje u polovicu u ravnici pokrajine Bologna, oko 50% nalazi se u rukama onih vlasnika, koji posjeduju samo jedno gospodarstvo, a druga polovina površine nalazi se u rukama onih vlasnika, koji posjeduju dva ili više (do pet) takvih gospodarstava.[36]

Od ukupno 521.000 ha obradive površine u kapitalističkoj eksploataciji u pet obrađivanih pokrajina Emilije nalazi se u polovici 390.000 ha obradive površine. Polovica sačinjava tu preko 74% ili tri četvrtine

[36] *Pagani*, Illustrazione statistica ed economica, str. 140.

obradive površine u kapitalističkoj eksploataciji. Polovica je razmjerno najviše rasprostranjena u pokrajini Modena na 66.900 ha od 68.500 ha u kapitalističkoj eksploataciji ili preko 97% obradive površine u kapitalističkoj eksploataciji, zatim u Reggiu 91.900 ha od 102.500 ha ili 90%, u Bologni 140.000 ha od 160.000 ha, ili 87%, u Ravenni 71.000 ha od 92.000 ha, ili 77% i u Ferrari 18.700 ha od 99.200 ha ili 18%. Prema tome polovica je u svim tim pokrajinama osim u Ferrari dominantan oblik kapitalističke eksploatacije, u Modeni gotovo isključiv, u Reggiu i Bologni tako dominantan, da zauzima oko devet desetina obradive površine u kapitalističkoj eksploataciji[37].

I pored takve rasprostranjenosti na području, gdje su se razvile poljoprivredne radne zadruge, i baš na području, gdje su se one jedino razvile u nekom većem opsegu, polovica nije postala oblik zadružne eksploatacije. Ona to i nije mogla postati poradi svoje nazadnosti kao oblik kapitalističkih agrarno-proizvodnih odnosa. Može se dapače smatrati, da je ona djelimičan uzrok zadružne slabosti u nekim predjelima i zapreka zadružnog razvitka. Zadruge su se razvile na prijašnjim kapitalističkim posjedima višega tipa, naime na onima, koji su za sebe predstavljali veće zaokružene eksplotacijske jedinice, i u nekim slučajevima neposredno iz kapitalističkih poduzeća. Da bi u ravnici i nizini mogle primijeniti modernu poljoprivrednu tehniku, zadruge su morale imati velike površine, svakako bar više stotina ha obradive zemlje, neke po tisuću i više ha obradive zemlje. Pojedina gospodarstva uspjelijih zadružnih poduzeća, koja su nastala od zaokruženih kapitalističkih gospodarstava, već zbivenih u jednome kompleksu, imaju površinu od 150, 120 i 300 ha. Nasuprot tome gospodarstva, koja se daju u polovinu, udešena su i zaokružena tako, da ih može obraditi jedna obitelj. Ona su mala, po pravilu ne prelaze 12 ha, dakle kreću se u veličini srednjeg seljačkog gospodarstva (6—12 ha). To su za ravnicu i za ratarske kulture suviše mala gospodarstva, da bi se na njima mogli primijeniti viši oblici kapitalističke eksploatacije ili još napredniji oblici od kapitalističkih, zadružni oblici. Sjedinjavanjem mnogo takvih gospodarstava u jedno nastajala bi rasutost zemljišta, rasutost zgrada i nepreglednost eksploatacija.

Ali zadrugarstvo nije mimoišlo ni takva gospodarstva, kad su ona zauzimala tako veliku površinu. Nije došlo do primjene polovičarskih odnosa kao unutrašnjeg organizacijskog načela same zadruge, nego kao sredstva, da zadruga uvuče u zadružnu organizaciju i kolektivnu proizvodnju i ona gospodarstva, koja su se nalazila ili se još nalaze u polovici. To ne znači da je ulaženje zadruga u polovičarski, kolonatski odnos bila politika zadružnog pokreta ili nekog zadružnog saveza. Politika, odluke i direktive bile su dapače sasvim oprečne tomu. Ulaženje u takve odnose nije bilo posljedica smjernica, nego posljedica stanja nužde, nezaposlenosti poljoprivrednih radnika i nemogućnosti, da se dođe do zemlje na drugi način. Zadruga nije primijenila polovičarski odnos prema vlastitim zadrugarima, kako je primijenila odnos sudioništva, nego je u pojedinim slučajevima u pokrajini Modena i Reggio

[37] *Medici*, I tipi d'impresa, str. 228—231.

zadruga kao cjelina ušla u polovičarski odnos prema vlasnicima zemljišta.

Tako su nastali najkompliciraniji odnosi u poljoprivrednom radnom zadrugarstvu. Da bi došle do potrebnog zemljišta za zadružnu obradu u nedostatku vlastitog zemljišta i u nedostatku zemljišta koje se nije moglo uzeti u zakup, zadruge su prelazile i na uzimanje zemljišta (i zgrada, i inventara živog i mrtvog) u polovici od privatnih vlasnika i na takvim gospodarstvima primijenile zadružni oblik organizacije proizvodnje. Na polovičarskim gospodarstvima, koja su prešla na zadružnu obradu (a ostala u polovičarskom odnosu prema vlasniku zemljišta), našla se tako stoka (osobito krave) vlasnika zemljišta, stoka, koja je svojina zadruge i stoka, koja je bila preuzeta od individualnog polovičara, koji je izašao iz polovičarskog odnosa na tome gospodarstvu.

Druga komplikacija nastaje zbog toga, što su preuzeta gospodarstva mala, ona su tuđe vlasništvo i u njih se ne može dirati, inventar i sve ostalo mora se predati onako, kako se primilo.

Dalja teškoća javlja se u tome, što vlasnik zemljišta, koji je zemljište dao zadruzi u obradu napola, a sam nije zadrugar, nego kapitalist izvan zadruge, zadržava sebi pravo vlasnika u polovičarskom odnosu, da on izraduje plan proizvodnje na tome gospodarstvu. Prema tome zadruga na takvim polovičarskim gospodarstvima nema nikakvog utjecaja na plan proizvodnje.

U stvari, ma da je zadruga polovičar (t. j. kolon), ona nije prešla na ono srednje poljoprivredno gospodarstvo, nego je tamo došla opet samo jedna obitelj. To je razlog, zašto se u nekim zadrugama u Modeni kao članovi zadruge ne vode svi članovi radnici, nego samo obitelji, odnosno glave obitelji. Te obitelji na različnim gospodarstvima sačinjavaju zatim zadružni proizvodni *kolektiv*, u kome se sve vrste radova svode načelno na jednako radno vrijeme i produkt se dijeli prema utrošenim radnim satima na radu. Ti kolektivi na tuđoj polovičarskoj ili zakupljenoj zemlji, dakle zastarjelim agrarnim odnosima, javljaju se kao pokušaji komuna ratnog perioda i izazivaju prigovore, koji nastaju iz dva niza uzroka.

U prvome redu te modenske i reggianske zadruge ne primjenjuju u zadružnoj proizvodnji načelo razlikovanja rada prema njegovoj efikasnosti, učinku, rezultatu ili opasnosti, nego mjere svaki rad jednako, t. j. smatraju, da je svaki rad odraslih muških radnika jednak (i ima jednaku vrijednost i ima se nagraditi jednako) i da je isto tako jednak svaki rad žena, koji se isto tako ima nagraditi jednako. Načelno se čine razlike samo između rada muških i ženskih radnika. Mjerilo su jedino radni sati.

Druga specifičnost tih kolektiva jeste pokušaj, da se odstrani nejednakost nagrađivanja, koja dolazi od diferencijalne rente. Načelo jednakog nagrađivanja po radnom satu primjenjuje se ne samo u jednoj radnoj grupi, nego u svim radnim grupama, koje rade na istom proizvodu. Prema tome, ako jedno polje daje veći prinos pšenice od drugoga, taj različit prinos nema utjecaja na nagrađivanje, nego se dio prinosa pšenice, koji otpada na rad, dijeli po radnim satima radnika nezavisno odakle potječe koja pšenica i kako su rodila koja pšenična polja.

Ima kolektiva (potpuni kolektiv potpuno jedinstvo), u kome se ne čini nikakva razlika po kulturama, nego se na jednake čestice po količini radnih sati dijeli vrijednost svih proizvoda (Novellara, Budrion, San Prospero i t. d.). Primjena sistema kolektiva nije vezana za polovičarski odnos. Ona je s više uspjeha primjenjivana u sistemu sudioništva i to ne samo u modenskim i reggianskim nego i u drugim zadrugama, n. pr. u pokrajini Ferrara, pa čak i u nekim zadrugama izvan Emilije (zadruga u Stienti, u pokrajini Rovigo, 40 km od Roviga u smjeru Mantove). Kao sistem, koji se osniva na načelu jednakosti nagrada za sve vrste rada, kolektiv je u primjeni nailazio na prigovore i poteškoće, i zadružni savezi u rezolucijama kongresa i u štampi davali su smjernice za njegovu korekturu tako, da se pri nagrađivanju uzmu u obzir diferencirane ljestvice tarife poljoprivrednih sindikata i da se članovima zadruga daju posebne nagrade za veću proizvodnju (premi di produzione).

Tamo, gdje su zadruge postale polovičar, — ma kakav se unutrašnji sistem obračuna primijenio, — ostajalo je za diobu malo, i nagrada radnika postajala je niska. Prema zaključnim računima poljoprivrednih radnih zadruga u Zadružnom savezu u Modeni radnički udio iznosio je u godini 1949. u takvim slučajevima od 50 do 80—90 lira po radnom satu. U nekim zadrugama otpalo je na radne sate još manje: 45—48 lira po radnom satu[38], dakle ispod najamnine predviđene tarifom za poljoprivredne radnike.

Od prevladivanja manjih gospodarstava nastaje kao posljedica osalašarivanja obiteljskih kolonatsko-polovičarskih gospodarstava na svima područjima Emilije osim na bonificiranim podvodnim terenima Romagne nov problem: odnos zadruga prema mašinama, odnosno prema velikim, teškim i glomaznim mašinama: traktorima, vršalicama, žetelicama-vezačicama i kombajnima. Na velikim gospodarstvima Ravenne i Bologne i na velikim njihovim zadrugama problem je bio jednostavno riješen: zadruge su imale financijska sredstva, velike eksploatacijske jedinice i spremišta na njima, mehaničke radionice i spremišta u mjestu sjedišta zadruge, pa su mogle nabaviti i mehanička sredstva pogona i obrade, traktore i mašine. Imale su veliku površinu i mašinska se obrada isplaćivala. U Ravenni imaju teške mašine i pojedine zadruge i Zadružni savez za tri velika gospodarstva, koja Savez obrađuje u svojoj neposrednoj režiji. Male zadruge s malom površinom, s neznatnom akumulacijom, na gospodarstvima male veličine i još uz to u kolonatskom odnosu nisu imale sredstava za nabavku i održanje tako skupih mašina, koje u površini malih zadruga i ne bi mogle biti dovoljno iskorištene. Iz toga specifičnog stanja nastala je potreba za stvaranjem potrebnih mašinskih zadruga u okviru istog zadružnog saveza, koje vrše radove na zadružnoj i na privatnoj zemlji.

[38] Unutrašnji izvještaj Zadružnog saveza u Modeni (nije tiskan), str. 8. Sve te nagrade manje su od onih, koje su bile predviđene tarifom: običan rad poljoprivrednih radnika muškaraca plaćan je 92 lire od sata, obrezivanje vinograda 105 lira, košnja trave 113, žetva žita 139, vršidba 141, žetva riže 239, močenje konoplje 139 lira po satu. Ovi podaci uzeti su iz Serpieri, Istituzioni di economia agraria, 1950, str. 564—565, a odnose se na godinu 1948. U idućim godinama tarifa nije smanjivana, nego je ili ostala ista ili je povećana.

10. Zemljište je, uvijek pod pretpostavkom raspoložive radne snage, — osnovni uvjet za rad poljoprivrednih radnih zadruga. Prema tome i glavni nedostatak svih emilijskih zadružnih saveza, a gotovo i svih zadruga leži u nedostatku zemljišta, u maloj količini obradive zemlje u zadružnoj obradi u odnosu prema broju poljoprivrednih radnika. Najpovoljniji odnos između obradive zemlje i rada postoji u ravenskoj pokrajini (1 radnik na 1 ha). Tu postoji i najveća površina zemlje u zadružnoj obradi prema ukupnoj površini obradive zemlje u pokrajini 18.527 od ukupno 139.000 ha ili 13%. Taj je odnos u svima ostalim pokrajinama mnogo nepovoljniji. U Ferrari dolazi na 1 ha zadružne zemlje 3,5 radnika, u Bologni 5 radnika, u Modeni 2, u Reggiu 1,7 radnika. Površina obradive zemlje u zadružnoj obradi sačinjava ove postotke ukupno obradive površine u pokrajini: u Ferrari 0.1%, u Bologni 2,5%, u Modeni 2,5%, u Reggio Emiliji 2,6%.

Do zemlje se dolazi u uvjetima kapitalističkih odnosa u vlasništvu kupovinom, zakupom i uzimanjem u polovicu. Emilijske zadruge primjenjivale su sva tri načina nabavke zemljišta i uz njih još jedan, revolucionarni način, okupaciju. Koji je od tih putova dolaženja do zemljišta pravilniji, uvijek u datim historijskim uvjetima, i kako se u tim zadrugama postavlja pitanje stjecanja zemljišnog vlasništva?

U stabiliziranim kapitalističkim odnosima zadruge ne mogu trajno raditi, ako im nije trajno osigurana podloga rada, t. j. zemlja (uvijek ista zemlja radi kulturnih melioracija, koje se na njoj vrše). Do tako stabilnih odnosa može se u kapitalizmu doći samo nabavom vlasništva zemljišta, kupovinom. Emilijske zadruge stvarale su tako oko četiri decenija kolektivno vlasništvo zemlje kupovinom, plaćanjem iz vlastite akumulacije i zaduženjem u bankama. Ali u tako dugom periodu kolektivno vlasništvo, koje je stvoreno, bilo je malo: u Ravenni 4.083 ha, u Ferrari (Tillo d'Argenta) 203 ha, u Bologni 1287 ha (sve u Molinelli), u Modeni 233 ha (sve u Gavello di Mirandola) u Reggiu 350 ha (sve u Santa Vittoria), — ukupno 6.056 ha obradivog zemljišta u zadružnom vlasništvu u Emiliji. Nije neobično, što je toliko malo zemljišta u zadružnom vlasništvu. Mnogo je neobičnije to, da su poljoprivredni radnici sami, koji nikakve zemlje nisu imali i nikad nisu mogli biti u punoj mjeri zaposleni, kolektivnom organizacijom i vlastitom akumulacijom u uvjetima kapitalističkih proizvodnih odnosa stekli tako veliko kolektivno vlasništvo zemljišta, da su kupljeno zemljište u podvodnim terenima uglavnom oni isušili i priveli kulturi, sagradili gospodarske zgrade, snabdjeli modernim oruđima, strojevima i stokom, zasadili vinograde i voćnjake i podigli polja riže.

U nestabilnim kapitalističkim odnosima u Italiji, poslije 1945., kad su povodeći se za ravenskim primjerom i zadruge u drugim pokrajinama nastojale, da steknu vlasništvo zemljišta kupovinom, upućivane su smjernice protiv stjecanja vlasništva na taj način pretpostavljajući, da stjecanje vlasništva kupovinom, pa makar se od individualnog kapitalističkog vlasništva stvaralo zadružno i kolektivno, unosi u zadružne odnose kapitalističke elemente vezane za zemljišno vlasništvo, podlama borbenost agrarnog proletarijata, koji ne smije da kupuje vlasništvo zemlje od kapitalista, nego ga mora oteti, oduzeti, zauzeti ili prisiliti

državu, da ga oduzme kapitalističkim vlasnicima i preda agrarnom proletarijatu[39]. Osim toga ističe se, da se kupovinom zemlje, otplatom duga za zemlju prisiljavaju članovi na veći rad nego po kolektivnom ugovoru na tuđoj zemlji i na platu za rad, koja mora biti ispod tarife, jer se suviše mnogo mora odvajati za akumulaciju[40]. Na drugoj strani, dok radnici obrađuju tuđu zemlju, snosi vlasnik zemljišta prinose za njihovo socijalno osiguranje, za invalidninu i penziju, a kad zadruga postane vlasnik, mora da ih snosi ona, t. j. sami radnici[41].

U tim gledištima očito se sukobljuju političko-taktički razlozi s ekonomsko-tehničkom svrsishodnošću. Stvaranje svrsishodnih eksploatacijskih jedinica potrebno je zato da se stvori što veća proizvodnja i proizvodnost zemljišta i rada. Politika opet ide za jačanjem borbenog elana agrarnog proletarijata smatrajući kao najvažniji (sa gledišta masa poljoprivrednih radnika) ostvarljiv i blizak cilj oduzimanje vlasništva zemlje onima, koji je sami ne obrađuju i prijelaz vlasništva zemlje s kapitalističkog individualnog vlasništva na kolektivno vlasništvo, t. j. predaja zemlje (silom zakona, u etapi dok još postoji kapitalistička država) agrarnom proletarijatu. To je ona agrarna reforma o kojoj se govori u smjernicama i rezoluciji kongresa Zadružnog saveza u Modeni u godini 1950., što je došlo i prije (1949.) do izraza u socijalističkom zadružnom pokretu Italije. U novoj etapi političke borbe »radne zadruge moraju da imaju svoju određenu ekonomsku politiku, koja odgovara općoj političkoj situaciji u zemlji i ciljevima, koje ostvaruje radnička borba«[42].

[39] Zadružni savez u Modeni uputio je 1950. ovakvu kritiku na račun Zadružnog saveza i zadruga u Ravenni, zbog njihove politike stjecanja zemlje kupovinom: »Pokrajina Ravenna bila je sve do prije 50 godina dobrim dijelom svoga područja zona, koja se imala bonificirati, jer je razina zemljišta u odnosu prema razini mora dopuštala infiltraciju vode. Polaganim napredovanjem radova na melioraciji uvijek je nova zemlja otimana moru, zadrugari su stjecali ovu zemlju, sistematizirali je i priveli je proizvodnji. Ako je s jedne strane bilo opravdano da je zadrugarstvo prišlo privođenju ovoga zemljišta proizvodnji, bila je bez sumnje pogreška njegova kupovina. Trebalo je to zemljište oteti od vlade, provaliti na nj s masama poljoprivrednih radnika organiziranim u zadrugama i steći od države njegovo vlasništvo ili vječitu emfiteuzu. Takav oblik borbe više je opravdan, jer rada preduvjete za agrarnu reformu i upućuje poljoprivredne radnike u ispravnom smjeru, naime k osvajanju jednog od glavnih ciljeva radničke klase.« Unutrašnji umnoženi ali ne tiskani izvještaj Zadružnog saveza u Modeni o poljoprivrednim radnim zadrugama iz godine 1950., str. 3.

[40] Isti izvještaj, str. 3.

[41] Isto mjesto str. 4 i 5. Ta gledišta pretvorena su u direktive i tiskana kao rezolucija VI. pokrajinskog zadružnog kongresa u Modeni u studenom 1950. str. 11—15 tiskanih rezolucija. I tu se ističe, da je »varljiva i pogrešna kupovina zemljišta od strane poljoprivrednih radnih zadruga, jer takva kupovina podvrgava radnike suviše velikim ekonomskim naporima, odricanju minimalnih najamnina radi stjecanja vlasništva zemljišta, a to vlasništvo, dok traju sadašnje opasnosti nije stabilno poradi ekonomske krize, u kojoj se zemlja (Italija) nalazi i poradi karakteristika jednog društva, koje vode spekulanti, koji su neprijatelji svake organizacije radnika« (str. 17). Stoga prisutni delegati zaključuju, da se odbaci kao »varljiva i protivna osnovnim interesima poljoprivrednih radnika kupovina zemljišta znajući, da oslobođenje radničke klase na selu od iskorišćivanja zavisi jedino od agrarne reforme« str. 14.

[42] Smjernice za rad poljoprivrednih radnih zadruga objavljene u zadružnom godišnjaku za godinu 1950. (Agenda del cooperatore 1950), str. 165—168. U tim

Na taj način dolazi iz rukovodstva svih zadružnih saveza kočenje na terenu, u pojedinim selima i zadrugama, onih poduhvata, koji idu za nabavkom zemlje putem kupovine. Kako se u istim smjernicama suzbija i praksa, da zadruge ulaze u polovičarske odnose prema zemljišnim vlasnicima kapitalistima, ostao je privremeno i u sadašnjoj etapi razvitka poljoprivrednog radnog zadrugarstva u Italiji i po tim smjernicama zakup kao jedini pravilan put nabavke zemlje za zadružnu obradu. Na taj način zadružna obrada ograničila bi se na one slučajeve raspoloživog zemljišta, u kojima su vlasnici zemlje skloni dati zemlju u dugogodišnji zakup (10—12 godina) radnim zadrugama poljoprivrednih radnika.

11. Poljoprivredne radne zadruge u Emiliji izazvane su u prvom redu potrebom, da se poljoprivrednim radnicima stvore šire mogućnosti zaposlenja od onih, koje im je pružala kapitalistička poljoprivreda. U vršenju toga zadatka uspjele su djelomično. Broj radnih dana, u koje članovi zadruga mogu raditi na zadružnoj zemlji, ostao je u cjelini još uvijek vrlo nizak: u pokrajini Bologna najmanje, jedva 14 punih radnih dana godišnje u prosjeku[43], u zadruzi u Molinelli[44] 31 dan, u zadruzi u S. Pietro di Casale svega 10 punih radnih dana[45]; u pokrajini Modena ukupno 50 do 60 radnih dana za muške, 28 do 30 radnih dana za ženske radnike; u pokrajini Reggio 75 radnih dana u prosjeku[46]; u pokrajini Ravenna, gdje se neprestano nastavljaju melioracijski radovi, najviše oko 120 radnih dana u godini u prosjeku. Rješavajući problem zaposlenja radnici organizirani u zadrugama uspjeli su, da u nekoj mjeri dignu standard radničkog života, hrane, odijevanja, stana (znatan broj radnika podigao je vlastitu individualnu kućicu s vrtom), društvenog istupanja (kino, kulturne priredbe, izleti na biciklu; svi radnici i sve radnice mo-

smjernicama izrično se upućuje, kako je diskusija o neophodnosti jedinstva između ekonomske prakse radnih zadruga i političke borbe radničke klase utvrdila postojanje teških »dizorijentacija«, koje su nastale od toga, što je fatamorgana zemlje (»il miragio della terra«) u mnogim slučajevima »orijentirala« zadruge u smjeru kupovine, a to je u sukobu (contrasto) s borbom, koju vode radnici u čitavoj zemlji i »na sve širem frontu za reformu strukture«. Povodeći se za opsjenarstvom vlasništva zemljišta »mnoge zadruge radeći u tom smislu ne samo što nisu uzimale u obzir, da se zemlja može sigurno steći samo putem borbe, nego su za sebe stvorile teške unutrašnje situacije zaduženja i opterećenja kod financijskog kapitala«. Agenda del cooperatore 1950, str. 167.

[43] Poradi sustezanja na nekim mjestima u pokrajini Bologna i Ferrara nisam mogao dobiti podatke o broju radnih dana radnika na zemlji u zadružnoj obradi. Do podatka u Bologni došao sam diobom 500 milijuna lira isplaćenih za radničke nadnice u zadrugama u godini 1949. s nadnicom od 1.450 lira za 9 sati rada, koju sam izračunao kao srednju, i 28.000 članova radnika.

[44] Izračunato na isti način. U Molinelli je isplaćeno 1950. 150 milijuna lira na 3.300 radnika, što bi iznosilo 45.450 lira po članu radniku godišnje. Ako računamo prosječnu nadnicu po 1.450 lira i 9-satni radni dan izašao bi 31 dan rada; ako računamo samo 1.000 lira dnevno, izašlo bi svega samo 45 dana u godini.

[45] Kako se i prema podacima dobivenim u zadruzi ukupno zaposlenje na zadružnoj i na kapitalističkoj zemlji kreće između 150 i 160 radnih dana u godini, to u ovome ekstremnom slučaju zaposlenje samo na zemlji u zadružnoj obradi daje samo $^{1}/_{15}$ njihovog ukupnog zaposlenja po radnim danima, a ukupno zaposlenje u obradi zemlje ne iznosi ni polovinu njihovih raspoloživih radnih dana.

[46] Ovi podaci za Reggio i Modenu dobiveni su u kancelarijama odnosnih zadružnih saveza.

raju imati svoj bicikl, inače ne mogu stići na posao), da stvore jaču kolektivnu povezanost i kolektivnu svijest, te da dignu stručnu efikasnost i radnu disciplinu. Ma da su prve zadruge nastale iz stanja nužde, njihovo dugo trajanje i djelatnost u uvjetima kapitalističke konkurencije pridonijeli su gomilanju i taloženju iskustava zadružne organizacije kolektivne proizvodnje. Sama konkurencija kapitalističkih poduzeća pri istovremenoj zadružnoj organizaciji proizvodnje morala je utjecati na organizaciju zadružne proizvodnje. Zadruge nisu smjele proizvoditi slabije ni vršiti manju akumulaciju ni davati radnicima manji dio proizvedenog produkta kao nagradu nego kapitalistička poduzeća. Sve je to u zadružnoj proizvodnji moralo biti isto ili bolje nego u kapitalističkim poduzećima.

Na čitavom području Emilije postoje počeci prijelaza s kapitalističke na zadružnu eksploataciju u poljoprivredi. Taj prijelaz uhvatio je najjačeg maha u pokrajini Ravenna, ali je postao osjetljiv i u drugim pokrajinama. Prijelaz je ograničavan oskudicom zemljišta, do kojeg mogu zadruge doći i u nepovoljnim općim uvjetima za razvitak radnog zadrugarstva u poljoprivredi, koji dolaze od vladajućih pozicija kapitalističkog sistema.

Agrarna hiperpopulacija i prevladavanje broja agrarnog proletarijata na selu nad ostalim seoskim stanovništvom na jednoj strani, a koncentracija zemljišnog vlasništva na drugoj strani zaoštruju klasnu borbu na selu. U tim odnosima klasne borbe ne mogu te poljoprivredne radne zadruge, koje u krajnjoj liniji i u političkom pogledu nisu drugo, nego samo jedan organ borbe radničke klase, biti izvan političkih akcija i moraju svoju aktivnost dovesti u sklad s cjelokupnom borbom radničke klase. Na tome putu one ne mogu računati sa pomoću buržoaske države, bila ona i liberalna, nego dolaze i u sukob s njom. Na taj način politički uzroci ne pridonose ekonomskoj stabilizaciji radnog zadrugarstva, nego održavaju stanje borbe i napetosti.

U praksi, organizujući poljoprivrednu proizvodnju zadruge nisu izradile nove oblike organizacije proizvodnje prema oblicima, koje je kapitalizam stvorio. One su prihvatile ona dva osnovna viša oblika, koje je kapitalizam izgradio: sudioništvo i neposredno iskorićivanje (neposrednu upravu, direktnu vlastitu režiju). Ali su i tim starim oblicima dali novi socijalni sadržaj: osiguranje minimuma dohotka od rada na zemlji nezavisno od rezultata žetve. Samo na nekim mjestima i u nekim zadrugama stvarani su djelimični (za svaku kulturu odnosno vrstu rada posebni) ili potpuni kolektivi (za sve vrste rada i sve kulture), ali i tu više iz razloga političke simbolike i borbenog elana nego iz razloga organizacijsko-ekonomskih. Jednako nagrađivanje svakog rada i svakoga radnika u tim zadrugama izazivalo je trvenja, koja su bila utišavana naknadnim nagrađivanjem pojedinaca, što je opet stvaralo uzroke novih nezadovoljstava. Ti su kolektivi stvaranjem formalno-apsolutne jednakosti u raspodjeli, t. j. u jednakom nagrađivanju suštinski nejednakih radnji, nejednakog proizvodnog rada i nejednakog trošenja snage (i samo jednakog trošenja radnog vremena) bili svuda, pa tako i u Italiji, djetinja bolest prvih nastojanja i pokušaja organiziranja poljoprivredne proizvodnje na kolektivnoj osnovi. Čim su nešto duža isku-

stva pokazala neodrživost tog oblika raspodjele i nagrađivanja, on je napuštan. Općenito prihvatanje viših kapitalističkih oblika organizacije eksploatacije i podjele proizvoda u danim uvjetima temeljilo se na razlozima praktičnog iskustva i primjenljivosti. Oba s uspjehom primjenjivana osnovna organizacijska oblika bila su općenito poznata i na osnovu iskustva, koje se pretvaralo u navike i običaj, bili su izgrađeni svi detalji radnih zadataka i nagrađivanja, tako da se oni nisu morali primjenjivati kao nešto novo, posebno i dosad nepoznato, što treba učiti iz početka. Nije bilo teško ni komplicirano unijeti u te oblike zadružni sadržaj, kad je sav čisti prihod zadružne proizvodnje bio uvijek ulagan u proširenu reprodukciju, t. j. u proširivanje mogućnosti zaposlenja poljoprivrednih radnika i u stvaranje boljih uvjeta rada i proizvodnosti zemljišta i rada.

Rezultati duge djelatnosti poljoprivrednih radnih zadruga u Emiliji pokazali su, da još u okviru kapitalizma, u danim uvjetima i na određenom stupnju razvitka kapitalističkih oblika organizacije poljoprivredne proizvodnje, postoje mogućnosti za prijelaz sa kapitalističke (pojedinačne i dioničkih društava) eksploatacije zemlje na zadružnu i uvjeti za izgradnju zadružnih kolektivnih poduzeća.

Stoga možemo s pravom zaključiti, da emilijske poljoprivredne radne zadruge predstavljaju pozitivna iskustva i pozitivan prilog izgradnji zadružnih i kolektivnih poduzeća poljoprivredne proizvodnje.

STJEPAN ANTOLJAK

KONAVOSKA BUNA U SREDIŠTU JEDNOG DIJELA EVROPSKE DIPLOMACIJE (1799—1800)

1.

Dubrovačka republika, koja je tobože odisala »slobodarskim« duhom, doživjela je za vrijeme svoga opstojanja dvije bune na svom i onako uskom teritoriju.

Prva je t. zv. lastovska buna, koju su Dubrovčani na perfidni način utišali (1601—1606).[1]

Druga je pak seljačka buna u Konavlima kraj Dubrovnika (1799—1800), koja je bila sasma drugačijeg karaktera od one u Lastovu.[2]

U dubrovačkoj republici, pa tako i u Konavlima, kmet je imao dosta točno određene povlastice i prava, koja su čak bila zaštićena od suda. Njemu je bio otvoren put do blagostanja, pa nije ni čudo, da su baš

[1] gl. o tom: S. Ljubić, O odnošajih među republikom Mletačkom i Dubrovačkom od početka XVI. stoljeća do njihove propasti, Rad JA LIII, Zagreb 1880, 115—135 i A. Vučetić, Dubrovčani na obrani svog teritorija i slobodne plovidbe prema Mlečanima početkom XVII. vijeka, Glasnik dubrovačkog učenog društva »Sveti Vlaho« I, Dubrovnik 1929, 86—92.

[2] Opis ove bune pod naslovom »Storia di una ribellione dei Canalesi della Repubblica di Ragusa« na 14 strana nalazio se je u bivšoj biblioteci »Paravia« u Zadru (danas »Naučna biblioteka«), odakle je taj spis s ostalim rukopisima i arhivalijama još u rujnu 1943. godine bio odnesen u Italiju. Uz to je o istoj buni vrlo kratko pisao i njen suvremenik Michel - Ange Bernard Mangourit, bivši francuski konzul u Anconi, u djelu »Défense d'Ancone et des départements romains, le Tronto, le Musone et le Metauro par la général Monnier aux années VII et VIII, v. II., Paris 1802, 15—17, te nešto više P. Pisani u knjizi »La Dalmatie de 1797 à 1815«, Paris 1893, 130—133 na osnovu probrane građe iz državnih arhiva u Beču, Zadru i Dubrovniku. Iste godine je K. Jireček također u svojoj raspravi »Poselstvi republiky dubrovnické k cisařovně Kateřině II. u l. 1771—1775, Rospravy ceské akademie cisaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění v Praze ročnik II, třida I, číslo 2«, v Praze 1893, 74—75 na temelju samih dokumenata iz Državnog arhiva u Dubrovniku nešto manje od Pisanija iznio neke podatke o toj buni, dok se je L. Vojnović u svojoj knjizi »Pad Dubrovnika« I, Zagreb 1908, 33—35 poslužio dosta tendenciozno i pristrano za još kraći opis iste bune uz spise iz Dubrovačkog arhiva i već navedenim Mangouritovim i Pisanijevim djelom. Godine 1935. izašla je u Trstu »La storia di Ragusa«, koju je napisao Matteo di Zamagna (* Dubrovnik 6. II. 1780.—† 8. IX. 1870.). U njoj isti također opisuje dosta općenito i ne baš sasma pouzdano ovu bunu (o. c., 274—277). Zato se samo sa izvjesnim oprezom može služiti njegovim neprovjerenim podacima.

u posljednjim godinama republike mnogi od njih nastojali da se oslobode stečenim novcem kmetstva.

Inače je seljak-kmet obrađivao zemlju svoga gospodara nazvanu »carina« i bile su mu također točno naznačene dužnosti, koje je imao vršiti. Ali kako se je dubrovačka vlada sastojala od samih gospodara kmetovskih, to nije imala snage da se odupre njihovom izrabljivanju, koje je sve jače preuzimalo maha, jer su se i vlastela također sve više odalečivala od trgovine i pomorstva i tako onda bila upućena gotovo samo na prihode od svojih zemalja. Uz to su kmetovi morali da rade i u kući svoga gospodara one poslove, koje su u 15. stoljeću vršili robovi, pa je stoga razumljivo, što su se opravdano tužili.[3]

Kako je vlada zapala potkraj 18. stoljeća i u financijske neprilike i njena blagajna presahnula, odlučila je da tome nađe lijeka povećanjem poreza. Samo taj novi namet je uglavnom prebačen na leđa nižih staleža, koji su do tada bili od njega oslobođeni. Tako su dioničari na brodovima davali prema tome samo 20% od dobiti, dok su seljaci morali plaćati za svoje masline 12 karantina* po stopi, za vino po bačvi 10, a za stoku po glavi 12.

Samim pak Konavljanima bilo je do 1750. godine uglavnom dobro. Ali poslije toga vremena počeo se je naglo mijenjati njihov udes, i otada je iz godine u godinu jaram postajao sve gori, nepodnošljiviji i tiranskiji. Naročito pak u periodu od 1794. do 1799. godine seljaku u Konavlima, kada je namirio daću, ostalo je samo nekoliko perpera. Uz to mu je zemlja, natopljena njegovim znojem, donosila jedva onoliko, koliko je trebao davati njenu vlasniku. Tako je samo jedna trećina žetve preostajala onome, koji je sijao. Ali to nije bilo sve. Gospodari tih seljaka nijesu se bili zadovoljili samo time, da ih dave nametima, već su im uzimali i djecu sposobnu za rad i ukrcavali je na svoje brodove, pa su ona kroz više godina plovila morem bez ikakve plaće. Međutim ni to nije bilo dosta. Kada su porasle Konavljanke, oduzimali su ih od roditelja pod izgovorom, da će biti posluga kod gospodara, a u stvari one su služile njihovim sramnim požudama. Zatim, kada su ih obeščastili, ostavljali su ih. Tada su te djevojke padale u niski razvrat pa su polazile Turcima i drugima, da sada njima služe u sličnim gnjusobama. Naravno da dubrovačka vlada, iako je za sve to znala, nije sprečavala takve zločine. Osiromašenju Konavljana pridonijela je vlast i time, što je povećala javne terete, opravdajući se i bacajući krivnju na troškove, koje je uzrokovao dolazak Francuza na Jadran. Uz to im je podigla i druge namete, pa se je tamošnje stanovništvo žalilo, da čak mora plaćati porez na zrak, koji udiše. Naročito se je vlada zamjerila narodu, što je namjerno podigla cijenu soli, te ga je silila, da ju kupuje u većim količinama, nego li ju je mogao potrošiti.[4] Naime potkraj lipnja ili na početku srpnja 1799. godine dubrovački je senat, pod izgovorom da spriječi stalno krijumčarenje solju, naredio, da svi njegovi podanici

[3] *M. Medini*, O postanku i razvitku kmetskih i težačkih odnošaja u Dalmaciji, Zadar 1920, 89—91.

* sitni novac ili para.

[4] *P. Pisani*, o. c., 129, 131, 132.

iznad 14 godina moraju iz javnih magazina uzeti svake godine 5 oka* soli uz cijenu 6²/₃ para ili karantina**, jer prema starim zakonima zabranjeno je bilo pod najstrožom kaznom od ikoga drugoga kupovati sol osim u vrhovnog gospodara — dubrovačkoga kneza[5]. Kada je knez, koji je upravljao Konavlima, sazvao seljake na zbor, gdje im je objavio ovu odredbu senata o soli, svi se oni stadoše buniti i prosvjedovati, da se ne će pokoriti. Zatim su se na konavoskoj ravnici njih preko 800 sakupili, da se dogovore, kako će se dalje vladati, pa se svečano zakleše, da ne će uzmaći od svoje odluke i da će dijeliti jednaku sudbinu[6] čak i onda, ako bi ih dubrovački knez htio privesti silom dužnoj poslušnosti[7]. Tko bi pak prekršio zakletvu, neka mu se kuća spali[8]. Glavni vođe ove pobune bili su Niko Švago iz Vodovalje, Miho Djurov Magud iz Bačeva Dola, Cvjeto Mujo iz Lovorna, Miho Koprivica iz Radovčića i Niko Radov Huzović iz Zastolja[9].

Kada su neki vlasnici zemlje u Konavlima doznali za sve to, zapute se onamo[10], da »dovedu pameti« tamošnje stanovnike, predočujući im, kakvim se zlosretnim posljedicama i propasti izlažu, ako nastave i dalje biti neposlušni i uporni u neizvršenju odredaba svoga kneza. Iako se ta vlastela tu zadržala nekoliko dana u istoj stvari, Konavljani su ostali i dalje tvrdokorni i neslomljivi izjavljujući, da se ne će nikako pokoriti onome, što je zapovjedio knez. Kada su konačno uvidjeli, da im je svaki trud uzaludan, vratiše se navedeni feudalci u Dubrovnik, gdje su potanko izvijestili o stanju stvari. Ujedno je i konavoski knez dnevno javljao senatu o pobunjenicima, koji su u međuvremenu održavali brojne zborove na jednoj velikoj ravnici, gdje su utvrdili, da se ne će uz nikakav uvjet pokoriti novoj odredbi, prijeteći se onima, koji bi radili protivno od zaključaka stvorenih na ovim zborovima uništenjem kuća i

* Oka ima 4 litre (F. Iveković - I. Broz, Rječnik hrvatskog jezika I, Zagreb 1901, 882).

** Pisani navodi na osnovu dokumenata iz Državnog arhiva u Beču, da su muškarci morali plaćati za sol 20, a žene 6 karantina po kilogramu (P. Pisani, o. c., 129).

[5] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799. f. 109 — Pismo senata Fridrihu Kiriku, svome konzulu u Carigradu, Dubrovnik 7. VII. 1799. (br. 17). — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata grofu Sebastianu d'Ayali, svome ministru u Beču, Dubrovnik 11. VII. 1799. (br. 103).

[6] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Ivanu Blažu Marinu Buniću, svome poslaniku u Bosni, Dubrovnik 9. VII. 1799. (br. 18).

[7] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17). — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata grofu d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

[8] *P. Pisani*, o. c., 130.

[9] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Proglas dubrovačke vlade od 23. XII. 1799. (br. 191) — Pismo senata Petru Jerolimu Nataliju, svome izaslaniku kod generala Bradyja u Kotoru, 25. XII. 1799. (br. 195). — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Antoniju Karlu Nataliju, svome poslaniku u Bosni, 25. XII. 1799. (br. 48).

[10] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134. — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

stada i čak smrtnom kaznom. Držeći se vjerno tog svoga zaključka, oni su čak dvojicu svojih suseljana, koji se nijesu pravovremeno odazvali pozivu zbora, tako pretukli, da su jedva ostali živi[11]. Sada su Konavljani osnovali svoju privremenu vladu, pa su dapače tvrdili, da zemlja njihovih gospodara pripada njima i zahtijevali su, da se ona razdijeli[12]. Značajan je pak bio njihov akt, što su se tada čak odmetnuli od svoga dosadašnjeg vladara, te su u dva navrata bili uputili generalu Bradyju, vojničkom i civilnom guverneru Boke Kotorske, svoje poslanike, koji su u ime njihove župe iznijeli, da se podlažu pod vlast njegova kraljevskog dvora. Ali ih je on uvijek odlučno odbio[13].

2.

Međutim je dubrovački senat, koji je doduše bio sasma izgubio glavu[14], ali koji je ipak uspio da uhapsi nekoliko Konavljana kao kolovođe pobune[15], pojačao, da spriječi svaki eventualni nered, gradsku posadu vojnicima iz Brena i Brgata[16]. Daljnji pak plan senata je bio, da na bilo koji način prisili Konavljane na poslušnost i da ih tako zaplaši, da ne mogu provesti bilo kakvu akciju protiv grada Dubrovnika. Sve ovo mislila je vlada izvršiti pomoću generala Bradyja, koji bi Konavljanima osujetio svaki doticaj s Bokom Kotorskom i zabranio tamošnjem stanovništvu, da im ne smije prodavati streljivo[17]. Videći ipak, da mu nikakvo drugo sredstvo protiv Konavljana ne preostaje, odlučio je istovremeno da ih silom privede na poslušnost i da tako zauvijek, kako je mislio, obuzda drskost i nepokornost stanovništva od nekoliko hiljada duša. No budući da nije imao vlastitu vojsku[18], stupio je odmah u dodir s Ibrahimbegom*, da od njega dozna, da li će zapovjednik Trebinja moći poslati na granicu čete, a da ne stupi na teritorij dubrovačke republike, i da time samo zastraši Konavljane. Ali Ibrahimbeg je uvjeravao senatore, da to ne će biti moguće bez posebne bujruntije** bo-

[11] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109. — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17). — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

[12] *M. B. Mangourit*, o. c., II, 16.

[13] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

[14] *M. B. Mangourit*, o. c., II, 16.

[15] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798. — 1799., f. 109. — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

[16] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Ivanu Blažu Marinu Buniću, 9. VII. 1799. (br. 18).

[17] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 10. VII. 1799. (br. 101).

[18] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17).

* valjda poslanik bosanskog paše u Dubrovniku.

** zapovjedno pismo.

sanskog paše[19]. Stoga se je dubrovačka vlada obratila u tom smislu pismeno za pomoć tome paši, moleći ga, neka bujruntijom naredi svim onim svojim mjestima, koji međaše s dubrovačkom republikom, da pošalju na granicu smjesta čete, te da se na taj način spriječi svaki dodir Konavljana s turskom zemljom. Time je ista vlada bila uvjerena da će se buntovni seljaci zastrašiti i osvijestiti[20]. Ujedno je uputila i pismo Ivanu Blažu Marinu Buniću, svome poslaniku u Bosni, izloživši mu cijelu tu pobunu i sve mjere, koje su poduzete u vezi s time, naloživši mu, neka odmah zatraži hitnu audijenciju kod bosanskog paše i neka mu potanko opiše sve ono, što mu je saopćila. Ujedno neka pašu kao predstavnika Porte, koji je prijatelj republike, zamoli, da odmah pošalje po naročitim Tatarima hitne bujruntije Sabit-paši i agama u Trebinju, kako bi ovi što brže skupili barem 500 vojnika i uputili ih na dubrovačku granicu a da ne uđu na teritorij republike, te neka tako spriječe svaki doticaj Konavljana s Turskom. Nadalje je preporučeno bilo Buniću, neka bude u svemu budan i da je po tekliću o svemu najtočnije izvještava[21]. Istovremeno je vlada pisala dosta kratko pismo na hrvatskom jeziku Sabid-paši u Trebinje, javljajući mu o pobuni Konavljana kao i o svojim koracima, koje je poduzela kod bosanskog paše i Porte, moleći ga, da zabrani svaki doticaj svojih Turaka i »Vlaha« s tom župom[22]. Ujedno je dubrovački senat preko Travnika poslao i Fridrihu Kiriku, svome konzulu u Carigradu*, opširan izvještaj[23]. U njemu je izložio vrlo detaljno cijelu situaciju, moleći ga, da odmah,

[19] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću, 9. VII. 1799. (br. 18).

[20] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799 (br. 17).

[21] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću 9. VII. 1799. (br. 18).

[22] Radi interesantnosti mi to pismo donosimo u cijelosti: »Al Signor Sabid Passa a Trebigne. Presvietlomu i sfake sciasti i hfale dostoinomu Gospodinu Sabid pasci od nas knesa i vlastela Dubrovacscieh vele drago pozdravglene. A potome sumjuchi mi daje i do Vascega Prisvitloga Gospostva doscio haber sctoje sliedilo u svom nasciom knesgini od Conavli, i snajuchi varlo dobro da nikomu vechie ne utiscti koliko primoguchiemu zarstvu ove republiche od najstarieh, i naiviernieh gniegovieh haraciara i da nikko vechma ne obradujese, i veseli sfakomu nascemu dobru, koga od nasad pet stotin godiscta ussivasmo pod scitom i obrannom primoguchie gniegove desnize, mi oncias, i bez odmaha uputismo nasce tusgbe na divan bossanski, i po putu od Bosne i na Slavna Vrata; alli docle doghiu cestite buruntie veziéra od Bosne i vissoke zapoviedi Slavnieh Vratà mi usesmo pisat i V. P. G. ovu nasciu od posobnoga nascega uffagna, sa molitve da u ovliko svasciom oblasti, i svieh agà, koieh u isto dobba molimo, saprietite i sabranite da niko ni od Turaka ni od Vlaha, koji su pod Vasciom oblasti neimaju primat, ni imat ikaqua posla s cegliadim od reccene knesgine od Conavli. Svelikom posgiudom cekachiemo blaghi, i prateglski Vasc odgovor, na koi ostachiemovam veoma darsgiani i sfegh vechma usmuotgichiem nasce molbe gospodinu Bogu sa svako nasce usviscegne u milosti primoguchiega zarstva«. / Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1898.—1799., f. 109 — Pismo senata Sabid paši u Trebinje, s. d. (br. 19).

* to je pismo imao Bunić da preda bosanskom paši, koji će ga, na molbu dubrovačke vlade, uputiti prvim glasnikom u Carigrad / Ibid. — Letere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću, 9. VII. 1799. (br.18).

[23] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17).

čim primi list, podje Reis Efendiji* i da ga u svem uputi, kao i da isposluje, neka Porta naloži bosanskom paši, da izašalje čete na dubrovačku granicu.

Iako je senat bio sada uvjeren, da će Porta svakako pomoći u molbi republike, on se je ipak u istoj stvari obratio i Bradyju, o čemu je izvjestio također i Kirika[24], Bunića[25] i grofa Sebastijana d'Ayalu, svoga ministra u Beču[26]. Budući da je dubrovačka vlada smatrala ovu stvar za vrlo ozbiljnu i da se čak tiče samoga opstanka republike, to je odmah uputila svoga sekretara Bartolomeja Betteru u Kotor, moleći Bradyja, da vjeruje svemu, što će mu Bettera izložiti, i da joj pruži pomoć u njenim nastojanjima[27]. Ujedno ga je kao zastupnika susjednoga vladara i saveznika Porte zamolila, da pošalje 150 »njemačkih« vojnika, koje će ona smjestiti ili na otočiću Lokrumu ili u gruškoj luci, odakle će na njen zahtjev ta vojska priteći u pomoć, a da ne udje u sam grad. Isto tako je zatražila još, da na granicu Boke Kotorske i nadomak Konavala postavi također njemačke čete, koje će tako spriječiti Konavljanima svaki »rđavi« doticaj s Bokokotorcima. Sama pak vlada je izrazila Bradyju uvjerenje, da će se dolaskom te vojske zastrašiti Konavljani i time će se prekinuti svaka njihova trgovina sa susjedima[28]. Iako se je dubrovačka vlada pri traženju vojske upirala na jednu odredbu austrijskoga vladara, o kojoj ju je sam d'Ayala izvjestio još 28. IX. 1797. godine, da su joj carevi generali, susjedi republike, dužni priteći u pomoć u svakoj potrebi*, Brady je ipak odgovorio Dubrovčanima, da bez naredbe svoga dvora ne može upućivati kraljevske čete, jer umanjuje tako posadu u svojoj pokrajini. Ali je zato izdao nalog c. kr. kapetanu Daboviću, zapovjedniku naoružanog brodovlja, da se kreće u onim predjelima. Ujedno je uputio tome kapetanu kao pojačanje mali naoružani brod (tartana), da privede na poslušnost one, koji na zlo misle i da pritekne u pomoć na svaki zahtjev senata u slučaju hitne potrebe. Budući da Brady nije bio ovlašten da pošalje čete izvan pokrajine, to je pisao generalu Rukavini, vojnom zapovjedniku Dalmacije, da dobije od njega potrebnu punomoć, tražeći, da mu uputi i pojačanje četa[29]. Kada je senat dobio Bradyjev odgovor, i on je uputio sa

* turski ministar vanjskih poslova.

[24] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17).

[25] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću, 9. VII. 1799. (br. 18).

[26] Ibid. — Lettere e commissioni de Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

[27] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 7. VII. 1799. (br. 99).

[28] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 7. VII. 1799. (br. 17.), Buniću, 9. VII. 1799. (br. 18). — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

* gl. o tom opširnije: P. Pisani, o. c. 126 i S. Antoljak, Napoleon Bonaparte, branitelj dubrovačke slobode (1797), Jadranska straža, Split 1938, br. 8—9, str. 364, 365.

[29] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

svoje strane pismo Rukavini, kome je opisao svoj položaj zbog pobune u Konavlima kao i svoje uzaludno nastojanje, da od bokokotorskog guvernera bez njegova dopuštenja dobije vojsku. Ujedno je poslao u Zadar i već spomenutoga Betteru, da Rukavinu u ime dubrovačke vlade najusrdnije zamoli, neka pojača posadu u Boki Kotorskoj za 2000 njemačkih vojnika kao i topništvom i streljivom, te nadalje neka ovlasti Bradyja, da hitno pošalje u pomoć na dubrovački teritorij 500 njemačkih vojnika, koji će biti zadržani na brodovima i iskrcani u onaj dio republike, kamo bude senat smatrao da je zgodno[30]. Ali senatori nijesu ostali samo na tome, već su istovremeno ponovno pisali i Bradyju, kome su se ujedno zahvalili na odgovoru i izvjestili ga, da su se radi vojne pomoći obratili i Rukavini, pa su mu iznijeli čak i sadržaj toga pisma. No kako su Dubrovčani bili svijesni, da će proći neko vrijeme, dok stigne odluka Rukavine i vojska, to su zamolili Bradyja, s obzirom da njihov položaj u tom razdoblju može postati ugrožen, neka im on na svoju odgovornost pošalje 400 ili 500 ljudi, ne čekajući na dolazak onih četa iz Zadra. Nadalje su mu javili, da su sve to izložili i d'Ayali i preko njega neposredno austrijskom ministru vanjskih poslova barunu Thugutu s molbom, da ih isti ministar zaštiti i pomogne u njihovoj sadašnjoj mučnoj neprilici. Ujedno su izložili Bradyju svoje poglede o buntovnim Konavljanima, kako ih treba privesti poslušnosti, pa su ga napose ovom prilikom zamolili, ako bi navedeni buntovnici krenuli protiv grada Dubrovnika, neka on odmah udje na teritorij dubrovačke republike i tako ih spriječi u njihovu neprijateljskom napredovanju. Zatim su također posebno zamolili, da im oda imena konavoskih poslanika, koji su kod njega bili. Na kraju su mu se zahvalili, što je pisao kapetanu Daboviću, preporučujući mu se i nadalje u takvim za njih delikatnim prilikama i teškim vremenima[31].

Da bi na svaki način postigli svoj cilj diplomatskim putem, Dubrovčani su poslali, kao što smo već vidjeli, vrlo opširan izvještaj svome ministru u Beču d' Ayali, prikazujući mu sa svoga stajališta, kako je došlo do pobune u Konavlima, kao i na koga su se sve obratili za pomoć. Stoga su mu naredili, čim primi ovaj list, neka odmah zatraži hitnu audijenciju kod Thuguta, kome neka izloži sve to, zamolivši ga tom prilikom, da ovlasti generala Rukavinu, da uputi zatražene čete. Ako ga bude ministar pitao, na čiji će se trošak izdržavati ta vojska, neka odgovori na republičin, a ako ga nebude izričito pitao, onda neka ne vodi o tom računa. Na kraju su zamolili još d'Ayalu, da se što je brže moguće javi preko Rijeke, gdje su sve već unaprijed uredili, da im u Dubrovnik stigne što prije njegov odgovor[32]. Isti dan su pisali i Thugutu*, upozoravajući ga, da će mu d'Ayala izložiti teške i hitne

[30] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Rukavini, 10. VII. 1799. (br. 100).

[31] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 10. VII. 1799. (br. 101).

[32] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

* Kopiju toga pisma poslali su d'Ayali / Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 11. VII. 1799. (br. 103).

njihove brige u predmetu, koji se nadasve tiče sačuvanja i mira njihove republike, jer se ista nalazi u vrlo teškom položaju zbog pobune i neposlušnosti svojih podanika u jednom od najvažnijih krajeva države protiv vlastitog svog vladara. Budući da republika nema dovoljno vojne snage, to se uzda u zaštitu carske kuće i moli, da joj se pošalju u pomoć njemačke čete, o čemu će ga također detaljno izvjestiti d'Ayala. Ujedno ga je senat zamolio neka naredi već navedenim vojnim zapovjednicima, da i oni u tom mučnom slučaju pruže svoju snažnu podršku[33].

Istovremeno javio se je hitno senat, uplašen sve većom opasnošću i zbog porasta bune u Konavlima, ponovo Buniću, naređujući mu, da odmah zatraži audijenciju kod bosanskog paše i da mu izloži sve nevolje i neka ga zamoli, da uputi na konavosku granicu do 2000 ljudi, koji će Konavljanima spriječiti svaki doticaj s Turskom i stajati na raspolaganju dubrovačkoj republici. Tom prilikom neka mu još kaže, da je senat iste korake poduzeo i kod Bradyja i Rukavine. Čekajući s nestrpljenjem odgovor od Bunića u toj stvari, dubrovačka vlada je isti dan poslala preko Travnika i Kiriku[34] izvještaj o buni u onom kraju, koji je on imao lično predati tamošnjem ruskom poslaniku de Tamari[35]. U međuvremenu je i Brady ponovo odgovorio republici, da je ta buna bez sumnje čin, koji treba osuditi i njene začetnike kazniti. Ali budući da treba ući na dubrovački teritorij preko turskog zemljišta, on to nemože učiniti, jer nije ovlašten.[36]. Na to mu se je pismo dubrovačka vlada najtoplije zahvalila i ujedno ga izvjestila o daljem razvoju bune, moleći ga, da joj stavi na raspolaganje mali naoružani brodić u blizini Molunta, kako bi se spriječio svaki bijeg glavnih vođa i začetnika pobune. Nadalje mu je javila, da bi samo kod mjesta Klačine mogle njegove čete proći, a da ne stupe na turski teritorij. No da se ipak izbjegne takvo nezgodno kretanje vojske, obavijestila je još Bradyja, kako je zamolila bosanskog pašu preko svog poslanika, da pismeno dopusti radi opravdanja Dubrovčana pred Portom prolaz tih četa preko turskog zemljišta, koje je između Konavala i bokokotorske granice[37]. I zbilja je senat pisao Buniću, da opiše paši kako je hitno potrebno, da bez odlaganja propusti njemačke čete, koje su se nalazile u Boki Kotorskoj, preko malog jezičca turskog teritorija između već spomenute konavoske i bokokotorske granice[38]. Međutim usred ove žive diplomatske akcije dubrovačke vlade, Konavljani su iznenada svoje gospodare stavili u nepriliku na taj način, što su dne 14. srpnja njih oko tridesetak došli u samostan, udaljen milju od grada i ondje se zadržali. Iz njihova ponašanja vidjelo se je, da su spremni pomiriti se i zatražiti oprost.

[33] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Thugutu, 11. VII. 1799. (br. 102).

[34] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću 11. VII. 1799. (br. 20).

[35] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 11. VII. 1799. (br. 21).

[36] *P. Pisani*, o. c., 130.

[37] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 15. VII. 1799. (br. 104).

[38] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Buniću, 14. VII. 1799 (br. 22).

Ali senat je ipak posumnjao, da bi to mogla biti laž i da je učinjeno radi toga, da se zavede u bludnju vlast. Stoga je odlučio da zateže i odlaže s odlukom u toj stvari, te da prvo ispita, kolika je njihova krivica prema dubrovačkom knezu i da na znanje, da se sve dotle, dok glavni začetnici i krivci ne budu izručeni, ne trebaju ni oni nadati milosti[39]. Takva politika zatezanja sa strane dubrovačke vlade bila je rukovođena na osnovu pismenih uputa Bradyja, koji joj je preporučivao, da ništa ne poduzima, sve dok ne stignu odgovori iz Zadra i Beča. Dapače joj je isti ne samo savjetovao umjerenost i blagost prema Konavljanima[40], dok ne stigne odluka o njihovim podnesenim osjećajima carskom prijestolju već je i sve to popratio gorkom pilulom u obliku ponovne izjave, da joj nemože dati pomoć bez više naredbe[41]. Unatoč tomu je ista vlada zamolila Bradyja, iako nije od njega mogla doznati za imena konavoskih izaslanika, da joj barem kaže točan datum, kada su mu se oni utekli za pomoć[42]. Naime u tom međuvremenu je Brady primio deputaciju, koju su mu poslali buntovni Konavljani. Tom prilikom se je iz njihova razlaganja uvjerio, da su oni žrtve, koje se je htjelo prignječiti, jer nijesu htjeli plemiće slijediti u njihovim »jakobinskim« težnjama[43]. Tada su Konavljani zatražili preko njega pomoć u cara koji bi po njihovoj želji imao biti sudac u njihovoj stvari te primiti njihove molbe i uvjete. Radi takvog čina buntovnika i eventualnog upletanja strane sile u poslove republike sv. Vlaha, razumljivo je, da je senat bio silno ogorčen, budući da je smatrao, kako je sve to upereno protiv slobode i gospodstva njegove države[44]. Međutim Dubrovčani nijesu morali dugo čekati na odgovor Bradyja, koji je sada čak dozvolio Konavljanima, da se mogu skloniti na austrijsko tlo i ujedno je pismeno zamolio trebinjskog pašu, neka bi i on dao utočište nekim njihovim porodicama, ako bi ga molile, da se smjeste u Hercegovini[45]. Već iz toga se vidi, da je Brady u svom novom pismu sasma izmjenio svoj stav prema senatu. Naime, on je po mišljenju dubrovačke vlade bio loše obavješten od Konavljana, što joj je pisao kako je malen njihov grijeh i da im je više toga pretjerano nametnuto. Nadalje se je osvrnuo na nepošteno hapšenje sa strane senata jednog od Konavljana, kao i na njihove molbe, upućene carskom prijestolju i na traženje, da mogu u međuvremenu saobraćati i trgovati s ostalim dijelom dubrovačke republike.[46] Zbog takove nenadane promjene Bradyjeva ponašanja prema

[39] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 15. VII. 1799. (br. 104) i d'Ayali, 22. VII. 1799. (br. 107/3).

[40] Ibid. — Letere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 22. VII. 1799. (br. 107/3).

[41] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

[42] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 15. VII. 1799. (br. 104).

[43] *P. Pisani*, o. c., 130.

[44] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

[45] *P. Pisani*, o. c., 130.

[46] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Upute senata Bernardu Blažu Kabogi, 21. VII. 1799. (br. 106).

dubrovačkoj vladi, ista je odmah odredila senatora Bernarda Blaža Kabogu, da se hitno uputi u Hercegnovi i da sa tim generalom direktno pregovara o neredima u Konavlima[47]. Naravno, kao i uvijek, tako je i njemu vlada dala vrlo opširne i detaljne instrukcije sa svrhom, da obesnaži tobože »lažne« osvade Konavljana protiv nje kod Bradyja, iako je dobro znala, da je isti bio i te kako upućen u problem konavoske bune. Tom prilikom je vlada opskrbila Kabogu čak i kopijama svih Bradyjevih pisama i naznačila mu, kojim se predmetima treba najviše pozabaviti, bacajući svu težinu krivnje i grijeha na nesretne Konavljane, a sebe sasma nespretno opravdavajući od optužbi buntovnika. Nadalje je vlada sugerirala Kabogi, neka se za vrijeme pregovora pažljivo propita kod generala Bradyja, dali je primio molbu Konavljana i uputio je caru. Zatim, da ga izvjesti, kako je ona poslala 2 svoja izaslanika u Carigrad Porti, a 2 na bečki dvor. Napose je pak preporučila Kabogi, neka ustraje u tvrdnji, da su se mnogi Konavljani odijelili od drugih zaselaka i izjavili vjernost i pokornost svome knezu, a čak su došli neki poslanici iz tih selaca, da traže oprost. Zbog svega toga neka Kaboga zamoli Bradyja, s obzirom na lažne i klevetničke izvještaje Konavljana, kojima je odlučno odbila traženje učinjeno preko toga generala, da im se dozvoli saobraćati s Dubrovnikom i s ostalim dijelovima republike i prodavati živežne namirnice, kao i radi toga, što su međusobno pocijepani i nesložni, neka iznova obavijesti carski dvor prema tom njihovom istinitom prikazu te izloži prava dubrovačke republike[48].

Da su se Konavljani bili uistinu pocijepali, imamo potvrdu iz jednog anonimnog izvještaja iz Dubrovnika u kome se kaže, da je u Konavlima nastalo nezadovoljstvo radi odredbe o kupovanju soli i onda se je ono izrodilo u pobunu. Ali nakon malo vremena polovica tog pučanstva upoznala je svoju pogrješku i osvijestila se je pa se je i prema tome opisu očekivalo, da će i ostali dio uskoro slijediti taj primjer. Inače, isti anonimni pisac kaže dalje, da u glavnom gradu, kao i preostalom dijelu države, vlada potpuni mir[49]. Ali taj izvještaj o stanju u republici nije bio potpuno točan, jer se je već i u predjelu Punte*, koja je graničila s dalmatinskim vodama, većinom narod pobunio i uznemirio vladu sa zahtjevima sličnim onima u Konavlima[50], gdje su se i dalje najžešće bunili protiv novih nameta. Zato je sada senat prema izvještaju neretvanskog poglavarstva u Opuzenu namjesništvu u Zadru od 14. VII., izdao nalog, da se plemići naoružaju i da se zatvori grad. Dalmatinsko pak

[47] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 19. i 21. VII. 1799. (br. 104, 105).

[48] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Upute senata Kabogi, 21. VII. 1799 (br. 106).

[49] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Anonimni izvještaj iz Dubrovnika, 22. VII. 1799.

* Stonski Rât.

[50] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.— 1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

namjesništvo zamolilo je navedeno poglavarstvo, da ga i dalje o svemu tomu obavještava i neka pozorno prati razvoj događaja u dubrovačkoj republici (3. VIII. 1799.). Radi iste stvari zamolilo je i Jakova Arneria, prvog asesora suda na Korčuli[51].

3.

U međuvremenu je ipak bosanski paša konačno naredio, da 500 vojnika otiđe na dubrovačku granicu, gdje će čekati dalje senatove naredbe, t. j. da li da uđu na teritorij republike ili ne[52]. Čak je isti paša bio obećao, da će uputiti onamo 1600 ljudi, koji će se u svemu pokoravati naredbama dubrovačke vlade[53]. Brady pak ne samo da sada nije senatu odobravao njegovo ponašanje prema Konavljanima, već ga je sa svojim novim odgovorom uvelike ujeo, što se je htjela Austrija kao strana sila staviti za suca između republike i tobožnjih »buntovnika«. Ovaj Bradyjev gest smatrali su Dubrovčani atentatom na suverenitet i slobodu republike. Istovremeno je i odgovor generala Rukavine povećao još više njihov strah. Naime, isti je izjavio, da će priteći u pomoć s kraljevskim četama na njihov teritorij samo onda, ako oni pređu pod carsko gospodstvo ili ako tako nešto slično učine. Zbog svega toga odlučila se je dubrovačka vlada, svijesna sadašnjeg svoga teškog položaja, da uputi svoja dva senatora Orsata Luigia Savina Ranjinu i Bernarda Blaža Kabogu na bečki dvor,[54] uzdajući se da će oni naići tamo na punu podršku, razumijevanje i zaštitu.[55] Istovremeno je poslala i u Carigrad također drugu dvojicu senatora Porti, čiji je bila podložnik. Na ovaj čin ju je potaklo i to, što je doznala, da je Brady obavijestio svoje susjedne turske predstavnike vlasti o buni u Konavlima, pripisujući čak samome senatu u grijeh nasilje prema podanicima i iznoseći protiv njega »tobože« lažne i opasne optužbe. Naime, dubrovačka vlada je držala, ne samo da se nije ponašala prema Konavljanima tiranski, već je čak tvrdila, da ih nije opterećivala ni javnim nametima. Uz to se je opravdavala, da su Konavljani bili slobodni u svom poslu i da su mirno uživali dio od svojih proizvoda, pri čemu su trpjeli štetu čak

[51] Državni arhiv u Zadru — Spisi I. austrijske vladavine (1797.—1806.) — 1799. — f. III., br. 4309 — Pismo neretvanskog poglavarstva namjesništvu, upućeno 14. VII. 1799. i pisma namjesništva istome poglavarstvu kao i Jakovu Arneriju, 3. VII. 1799. Pisani sasma pogrešno stavlja, da se u ovom spisu govori, da je senat pisao trebinjskom paši, od kojega je tražio vojnike (P. Pisani, o. c., 130, bilj. 2).

[52] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 22. VII. 1799. (br. 107/3).

[53] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

[54] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 22. VII. 1799. (br. 107/3).

[55] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

njihovi gospodari, te su postali tako mekoputni i bogati, da je možda njihovo blagostanje bilo jedan od glavnih razloga njihovoj pokvarenosti, »blagostanje, koje nikada ne raste pod tiranijom«.[56] Ova vlada je isto tako uvjereno tvrdila, da su Konavljani bili oni, koji su više puta varali svoje gospodare tisućom obmana i lupeština, a sa svojom su stokom, za koju nijesu plaćali ni državi ni gospodarima, oštećivali imanja. Ako im je koji od gospodara činio nepravdu, mogli su se potužiti na sud. Isto tako se je vlada opravdavala, da su Konavljani za javnu službu, a napose za stražarenje u gradu, ako su ih i pozvali, bili dovoljno plaćeni, a za vrijeme oskudice i gladi mnogo puta im je pritekao u pomoć knez davanjem hrane i pridržavao si je pravo naplate za bolja vremena. Isto tako službvke, koje su bile kod privatnika, nijesu po mišljenju vlade došle silom već dobrovoljno, te im se je davala i plaća i s njima se je dobro postupalo. Odluku pak o opskrbi solju nije također vlada smatrala kao »carinu«, već jedino je to učinjeno, da se spriječi krijumčarenje.[57] Isto je tako vlada smatrala, da su njene posljednje odredbe služile samo kao izlika Konavljanima, da se pobune. Eto, sa svim tim je upoznao senat d'Ayalu, kojemu je, kako smo već vidjeli, odlučio poslati kao pojačanje onu dvojicu senatora, nadajući se od tog najboljemu uspjehu na carskom dvoru i kod Thuguta, kojega d'Ayala ima svakako obavijestiti i o dubrovačkoj deputaciji u Carigrad, ali se treba kloniti direktnih žalbi na Bradyja. Ujedno je preporučio grofu d'Ayali, u koga je imao puno povjerenje, neka onoj dvojici poslanika do njihova dolaska stvori pogodan teren u Beču i da se onda s njima o svemu dogovori.[58]

Slično je izvjestio senat i Kirika, kome je nagovijestio da će u Carigrad uskoro stići dva njegova poslanika Nikola Dominik Natali Saraka i Ivan Blaž Kaboga, da direktno povedu pregovore o konavoskom pitanju s ministrom vanjskih poslova, a koga neka i on sa svoje strane u sve uputi kao i, naravno, o objema dubrovačkim poslanstvima. Nadalje neka ga detaljno upozna s položajem republike, koji nije nikada bio tako težak, otkada ona postoji, držeći se samo golih činjenica, a svakako neka se kloni direktnih optužbi protiv generala Bradyja. Prema tome neka ne poduzima nikakve druge korake kod ministra, dok onamo ne stignu navedeni senatori. Nadalje neka sve to saopći i Mihajlu Božoviću,* s kojim će poduzeti mjere, kako da Porta milostivo primi dubrovačke predstavnike, i zainteresirati je za položaj republike na onaj način, kako je već obaviješten.[59] Nekoliko dana nakon što je dao

[56] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 22. VII. 1799 (br. 107/3).

[57] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Upute senata Kabogi, 21. VII. 1799. (br. 106).

[58] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 22. VII. 1799. (br. 107/3).

* On je bio rođen u Dubrovniku 1751. godine. U Carigradu je služio u pruskoj ambasadi kao prvi dragoman, legacioni savjetnik i chargé d'affaires, pa se je uvelike zalagao za dubrovačku republiku kod Porte. Umro je u Carigradu 1832. godine (L. Vojnović o. c. I, 30).

[59] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. VII. 1799. (br. 24).

te upute Kiriku pisao je senat hitno i dragomanu Božoviću, da će ga o svemu izvijestiti navedeni konzul, s kojim neka se dogovori, kako bi se što uspješnije dovršio posao, o kome je riječ. Tom prilikom je apelirao na njegovo rodoljublje, preporučujući se njegovoj brizi, razboritosti i šutljivosti i izlažući mu svu teškoću položaja republike te moleći ga, da sve pripravi tako, da kada oni poslanici onamo dođu, neka nađu već pogodno tlo za svoju misiju. Naravno da nijesu zaboravili spomenuti mu, da ih izvijesti, s kakvim je uspjehom izvršio taj povjereni mu posao.[60] Baš uoči odlaska one dvojice senatora u Carigrad dubrovačka vlada je ponovo pisala Kiriku moleći ga, da im pruži svoju pomoć u svemu onome, što može utjecati na sretan svršetak povjerenih im poslova, i ujedno je izrazila svoje čvrsto uvjerenje, da će on i u ovoj prilici nastojati udovoljiti njenoj vrućoj želji.[61] U uputama, koje je senat dao poslanicima Saraki i Kabogi, popravši sve to detaljnim obrazloženjima,* naredio im je, da otputuju dne 5. kolovoza u Carigrad. Čim pak onamo stignu, neka se odmah informiraju kod Kirika o uspjehu koraka, koje je on poduzeo kod Porte, te da onda ne gubeći vrijeme posjete velikog vezira, Reis-efendiju i čehaju bega i da im izruče svoja akreditivna pisma. Pošto izlože sve činjenice, neka ih zamole, da u ime Porte preporuče njihovu stvar na bečkom dvoru. Nadalje neka povrh toga uporno traže, da Porta izda ferman, koji će snažno djelovati na bosanskog pašu, da podigne vojsku za pomoć republici, a drugi ferman neka dopusti, da carske čete mogu slobodno prijeći preko turskog zemljišta do dubrovačke granice. Ujedno im je preporučeno, da suraduju s dragomanom Božovićem, koji je već upućen u stvar, i da nastoje, da se ili smanji danak republici ili pak odgodi njegovo davanje. Uz to im je senat doznačio novac za izdržavanje i hranu, te im je dopustio, da mogu držati dva vojnika, dva janjičara i kapelana. Naravno da im je uručio i posebne upute, kome sve imaju dati različne poklone u novcu i robi. Isto tako nije zaboravio ni da im izruči i jednu običnu šifru i drugu malo zakučastiju, kojima se mogu dopisivati i s onim senatorima određenim za Beč.[62]

Međutim su i poslanici Orsat Luigi Savin Ranjina i Bernardo Blaž Kabo̧ga, kojima je bilo naloženo da idu u austrijsku prijestolnicu, dobili također opširne upute i preporuke. U prvom su redu oni imali predati caru Franji II. pismo senata, koji je u njemu istaknuo svoj očajni

[60] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Mihajlu Božoviću, 25. VII. 1799. (br. 25).

[61] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 1. VIII. 1799. (br. 26).

* Mangourit piše, da su se oni imali žaliti u Carigradu, što je car pobunio dubrovačke podanike i što hoće da uputi onamo svoje čete pod izgovorom gušenja bune. Ali mu je zapravo namjera, da se dočepa njihove zemlje. Nadalje kaže, da je ta spletka izazvala zbrku i objašnjenja na oba dvora u Beču i Carigradu, pa se je zbog toga i sam dubrovački senat bio izložio pogibli. No novcem je ipak konačno zataškana ova afera, koja je nastala uslijed indiskrecije (M. B. Mangourit, o. c. II, 16, 17).

[62] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Upute senata Nikoli Dominiku Nataliju Saraki i Ivanu Blažu Kabogi, 2. VIII. 1799. (br. 27).

položaj i izrazio, da se jedino njemu može obratiti s najvećim povjerenjem za brzu i djelotvornu pomoć. Stoga ga moli, da u svemu vjeruje i da u ime republike sasluša te izaslanike, koji će ga zaklinjati, da pruži svoju moćnu zaštitu, preporučujući se i dalje njegovoj carskoj milosti.[63] Sa sličnim je sadržajem i preporukom uputila vlada pismo i Thugutu,[64] kao i carskom vrhovnom kancelaru,[65] moleći ih svakoga napose, da njene poslanike prime i da poklone punu vjeru onome što će im oni izložiti. Također nije senat zaboravio, da ih ponovno preporuči i d'Ayali, koji će ih pomagati u svemu, što bi moglo utjecati na dobar svršetak njihove misije.[66] Da bi pak ti senatori što brže i sigurnije stigli u Beč, pisao je radi toga senat i na Rijeku Karlu Barčiću, s kojim je stajao u stalnom kontaktu, preporučujući mu obojicu.[67] Naravno da je sada dubrovačka vlada i Ranjini i Bernardu Kabogi, koji su imali krenuti preko Rijeke za Beč dne 30. srpnja,* dala detaljne upute i preporuke, slične onima, koje je izručila već spomenutoj dvojici senatora poslanih u Carigrad. Ona je također Ranjinu i Kabogu upoznala sa svojim teškim i škakljivim položajem, radi čega ih upućuje na carski dvor, uzdajući se u njihovu vještinu i revnost. Čim pak stignu u Beč, imali su se odmah staviti u vezu s d'Ayalom, koji će ih izvjestiti o poduzetim koracima na dvoru. Zatim će odmah zatražiti uobičajene audijencije kod cara, Thuguta i vrhovnog kancelara, kojima će predati svoja kredencijalna pisma. Kada pak to učine, onda će se s Thugutom pozabaviti poslovima, koji su im povjereni. Ujedno ih je senat napose upozorio, da mu najviše zadaje brige Bradyjevo pismo od 17. VII., po kome bi trebao car biti sudac u zahtjevima, koje su Konavljani naveli protiv dubrovačke vlade, kao i iskaz Ivana Petrovog Zaputa, Konavljanina, što im sve daju u prijepisu. Kako je senat prepostavljao, da je Brady sve to izvršio na svoju ruku i bez prethodnog dogovora s carskim dvorom, to su oba izaslanika morala kod Thuguta nastojati, da se car sasma povuče od upletanja u tu stvar i republici potpuno prepusti slobodu da privede buntovnike dužnoj poslušnosti, napominjući, da bi svako miješanje strane sile u sličnim poslovima bilo otvorena povreda republičinog suvereniteta, koju su uvijek svi vladari priznavali slobodnom i nezavisnom. Ako pak vide poslanici, da je ministar Thugut raspoložen, da ih u tome pomogne, onda neka ga zamole, da izda nalog Bradyju, neka objasni Konavljanima, kako im je car uskratio sasma svoju zaštitu i da im ne dozvoljava da saobraćaju s njegovim zemljama sve dotle, dok se ne povrate na svoju dužnost. Ali neka i car naredi vojnim zapovjednicima, da priteknu u pomoć vladi s četama, i radi Konavljana

[63] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799. f.134 — Pismo senata caru Franji II., 28. VII. 1799. (br. 109/1).

[64] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Thugutu, 28. VII. 1799 (br. 109/2).

[65] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata carskom vrhovnom kancelaru u Beču, 28. VII. 1799. (br. 109/3).

[66] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 29. VII. 1799. (br. 110/1).

[67] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Karlu Barčiću na Rijeku, 29. VII. 1799. (br. 110/3).

* ne 2. VIII. kako to piše Pisani (P. Pisani, o. c., 131).

neka zapovijedi Bradyju da pošalje na senatov zahtjev vojsku u onom broju, koji je i tražio. U slučaju, da se dogodi drugačije, neka poslanici odmah izvijeste svoju vladu o svemu, i tada ujedno u međuvremenu prestaje njihovo poslanstvo. Svakako, vidjelo se je, da je senat vrlo mnogo nade polagao u uspjeh tog poslanstva, jer je obojici senatora doznačio dosta novaca za put i svu opskrbu, kredit kod poznate bečke bankarske kuće Schuller i preporučena pisma za d'Ayalu i Barčića, a nije zaboravio ni da im preda šifru, kojom će se moći dopisivati.[68] Međutim još i prije nego što su i mislili krenuti ti senatori za Beč, d'Ayali je uspjelo na dvoru isposlovati, da je car na molbu dubrovačke republike odredio cijeli jedan bataljon carskih četa* kao pomoć, o čemu ju je posebno izvijestio ne samo Thugut, već i d'Ayala i čak Rukavina.[69] Kako se je sada senat zbog te brze odluke našao u neprilici, on je u vrlo uvijenoj formi zahvalnosti odgovorio prvo Rukavini, da je zbog novo nastalih incidenata, koji su se dogodili iza republičinog traženja četa, prisiljen da ponovo uputi molbu carskom prijestolju i da hitno pošalje onamo dvojicu svojih senatora; no dok ne dobije njihov dalji odgovor, ne može se sve dotle koristiti izručenom vojskom, pridržavajući si ipak pravo, da u svoje vrijeme udesi kretanja vojnika, koja će uskladiti prema prilikama.[70]

Isto tako se je požurio odmah senat i jedva je dočekao da piše o ovoj carevoj odluci Bradyju, koji je učestvovao od samog početka u neugodnoj i neriješenoj konavoskoj aferi, izjavivši svoje duboko uvjerenje, da će mu i on u vezi s time pomoći.[71] Naravno da se je dubrovačka vlada napose zahvalila i Thugutu, koji ju je pismeno obavijestio, kako smo vidjeli, o carevoj odredbi o slanju četa. No budući da su izbili novi incidenti, ispričavala se je ministru, da je uputila i nove molbe kao i dvojicu senatora caru, što je njemu sigurno već preko d'Ayale poznato. Izjavivši da je time odgodila i svaku dalju odluku u tome predmetu, dok ne dobije novi odgovor, o kome će sve dalje ovisiti, završila je svoje pismo Thugutu.[72] Posebno pak svoje priznanje odala je vlada d'Ayali, čijim je zauzimanjem car donio onakvu odredbu, ne zaboravivši mu napomenuti što je odgovorila Rukavini i Thugutu.[73] O svemu tome uputila je u Beč i pismo Ranjini i Kabogi, koje je izvi-

[68] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Upute senata Ranjini i Bernardu Blažu Kabogi, 29. VII. 1799. (br. 110/2).

* Mangourit kaže, da je bila sreća za dubrovačku republiku, što uslijed neočekivanih uspjeha generala Massene u Švicarskoj, nije na nikakvi način caru bilo omogućeno da rascjepka i onako svoje male vojne snage (M. B. Mangourit, o. c. II, 16).

[69] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Thugutu, 6. VIII. 1799. (br. 113/1), d'Ayali, 6. VIII. 1799. (br. 113/2) i Rukavini, 4. VIII. 1799. (br. 111).

[70] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Rukavini, 4. VIII. 1799. (br. 111).

[71] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 5. VIII. 1799. (br. 112).

[72] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Thugutu, 6. VIII. 1799. (br. 113/1).

[73] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata d'Ayali, 6. VIII. 1799. (br. 113/2).

jestila, što je otpisala pojedincima o tome, pa im je poslala i prijepis pisma, koji je dobila od svoga kancelara u Konavlima, gdje je još uvijek bio težak i ozbiljan položaj. Ujedno im je preporučila, da posjete u ime republike i ondašnjeg turskog ambasadora, izražavajući nadu, da će tom prilikom paziti, da ne poremete ni uspjeh svoga poslanstva, a ni dobar sklad i dužno štovanje, koje Dubrovnik duguje Porti i njenim predstavnicima. Na kraju je vlada senatorima javila, da je poslala i onoj dvojici svojih izaslanika u Carigradu njihovu šifru, kojom se mogu s onima u slučaju „potrebe dopisivati.[74]

Samo po sebi je razumljivo bilo, da je senat istovremeno obavijestio i one svoje poslanike u Carigradu o odluci bečkog dvora o slanju jednog bataljona u pomoć republici, nalažući im, da to saopće Porti. Tom prilikom neka izjave da će se ovim carevim četama republika poslužiti samo u slučaju krajnje potrebe i ne će bez znanja Porte pustiti ih na svoj teritorij.[75] Istovremeno je također sada senat na najljubazniji i najdiplomatskiji način odbio i ponuđenu pomoć crnogorskog vladike Petra I. Petrovića protiv Konavljana.[76]

Baš nekako oko toga vremena stigli su u Konavle neki Luka Carević i Meštrović, koji su se isprva zaustavili u župi Pločice, a zatim su prešli u franjevački samostan, gdje su konačili jedno dva dana. Za vrijeme svoga boravka oni su šuškali s tim već i onako pobunjenim seljacima služeći se obojica punom sudskom vlašću u mjestu i raspalažući ključima općinske palače, te upotrebljavajući više puta ime i ugled Bradyja. Razumljivo je dakle bilo, da je senat, kada je sve to doznao odmah pisao generalu Bradyju moleći ga, da zasluženo kazni krivce i tako spriječi ostale, koji zlonamjerno raspaljuju drskost i onako već neposlušnih podanika u tom kraju.[77] Radi Carevića i Meštrovića pisao je senat

[74] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Bernardu Kabogi u Beč, 6. VIII. 1799. (br. 113/3).

[75] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Upute senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi, 6. VIII. 1799. (br. 29).

[76] Mi to pismo, sastavljeno na hrvatskom jeziku, donosimo u cijelosti: »Al Metropolita di Monte Negro. Primilismo szjegneni list Vascega Prisvjetloga i Pripoctovanoga Gospostva od 18 proscjastoga mjeseza scerpgna po komusmo posnalli stanovitu Vascju glubav i ugludnost prema nammi. I sasve da mi nijesmo u ijedno vrjeme o tome ni sumgnilli; sa sviem tiem bjnam veoma millo svegh vechma o priateglstvu jednoga tako mudra vrjedna susjedda mochise temeglitije uvjerovatti. A sctonam kascete Vasce dvoumegne i kakvu vuhovitu i himbenu motregnu, po komuscje radillo nasc davgni sklad poharatti, slobodnovam moscemo potvarditti, i samiritvas, da tako ruscno i Vascoj cjasti protivno obadjegne nebjenam ikkad, ni od itkoga doglasceno. Najposlje mivam sarcjano sahvaglivamo na pomochi, kojunam prikacjujete; kojom sa sve danam jur nije trjebi sluscittise, jer nabangliva svevoglja smamgneniech nascieh podloscnikaa, svakise dan vechma samo po sebbi tasci, niscta ne magne mivam nascju duscnos radi tako dvorna djella dobrovoglno svjedoscimo, scjudechi prigarlitti svaku prigodu sa mochvam na koigod nacin nascju harnos occitovati, i Vascemuse priateglstvu veoma priporucivamo.« (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata crnogorskom vladici, 6. VIII. 1799. (br. 30). Vrlo mali i neznatni izvadak toga pisma donosi Jireček (K. Jireček, o. c., Rozpravy ....., 74) i L. Vojnović (L. Vojnović, o. c. I, 33).

[77] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 14. VIII. 1799. (br. 115).

također još tri puta Bradyju podnoseći mu protiv njih nove dokaze, sakupljene na procesu, u vezi s tom bunom, i tražeći, da ih egzemplarno kazni.[78] I zbilja nakon nekoliko dana general Brady se je odazvao pozivu senata i poslao mu je u prijepisu tekst presude protiv one dvojice. Sada je dubrovačka vlada uputila detaljno i u cijelo to novonastalo stanje u Konavlima i svoje poslanike u Beču (ali ne i napose d'Ayalu, jer je smatrala da, dok su oni ondje, to nije potrebno), preporučujući im da na carskom dvoru izlože na osnovu tih podataka ponašanje Bradyja prema dubrovačkoj republici. Ujedno im je naložila neka isposluju kod Thuguta, da im umjesto četa iz Dalmacije dade 500 njemačkih vojnika iz Boke Kotorske. Ako pak dvor na to ne će pristati ili ne može da dade, neka oni onda nastoje, da se potvrdi prva odredba i izruči 500 ljudi iz Dalmacije ili svih 1000. U slučaju, da bi zbog odobrenja onih 500 vojnika iz Boke Kotorske nastala teškoća, da ostane zemlja nezaštićena, neka oni iznesu, da ova smetnja ipak ne će nastati, budući da je Hercegnovi udaljen samo nekoliko sati od Konavala. Nadalje im je ponovo preporučeno, da također uporno traže, da se konavoski predjel rastavi od Boke Kotorske,[79] gdje se je Brady pričinjao gluh na sva naprijed navedena traženja Dubrovčana. Ustanici pak istovremeno su javno govorili, da će se, ako Austrijanci ovamo dođu, ujediniti s njima.[80] Zbog toga se ne treba čuditi, što je spomenuti G. Arneri* s Korčule pisao namjesništvu u Zadru, a ovo je taj izvještaj dostavilo odmah u Beč, kako je sveopća želja naroda u Konavlima, da se preda caru i da su čak tamošnji stanovnici na svojoj nedavnoj skupštini zaključili da traže 1000 austrijskih vojnika, za koje spremaju konačišta.[81] Sada je bilo razumljivo i to, što se je javno tvrdilo čak i u Italiji, da su carski izaslanici bunili Konavljane u čisto demagoške svrhe.[82]

Kada je dubrovačka vlada konačno uvidjela, da joj ne će pomoći ni Brady ni Rukavina, pojača još više svoju diplomatsku akciju, da na svaki način uspije u svojim traženjima barem u Carigradu. Zato je i Kiriko dobio sada nalog, da obavijesti Reis-Efendiju, da je namjera Austrije da zavlada turskim teritorijem.[83] Dubrovački pak poslanici u Carigradu otvoreno su se žalili i Porti i pruskom poslaniku Knobelsdorfu na nečiste namjere bečkog kabineta.[84] Međutim su u Beču Ranjina i Bernardo Kaboga bili konačno primljeni dne 9. IX. u audijenciju kod cara, kome su predali svoja akreditivna pisma. Tom prilikom su izrazili nadu, da će on u tim kritičnim vremenima uzeti republiku u svoju zaštitu i pružiti joj pomoć. Ujedno su donijeli i jedan memoar,

[78] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 19., 24. i 27. VIII. 1799. (br. 116, 117, 119).

[79] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Kabogi u Beč, 8. IX. 1799. (br. 132).

[80] *P. Pisani*, o. c., 130, 131.

* a ne hvarska općina, kako to kaže Pisani (P. Pisani, o. c., 131).

[81] Državni arhiv u Zadru — Spisi I. austrijske vladavine (1797.—1806.) — 1799 — f. III., br. 5406. — 17. IX. 1799.

[82] *M. B. Mangourit*, o. c. II, 15.

[83] *P. Pisani*, o. c., 131.

[84] *L. Vojnović* o. c. I., 34.

u kome je Brady prikazan ne samo kao sukrivac Turaka i šizmatika, već i kao zaštitnik buntovnika. Ali bečkom dvoru nije bio potreban taj memoar, jer je dobio mjesec dana prije točan uvid u cijelu stvar preko savjetnika dalmatinskog namjesništva u Zadru Rinne. Naime, taj isti Rinna je na početku rujna poslao u Beč opširnu molbu stanovnika Konavala i Vitaljine, koju su oni uputili njemu, da je on onda preda svome vladaru. U toj su molbi iznijeli vrlo detaljno, iskreno i uvjerljivo sve ono, što su morali trpjeti od svojih bezdušnih gospodara, navodeći, da je sada njihova strpljivost pri kraju te da više ne će miroljubiva zastupstva, budući da su njihovi poslanici bili zlostavljani i zatvarani, kada su nosili njihove molbe tiranima. Isticali su da to nije dakle buntovnički duh, koji ih podiže na otpor, već barbarstvo njihovih gospodara, koji su ih natjerali u krajnost. Stoga dakle svi potpisani glavari Vitaljine i Konavala utječu se vrlo smjerno caru, da ih oslobodi od nepodnošljiva jarma, pod kojim stenju, i neka ih primi za svoje podanike. Traže, da im dopusti živjeti pod njegovom očinskom vlašću, da bi izmakli tiraniji svojih barbarskih gospodara. Na kraju mole Rinnu, neka bude tumač njihovih gorućih želja, neka opiše njihove nevolje, neka kaže svome gospodaru, da mole Boga, da usliši njihove molbe i da ih učini carskim podanicima. Oni će ići, ako se to ne dogodi, da napuče sasma opustjele krajeve i dat će se radije istrijebiti, nego da ostanu više pod ovim mrškim i kletim jarmom. Iako je Rinna taj vapaj,[85] za koji se je, kao i za ostale konavoske proglase i memorandume u cijeloj Italiji, a napose u Ankoni, prosuo glas, da su ih sastavljali austrijski generali i činovnici,[86] popratio toplim riječima navodeći, da su te žalbe osnovane i stvarne više nego li se može i zamisliti, car ipak nije uslišao njihove molbe. Dapače je još prije dolaska dubrovačkih poslanika u Beč uputio potrebne naloge Bradyju, kako će umiriti buntovnike, a da time ne razjedini bojne snage.[87]

Međutim je u Carigradu sasma neočekivano nastala jedna diplomatska afera, koja je izazvala negodovanje vlade u Beču na Dubrovčane. Naime, Kiriko je u ime republike izjavio kod Porte, da Austrija namjerava okupirati dubrovačku republiku.[88] Iako je sada austrijski internuncij uvjeravao usmeno Portu o najboljim namjerama svoje vlade s obzirom na sadašnje kritično stanje dubrovačke republike, ona je ipak izričito zatražila, da on to dade napismeno i da kao tumač pravih nakana bečkog dvora o dubrovačkoj državi zajamči i osigura Porti, da njegov dvor hoće, da ta država ostane pod zaštitom sultana u istom prijašnjem položaju, granicama, slobodi, povlasticama i obliku vladavine, u kome je bila prije nego što je isti dvor zaposjeo Dalmaciju. Međutim nije se Porta zadovoljila samo tim energičnim mjerama i koracima kod ministara savezničkih sila, već je to isto učinila i kod ruskog poslanika Tamare, koji se je na njenu molbu izjavio spremnim,

[85] *P. Pisani*, o. c., 131, 132.
[86] *L. Vojnović*, o. c., I, 34.
[87] *P. Pisani*, o. c., 131, 132.
[88] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi u Carigradu, 23. X. 1799. (br. 37).

da se na svom dvoru zauzme svim silama za dubrovačku republiku. Interesantno je, da je taj isti ruski poslanik izazvao jednu novu aferu. Naime, kada je razgovarao s Kirikom o buni Konavljana, on ju je upisao u grijeh Francuzima i ustao je vrlo bijesno protiv boravka francuskog konzula u Dubrovniku. Na to mu je odgovorio Kiriko, da bi svako odstranjenje istoga bilo ne samo opasno već i svakako pogubno za nezavisnost i plovidbu republike, jer bi to moglo izazvati samo po sebi s Francuskom rat, koji bi jednim potezom pera uništio cjelokupno dubrovačko brodarstvo. S obzirom pak na Portu bio bi uklonjen vrlo važan član sporazuma, u kome je sadržana dubrovačka sloboda i nezavisnost, jer je po naročitoj povlastici dopušteno zadržavanje samome neprijatelju Porte u Dubrovniku. Ako bi pak ta povlastica propala, postali bi Dubrovčani izričiti podanici i robovi Porte. Nakon toga razgovora s Kirikom bio je ruski poslanik posve zadovoljan i uvjeravao ga je, da ne će o tom ništa pisati svome dvoru, iako je već bio odlučio pisati, neka dvor naredi ruskom generalu, koji se je nalazio pri blokadi Ankone,* da dođe u Dubrovnik te ukloni onog francuskog konzula. Kiriko je odmah o tom javio svojoj vladi, izjavivši uvjerenje, da je sve to spletka austrijskog carskog internuncija, te što mu nije pošlo ovim putem za rukom, mogao bi to pokušati onim preko svoga austrijskog dvora. Iako je senat bio siguran, da je ta afera posve svršena, ipak je za svaki slučaj obavijestio o njoj detaljno svoje poslanike u Beču i ovlastio ih, da sve to ondje iznesu, ako se o tome povede razgovor. Isto tako im je naredio, da u to upute i d'Ayalu, kako bi on, nakon njihova odlaska, mogao znati postupiti, ako nastane potreba.[89]

Međutim se je austrijski internuncij naročito razljutio na Kirika smatrajući, da je on izazvao tako neobično ponašanje Porte s obzirom na republiku prema austrijskom i ruskom poslaniku, te je o tom naravno i obavijestio svoju vladu.[90] Stoga je dubrovački senat vrlo pametno postupio, što je o tom incidentu odmah pisao svojim izaslanicima u austrijskoj prijestolnici. Ali još nije se ni ta afera slegla u Carigradu, kada je Kiriko učinio još jednu nespretnost, što je razglasio po gradu, da je Brady zauzeo Dubrovnik. Naravno da je austrijskom internunciju vrlo malo trebalo da s triumfom dokaže, kako ta vijest nema baš nikakove podloge.[91] No ipak se je ubrzo isti internuncij sasma umirio, kada mu je Kiriko, koji je sada u tom opazio podvalu ruskog poslanika, objasnio iskrenost svoga ponašanja i republike u izlaganju kod Porte položaja dubrovačke države u cilju, da zatraži pomoć, a nikako da se tuži na carski dvor i njegove generale.[92] Ali unatoč tomu, što je Kiriko, koji je sam izazvao ovu nezgodnu aferu u vezi s bunom u Konavlima,

* gl. o tom opširno savremeni opis M. B. Mangourita, o. c. I/II.

[89] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Bernardu Kabogi u Beč, 16. X. 1799. (br. 175).

[90] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi u Carigrad, 23. X. 1799. (br. 37).

[91] *P. Pisani*, o. c., 132.

[92] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Bernardu Kabogi u Beč, 16. X. 1799. (br. 175).

tobože umirio austrijskog internuncija, u Beču su ona dva senatora imala radi te stvari dosta okapanja. Naime, oni su bili uputili Thugutu notu, u kojoj su doduše osudili neke izjave Kirika Reis-Efendiji, ali su se žalili na Rukavinu, što je otvoreno pozivao Konavljane, da pređu u austrijsko podanstvo i što je imao toliko drskosti, da naredi pomorskoj vladi u Trstu neka dubrovačke brodove upiše u spisak austrijskih brodova, i štoviše, raznosio je razne glasine, da su Dubrovčani na bedemima svoga grada razvili carski barjak.[93]

Kada ih je Thugut primio u audijenciju (2. X.), on im je odmah rekao, da mu je njegov vladar naložio, da im dade na znanje, kako se je on silno razljutio na dubrovački senat, čim je doznao, da se je republika žalila u Turaka, da je on htio zauzeti dubrovačku državu baš u ono vrijeme, kada se je umilostio da dade svoje čete na zahtjev istoga senata, da pokore konavoske buntovnike. Zatim je ministar Thugut dometnuo: zar bi se car možda ustručavao pred Turcima ili bi mu pak Turci možda mogli zapriječiti da zauzme dubrovačku državu, ako bi on to htio. Ujedno je predbacio isti ministar senatu, kako može biti tako nezahvalan caru, koji se je udostojao da ga brani te hoće, da dubrovačka republika bude slobodna i nezavisna, i koji je dao senatu čete, da pokori Konavljane i da se iskorijeni buna u toj državi. Isto tako je ustvrdio, kako je kleveta, da je car htio osvojiti dubrovačku državu, te je završio koreći ih, kako je senat mogao sumnjati i tu svoju sumnju izraziti Turcima, kada je baš sam od sebe tražio čete, a onda car je zbog svoje beskrajne milosti, pristao da ih dade. Zatim je taj ministar zatražio od njih pismeni dopis, u kome će izjaviti, da car nije nikada htio zauzeti dubrovačku republiku, da je dao čete, samo na zahtjev senata i iz svoje čiste milosti. Sada su ti senatori umjesto traženog dopisa predali ministru promemoriju. Premda su Ranjina i Bernardo Kaboga uvjeravali senat, da se je Thugut potpuno umirio, kada su mu iznijeli razloge,[94] ipak je u Dubrovniku nastalo zaprepaštenje.[95] Naime, sada je senat razmotrio cijelu situaciju i uvjerivši se, da sve to, što se je do sada poduzelo, ne će biti dovoljno, da se spriječe dalje posljedice, koje bi mogle nastati iz jedne tako ozbiljne neprilike, našao se je prisiljen da uputi Thugutu novo pismo.[96] U tom i suviše opširnom listu, senat se je vrlo detaljno opravdao radi Kirikove izjave izrazujući svoju odanost caru, a uz to, što je iskrenije mogao, i same događaje i svoje odluke, svaljujući u mnogo čemu krivnju na Bradyja, koji je bio za Konavljane. Nadalje je odlučno tvrdio isti senat, da Kiriko kod Reis-Efendije nije iznosio nikakve tužbe na toga generala. Zatim je opisao, zašto je uputio svoje poslanike u Beč, i što se je dalje postiglo, a onda je iznio, kako se je u vezi carevih odredaba sporazumio s Rukavinom

[93] *L. Vojnović*, o. c., I, 34, 35.

[94] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi u Carigrad, 23. X. 1799. (br. 37).

[95] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Bernardu Kabogi, 22. X. 1799. (br. 177).

[96] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1789.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi u Carigrad, 23. X. 1799. (br. 37).

o slanju njemačkih četa u Konavle. Samo je ipak istakao Thugutu, da sada te vojničke mjere ipak ne će imati nikakav uspjeh, jer je buntovnicima otvoren put i zaštita u Boki Kotorskoj. Stoga ga moli senat, da naredi Bradyju, neka prekine svaki doticaj sa pomenutim buntovnicima i neka im isti general zabrani pristup u svoju pokrajinu.[97] Ovo su pismo* trebali uručiti Thugutu Ranjina i Kaboga, s čijom ondje misijom nije njihova vlada bila nikako zadovoljna, naredivši im, da tom prilikom nastoje da ministra sasma uvjere o istini, koju mu se u tom listu iznosi, iz čega će se moći opravdati i republičino ponašanje prema carskom dvoru. Sve ovo nalaže im vlada, neka obave pod obavezom i prijetnjom javne srdžbe žurno i točno, da ne dođe do kakvog novog razjašnjenja ili odgode.[98] Nadalje im je preporučila, da bilo s kime u razgovoru i ako se od njih bude tražilo razjašnjenje, kažu da se republika ne može osloboditi ovisnosti i obzira prema Porti, koju je obavijestila iskreno o svemu onome, što se je dogodilo u Konavlima kao i o koracima koje je u toj prilici poduzeo general Brady, na koje se ona nije nikako žalila, nego ih je jednostavno izložila na onaj način, kako su se dogodili, te da ona nije nikako kriva, ako je turski ministar dao tomu neku važnost bez ikakva njena znanja.[99] Kako Ranjina i Bernardo Blaž Kaboga nijesu više trebali ondje ostati radi izmjene četa, budući da je senat već sve pripremio, što je potrebno, da se dovede vojsku iz Dalmacije prema načinu, koji je dopustio dvor, naređeno im je, neka se, čim izvrše sve predhodne dužne oproštajne audijencije, vrate kući,* a d'Ayali neka povjere i preporuče dalju brigu oko svih javnih poslova.[100]

Tako su završili svoju misiju u Beču ta dva senatora, koji se baš nijesu iskazali kao neki vrsni diplomati, već su šta više mnogo toga pokvarili, pa je onda sam senat morao ispravljati njihovu nespretnost na način koji ga je dosta ponižavao.

O cijeloj toj bečkoj misiji pisala je dubrovačka vlada sasma kratko i Kiriku, koga nije zbog već navedene afere ni jednom riječju prekorila,[101] jer je i sama u tome snosila veći dio krivnje. Ali zato se je

[97] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Thugutu, 22. X. 1799. (br. 176).

* Isto je pismo poslano u prijepisu i dubrovačkim poslanicima u Beč (Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi, 22. X. 1799. (br. 177) i u Carigrad (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu B. Kabogi, 23. X. 1799. (br. 37).

[98] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi, 22. X. 1799. (br. 177).

[99] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi, 16. X. 1799. (br. 175).

* Međutim oni su ipak ostali i do veljače 1800. godine, pa im je senat radi toga pisao da će republika snositi sve njihove troškove koje su učinili do 1. XI. 1799., a iza toga će ih oni sami morati platiti (Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi u Beč, 4. II. 1800. (br. 16).

[100] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi, 22. X. 1799. (br. 177).

[101] Ibid. — Lettere o commissioni di Ponente ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Kiriku, 23. X. 1799. (br. 38).

istovremeno kud i kamo opširnije javila svojim poslanicima u Carigradu iznijevši im cijeli svoj spor s Thugutom. Ujedno je zadužila obojicu senatora, da kod turskog ministra pribave izjavu, u kojoj će se posvjedočiti, da su Dubrovčani izvijestili Portu samo o činjenicama, koje su se dogodile između njih i austrijskih generala, te da se u isto vrijeme nijesu žalili ili pak sumnjičili bečki dvor ili njegove predstavnike, već su dapače uvijek hvalili dobrotu i zaštitu austrijske kuće prema njima. Nadalje neka nastoje, da taj ministar u istoj izjavi također iskaže, da su sumnje Porte s obzirom na zauzeće dubrovačke države bile prouzročene jedino pismom generala Bradyja, koje je uputio jednom turskom predstavniku vlasti. Ujedno ih je naročito upozorila, da ne slušaju savjet onih njenih poslanika u Beču, već samo njene preporuke. Isto tako ih je podsjetila, neka, ako mogu, donesu ferman od Porte da se dopušta uvođenje turske vojske na dubrovački teritorij, određen za bosanskog pašu,[102] kojemu su još prije, po izjavi turskog ministra Kiriku, izdane dva puta najhitnije naredbe, neka dade čete, koje će priskočiti u pomoć na svaki zahtjev republike, kako bi se prisilili na dužnost buntovni Konavljani.[103] Budući da je dubrovačka vlada, kako smo vidjeli, već odredila sve, što je bilo potrebno, da se odmah dovedu i njemačke čete iz Dalmacije, te bojeći se, da bi ovaj ferman o slanju vojske mogao stići odviše kasno za poslanicima, naložila im je neka zatraže naprosto od Porte, da hitno napiše i pošalje pismo bosanskom paši s potrebnim uputama o raspolaganju određenom vojskom. Konačno im je još naredila, da se čim to sve izvrše i učine oproštajne audijencije, vrate kući ili kopnom ili morem.[104] Time je njihova misija bila dovršena, premda su se i oni, kao i već spomenuti Ranjina i B. Kaboga, zadržali u turskoj prijestolnici više vremena, nego što im je senat bio dopustio.[105]

4.

Sada je senat morao da sam stupi u direktnu vezu s Bradyjem i Rukavinom. U prvom redu udovoljio je odmah traženju bokokotorskog guvernera, i dao mu zajam od 10.000 forinti. Ali ga je zato odmah zamolio, da Konavljanima odsada zabrani pristup i otkaže zaštitu u Boki Kotorskoj, kao i da prekine svaku vezu s njima. Zatim je uputio senatora Petra Jerolima Natalija do generala Rukavine, da se s njime

[102] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi, 23. X. 1799. (br. 37).

[103] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i B. Kabogi u Beč, 16. X. 1799. (br. 175).

[104] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi, 23. X. 1799. (br. 37).

[105] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Saraki i Ivanu Blažu Kabogi, 25. XII. 1799. (br. 47). — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Saraki i Ivanu B. Kabogi, 1. II. 1800. (br. 8).

dogovori o prijevozu četa u dubrovačku republiku, kao i radi svega, što se tiče vojničkih operacija protiv buntovnih Konavljana.[106] Kada se je povratio već spomenuti senator s pregovora u Zadru,[107] kamo su se po pričanju još u početku listopada bili kradom zaputili šestorica Konavljana,[108] izjavio je, da Rukavina unatoč svojoj najboljoj volji da pomogne Dubrovčanima, nije sada u mogućnosti da odašalje iz onih mjesta ikakav dio vojske, jer je po nalogu dvora uputio izvjestan broj vojnika za blokadu Ankone. Ali ipak, da se ispuni careva odredba, dao je Rukavina upute Bradyju, kako bi prema traženju senata poslao četiri čete pješadije ili 600 ljudi pukovnije Hohenlohe. Isti Rukavina je dao razumjeti Bradyju, da ne smije ne samo davati nikakvu pomoć buntovnicima, već ih ne treba ni trpjeti u svojoj pokrajini. Ako se pak tkogod ušulja onamo, ima ga uhvatiti i pod paskom poslati u dubrovačku republiku, i neka unaprijed objavi, da će se tako i drugima dogoditi. Kako je Rukavina o uputama danim Bradyju obavijestio i senat, to je isti odmah pisao u Kotor, izražujući svoju nadu generalu Bradyju, da su mu valjda već stigli napuci iz Zadra, te ga je ujedno zamolio, da u vezi s mudrim odredbama Rukavine objavi zabranu pristupa Konavljanima u svoju pokrajinu i neka spriječi svaki bijeg ili pak neka izvrši odmah hapšenje istih buntovnika, ako ikada do toga dođe.[109] I zbilja senat ovaj put nije morao dugo čekati, da mu Brady čak i s dva pisma vrlo povoljno odgovori. Stoga je raskuraženi senat zbog toga pisao istome generalu, neka izdvoji buntovne Konavljane iz svoje pokrajine preko objavljenog proglasa, koji će dovesti do željenog uspjeha. Međutim je Petar Jerolim Natali, koji je bio određen da otiđe Bradyju, da se s njime posavjetuje o načinu, kako će se uvesti carske čete u Konavle, čekao povoljno vrijeme.[110] Naravno da je i njemu senat dao svoje uobičajene, no zasada dosta kratke upute. U njima mu je preporučio, da se sa Bradyjem dogovori o uvođenju već navedenih četa u Konavle na način, kako se je Natali dogovorio s Rukavinom, a zadržat će se u Kotoru, sve dok mu ne dođu nove naredbe.[111] Istovremeno je pisao senat i Bradyju, obavještavajući ga o dolasku i misiji svoga izvanrednog poslanika, kao i moleći, da pokloni punu vjeru onome o čemu je opunomoćen da se s njime dogovori, i zaključi povjereni mu posao.[112] Kada je Natali već prispio u Kotor i započeo pregovore s Bradyjem, senat mu je poslao druge upute. U njima ga je točno obavijestio o

[106] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 25. X. 1799. (br. 179).

[107] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 19. XI. 1799. (br. 184).

[108] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Ranjini i Bernardu Kabogi, 4. X. 1799. (br. 160).

[109] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 19. X. 1799. (br. 184).

[110] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 3. XII. 1799. (br. 185).

[111] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Upute senata Petru Jerolimu Nataliju, 8. XII. 1799. (br. 188).

[112] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Bradyju, 8. XII. 1799. (br. 189).

stanju u Konavlima i svojim mjerama u toj stvari i naložio mu, da o tome izvijesti i Bradyja, koga ujedno neka zamoli, da ponovo objavi, da ne će nikoga od buntovnika primiti u svoju pokrajinu, i da obnovi svoj proglas, u kome kaže, da će svaki onaj, koji dođe u Boku Kotorsku, biti uhvaćen i izručen dubrovačkom knezu.[113] Već spomenuti Natali nije uludo tratio vrijeme u Kotoru, nego je na veliko zadovoljstvo senata vodio uspješne pregovore s Bradyjem, koji je sam sastavio ugovor u nekoliko točaka, kako da se izvrši ulazak austrijskih četa na dubrovački teritorij. Kada je senat proučio točku po točku ovog ugovora, on je o tom pisao Nataliju. Tako je učinio svoje zamjerke samome uvodu ugovora, u kome je navedeno, da je uzrok ulaska četa u Konavlje »da se uspostavi mir i stari poredak stvari«. Naime senat je, kao i Natali, smatrao, da je ovaj izraz vrlo opasan i bojao se, da bi to moglo imati vrlo žalosne posljedice, kada bi ostao u takvom smislu. Stoga je iznio svoje uvjerenje, da će i Brady pristati, da se iza toga izraza dade objašnjenje ovim riječima: »to jest vratiti buntovne podanike izravnom posluhu senata i posve ih podrediti suverenosti istoga«. Da bi pak Natali što lakše sklonio Bradyja, da pristane na tu izmjenu i dodatak, poslao mu je u prijepisu pismo od Thuguta (od 25. VII.) i Rukavine (od 31. VII.), iz kojih se je jasno vidjelo, da je namjera cara što se četa tiče izražena upravo onako, kako je senat iznio, te da se tu ne raspravlja ni o starom ni o novom poretku. Iako je senat bio uvjeren, da će Natali uspjeti da na osnovu tih pisama i razloga sklone generala Bradyja, ipak mu je dao upute, neka u slučaju, da taj ne pristane, ne sklopi ugovor i neka odmah izvjesti svoju vladu o stanju stvari, da mu se dadu nove direktive. Inače je senat bio potpuno odobrio i prvi, drugi i treći član istoga ugovora. A o četvrtom članu složio se je doduše, da se četama dade badava kruh i prismok, ali je prigovorio Nataliju, zašto je pristao, da im se također svaki dan dijeli badava i vino kao i meso, kada je Brady baš to dvoje izričito tražio za novac. Stoga mu je naredio, neka svoj odgovor o toj odluci ispravi, to jest, da će se meso doznačiti, ali samo za novac, dok će se vino badava dijeliti svakome vojniku, po kutao (cutlo)* na dan kako se je on već sporazumio. Senat je odobrio i peti član, ali je naložio Nataliju, da u svom odgovoru na isti član »senat će naći zdrava konačišta u praznim kućama vlasnika« doda i »seljaka«. Isto tako se sasma suglasio sa šestim i sedmim članom ugovora. Samo je poručio Nataliju, da senat nije u mogućnosti točno odrediti dan, kada će iz Boke Kotorske poći čete, jer sve to zavisi u prvom redu od odgovora Konavljana i o proglasu republike, koji će se objaviti dne 19. XII., a o kojemu su mu već pisali 16. XII. Nadalje mu je naredio, da kao i dosada uporno traži od Bradyja neka zabrani svaki doticaj Konavljana s Bokom Kotorskom,[114] čega se je taj general

[113] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Petru Jerolimu Nataliju u Kotor, 16. XII. 1799. (br. 190).

* cutlo — kutao, mjera (obično je načinjena od lima) za vino i drugo (oko 8 decilitara), koja se u Dubrovniku upotrebljavala od 16. stoljeća dalje (Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika sv. 23, Zagreb 1903, 837).

[114] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Nataliju u Kotor, 18. XII. 1799. (br. 192).

odsada najsavjesnije držao i to je bio jedan od razloga da su se »buntovnici« uskoro pokorili svojim vlastima.[115]

Budući da je Natali od senata tražio, da mu dozvoli povratak kući, on mu ga nije odobrio navodeći, da iz svega toga i sam vidi kako je u Kotoru prijeko potreban.[116] I tako je ondje Natali još neko vrijeme morao ostati, javljajući se redovito senatu, koji mu je stalno izražavao svoje zadovoljstvo radi njegova uspjeha u misiji kod Bradyja. Ujedno ga je vlada izvijestila o daljem toku stanja u Konavlima moleći ga, da generalu Bradyju saopći imena glavnih krivaca, da ih on uhapsi. Nadalje neka kaže istome generalu, kako dubrovačka vlada postupa u toj stvari s najvećom trijeznošću, te radi toga možda strane čete ne će više biti ni potrebne. Zatim je senat napose naglasio Nataliju, da sve do novih naređenja sa strane republike ima odgoditi potpisivanje toga ugovora, kao i da zbog sadašnjih prilika mora nažalost ostati i nadalje ondje sve do izvršenja sudske presude nad buntovnicima, o čemu će biti točno obaviješten.[117]

Uporedo s ovom misijom u Boki Kotorskoj senat je vodio pregovore i s bosanskim pašom u Travniku, kamo je uputio u zamašnom i povjerljivom poslu trgovca Antonija Corbettija. On je imao, po uputama dubrovačke vlade, da odmah zatraži audijenciju u paše i da mu preda senatovo pismo, sastavljeno na hrvatskom jeziku, a ne na turskom (prijepis tog pisma dobio je i Corbetti), te da ga ujedno i zamoli, neka ispriča odsutnost dubrovačkog dragomana. Zatim je istome Corbettiju, nakon što bude izrazio uobičajene osjećaje republike prema paši, naređeno da ga izvjesti, da je njegova vlada primila njegovo pismo i sultanov ferman, u kome je Porta privolila, da se na turskoj granici stave čete na raspolaganje dubrovačkoj vladi. Ujedno je zapovijeđeno Corbettiju, neka kaže istome paši, kako će se republičin poslanik uskoro s njime porazgovoriti, koliki broj četa treba uputiti na granicu i rasporediti ih, kao i o svemu, što se tiče njihova odašiljanja. Nadalje je Corbetti imao reći paši (a o čemu mu je potkraj ljeta već govorio dubrovački poslanik), da je dubrovačka vlada, budući da turske čete ne će biti dovoljne da zapriječe bježanje Konavljana u Boku Kotorsku, bila prisiljena da zamoli cara, da joj stavi na raspolaganje austrijske čete, na što je isti vladar pristao i ujedno odredio, da se ta vojska ima izdržavati na vlastiti trošak, senat se je pak odlučio, da je dovede u svoju zemlju morskim putem. Kako je sada ta vlada htjela doznati na čiji će se račun izdržavati turske čete, Corbetti je to trebao ispitati od paše, jer bi na osnovu toga odgovora mogla ona dati shodne upute svome poslaniku. Kao glavni razlog, zbog čega je trgovac Corbetti bio poslan u Bosnu, navela mu je njegova vlada, da treba na lukav i pažljiv način doznati od paše, da li ima kakve naredbe ili namjere, da se opre

[115] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata d'Ayali, 4. II. 1800. (br. 13/2).

[116] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Nataliju u Kotor, 18. XII. 1799. (br. 192).

[117] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Natalju u Kotor, 25. XII. 1799. (br. 195).

ulasku austrijskih četa u dubrovačku državu. Ujedno je senat upozorio Corbettija, neka vrlo pažljivo prati sve pašine kretnje, kada ga bude ovo pitao, te da onda podnese po svome povratku o tome vrlo točan izvještaj. Nadalje se je isti trgovac morao pobrinuti, da paša dade na pismo dubrovačke vlade pismeni odgovor, koji neka joj što brže može pošalje, preporučujući mu, da se uskoro vrati kući i drži u najvećoj tajnosti svoju misiju. Na kraju svih tih uputa izručuje Corbettiju uobičajene darove za pašu i ćehaju te odobrava unaprijed troškove, koje će on na svom putu imati.[118] U pismu paši, sastavljenom na hrvatskom jeziku, izvještava senat istoga o sultanovom fermanu o odašiljanju turskih četa na dubrovačku granicu u svrhu pokoravanja Konavljana pa mu preporučuje Corbettija, koji će mu predati poruku republike. Ujedno se daje do znanja paši, zašto je dubrovačka vlada zatražila od cara austrijsku vojsku i najavljuje se skori dolazak republičinog poslanika, koji će s njime ugovoriti sve što je potrebno da turska vojska dođe u Konavle.[119] Ali u slanju tog poslanika senat se ipak začudo nije tako jako žurio. Istom nekako oko sredine prosinca 1799. godine izabrao je za tu čast Antonija Karla Natalija, koji je imao u ime svoje vlade ne samo pozdraviti novoimenovanog bosanskog beglerbega Seid-Muhamedpašu,[120] već mu je trebao, a naravno i njegovim dostojanstvenicima, izručiti

[118] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1799., f. 109 — Upute senata Antoniju Corbettiju, 20. XI. 1799 (br. 41).

[119] Ovo pismo također donosimo u cijelosti i ono glasi: »Al Signor Passà di Bossina Traunik. Primilismo slauni i vissoki ferman od Cestitieh Vrata sadrusgena s' ziegneniem listom V. G. i P. G. po koiem liepo rassumiesmo milosti kojisunam bili udieglieni od recenieh Slavnieh Vrata po varha turske vojske, sa da doghie na nasc confin, kad budde od nas svata i u onoliki broj koniam ustribuje, sa pedepsati neposluscne, i odmetnute nasce podlosgnike od Konuali: na odgovor dake od recenieh Vascieh milosti, i od ziegnena priateglskoga lista, mi uputismo na vlasc na te strane nascega posctenoga, i usdana targouza Antuna Corbetti, koichie imat cias glubitvam skute, i pridatti ovu nasciu sa Vas od possobne stime, i jakovam sahualiti na premuri koju nam kazgete u nasciem sadascgniem potreban. Mi promiscgliajuchi mi da snagha, i pomoch od turske vojske na nascem confinu nebi bila sadovoglna sa oprijecitse da nasci odmetnuti podloscgnizi, videchise stisnuti s' jedne strane, ne usbudu biesgiati put Bocha od Cattorra, mismo bili ussilovani na mochiu sicuro pedepsati, ucinitti nasce molbe cesarru josc od passanoga lietta kako, i Vi snate sa dabinam on ucinio milost udieliti koi malahan broj od gnegovieh sodata sada s' strane od Novoga ugliesu u nasciu darzgiavu od Conauli po putu i tako recenni od morra slichi buddu ocrusgeni odasfuda, i recenni cesare pomilovonasje bes odmaha, davajuchinam sodate na gnegou harc, i sapouiedajuchi gnegovu generalu, danas budde pomochi u nasciem potrebam. A pò radi turske vojske, mi uputujemo ovo mallo dana put Bosne nascega elciu (= poslanik: V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik, Zagreb 1909, 299), koichie od nasce strane vesselitse V. P. i P. G. dosciastvu na vladagne od bossanske provincie, i koichie imat ciast s' Vammi ugovorit po visce bremena, broja, i ostalieh potreba, koje utisctu tursku vojsku sa dovestit na nasc confin. Mivas josctera molimo dabistenam prostilli, erbosmo ussilovani pisastvam ovu nasciu u jesik sarbski, biusci nasc tergiuman (= tumač: I. Esih, Turcizmi, Zagreb 1942, 119) nahodise isvan ovoga stata. Isgiudechivam dugh, i dobar sgivot, i sfe najvechie cestitosti sa smilostim primoguchiega zarstva i ostajemo za vasda Vasci« (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 42).

[120] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata bosanskom paši, 18. XII. 1799. (br. 49).

uobičajene darove.[121] Razumljivo je samo od sebe, da je senat i Natalija po svom starom običaju opskrbio pismima i uputama. Natali je trebao, čim stigne u Travnik, isposlovati audijenciju kod paše i izjaviti mu, da su se Konavljani ustrašili objavljenih fermana izdanih od Porte u korist republike pa su se pokorili. Stoga se senat nada, tako se je dalje upućivao poslanik da kaže, da će ih možda posve upokoriti vlastitim snagama bez upotrebe strane vojske, premda nije sasma sigurno. Ujedno neka Natali zamoli pašu, da izda svoju bujruntiju, po kojoj se imaju uhapsiti, ako se nađu na turskom teritoriju, petorica već imenovanih kolovođa Konavljana, a kada senat njih bude primjerno kaznio, neka izrazi, da se isti uzda, da će se i istom onda povratiti trajan mir u taj kraj.[122]

5.

I zbilja nade republike, da će uspjeti svojim snagama skršiti otpor Konavljana, bile su dosta povoljne. Glavna briga dubrovačke vlade bila je u prvom redu da se domogne one petorice kolovođa i da ih kao začetnike bune kazni. Stoga se je ipak odlučila, premda je imala na raspolaganju vojsku, da kazni buntovnike, da obznani svim kaznacima* Konavala preko cavtatskog kapetana, koji je zapravo vladao njihovim kaznačinama,** neka pitaju po svojim župnicima narod, da li se kaje zbog svoje krivice i da li moli za oproštenje. Po samoj izjavi senata, republika je, potaknuta milosrđem, bila pripravna dati potpuno oproštenje uz uvjet da Konavljani sami uhvate i dovedu onih pet glavnih krivaca. Ako su pak svih pet ili jedan od njih pobjegli, tada neka se Konavljani obavežu da će izvršiti sve ono, što im senat odredi za kuće i druga imanja kolovođa, inače će biti dovedene čete, da kazne cijeli ovaj kraj.[123]

Međutim ipak je dubrovačka vlada i sama oklijevala da pozove u taj predjel čete, dok ne objavi svoju naredbu Konavljanima u već navedenoj formi, o čijem će odgovoru ovisiti, kada će tu vojsku pozvati iz Boke Kotorske da dođe ovamo.[124] U to je kao prva posljedica obznanjenja upućenog kaznacima Konavlja bila ta, što su oni u nedjelju dne 21. XII. u Cavtatu pred tamošnjim kapetanom i tajnikom senata tamo poslanim donijeli odgovor, u kome se u ime svih kaznačina obvezuju, da će uhapsiti i izručiti u ruke pravde onih pet označenih krivaca,

[121] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Upute senata Antoniju Karlu Nataliju, 18. XII. 1799. (br. 49).

[122] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1798.—1799., f. 109 — Pismo senata Antoniju Karlu Nataliju, 25. XII. 1799. (br. 48).

* Glavar sela u Konavlju (V. Mažuranić, o. c., 499).

** selo pod upravom kaznaca u istom kraju (V. Mažuranić o. c., 499).

[123] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Jerolimu Natalju u Kotor, 16. XII. 1799. (br. 190).

[124] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Petru Jerolimu Natalju u Kotor, 18. XII. 1799. (br. 192).

ako im pođe za rukom naći ih, premda su znali da su isti pobjegli. Ujedno su se također obavezali, da će na prvi mig vlade uništiti kuće kolovođa i izvršiti sve ono što im se zapovijedi za imanja i porodice tih krivaca.[125] Međutim je dne 24. XII. dubrovačka vlada i objavila o navedenim buntovnicima ovaj novi proglas na hrvatskom jeziku,* sasma sličan onom prijašnjem obznanjenju: »Knes i viechnizi republike dubrovacke. U slusgiegnie sapoviedi Priusviscenoga Pregata cinivamse danas snatti, da biusci Vascie ceruauine(?) po putu od Vascieh paroca cinilistese snatti, recenomu Priusviscenomu Pregatu, da svicolizina sasviem pokajani od texkoga Vascega grieha od ribellioni, i od neposluha Vascemu Principu, podnisgeno i pokorno iscete i vapite u gniega milosarghie, receni Priuscvisceni Pregat, sasve daje voiska turska spravna od cetiri higliade gliudi, kako se usdarsgi u zarevu fermanu; i sces stotin Tudesciaka po kojije già otiscio gosp. Pero Natali sa ugliese i jedna i druga vojska u Conavli sa tescko pedepsati Vascie smionstvo, i Vasciu tescku krivinu sa porasit sfe Conavli, prem niscta nemagne ganivate na milosardie, i obechivavam prostit podpunno sviem inniem sfe reccene Vascie krivine, ako Vi dovedete i date u ruke od pravde ove pet gliudi to jes Nika Scvaga is Vodovaglie, Miha Ghiura Maguda is Baceva Dola, Zvieta Muja is Lovorna, Miha Coprivizu is Radovcichia, i Nika Rada Huzovicha is Sastoglia, i akobi te sfe pet gliudi alli kogod od gnih bio uteko, daste obligate sraslati, i posolit gnihove cuchie, i oslusgit sfe ono scto Priusvisceni Pregat zapovie, suproch gnima, i gnihoviem dobrima; i budduchi to jedini, i sam nacin sa mochi imat milosarghie, koga vapite, i prosctegne ostalomu puku od Conavli cinivamse snatti po sapoviedi istoga Priusviscenoga Pregata, davamse davaju cetiri dni vremena za doniet stanovit odgovor, na ove sapoviedi, koje ako neusbudu podpunno oslugene, triebachie bitti dasse sfe isvarsci sctoie spravno sa pedepsat vas vilaet od Conavli da doghie voiska na Vasce spenze, i patichie jednako i bi poraseni vas vilaet od Conavli. Ragusa li 23. decembre 1799«.[126] Dan iza objavljivanja tog proglasa (24. XII.) pozvala je vlada na sud onu petoricu kolovođa, koji su se također nakon četiri dana imali prijaviti u javni zatvor, da bi se onda mogao povesti protiv njih sudski postupak.[127]

U međuvremenu, kada su se po nalogu bosanskog paše na osnovu fermana počele sakupljati čete u Nevesinju,[128] pod Nikšićem[129] i u Gac-

[125] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Natalija u Kotor, 25. XII. 1799. (br. 195).

* Engel predpostavlja da je i ovaj proglas, pun prijetnji, natjerao Konavljane na pokornost (K. Engel, Povjest dubrovačke republike. Preveo I. Stojanović. Dubrovnik 1903, 125).

[126] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Proglas dubrovačke vlade od 23. XII. 1799. (br. 191).

[127] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1799., f. 134 — Pismo senata Natalija u Kotor, 25. XII. 1799. (br. 195).

[128] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Kiriku, 1. II. 1800. (br. 5/2).

[129] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 9).

kom,[130] i kada se je proširila vijest, da se turska vojska pod vodstvom bosanskog defterdara Sulejman-bega približava i da će navaliti na Konavle, buntovnici se toliko prestrašiše i izjaviše odmah svoju pokorkornost,[131] te poslaše svoje župnike, da u ime svih stanovnika zatraže oproštenje izjavljujući, da će točno izvršiti sve ono, što im senat naredi. Kada je dubrovačka vlada vidjela, da se oni bezuvjetno pokoravaju, a ujedno i da izbjegne zlo, koje bi moglo izazvati ulazak stranih četa na njen teritorij, kao i da po njenoj izjavi što je moguće manje prolije ljudske krvi, podijelila je zatraženo oproštenje uz uvjet, da se izvrši sve ono, što im se zapovijedi. Time se je senat ograničio, da kazni samo onu petoricu glavnih vođa pobune, koji su osuđeni na vješala, te da im se kuće poruše, zaplijeni imetak, odstrane njihove porodice iz Konavala, kao i da se na prostoru, gdje su stajale kuće krivaca, podignu vješala na kojima će biti prikazana drvena glava osuđenika. Budući da su ona petorica glavnih vođa već prije bili pobjegli iz dubrovačke republike, raspisao je senat nagradu od 200 dukata, ako ih predaju u ruke pravde žive ili mrtve.[132] Ujedno je sada senat postavio za konavoskog kneza Jakova, sina Petra Jerolima Natalija i povjerio mu, da on provede u djelo izvršenje te sudske presude. Kako je taj boravio s ocem u Kotoru, pisao mu je onamo senat, izvještavajući ga o izboru za tu dužnost i nalažući mu, da se zbog toga odmah vrati kući.[133] Istovremeno je vlada obavijestila o tome i njegova oca, laskajući mu, da on ima puno pouzdanje u Jakovljevu prokušanu okretnost.[134] Ali kako se Jakov Natali razbolio u Kotoru, senat ga je jednoglasno oslobodio povjerene zadaće, i tako je isti i dalje ostao kod svoga oca.

Međutim je dne 15. I. 1800. godine započela dubrovačka vlada slati vojsku u Konavle, kao i sve ostalo što je bilo potrebno, da se neposredno izvrši sudska presuda. Ujedno je sada povjerila Franji Gradiju, cavtatskom kapetanu, da on sve to vodi, izražavajući nadu, da će za nekoliko dana biti cijela ta stvar dokončana s uspjehom.[135] Istovremeno je senat pisao i kapetanu Gradiju izvještavajući ga, da mu šalje 100 Brgačana s kapralom i bubnjarom, koji će s njime kao njegova lična straža poći u Konavle, dok će on stanovati u palači kneza u Pridvorju. Kaznaci pak iz cijele republike, koji će onamo biti također upućeni, a stanovat će s Brgačanima ili kod franjevaca ili u crkvi ili u kakvom drugom natkritom mjestu, morat će promatrati izvršenje presude. Dvojica vladinih

[130] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 13).

[131] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom defterdaru Sulejman-begu, 21. I. 1800. (br. 3).

[132] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Kiriku, 1. II. 1800. (br. 5/2). — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata d'Ayali, 4. II. 1800. (br. 13/2).

[133] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Jakovu Petru Nataliju, 4. I. 1800. (br. 1/1).

[134] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Petru Jerolimu Nataliju, 4. I. 1800. (br. 1/2).

[135] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Petru Jerolimu Nataliju, 15. I. 1800. (br. 2).

nižih činovnika to jest Ivan Stella i Vincenzo Petrov Vodopić, trebali su također prisustvovati tom izvršenju, da se tako postigne potpuni uspjeh. Konavljani su opet bili obavezani, da poruše kuće osuđenika, kako bi se vidjelo, da su se podredili i pokajali. Gradi je imao izvršiti zasada, po nalogu senata, samo presude protiv Muje i Maguda, a one tri ostale privremeno su odgođene.[136] I tako se je u Konavlima na veliko zadovoljstvo vlade izvršila sudska presuda nad krivcima.[137] Kada su i Konavljani točno ispunili ono, što im je naređeno, zamolili su svaki pojedinačno i javno oproštenje* koje im je u potpunosti dano, pa je onda odmah i otvoren slobodan saobraćaj s njihovim krajem. Tako je, kako se je vlada hvalila Kiriku i d'Ayali, nakon šest mjeseci bio sretno riješen taj neprijatan spor,[138] te je opet konačno povraćen mir u republici, kako je ista obavijestila i Thuguta.[139]

6.

U međuvremenu je već toliko puta spomenuti Petar Jerolim Natali, upućivan stalno od senata o razvoju događaja u Konavlima, boravio još u Kotoru,[140] gdje je i dalje stajao u pregovorima i kontaktu s Bradyjem.[141] Sada ga je njegova vlada ovlastila, ne samo da pođe tome generalu i da ga izvijesti o uspjehu, koji je ona postigla u Konavlima, već i da mu u ime republike izjavi, kako se senat s najživljom radošću zahvaljuje napose carskoj moćnoj zaštiti za srećan završetak svojih razmirica u tom kraju, te da je demonstracija austrijskih četa, povezana s drugim mudrim skrbima i tolikom snagom i dobrotom istoga generala u ovoj prilici, dovela do toga njene podanike Konavljane, da su se zastrašeni i raskajani povratili dužnoj pokornosti prema svome vladaru, a senat je pomoću djelotvorne potpore bio u mogućnosti da dokonča sa svojim snagama toliko mrsko buntovno shvaćanje pravde, te da nastojanjem istoga senata nije radi toga ni došlo do daljih neprilika po austrijske čete, koje mu više nijesu bile potrebne. Uz to se je imao Natali napose zahvaliti u ime republike samome Bradyju za njegovu naro-

[136] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Francescu Matijinom Gradiu u Cavtat, 15. I. 1800. (br. 3).

[137] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Petru Jerolimu Nataliju u Kotor, 22. I. 1800. (br. 7).

* Engel kaže, da su manji krivci morali s konopcem oko vrata moliti javno senat za milost, koju su i dobili (K. Engel o. c., 125).

[138] Državni arhiv u Dubrovniku — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800. —1802., f. 110 — Pismo senata Kiriku, 1. II .1800. (br. 5/2) — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata d'Ayali, 4. II. 1800. (br. 13/2).

[139] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Thugutu, 4. II. 1800. (br. 13/1).

[140] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Nataliju u Kotor, 4. I. 1800. (br. 1/2).

[141] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Nataliju u Kotor, 15. I. 1800. (br. 2).

čitu ljubeznost i djelotvornost. Istom pošto Natali sve to izvrši, dozvolió mu je senat, da se od Bradyja oprosti i iza toliko vremena vrati kući.[142]

Kada je senat baš nešto prije doznao od samoga bosanskog defterdara Sulejman-bega, da je krenuo sa svojim četama prema granici dubrovačke republike, on je opunomoćio trgovca Stjepu Radinkovića, neka odmah podje u Nevesinje ili koje drugo mjesto, gdje se taj defterdar nalazi na čelu svoje vojske, i da mu izruči pismo, napisano na hrvatskom jeziku. Zatim da mu se zahvali, što se je tako svojski i djelotvorno odazvao u korist senata. Ali tada da mu i izjavi, kako su se Konavljani prestrašili zbog toga i pokorili, pa stoga više nije potrebno, da produži naprijed sa svojim četama, već neka se vrati natrag. Da ga što lakše skloni na taj povratak, dao je senat tome trgovcu 100 zlatnih dukata i četiri svilena opasača, koje je imao izručiti Sulejman-begu u ime republike i ujedno mu se ponovno zahvaliti. Istom kada to obavi, dozvolila mu je vlada da pođe kući i podnese o svojoj misiji izvještaj.[143] U pismu pak, sastavljenom na hrvatskom jeziku, izvješćuje dubrovačka vlada tog defterdara, kako je uspješno ugušena vlastitim domaćim snagama buna u Konavlima, te ga stoga moli, da ne ide dalje sa svojom vojskom i da je raspusti. Na kraju mu još dodaje senat, da će o svemu tome pisati bosanskom paši kao i Porti, a njega moli, da ljubezno primi trgovca Radinkovića, koji će mu predati ovo pismo i ostalo usmeno reći.[144] Se-

[142] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Nataliju u Kotor, 22. I. 1800. (br. 7).

[143] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Upute senata Stjepu Radinkoviću, svome poslaniku kod bosanskog defterdara, 22. I. 1800. (br. 4).

[144] Radi interesantnosti, a i što je i na hrvatskom jeziku, donašamo ovo pismo također u cijelosti: »Al tefterdaro di Bosina, mnogo svietlome i svake ciasti i fale dostoinomu Gospodinu Suleimannu beggu defterdar effendii od Bosne od nas knesa, i vlastela dubrovascikieh v. d. p. Po Vascemu cjovjeku primismo szjegneni list Vascega Prisvietloga Gospodstva, po komu posnasmo Vascju glubav, i priateglstvo prema nammi, i po radi toga sarcjanovam sahvaglivamo, i scjudimo kojugod prigodu sa mochivam nascju harnos ukazatti. A visce vojske, kojaje na ove strane uputjena, i kojom Vi vladate, imamovam datti na snagne, da kakkoseje glas prosuo da ona pribliscja, i da ima sa svom sillom na Konavli nasarnutti, sa sasmaih porasitti, taki strah priusè onu svu ceglad, da se isti cias podloscisse na svaku nasciu sapovjed, i mi jur pedepsasmo poglavite krivze, koisu bili svu podbunnu usrokovalli. Budduchise dake sve smirillo, i povratillo na priascgni red i posluh, nijenam vechje trijebi ikkakve isvagne pomochi, bes koje szjenismo dase nechje mochi posli ureditti. Zjechja cessa u sctovam ove glase davamo na snagne, u istovas dobba molimo da naprjeda s'. Vascjom vojskom ne iddete, nego da svakoga na svoju stranu slobodno povratite, erbi bilo saludgne svako Vasce vechje samuccegne. Ovo scto sad Vammi piscemo, datchjemo na snagne i cestitomu vesjeru bossanskomu sakualitmu na gnegovìem millostima a i na Slavna Vrata po putu nascieh poklisara, koise sad nahode u Zarigradu, prikasatchjemo potanko kakkom sve stvari proscle i koju namje glubav i pomgnu ukaso toliko recceni cestiti vesjer bosanski, koliko Vasce Prisvjetlo Gospodstvo pri nascoj najvechoj potrebi. Stjepo Radinković nasc targovaz, koichevam pridat ovu nasciu joschjevam bogle na oko rjec umjet prikasat sve ono sctosmovam mi odisgara narekli, i od nascechje Vam stranè poklonit jedan selen list, koga molimovas da buddete primit draga scerza sa bigljegh nasce gljubavi, i szjene, kojuvam sccjudimo ukasatti radi Vascega samuccegna. I scelechivam sve najvechje cestitosti u sdravglju sajedno s'milosti cestitoga zarstva, ostajemo na Vasciem sapovjedima. A di 21. genaro 1800« (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800. — 1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom defterdaru Sulejman-begu, 21. I. 1800. (br. 3).

ñat nije sada zaboravio obavijestiti o cijeloj tadašnjoj situaciji u Konavlima kao i o tom sakupljanju turske vojske u Nevesinju i svoga poslanika u Travniku Antonija Karla Petra Natalija moleći ga, da se u ime svoje vlade zahvali bosanskom paši za brzo izvršenje Portina fermana u korist dubrovačke republike, kada je izdao bujruntiju o upućivanju turskih četa. Ali tom prilikom neka mu Natali saopći i to, kako je beskorisno sada, da te iste čete udju u Konavle, jer se senat nada, da će ondje biti sve uređeno u miru, te neka kaže dalje, kako republika pripisuje i zahvaljuje takav sretan uspjeh jedino pokroviteljstvu Porte i djelotvornom sudjelovanju samoga paše.[145]

O posljednjim događajima u Konavlima kao i o uspješnom dokončanju tamošnje bune pisao je senat i Kiriku, naređujući mu, da odmah sve to točno izloži i Reis-efendiji i neka mu u ime dubrovačke vlade najtoplije zahvali na pomoći i potpori u toj prigodi kao i neka naročito naglasi, da sretan uspjeh u tome republika pripisuje zaštiti Porte, pod kojom toliko stoljeća živi mirno i sretno. Tom prilikom je Kiriko također trebao pohvaliti pred Reis-efendijom bosanskog pašu i njegove podčinjene zbog osobitog nastojanja i djelotvornosti, a ujedno je bio obavezan, da i izvijesti, što mu je na sve to odgovorio taj ministar.[146]

Međutim Natali nije dospio da obavijesti bosanskog pašu o uspješnom dokončanju bune, jer je otišao u Dubrovnik. Stoga je sama dubrovačka vlada uputila paši direktno pismo o svemu i zahvalila mu se na iskazanoj pomoći.[147] Ali je paša odgovorio začuđenim Dubrovčanima, da on bez naročita sultanova fermana ne može raspustiti vojsku,[148] upozoravajući

[145] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Antoniju Karlu Petru Nataliju u Travnik, 22. I. 1800. (br. 5/1).

[146] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Kiriku, 1. II. 1800. (br. 5/2).

[147] Kako je i ovo pismo pisano na hrvatskom jeziku, mi ga djelomično objelodanjujemo, ukoliko se radi o navedenom predmetu: »Al Signor Passà di Bossina Travnik. Gnekoliko dana nasada pisasmo nascemu elcii, koga poslasmo na te strane sa poklonitse V. P. i P. G. Sadavam prikasje sfesctoje sliedilo po varhu nascieh podlosnika od Conauli. Ma biusciga nascia sapovied nascla u savrati na ove strane nie bio podoban, sa isvrscit ono sctosmomu bili naredili; mi dake sadarn s' ovom nasciom od possebne zienne nahodimose darsgiami sa prikasatvam kako potom doghie Vasc tefterdar svojskom pod Nikscichie sa uputitse put ove dargiave sa pedepsat odmetnute podlosgnike, recenni tescko pripanuscese i povratiscese na pravi priascgli posluh: niscta nemagne ossudismo na smart pet glavara od Conaubla i rasorismo gnihove kuchie, sa da budde isgled istiem Conauglianima i iniem ostaliem nasciem podlosgnizima sa unaprieda budde mirno sgivotovali i sfeghse kasat podlosgni u sfemu sfuomu Principu. Ovako sgiughiena sgodda kojaje sliedila u ovom poslu mije sposnasmo samo od dobrote, i nastojagna V. P. i P. G., i michiemose jako hualit Vissokiem Vratima po varhu Vascieh milosti, kojestenam udielili u ovom prigodi. Mismo nouomu tefterdaru pisali josc od gnekoliko dana nasada, danam vechie vojska netrebuje, ukoliko ovega puta bilaje dosta nascia snaga bes potrebe od isvane vojske, er biascete recenni Conavgliani tescko pripalli na sam glas od turske vojske i molimo recennoga gospodina tefderdara davam i on jako sahuali od nasce strane...« (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 9).

[148] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 13).

ih na troškove i neprilike, koji iz toga izlaze za samu tursku vojsku.[149] Stoga je senat odmah odgovorio paši iznijevši mu svoje mišljenje i izvjestivši ga, da je sve to javio svome konzulu u Carigradu, gdje će isti izložiti cijelu stvar.[150] I zbilja to je republika i učinila narediviši Kiriku, da na lijep način upozori Portu na pašino držanje i na njegove izjave o izdržavanju vojske, od čega se je već unaprijed senat sasma ograđivao da snosi ikakav teret.[151] Da je republika uspjela kod Porte, da se i taj puta provede onako, kako je predlagala, ne treba ni malo sumnjati. Sa sličnim zahvalama kao što je uputio turskoj vladi, obasuo je senat ministra Thuguta nezaboravivši ovaj put naročito pohvaliti energično držanje generala Bradyja u korist dubrovačke republike, kao i naglasiti, da je ona svojim vlastitim silama dokrajčila konavosku bunu. Naravno da je vlada bila svijesna, što sve duguje austrijskom vladaru, koji je radio, da se sačuva republika sv. Vlaha, i ona zato i kaže u tom pismu, kako sada nastaje prelijepo doba za dubrovačku državu, koga će se njeni potomci sjećati s ugodnošću i vječnom zahvalnošću, pa stoga moli još jedamput ministra Thuguta, da bude tumač njene smjerne zahvalnosti kod carskog prijestolja.[152] Istovremeno je senat naredio d'Ayali, da otiđe do Thuguta, neka ga obavijesti, kako je na miran način ugušena konavoska buna, te neka se zahvali na milostivoj carskoj zaštiti i na uspješnom posredovanju samoga Thuguta, koga će zamoliti, da bude i dalje dubrovački moćni zagovornik. Senat još nije zaboravio, da naro-

[149] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata Kiriku, 18. II. 1800. (br. 14).

[150] Radi interesantnosti donašamo u cijelosti i ovaj list, koji je također pisan hrvatskim jezikom: »Al Signor Passà di Bossina. Primilismo szjegneni list Vascega Prisvjetloga, i Priisvarsnoga Gospostva, po komu rasumjesmo svesctonam pisaste visce vojske u Gaskomu prikuppiene. Mi s vegh veshma sposnamo Vasju dobrotu i glubav prema nammi, i zjechja toga sveghvam vechma svjedocimo nascju harnos, i scelimo prigoddu sa mochvamje u djellima occitovatti. A sctonam piscete da budduchise vojska skupila po osobitu zarskomu slavnomu fermanu, da je Vi nemoschete rasvarchi bes osobita zarskoga fermana, mi scjenimo da budduchinas Cestita Vrata pomillovali u nascoj potrebbi, i naresilli sa nascju obrannu prikupgljengne od vojske, kojaje imala po nascoj vogli vladattise i djellovat; sad kadje dospjella nascja potrebba, i svarka radi kojesmoje iskalli, nascaja vogla da se rasvarscje; scotose ugaghja s' predgim slavniem fermanom, koije je nascoj vogli podloscio. A joscte veshje usmnascja nascja poscjuda, da gludstvo u vojsku prikuppjeno buddese koliko prie na svoj dom povratiti, sa da toliko magne budde harcja (= trošak: I. Esih, o. c., 61) zarevoj hasni (= blagajna: I. Esih, o. c., 63), is koje po zarskoj naredbi ima bitti sasma naplachjeno. Niscta ne magne mismo davno nascega vechila (= punomoćnik: I. Esih, o. c., 125), koi sjedi na Cestitiem Vratima, od svega scto i Vammi piscemo uvjescballi, naredilli da sve potanko da na snagne receniem Slavniem Vratima, i sahvali im na gnihoviem millostim. Ne budducchi sada na ovoj strani nasc tergjuman ne usmobuddemo svegh imat nacina sa u tursku jasiu (= pismo: Esih o. c., 68) nascevam liste napisatti, i radi toga u vlasckuvam jasiu napiscemo: nu kadgodse uzmosce naschi cjovjek vjesct turske jasie, nechjemose scteghjet gnime sluscitti, sa danas lascgne, i boglje buddete rasumjetti. I daste svegh u vechjoj cestitosti sa millosti priusviscenoga zarstva« (Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 13).

[151] Ibid. — Lettere e commissioni di Levante ann. 1800.—1802., f. 110 — Pismo senata bosanskom paši, s. d. (br. 13).

[152] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Thugutu, 4. II. 1800. (br. 13/1).

čito upozori d'Ayalu, neka pred Thugutom pohvali brigu i zauzimanje generala Rukavine i Bradyja u korist dubrovačke republike.[153]

Isto tako senat nije propustio da se posebno ne zahvali i samomu generalu Rukavini, kome je izjavio, da mu je osobito obavezan, što je najpripravnije pružio pomoć republici.[154] Tim pismom je dubrovačka vlada konačno zaokružila i zatvorila krug oko pitanja konavoske bune u Turskoj i Austriji.

Međutim je dne 29. III. 1800. godine izdala zakon, po kome je određeno, da od sada ne mogu gospodari od svojih težaka zahtijevati, da im rade više od 90 dana na godinu*, uračunavajući u to i kišne dane. Nadalje je točno naznačeno, koliko gospodar ima kmetu davati za njegov rad na dan vina, kruha i povrća uz sô i ulje s time, da se to može pretvoriti i u novac, ako se obojica tako nagode.[155]

*

Tim aktom mislili su ovi zagriženi feudalci, koji su, poučeni iskustvom, postali prijazni i oprezni u ponašanju sa svojim kmetovima iz straha, da se opet ne ponovi sličan ustanak,[156] da su zaveli red među seljacima u Konavlima, čija buna zamalo nije izazvala međunarodni spor u jednom dijelu Evrope. Istina, otada se više u dubrovačkoj republici ne dižu seljaci, koji su po mišljenju savremenika tih događaja Mangourita, nekadašnjeg francuskog konzula u Ankoni, dočepali se iz ove bune ne samo velikih koristi, već im se je poboljšala sudbina i vraćene su im neke povlastice.[157]

Samo nepokretni i kratkovidni gospodari tih seljaka-kmetova ne će da uvide, da je došlo vrijeme, koje će ih pregaziti, jer nijesu sposobni da donesu nove i duboke reforme u unutrašnjoj strukturi svoje države.

Iz svega se toga vidi, da su sami Dubrovčani još 1799. godine kopali grob svojoj slobodi i samostalnosti, kada su u strahu od konavoske bune htjeli pustiti na svoj teritorij ne samo austrijske, već i turske čete. Tada je mogla Austrija, uslijed tadašnje političke i ratne situacije, da je samo htjela, vrlo lako ukinuti tu republiku i pripojiti je ostaloj Dalmaciji, i nitko u Evropi u taj čas ne bi ni prstom makao, da skoči na obranu dubrovačke države.

[153] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata d'Ayali, 4. II. 1800. (br. 13/2).

[154] Ibid. — Lettere e commissioni di Ponente ann. 1800., f. 135 — Pismo senata Rukavini, 4. II. 1800. (br. 15).

* Dakle više za 15 dana od one odredbe iz 1713. godine (M. Medini o. c., 91).

[155] A. Dagl' Ivellio, Saggio d'uno studio storico — critico sulla colonia é sul contadinaggio nell territorio di Ragusa, Ragusa 1873, 64.

[156] M. B. Mangourit, o. c. II, 17.

[157] M. B. Mangourit, o. c. II, 17.

Buna u Konavlima,[158] iako je bila lokalnog karaktera, izazvala je ipak pažnju cijele europske službene javnosti. Ali i ona je propala kao i sve druge. Narod, koji se je digao, nahuškan sa strane, a onda sramno ostavljen na cjedilu, platio je za sve račun i čekao nadalje strpljivo, da se oslobodi jarma jedne preživjele i zaostale aristokratske državne tvorevine, koja se nije mogla dugo održati na svom komadu zemlje, pa je morala uskoro pasti u ruke novom susjedu — Francuskoj, nasljednici Austrije na Jadranu, koja ju je bez skrupula konačno dokinula, jer je stajala na putu grandioznim levantinskim planovima njenog cara Napoleona I.

[158] God. 1951. objelodanio je u izdanju Srpske Akademije Nauka J. Radonić V. knjigu »Dubrovačka akta i povelje« (Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, III, odelenje, knjiga XVI, Beograd 1951). U toj knjizi od 634. do 641. strane donosi regeste samo nekih isprava, koje se odnose na konavosku bunu u razdoblju od 11. VII. 1799. do 2. V. 1800. godine.

Josip Bösendorfer

ISTOČNA GRANICA TOMISLAVOVE, KREŠIMIROVE I ZVONIMIROVE HRVATSKE U SAVSKO-DRAVSKOM INTERAMNIJU

Šišić u svome Priručniku, Zagreb 1914, p. 395 i u svojoj Povijesti Hrvata, Zagreb 1925, p. 629 (kao i na priloženim kartama Hrvatske oko 950. i Hrvatske oko 1.070.) označuje u interamniju istočnu granicu Hrvatske linijom, koju povlači a) od Broda na Donji Miholjac i b) od Broda uz rub Slavonskog osrednjeg gorja na Viljevo. I jedno je i drugo dakako samo idejna linija. Kako iz toga doba nemamo nikakvih historijskih dokumenata, po kojima bi bar približno mogli utvrditi liniju, pokušat ćemo da granicu označimo pomoću geomorfoloških i hidrografskih odnosa u tom kraju.

I. GEOMORFOLOŠKI I HIDROGRAFSKI ODNOSI U SAVSKO-DRAVSKOM INTERAMNIJU

Savsko-dravski interamnij sastavni je dio Dunavskog basena, koji je u kenozojiku (tercijaru) triput bio preliven morem. U prvoj polovini miocena preplavilo ga *Mediteransko more*, koje je stvorilo sedimente od gline i pijeska; u drugoj polovini miocena *Sarmatsko more* sa sedimentima od pijeska s nešto gline i šljunka; u pliocenu *Pontsko more* sa sedimentima od pijeska i vapnenca. Klima je bila tropska, a isto takva i flora i fauna. (Julius Prinz, Ungarn, u Kluteovu Handbuch der geografischen Wissenschaft, Berlin-Potsdam Lief. XXX, Heft I, II, 1930).

Pontsko je more dolinom Morave i Vardara bilo povezano s Egejskim, a fliškim kanalom (Đerdap) s Vlaškim i Crnim morem. Kada je epirogenetsko boranje uzdiglo Alpe, Karpate, Dinare i prekinulo vezu s Egejskim morem, a Vlaško su se i Crno more slili u sadašnji svoj basen, Pontsko se more toliko umanjilo, da je preostalo *Panonsko more*, iz kojega je voda fliškim kanalom strujila u Crno more. Zadržavajući se povremeno na nekoj razini morski su valovi stvarali stepenaste ravni. U plitkom su moru ljušturaši, školjkaši i ježevi formirali vapnenac, taložili su se pješčenjaci, a u dubokom moru lapor i glina. Resina lithothamnium izgradila je litavac na Psunju, Papuku i Krndiji (F. Tućan, Geologija Hrvatske-Slavonije u Gavazzijevu Zemljopisu, Zagreb 1909, sv. 4, 5, 6, p. 105—150).

Otjecanjem vodâ kroz fliški kanal suzilo se i Panonsko more toliko, da je postalo *brakično jezero*. Na priloženoj karti I. pokušali smo jezero prikazati s površinom od 120.000 km², dubinom od jedno 800 m i nadmorskom visinom od 150 m. Najniža je depresija bila u Alföldu s 800 m, dok je u lakunarskim reziduima oko Đura, Zagreba, Osijeka,

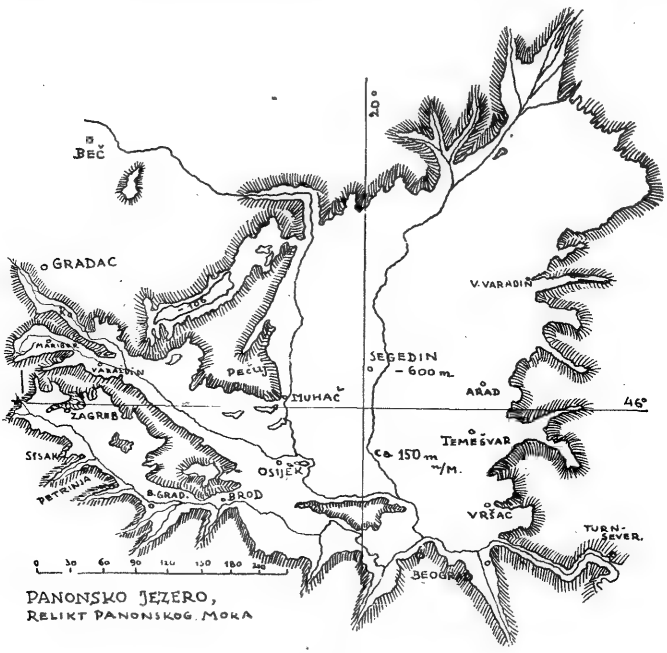

KARTA I.

u Požeškoj kotlini i Srijemu dubina iznosila do 100 m. Teren Osijeka ležao je pod vodom jedno 60 m (presjek slojeva kod kopanja arteškog bunara u donjoj varoši u Osječkom muzeju). U jezeru su živjeli školjkaši i ljušturaši (unio, helix, planorbis, vivipara, succinea, pupa muscorum i dr.), na koje često nailazimo po bokovima panonskih planina. Jezero je imalo dosta razvedene obale. Bilo je tu draga, zatona, zaljeva i poluotoka, od kojih se jedan ispružio od Alpa preko Medvednice na Papuk, drugi od Maribora na Varaždin, treći od Blatnog jezera na Mohač. Planinski vrhunci stršili su iz jezera kao otoci (Fruškogorac, Čvorkovac, Diljac, Papukovac, Haršanjac, Bremenac, Mečekovac). Kada su

KARAŠIČKO-VUČANSKA I BIĐ-BOSUTSKA DEPRESIJA

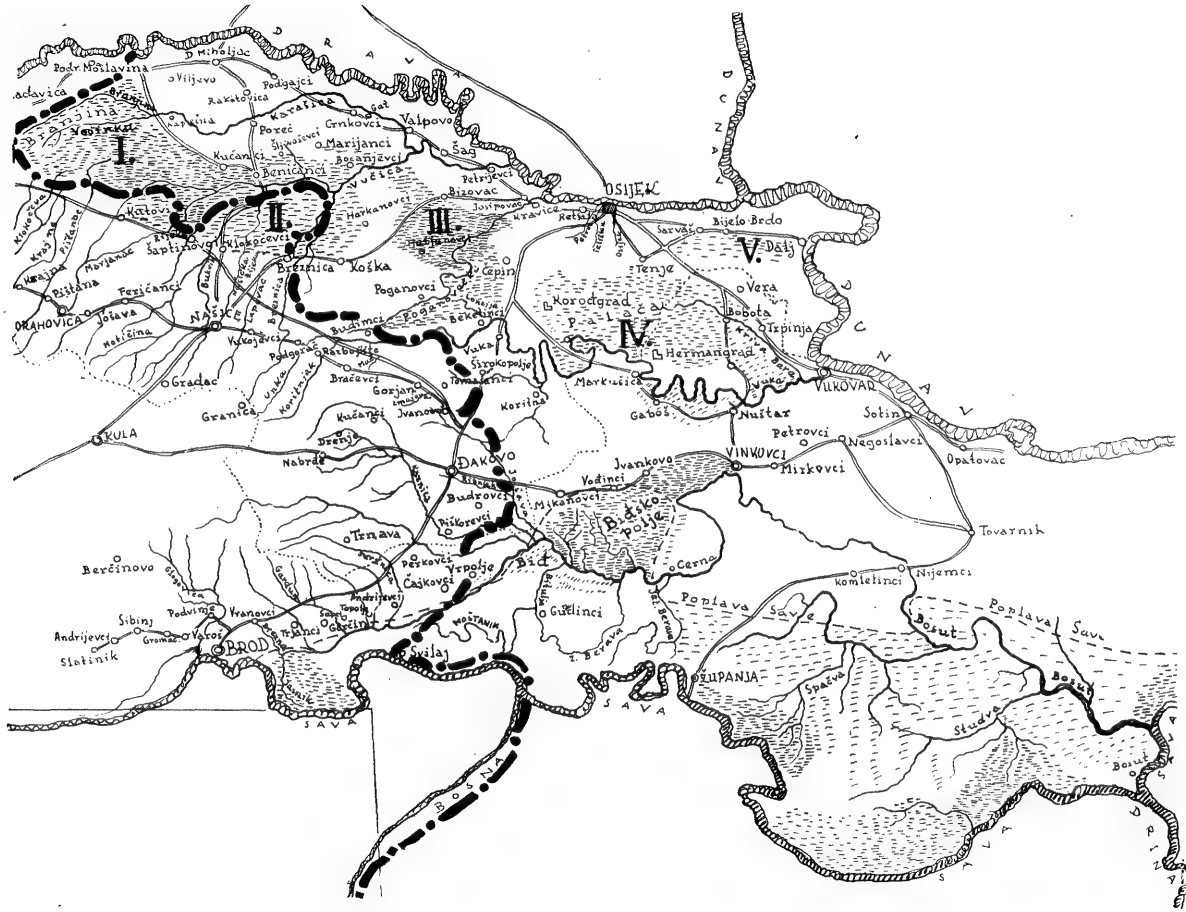

KARTA II.

nestale i jezerske vode, a jezersko se dno ispunilo eolskim i fluviatilnim nanosima, nastao je četvrti sloj, *levantski*, složen od sedimenata pijeska i šljunka. Rijeke, koje su dosad pritjecale u jezero, brazdile su u levantskoj ploči svoja korita i stvarale riječne sisteme: Dunav, Tisa, Drava, Sava.

Potkraj tercijera nastali su veliki klimatski poremećaji, koji su u kvarteru (pleistocen-diluvij, holocen-aluvij) dostigli svoj maksimum (Fauth-Hörbiger, Glacialkosmogonie, Berlin-Wilmersdorf 1920 i Milanković, Matematische Klimalehre, Berlin 1930). Na planine su se slegle ogromne mase snijega, koje se pretvorile u *led*, led u *ledenjak*. Pod ledom su bile Alpe, Sudeti, Karpati, Balkan (Cvijić), pače i Medvednica nad Zagrebom (Gorjanović). Nastalo je doba *glacijala* s *interglacijalnim* prekidima. Za glacijala ledenjaci su nosili eratičke blokove i krš (morene), za interglacijala nabujale rijeke valjale su šljunak, pijesak i mulj te su ih naslagale po bokovima svojih korita. Ogroman je i aflacioni rad vjetra, koji je lesnim pokrovom prekrio ogromne površine. Taj će lesni pokrov kidati erozijski rad rijeka (Gorjanović-Kramberger, Morfološki i hidrografski odnosi u praporastom predjelu Srijema i pograničnih česti virovitičke županije, Glasnik prirodosl. društva, Zagreb 1920).

Diluvijalna je Drava jurila geosinklinalom podno slavonskih planina i koritom Vuke kod Vučedola slijevala se u Dunav; diluvijalna je Sava između slavonskih i bosanskih planina srljala na istok te je koritom Biđ-Bosuta tražila sastav s Dunavom. Tamo gdje su se savsko-dravske vodene mase slijevale i miješale, staložen je *vinkovačko-đakovački hrbat*, koji je u holocenu (aluvij) povezao padine srijemskih s padinama slavonskih planina. Sada su tu nastala dva hidrografska fenomena, *karašičko-vučanska* i *biđ-bosutska* depresija, odijeljene vinkovačko-đakovačkim hrptom.

1. Karašičko-vučanska depresija

Karašičko-vučanska depresija sastavni je dio *Podravine*, koja se od slovenskog Završa protegla gotovo do Osijeka, gdje prelazi u Podunavlje. Hrvatski alpski ogranci (Ivančica, Kalnik, Bilo-gora), Slavonsko osrednje gorje (Crni vrh, Papuk, Krndija) i vinkovačko-đakovački hrbat dijele je od *Posavine*. Kako se planinski ogranci čas približuju (Virovitica, Slatina) čas udaljuju (Mikleuš, Čačinci, Podgorač, Gorjan, Semeljci) od Drave, nastalo je tu nekoliko sad širih sad užih *basena*, u koje su se slijevali potoci s planina.

U basen I. (između Čađavice—Bazija, Donjeg Dobrovića—Rajnog polja, Donjeg Predrijeva—Kapelne) slijevaju se: 1) *Čađavica*, koja dolazi s Crnog vrha, ulazi u basen kod Sladojevaca, prihvaća slatinske Potočane, da se ispod sela Čađavice sastane s Voćinkom; 2) *Voćinka* izvire nad Voćinom, ulazi u basen kod Mikleuša, gdje se račva i skreće na istok Suhoj mlaci, da zajedno s Čađavicom uđe u Karašicu; 3) *Vojlovica* dolazi s Papuka, prima Rupnicu, ulazi u basen ispod Mikleuša,

gdje prima Crnavu i prima ime Klokočevac, da se kod Krajne sastane s Karašicom; 4) *Krajna* dolazi s Hrušta, ulazi u basen kod Čačinaca, da se kod Rajnog polja udruži s Vojlovicom; 5) *Pištana* jednako dolazi s Hrušta, teče mimo Gornjeg Predrijeva i sjeveroistočno od Kutova ulazi u Orahovičku rijeku.

U basen II. (između Kućanaca—Kutova, Klokočevca—Breznice, Koške—Harkanovaca, Bocanjevaca—Šljivoševaca) pritječu: 1) *Orahovičkȧ rijeka,* koja dolazi s Pliša (778 m.), ulazi u basen kod sela Bare, da kod Prkosa nestane; 2) *Marijanac* dolazi iz šume Popovače, ulazi u basen kod Zdenaca, gdjè se gubi u barama Orahovičke rijeke; 3) *Feričanka* (»Sveta rijeka«) dolazi s Kapavca, ulazi u basen kod Prkosa, gdje prima ime Nova rijeka; 4) *Motičina* (Bukvik) dolazi sa sljemena Dobre vode, kod Prkosa ulazi u basen i izlijeva se u *Vučicu,* najveći pritok (157 km) Karašice, s kojom se sastaje kod Metlinaca ispod Valpova; 5) *Zoljanska* dolazi s Krndije, teče dalje kao Našička rijeka te se slijeva u Vučicu; 6) *Lapovac* izvire nad Cermošnjakom, teče dalje kao Našička Breznica i ulazi u Vučicu.

U basen III. (između Budimaca—Beketinaca, Harkanovaca—Habjanovaca) ulazi: 1) *Dubovik* s Borovika, ispod Podgorača, da se ubrzo izgubi u šumi Ličan; 2) *Vuka* (157 km) dolazi od Paučja, ulazi u basen kod Bračevaca, gdje velikim serpentinama skreće na istok, da se kod Vukovara sastane s Dunavom.

Basen IV. (između Čepina—Dopsina, Harastina—Laslova, Koroda—Bobote) plavi *Vuka* sa svojim pritocima. S lijeve strane prima Lonciju—Davidovaču i Krivu Baru, s desne Koritnjak, Gradinu, Maksimov potok, Mač, Kešinački potok i Osatinu. Oborinsko područje ima površinu od 1.102,27 km^2. Vuka natapa vodom poznatu močvaru *Palaču,* koja je nastala na kraju XIX. i na početku XX. vijeka.

Basen V. (između Klise—Trpinje, Dalja—Bijelog brda) plavi visoka Drava i on zapravo nije ni u kakvoj vezi s ostalim basenima. Samo za visokog vodostaja u Palači slijevaju se vode ovoga basena s vodama basena IV.

Sve vode, kojc meridionalno slaze u basen I., II., III., IV. sa dosta jakim slazom, gube svoj slaz u samom basenu, skreću geosinklinalno na istok, usporuju tok, a mjestimice potpuno zastaju. Rezultat je toga zastajanja čitav niz bara i močvara u području Karašice, Vučice i Vuke. Najprostranije su bare i močvare basena I. s najnižom depresijom Jelas. Sjevernim rubom depresija ide *Karašica,* koja nastaje od sliva *Branjine* i *Voćinke* te se poslije toka od 78 km sastaje s Dravom kod Petrijevaca. Kod Metlinaca ispod Valpova prima svoj najveći pritok *Vučicu* sa Strugom. Oborinsko joj je područje 772,15 km^2. Već kod srednjeg vodostaja struje vode iz Karašice u niski Jelas, a kod visokog vodostaja preko Rezne i Putne u bare i močvare basena II. Močvare i bare basena II. pune vodom Orahovička rijeka, Marjanac, Feričanka, Motičina, Zoljanska i Breznica, i za visokog vodostaja struje vode preko Jasenovice u basen III., gdje se preko Vučice hvataju Karašice. Močvare i bare basena III. pune vodom Dubovik, Breznica i Vuka. Za visokog

vodostaja struje vode preko Jasenovice u basen II., a preko Davidovače—Loncije u basen IV. Taj pravi hidrografski kaos našao je svoj odjek i u onoj poznatoj pjesmi naših Podravaca:

»Tekla voda Karašica
Od Valpova do Našica«.

2. *Bid-Bosutska depresija*

Ta je depresija sastavni dio Posavine, koja se od Sutle protegla do savskog ušća. Od Podravine je zatvaraju hrvatski alpski ogranci, slavonsko osrednje gorje i vinkovačko-đakovački hrbat. I tu ima nekoliko *basena.* Za nas je od interesa samo bid-bosutski, koji s juga zatvara Sava, a sa sjevera vinkovačko-đakovački hrbat, sa zapada padine Dilja, s istoka dolina Šidskog potoka (Šidine). Sve vode u depresiji slijevaju se u korito Bid-Bosuta, a to je zapravo *jedan riječni sistem.*

Bid izvire kod Ruščice nad Brodom i nastaje od voda, što se slijevaju s Dilja (Lipovica 423 m) u zapadni kut basena. Slabim slazom valja svoje vode na istok mimo Sredanaca, Vrpolja i Mikanovaca, da se iza toka od 62,5 km kod Cerne sastane s Bosutom. Oborinsko mu je područje 1.285 km^2.

Bosut, koji kod Štitara nastaje od Berave i drugih potočića, teče u vijugama od sjeverozapada na jugoistok, da se poslije toka od 187 km sastane sa Savom kod sela Bosuta. Oborinsko mu je područje 3.025 km^2.

U bid- bosutsko korito slijevaju se sa sjevera potoci: Brezna, Gardun, Beravac, Svršnica, đakovačka Breznica, Jošava s Kaznicom, Orolik, Struga, Kragina, Bogotovac, — s juga: Jasen (Petrović kanal), Moštanik s Beravom, Bitulja, istočna Berava, Spačva i Studva. I ta je depresija prepunjena nizom bara i močvara, koji imadu svoj najveći opseg za visokog vodostaja Save u području Berave, Spačve i Studve.

3. *Geofizička prepona u interamniju*

Da sebi bar približno dočaramo sliku obiju depresija, treba da se prenesemo u doba, kada su svi vodotoci tekli svojim koritima, kada su bare i močvare imale svoj najveći opseg, kada nije bio prokopan niti jedan kanal, podignut nasip ili izgrađena koja cesta. Kako je interamnij hiljadama godina bio prekriven gustom šumom (obožavanje Silvana), a šuma je odvajkada bila najveći kondenzator topline i vlage, pluvijalnih je godina bilo toliko, da su se obe depresije pretvorile u pravo jezersko područje, koje je samo na terenskim uzvisicama i gredama pokazivalo sporadična ljudska naselja za eneolitika i bronce i

prvog halštata, kada je u čitavoj Evropi prevladavala vlažna, a tek u latenu nastupila suša klima kao ono za neolitika (J. Schuchardt, Alteuropa, II. Auflage, Berlin 1926). Imamo li k tome na umu, da se u poledini obiju depresija, i to, karašičko-vučanskoj na jugu a bid-bosutskoj na zapadu, izdiglo *Slavonsko osrednje gorje* (Dilj, Krndija, Papuk, Crni vrh, Psunj) isto tako prekriveno gustom prašumom, stvorili su orografsko-hidrografski odnosi u tom kraju snažnu *geofizičku preponu.*

Da joj odredimo smjer, propješačili smo u nekoliko navrata uzduž i poprijeko obe depresije za visoke i niske vode, i lokalnom smo autopsijom utvrdili, da je najmarkantnija preponska linija ona, koja vodi od posavskog Svilaja preko Vrpolja na đakovački hrbat, gdje prelazi izohipsom od 100 m preko đakovačke Breznice, Kaznice i Jošave na Vuku do Beketinaca; odatle jednom udolicom na našičku Breznicu do Vučice, pa Vučicom do Šaptinovaca, da konačno južnim rubom bare Branjine preko Klokočevca i uz korito potoka Branjine izohipsom od 109 m izbije na Dravu do Podravske Moslavine. Tako bi linija *Svilaj-Podravska Moslavina* označivala smjer geofizičke prepone, koja je interamnij presjekla u *istočni* i *zapadni dio* te je u toku historijskog razvoja nužno morala postati i *geopolitička međašnica.*

Premostiti i svladati geofizičku preponu, bolje reći povezati istočni i zapadni interamnij, mogla je samo jaka i trajnija civilizatorna vlast izvršenjem hidrotehničkih radova velikih koncepcija. Takva je vlast bio Rim.

Svi hidrotehnički stručnjaci, koji su u XIX. v. (Sokolović 1825, Petrović 1830, Aleksandar Nagy 1865, Toussaint 1871, Spannbauer 1874, Knobloch 1883, Hajdu 1884, Kreutzer 1894 i 1900) i na početku XX. vijeka (Wiesenthal, Kučenjak, Stepišnik, Jurinić, Buckl, Pisačić, Doljak, Franjetić i dr.) radili u području obiju depresija, duboko su uvjereni, da je *Karašica* u rimsko doba bila plovna, na što da ukazuje i Peutingerova Tabula, koja na prekidima stacija podravske ceste Poetovio—Mursa označuje i vodeni put. Za *Vuku* s apsolutnom sigurnošću tvrde da je bila plovna, i u njenom su se zamuljenom koritu zaista našli ostaci trulih rimskih čamaca (J. Spannbauer, Die Kanalisierung der Drau—Donau Ebene, Essek 1876, p. 29). U zamuljenom koritu potoka *Korpaša* istočno od rudine Bijele klade a sjeverno od sela Vuka, u potoku *Veliki Valko* sjeverozapadno od Hrastina, u potoku *Mali Valko* sjeveroistočno od Laslova tehnički stručnjaci gledaju jasne tragove dovodnih kanala, u kojima su se našli okovi s rimskih ustava (Spannbauer, O. c. p. 30 i F. Kreutzer, Die Vukaregulierung, Essek 1894, p. 9). Jedno 14 km južno od Drave, ali paralelno s njome, u smjeru *Pomoćin—Bobota—Kriva bara* išao je odvodni kanal. Čini se dakle da su Rimljani ovdje izgradili čitav jedan denudacioni i inundacioni sistem, kojim su u slučaju pogibli mogli da preplave sav taj kraj, a poslije pogibli opet ga privesti kulturi (Spannbauer, p. 31). Na samom odvodnom kanalu kod Stare Bobote bila je rimska stacija *Lentuanum*, koju je Katančić tražio na pustari Lanki, dok je na mostu preko Vuke a ispred Nuštra bila stacija *Ad labores pontis Ulcae* udaljena 12 mp. od Cibala. Taj je most s 5 propusnih obluka vidio Toussaint i držao ga rimskim (Dunkelbergov Civil-Ingenieur, Strassburg 1872, B. III, p. 233). Kako je Vuka u rimsko

doba tekla nešto južnije i višim terenom (njeno je korito mjestimice još i danas jedno 2—4 m iznad okolnog terena), Rimljani su po mišljenju hidrotehničkih stručnjaka visokom vučanskom vodom preko dovodnih kanala umjetno natapali kraj, koji je za ono vrijeme bio kulturan (Spannbauer, p. 31). Kada je rimsko carstvo propalo, pa su ovim krajevima kroz nekoliko vjekova zavladali barbari, dovodni i odvodni kanali su se zatrpali, ustave urušile i visoka se vučanska voda razlila na sve strane. Sada je tek nastala poznata močvara *Palača (Paludes)*. Taj je kraj ponovo priveden kulturi na kraju XIX. i na početku XX. vijeka.[1]

[1] U karašičko-vučanskoj depresiji harale su kroz vjekove vode elementarnom snagom, uništavale agrikulturu, trovale atmosferu, provocirale malariju i neobično visoki mortalitet. Tu se čovjek u vlastitom interesu morao uhvatiti u koštac s elementom vode. Borba je započela dosta rano. U žup. arhivu našli smo prvi dokumenat o strahovitom djelovanju poplavâ u aktu *De catastrophali exundatione aquarum Dravi, Carasicae et Volcae fluminum* (RA. 267, 5-ex 1770), gdje se prvi put iznosi i misao o obuzdavanju vode (de frangenda aquarum vi). Kako se vjerovalo, da sve poplave dolaze od visokog vodostaja Drave, svraćen je interes na istu i šef je Hidrotehničkog ureda u Zagrebu L. Bauthier de Rochefort prvi izradio hidrografsku kartu Drave i Mure (1842—46). Na osnovu te karte prokopano je 60 dravskih serpentina, ali je do same regulacije došlo tek 1870—1883., kada je Drava regulirana od ušća do Barča i učinjena plovnom za lađe od 80 cm gazivosti. Kada se međutim spoznalo, da su planinski potoci, koji se slijevaju u basene, mnogo opasniji od same Drave, pristupilo se regulaciji i u samom basenu. Kako su glavni producenti u basenu bili spahijski veleposjednici (Virovitica, Slatina, Mikleuš, Orahovica, Feričanci, Našice, Podgorač, D. Miholjac-Valpovo, Čepin, Gaboš, Nuštar, Vukovar), municipalne općine, seljačke zadruge i inokosni seljaci tek nedavno oslobođeni, prve su regulacije izvodili spahije na svojim spahilucima bez obzira na svoje susjede. Kod toga su osobito stradali seljaci, kojima su parcele većinom ležale na niskom terenu, dok su spahijske bile položene po terenskim uzvisicama i gredama. Tako je na spahiluku virovitičkom svedena voda divljih planinskih potoka preko *Mrtve* i *Neteče* kanalom ispod Kapinaca u Dravu, ali je Drava za visokog vodostaja sve te vode bacila unatrag i potopila seljačke posjede; u slatinskom spahiluku svedene su Čađavica i Potočane nespretno u Dravu; na feričanačkom spahiluku potisnuta je Feričanka prosto u Marjanac, koji je za kišnog perioda poplavio sav okoliš; na našičkom regulirana je samo djelomično Breznica; na podgoračkom još nezgodnije Jasenovica; na najvećem spahiluku donjomiholjačko-valpovačkom Karašica je prosto probojem svraćena kod Gata u Dravu i iskopan poganovačko-kravički kanal; na čepinskom i vukovarskom spahiluku učinjeni su najveći napori za odvodnju Palače probojem serpentina na Vuki, izgradnjom koloďvarsko-bobotskog kanala i sarvaškim kanalom, kome je dno bilo niže od srednjeg vodostaja u Dravi. Sve su te regulacije (ima ih velik broj) imale posve lokalni, u najboljem slučaju uži regionalni karakter, i denudacija jednog spahiluka neminovno je prouzrokovala inundaciju susjednoga. To se jasno pokazalo 1870.—71., kada je visoki vodostaj Palače preplavio područje od 1151 km² i voda bez oticanja stagnirala je čitavu godinu dana. Najteže je bio pogođen čepinski spahija Ivan II. Adamović, unuk Ivana I., prvog akvizitora Čepina. Kao muž visoke izobrazbe (govorio je i pisao na šest jezika) i širokog horizonta, bio je krupnija ličnost svoga doba u Slavoniji (osnivač je Slavonskog gospodarskog društva u Osijeku 1866.). Za poplavne je katastrofe stupio u korespondenciju s hidrotehničkim stručnjakom evropskog glasa u Strassburgu T. W. Toussaintom i pozvao ga o svom trošku u poplavno područje. Toussaint se pozivu odazvao, došao iz Strassburga u Osijek, na čamcu je za tri mjeseca obišao sav poplavni teren te izjavio, da su sve ranije izvršene regulacije radi premalenog recipijenta kanalâ nesposobne da denudiraju poplavni teren. Tu može da pomogne samo regulacija širih koncepcija.

Adamović je prihvatio koncepciju Toussaintovu i našao odličnog stručnjaka u osobi Osječanina *Ivana Spannbauera*, apsolventa bečke politehnike. Spannbauer se s velikim elanom dao na posao. Točno je proučio klimatske odnose u Slavoniji,

Jednaki su hidrotehnički radovi izvedeni i u bid-bosutskoj depresiji. Korito je Bosuta mjestimice toliko produbljeno a obale nasute, da je po mišljenju hidrotehničkih stručnjaka morao biti plovan. U Vita Probi (21–2) čitamo, da je car Probo g. 282. »ad siccandam quandam paludem multa simul milia militum posuit ingentem parens fossam, qua deiectis in Saum naribus loca Sirmiensibus profutura siccaret«. Uz taj kanal vodila je cesta iz Sirmija na *Confluentes* (savsko ušće) i prva je

prošao je Podravinu od Virovitice do Vukovara, od Drave do slav. planina, a preko Nuštra i Vinkovaca obišao čitavo Pobosuće i istočnu Posavinu. Poslije tri godine dovršio je svoj elaborat, koji je Adamović o svom trošku štampom izdao u Osijeku 1876. (J. Spannbauer, Die Kanalisierung der Drau-Donauebene).

U čemu se sastojala Spannbauerova osnova? Evo u ovom: Da čitavu srednju Slavoniju oslobodi svih suvišnih voda, projektovao je izgradnju *plovnog kanala sredinom Slavonije*, kome bi anoda bila kod Terezinog Polja na Dravi (sučelice Barča), a katode kod Vukovara i na ušću Bosuta. Od Terezinog Polja išao bi kanal smjerom G. Bazijâ, Budrovaca, Gradine i Orešca na G. Miholjac, Bakiće, Medince, D. Bazija do Krivaje, odatle na Prkos, preko Martinaca, Beketinaca i Koritne na Gaboš i Nuštar, gdje bi se račvao. Jedan bi krak reguliranom Vukom vodio kod Vukovara u Dunav, drugi preko Nuštra reguliranim Bosutom u Savu. I anoda i katode bile bi opskrbljene ustavama za reguliranje vodostaja u samom kanalu.

U centralni bi se kanal slijevale visoke proljetne i jesenske vode planinskih divljih potoka, koje bi valjalo još u planinskom terenu obuzdati branama (Klause). Ispred tih brana nastala bi prirodna jezera, koja bi usporavala slaz potoka u basene. Tako bi brana nad Voćinom obuzdala Voćinku, brana nad Humljanima Vojlovicu, nad Krajnom Krajnu, nad Orahovicom Orahovičku rijeku, nad Feričancima Feri-

stacija bila *Fossae* (danas Jarak). Premda su i ovdje za barbarske ere hidrotehničke naprave propale. Probov kanal, Jarčina, postoji još i danas od sela Jarka preko Petrovaca do Kupinova.

Nastaje sada pitanje, da li je i kada geofizička prepona *Svilaj—Podravska Moslavina* bila od presudnog utjecaja? Da odgovorimo na to pitanje, poći nam je u *najkrupnijim* potezima tragom historije.

II. TRAGOM HISTORIJE

1. Interamnij u dohistorijsko doba

U dohistorijsko doba sav je interamnij prekriven gustom šumom, po kojoj je lutala fauna velikih sisavaca. Poznat je tu *makrokeratni tur*, rimski *urus* (bos primigenius). Madžarski kralj Andrija II. daruje oko g. 1215. srpskom kralju Stevanu Prvovjenčanom *ture i turice*, kojih je onda još bilo u Karpatima (Ansberth, Fontes rerum austriac. V, 22). Na tura sjeća i *Turopolje*. Lutao je po šumama i dlakavi brahikeratni *zubar* (bison europeus), koji se rado izvodio u rimske amfiteatre. Za njega znade i Plinije (jubati bisontes). Lutao je po šumama i ogromni bradati i dlakavi *los* (alces, Elch) s pločastim rogovljem. Bilo je tu jelena, srna, veprova; po planinama kozoroga i divokoza; medvjeda, vukova, lisica, kuna, tvorova i dr. Po potocima i rijekama uz mnoštvo riba bilo je vidri, ptica močvarica, čitavih naselja dabrova, za koje još

čanku, nad Sušinama Motičinu (Bukvik), kod Graca Zoljansku, kod Vukojevaca Lapovaču, kod Podgorača Dubovik, kod Paučja Vuku. Ti bi rezervoari vode za sušnih godina mogli poslužiti ne samo za reguliranje vodostaja u centralnom kanalu, nego i za vještačko natapanje okolnog terena. U centralni bi se kanal kao bočni kanali sveli i neki od dosadašnjih kanala, u koliko bi bili akomodirani. Kanal bi bio od golemog ekonomskog značaja: areal oranica povisio bi se za 250%, pašnjaka i livada za 500%, eksploatacija bi šumâ bila rentabilnija; poslužio bi trojakoj svrsi: denudaciji, inundaciji i komunikaciji; bio bi najkraći i najjeftiniji vodeni put između Podravine, Podunavlja i Posavine, odnosno između Slovenije, Hrvatske i Vojvodine s jedne, pa Srbije i Bosne s druge strane, u unutrašnjoj izmjeni ekonomskih dobara.

Spannbauerov je projekt izazvao pravu senzaciju i o njemu se živo raspravljalo u osječkoj, peštanskoj i bečkoj štampi (1877). Od slavonskih intelektualaca oduševljeno su ga prihvatili Ivan Adamović kao inicijator projekta, odlični ekonom Karlo Mihalović i biskup Strossmayer, koji je izabran i za prvog predsjednika u tu svrhu osnovane Vodne zadruge (24. V. 1876.). Zainteresovala se i zagrebačka vlada (Ante Stojanović, bivši podžupanije virovitičke županije za Strossmayerova županovanja), koja je županiji naredila (župan E. Kršnjavi) da podupre projekt. Ali feudalno-kapitalističko društvo nije se pokazalo sposobnim da rješava tako dalekosežne probleme. Treća generalna skupština (8. XII. 1877.) zabacila je projekt »radi previsoko odmjerenih troškova« i čitavu osnovu suzila na regulaciju same Vuke, odnosno Palače, iako se Strossmayer u jednom od svojih najsnažnijih govora trudio, da projekt spasi u cijelosti. Uski i sebični interesi feudalaca i veleposjednika onemogućili su tako ovaj veliki i dobro smišljeni plan izgradnje *plovnog kanala Drava—Dunav—Sava*. Po suženom planu isušena je nekako Palača (Klobloch 1883, Kreutzer 1894), a izvršene su i neke omanje ali nedovoljne regulacije u području Karašice (Kreutzer 1898).

u XVIII. v. znade Taube u Slavoniji. Životni uvjeti bili su dakle povoljni i čovjek je dosta rano zašao u interamnij (Krapina).

Na pragu historijskoga doba bili su ovdje *Iliri* (Hilurii), koji su ranije sjedili sjeverno od Karpata između Kelta i Germana, odakle su se stali pomicati u Podunavlje. Kao *Trako-Iliri* zaposjeli su istočni dio Balkanskog poluotoka od Karpata do Grčke i Anadolije, kao *Albano-Iliri* zapadni dio Balkanskog poluotoka, kao *Veneto-Iliri* sav kraj od vrelišta Visle do Jadrana. Već u neolitiku ukrštavali su se s južno-alpskom rasom. Od ukrštavanja ksanto-dolihokefalnih Ilira i ksanto-brahikefalnih Alpinaca, a na osnovu jedne starije melano-dolihokefalne mediteranske rase (Ligurijci), razvio se *dinarski tip*, karakterističan sa svoje jake brahikefalije, mrke kompleksije i visokog rasta. Jezično su pripadali zapadnoj *kentumskoj* grupi arijskog jezičnog stabla, koju su zapljuskavali valovi istočne *satemske* grupe (Barić, Budimir). Uz lov i ribarstvo bavili se i stočarstvom i zemljoradnjom, pomalo i rudarstvom. Stoka (govedo, ovca, koza, svinja) davala im je mlijeka, sira, mesa i vunu. Od ječma su varili pivo *(camum)*. Iz riječnih nanosa znali su ispirati zlato (Drava kod Drnja?), a iz rovova (cuniculi) vadili su rudu. Dizali su *gradine (oppida)* sa šančevima okrugla, eliptična i kvadratična oblika. Dijelili su se u plemena, a ova u bratstva. Znali su i za *centurije*, kako to svjedoči natpis iz Putinaca (CIL. III. 3224). Žene su bile u velikoj časti. Kod Liburna kao da je vladala poliandrija. Bili su u vječnim zadjevicama, i tek bi ih zajednička pogibelj prisiljavala na sklapanje labavih plemenskih saveza. Vjera im je bila personifikacija prirodnih sila. Po visovima i šumama imali su svoja svetišta s idolima. Od starih božanstava poznat je *Medaurus*, prikazan s oružjem u ruci na vatrenom konju, *Bindus*, japodski bog izvora i voda, liburnijska božica *Latra*, bog *Vitas* i *Tiana* (Topusko). Sva su ta božanstva ubrzo zamijenjena sličnim grčkim i rimskim bogovima (Silvan, Diana, Liber, Libera). Mrtve bi sahranjivali u ispruženom stavu u plitke grobove. Bili su nosioci ranije željezne ili halštatske kulture. Spominju ih Strabo, Ptolomej i Plinije. Da im pokušamo približno odrediti sjedišta na osnovi najnovijih naučnih rezultata.

Sjeverno od dalmatskih Liburna sjedili su *Iapodes*, koji su ranije (u IX. i VIII. v.) držali sve hrvatsko Primorje i kao *Iapyges* kolonizovali su srednju i južnu Italiju. Kada su ih pritisli Kelti, dalmatski su ih Liburni potisnuli s Primorja i zaposjeli ga od Novigradskog mora do istarske Raše (Majer, De Iapodibus — Serta Hof, Zagreb 1940, p. 190) tako, da je Japodima preostao kraj od Rijeke i Senja do Otočca, odakle su se proširili preko Une, gdje im je bilo plemensko središte (natpisi prepozita i principa Japoda bogu Bindu na izvoru Privilice). Strabonu (4, 6, 10) su Japodi Iliri izmiješani s Keltima. Njima na istok u području Vrbasa i Vrbanje pa sve do Bosne sjedili su *Maezaei*, kojima se u ličkom *Mazinu* učuvalo ime (Majer). Od Ukrine, Usore i donje Bosne pa sve do Drine sjedili su *Ditiones*. Od Vareša prema Rogatici do Višegrada i Goražde sjedili su hrabri *Desitiates*, kojima je središte bilo oko današnje Breze, sjeveroistočno od Sarajeva (Cermošnjak-Sergejevski, Novitates muzei Sarajevoensis br. 9). *Sva su ova plemena sjedila interamniju na jug.* (M. Mandić)

Interamnijske Ilire spominju Ptolomej i Plinije. Plinije razlikuje *podravske* i *posavske* Ilire.

U Posavini su sjedili Ptolemejevi *Andizetes (Andautonienses)*, koje Klemenc (Blatt Zagreb, Bgd. 1938, p. 119) stavlja na obje obale Save između Vukomeričkih Gorica i Medvednice. S jedne i s druge strane Kupe sjedili su *Colapiani*, kojima Majer izvodi ime od Col-apis = krinalazišta (Iantumaro Andedunis f. Varciano), sjedili bi po Grafu između Kupe i Odre. Ptolomejevi *Varciani*, na koje sjeća diplom nepoznatog nalazišta (Iantumaro Andedunis f. Varciano), sjedili bi po Grafu između Serviciuma i Psunja. *Amantini* sjedili su u bid-bosutskoj depresiji. Jokl i Majer izvode im ime od apn-ant-ino (amnis), te bi označivali neke riječane (Flussbewohner). Njima neki pridaju i mjesto Cusum i Acumincum (Jankulov). Podno Fruške gore pa sve do Mačve sjedili bi *Breuci*, koji su za ilirskog ustanka podsjedali Sirmium (Patsch).

U Podravini od sastava Mure s Dravom pa uz Dravu do karašičko-vučanske depresije (Sereta = Sv. Đurađ) sjedili su Plinijevi *Serretes*, kojima Majer (VAD XVI, 72—73) ime izvodi od staroindijskog sravati = teći, te bi označivali riječane. Njima na jugozapadu u okolici Rogaške Slatine sjedili su *Serapilli*, kojima Majer izvodi ime od syr-ap = kisela voda, slatina, te bi označivali neke slatinjane. Južno od Sereta od Macelj-gore i Kalnika pa sve uz Bilo-goru do podno Slavonskog osrednjeg gorja (Daruvar) sjedili su *Iasi*. Sa njihova je teritorija čuveni natpis Konstantina Velikog, koji kaže, da je *Aquas Iassas* (Va raždinske Toplice) olim vi ignis consumptas cum porticibus et omnibus ornamentis ad pristinam faciem restituit (CIL III. 4121), kao i natpis vojnika Ulpija Kokceja ... natus ad *Aquas Balisas* (Lipik) pago Iovista vico Cocconetibus (CIL VI. 3297). Aquae Iassae izvodi Majer od ios = kipjeti, pjeniti, dakle toplo vrelo, toplice, a Aquae Balisae od ilirskog balisia (staroslovenski boljše), dakle opet toplo vrelo, toplice. Plemensko ime Iasii (Iassi) bilo bi izvedenica sa *io* sufiksom i označivalo bi vlasnike toplica, topličane. U karašičko-vučanskoj depresiji uz Dravu pa dalje uz Dunav sjedili su *Andizetes* (Andizantes), kojima Jokl i Majer ime izvode od tračkog δίζα = utvrda, i oni bi označivali stanovnike oko utvrđenih gradova (Burganwohner).

Ptolemej, Plinije i Tacit znadu za Ilire i u madžarskom Zadunavlju (Dunántúl). Madžarski arheolog Pósta (Baranya multja és jelenje II. Pécs 1896) stavlja Ilirske *Breuke* (Tribale?) i u dunavsko-dravski kut (Baranja), gdje su se do danas očuvali nazivi Bata, Batina, Battaszég, koji kao da podsjećaju na ilirskog *Batona*. Bato nije ime, već oznaka časti (bato — vođ) i Battaszég bi bio sijelo batonovo. Madžarski naziv Kis-Kőszeg = Batina Skela znači kameni stol, stolica, sjedište. Ptolomejevi *Oseriates* sjedili su južno od Blatnog jezera (lacus Pelso — Pleso — blato), gdje su na Dravi graničili sa Serotima. Majer im izvodi ime od aghero — ozero — jezero, čemu se protivi Barić, jer da je iskonski naziv Blatnog jezera Pleso — jezero. Sve zapadno Zadunavlje od Hrušice (oera) pa do Dunava zapremili su *Carni*, osnivači grada Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Petronell). Istočni su im susjedi bili *Asali*, dok su u stolno-biogradskoj županiji sjedili *Osi*, koji su prije bili na lijevoj, a

pod pritiskom Kelta prešli su na desnu obalu Dunava. Sva ilirska plemena u interamniju i Zadunavlju prozvali su Grci i Rimljani skupnim imenom *Pannoni*, a zemlju *Pannonia*.

U to prostrano ilirsko područje upali su u IV. v. Kelti (Κελτοί, Γαλάται, Celtae). Zvali su se u Britaniji *Bretoni*, u Galiji *Gali*, u Hispaniji *Keltiberi*. Bili su to jaki i krupni ljudi, koji su se hranili mlijekom, svinjetinom i zobenom kašom, pili pivo i vješto upravljali kolima. Klasični ih pisci opisuju kao ljude visoka stasa, bijele puti i plave kose, koju su znali učiniti svjetlijom, a bojadisali su i tijelo *(Picti)*. Oblačili su duge i široke čakšire (*braccae*-Gallia-bracceata), imali su dugu kosu (*coma*-Gallia-comata). Znali su za poglavice, kraljeve i svećenike *druide* sa čuvenim svetištem na otoku *Moni* (Angelsey). Dijelili su se u mnoga plemena, a ova u obiteljske (ne totemske) *klanove*. Zbog toga im je bila rodbinska veza čvršća, ali je oteščavala stvaranje širih narodnih skupina. Svaki je klan imao svoje šume, pašnjake i oranice. Bavili su se lovom, ribolovom i stočarstvom. Za državnu organizaciju nisu puno marili i često su se među sobom zatirali. Oni su prvi u barbarskoj Evropi podizali *gradove* (Gergovia, Alesio, Bibractae) te prekinuli s konzervativnom ruralnom kulturom, pa su udarili osnove evolucionoj urbanoj. Prvi su od barbara kovali signirani *novac* i izumjeli *sapun*. Imali su dobru pješadiju, oboružanu kratkim dvosjeklim željeznim mačem i širokom sulicom, opremljenu šiljastom kacigom i drvenim željezom okovanim štitom. Znali su za konjicu, na skitski način postrojenu, s lakom strijelom, i za bojna kola *(essedae)*; bili su vješti graditelji utvrda *(duns)* i kolnih tabora *(dunons)*. Tako su u ratnoj opremi i vještini daleko nadmašili sve svoje susjede i lako ih svladavali uz bojni klik *slogan*. (A. Maurois: Pov. engleske politike, Zagreb 1940.)

Livije (V, 34) priča, da su Kelti za kralja Ambigate (oko 560. g.) počeli migrirati (ver sacrum). Tako su jedni pod Belovezom krenuli na jug u Italiju, prešli Apenine i spalili Rim (Breno), drugi pod Sigovezom u alpske krajeve i Sudete (ilirski sud = svinja, Sudeta ore = svinjska planina = Krkonoše; gabros = jarac, Gabreta ore = jarčeva planina = Češka šuma). Kako je prva grupa bila suzbijena od Rimljana, ona je uzmaknula na sjeveroistok među Ilire (Venete, Japode, Liburne). Alpsko-sudetska grupa pomicala se u tri grupe na istok, i to: a) sjeverno od Karpata do Moldavije, b) iz istočnih Alpi preko Zadunavlja, Banata i Bačke u Transilvaniju i c) iz istočnih Alpi preko interamnija na Balkan sve do Grčke, odakle se jedan dio vratio na donji Dunav, dok se drugi zaletio u Malu Aziju *(Galatija)*.

Na srednjem Dunavu zaustavilo se jako pleme *Boii*, poznati pljačkaši Etrurije, po kojima je stara *Felsina*, glava sjeverno-etrurske dodekapolije, dobila ime *Bononia* (Bologna). Potisnuti od Scipiona Nazike raspršili su ilirske Karne i smjestili se u Panoniji do Rabe (Arrabo), dok ih oko 40. s. e. ne protjeraše Dačani. Iza sebe su ostavili pustu zemlju — *Deserta Boiorum*, a sami su se povukli u današnju Češku, koja se po njima prozvala *Boiohaemum*. Kada su ih germanski Markomani protjerali dalje na zapad, prozvala se ta zemlja po njima *Boiovaria* (Boio-varioz) = Bavarska.

Istočnoj grupi Kelta pripadali su *Aravisci, Taurisci i Scordisci.* Avarisci i dio Tauriska ušli su u Zadunavlje, dok je drugi dio Tauriska sa Skordiscima došao u interamnij, gdje ih Plinije na prvoj etapi nalazi oko Mons Claudius, »cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci«. Mons Claudius može da odgovara samo *Slavonskom osrednjem gorju* (Saria), koje je zajedno s karašičko-vučanskim basenom u interamniju bilo prava geofizička prepona i ona se mogla zaobilaziti samo s južne, posavske strane, a to nikako ne može da vrijedi niti za Moslavačku (Klaić) niti za Frušku goru (Mommsen). Zapadno od prepone sjedili su dakle Taurisci, a istočno Skordisci. Podravski *Carrodunum* (Pitomača) tauristički je naselje.

Val seobe zanio je Boje, Tauriske i Skordiske dalje na istok. *Boji* su ilirskoj *Malati* u Srijemu dali ime *Bononia* (Banoštor), a dalje niz Dunav osnovali su drugu *Bononia* (Bdin — Vidin). Kako su se *Taurisci* neko vrijeme zadržavali na lesnoj ploči kod Zemuna, osnovali su grad *Taurunum* (po Budimiru od keltskog twr, tour, touir = uzvisica) upravo tako, kako su ranije u Liguriji imali *Taurunum* (Torino). Skordisci su iz interamnija prešli Savu i kao veliki (μεγαλοί) zaposjeli su kraj sve do Morave (Margus), a preko ove kao mali (μικροί) dopirali su sve do granice Mesa i Tribala. Njihova su mjesta *Singidunum* (Beograd) i *Capedunum* (Užice).

Kao prve provalnike u Panoniju Plinije spominje *Belgites,* ali im ne određuje sjedište. Njegovi *Hercuniates* došli su iz *Hercynia Silva* (Njemačko sredogorje od Schwarzwalda do Sudeta) i smjestili su se u Bakonjskoj šumi. U sjeverozapadni kut Panonije Ptolomej smještava Κούτνοι, koji će biti identični s Tacitovim *Cotini* (Germ. 43.). Gohl (Die Münzprägung der Eravisker) hoće, da su ranije sjedili na lijevoj obali Dunava od Grona do Šaja, odakle su se ispred Dačana pomakli na desnu obalu, gdje se u III. v. spominju cives Cotini ex Pann. inf. (CIL. VI. 32, 542. b-c). Južno od dunavske okuke pa sve tamo do Baranje sjedili su *Aravisci.* Stolica njihova kneza bila je u tolnanskoj županiji kod mjesta Regöly (regulus), gdje je nađeno obilje latenskih predmeta (Kovács, Regöly ásatásokrol u A. E. XXIV i Wosinszky, Tolna vármegye története). Darda, Benga i Sopianae keltska su naselja. U jugozapadnom dijelu gornje Panonije sjedili su keltski *Latobici* u dolini Krke sa središtem u *Municipium Latobicorum* (Trebnje — Treffen), dok su na drugom kraju u Srijemu oko *Cornacum* (Sotin) sjedili *Cornacates,* na koje sjeća diplom Dasenti Dasmeni f. Cornacati (CIL. III., 2328), nađen u Bijeloj Crkvi kod Rače.

Pojavom Kelta započinje keltizacija Ilira i ilirski halštat ustupa mjesto keltskom latenu (M. Márton, Die Frühlatènzeit in Ungarn, Arch. Hung. 1932). Pod utjecajem novih pridošlica izmijenili su se i pogrebni obredi. Skeletni su grobovi sve rjeđi, a obilnije se javljaju grobnice s mrtvačkom paljevinom i latenskim inventarom, uz pokoji komad rimski, kao nijemim svjedokom skorašnje nove invazije. Kako su Kelti na čitavom prostoru od Atlantika do Ponta Euksinskog mrvili i razdrobili otpor starosjedilaca, oni su uvelike olakšali ekspanziju Rima i rimski se imperij gotovo poklapa s invazionim područjem Kelta.

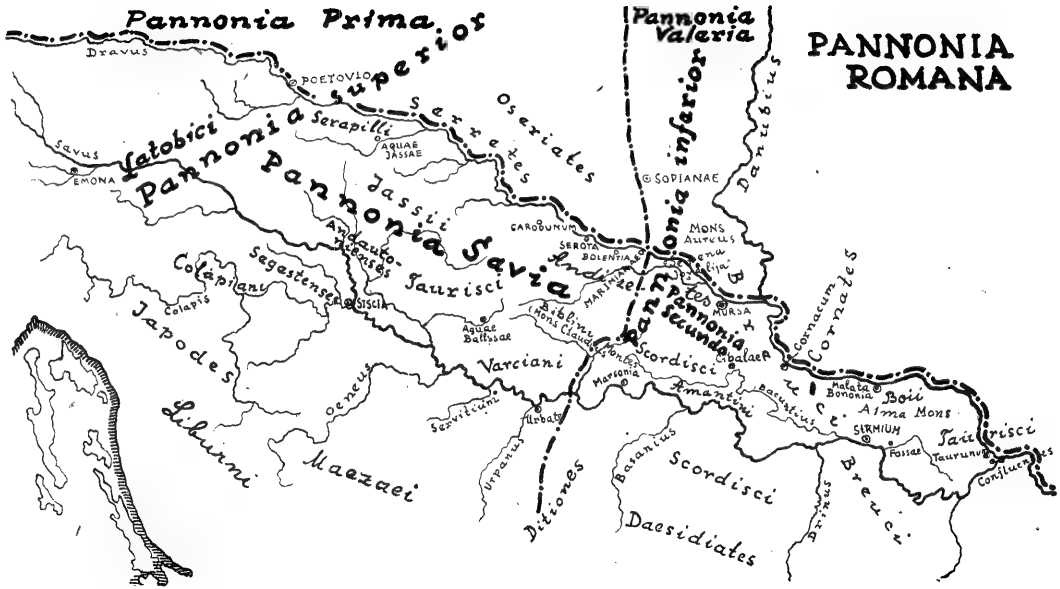
PANNONIA ROMANA
Pannonia Prima
Pannonia superior
Pannonia Valeria
Pannonia inferior
Pannonia Savia
Pannonia Secunda
Dravus
POETOVIO
Serapilli
AQUAE JASSAE
Serretes
Oseriates
Savus
EMONA
Latobici
Jassii
Andautonienses
Segestenses
SISCIA
Colapiani
Colapis
Japodes
Liburni
Oeneus
Maezaei
Taurisci
Aquae Balissae
Varciani
Servitium
Urbate
Urpanus
Ditiones
Biblinus (Mons Claudius)
Montes
Marsonia
Scordisci
Amantini
Basantius
Scordisci
Daesidiates
Drinus
Breuci
Bacuntius
Cibalae
MURSA
Cornacum
Cornates
Malata
Bononia
Boii
Alma Mons
SIRMIUM
Fossae
Taurunus
Confluentes
Taurisci
Danubius
SOPIANAE
MONS AUREUS
CAROBUNUM
SEROTA
BOLENTIA
MARTIANA
Andrietes

KARTA III.

2. *Interamnij u historijsko doba*

(Panonija, Slovinje — Slavonija)

Rimljani su ušli u ilirsko-keltski interamnij za Oktavijana (35—34), produžili osvajanje za Tiberija (13—11 st. e.), i konačno zavladali interamnijem i Zadunavljem poslije sloma ilirsko-keltskog ustanka (6—9 n. e.). Za tih borba prvi put čujemo za karašičko-vučansku depresiju. Spominje je Kasije Dion (55, 32, 3) kao Οὐόλκαια ἕλη, što je Aurelije Viktor u Epitome in Caes. (41, 5) latinizovao u *Hiulca palus*. Na Itineraru Hierosolim. (563, 7) spominje se kao *Ulcus*, u panegiriku Enodijevu (VIII, 28) kao *Ulca*. Bid-bosutsku depresiju stari pisci izričito ne spominju, ako joj se ime možda ne krije u Zosimovoj λίμνη βαθεῖα σταδίων πέντε τὸ εὖρος ἔχουσα. (2—18). M. Brašnić (Močvare između Murse i Cibala u Programu vink. gimn. 1877—78, p. 9) identifikovao je λίμνη s Hiulca, dok je Brunšmid (Colonia Aurel. Cibal. VAD. VI 126 n. 1) u njoj gledao Kolođvarski rit. U tu depresiju stavlja Plinije (3, 147) i svoj *Metubarbis, insula in Sao, amnicarum maxima*, koji Majer tumači kao složenicu od metu = među + barbis = bara, dakle kao otok među barama. (Po Budimiru *Crna voda.)* To bi odgovaralo današnjem *Međubosuću*, što se u sredovječnim dokumentima spominje kao *Bazakuz* (1370), gdje su sjedili bosanski Patareni.

Rimljani su interamnij i Zadunavlje pridružili provinciji *Illyricum*, koja je obuhvatala sav teritorij od sredine Alpa do Šar-planine (Scardus mons), od Jadrana do srednjeg Dunava. Taj je Ilirik oko 7. god. n. e. (Ritterling) razdijeljen u *gornji* (superius) i *donji* (inferius). Gornji je uskoro poprimio ime *Dalmacija*, donji *Panonija*. Filolozi izvode ime Panonija od korijena *pa, pan* = biti pun (Kerényi Glotta 1933, 37), sad od staropruskog *pannean* = močvara (Wasmer u Ebert RE. 6, 46), dok ga Kasije Dion (49, 36, 6) dovodi u vezu s *pannus, norica vestis*. Većina se filologa slaže u tome, da je *pannon, paion* kao neka skupna oznaka za sva ilirsko-keltska plemena od istočnih Alpi do savskog ušća, od srednjeg Dunava do bosanske Posavine, nazvanih *Panoni*, po kojima se zemlja prozvala *Panonija*.

Strabonu (7, 5, 10) je Panonija ὀροπέδια = visoravan, Pliniju (3, 147) *glandifera* = žirna, Apijanu (Illyr. 22) ὑλώδης = šumovita. Kada su Rimljani Alma mons (Fruška gora) i Mons Aureus (po Tomašeku RE 21., 2547 vinogorje od Batine do Belog Manastira) zasadili vinovom lozom (lecta vite) postala je ona i οἰνοφυθεῖα = vinorodna.

Teško je odrediti točne granice integralne Panonije. Sjevernu i istočnu granicu do savskog ušća čini Dunav. Zapadnu je granicu Ptolomej (2, 14, 289) označio s Κέτιον ὄρος *(Cetius mons)*, u kojemu noviji arheolozi gledaju čitav niz planina od Bečke šume do Karavanka, i granicu povlače od Klosterneuburga (Cannabiana) preko Gugginga na *Pultovio* (po Sariji Polskava), odatle još neutvrđenom trasom preko Reichenburga i Save na *Ocru* (Hrušica), koja leži na granici Panonije i Italije. Južna bi granica išla od Ocre preko *Albini montes* na gornju Kupu, odatle sjevernim rubom japodskog područja na donju Unu,

Vrbas, Bosnu, Drinu i Kolubaru do Singiduna, koji je već ležao u Mesiji. Tako bi potkraj I. vijeka n. e. integralna Panonija obuhvatala istočni dio donje Austrije i Štajerske, skoro čitavu Kranjsku, čitavo madžarsko Zadunavlje, gornju Hrvatsku od Risnjaka i Kapele do donjeg Pounja, svu Slavoniju i Srijem, svu bosansku Posavinu i srpsku Mačvu. Središte joj je bilo u *Poetovio* (Ptuj).

Za Oktavijana sjedile su u Panoniji kao posade 3 legije: 1. VIII. Augusta u Poetovio, 1. IX. Hispana u Siscii, 1. XV. Apollinalis u Emoni. U drugoj polovini prvoga vijeka legije već sjede po kastrima na Dunavu (Vindobona, Carnuntum, Brigetio, Aquincum), dok je unutrašnjost povjerena pješačkim kohortama i konjaničkim alama pomoćnih četa (auxiliares), u kojima su služile i ilirsko-keltske čete iz Panonije. Izgradnjom triju magistrala (posavska, podravska i podunavska), koje su postepeno povezane transverzalama, stvorena je u Panoniji divna cestovna mreža, koja je povezala Istok sa Zapadom. Kako su te ceste prolazile kroz ilirske župe i keltske klane, Rimljani su na ilirsko-keltskim *gradinama* (oppida) podizali svoje tabore (castra), od kojih su se uskoro razvile *varoši* (municipia) i *gradovi* (colonia) kao jaki centri romanizacije ilirsko-keltskog pučanstva, koje će već u III. v. postati znatan politički i kulturni faktor. Ilirske župe i keltski klani uživali su neku vrstu autonomije s prefektima na čelu (civitas Iasorum, Amantinorum, Asalorum, Eraviscorum, respublica Iasorum, Andautonia i dr.).

Integralna je Panonija za cara Trajana (oko 106. n. e.) razdijeljena u *gornju* (zapadnu) i *donju* (istočnu). Madžarski arheolog A. Graf (Übersicht der ant. Geographie von Pannonien, Bdp. 1936, p. 39—40) poteže granicu između obiju Panonija linijom, koju vodi od Dunava zapadno od *Brigetio* (Ó-Szöny) današnjom međom peštanske i ostrogonske županije na jug preko Bodajka na sjevernu okuku Blatnog jezera, odavle ravnom crtom zapadno od *Sopiana* (Pečuj) na Dravu do P. Moslavine, a u samom interamniju uz zapadni rub karašičko-vučanske depresije preko Papuka na dolinu Londže i Orljave do Save. Kako u Ptolomejevim *Biblini montes* (Βιβλία ὄρη) gleda *Slavonsko osrednje gorje* (Psunj, Papuk, Krndija, Dilj-gora), on se približio našoj geofizičkoj preponi. Da je Trajan povukao *administrativnu* liniju, morao bi je voditi samo linijom Podravska Moslavina—Svilaj. Kako je međutim njegova granica imala samo *strategijsku* svrhu, mogao je liniju povući zapadno od naše prepone to više, jer su — kako držimo — već u to doba bili izvršeni bar glavni hidrotehnički radovi, koji su omogućili nesmetani saobraćaj između istočnog i zapadnog interamnija. Mogao ju je dakle povući zapadnim rubom karašičko-vučanske depresije i Slavonskog osrednjeg gorja do istočne obale Vrbasa (Urpanus). Zato i B. Saria (Hoffiller-Saria, Antike Inschriften in Jugoslavien I, Zgb. 1938, p. 53) vodi u interamniju granicu od Drave (između Marinianae—D. Miholjac i Serene—Sv. Đurađ) jugozapadnim smjerom uz Psunj na Savu tako, da je posavski *Servitium* (Stara Gradiška) i podravska *Marinianae* (D. Miholjac) u gornjoj, ali podravska *Verreia* (Podr. Podgajci) već u donjoj Panoniji. Itinerar Burdig. 562 ima upravo između tih dviju podravskih štacija bilješku: intras Panoniam

superiorem odnosno inferiorem polaziš li s istoka ili sa zapada. Odmjerimo li distanciju Marinianae—Mursa na Tabuli i Itineraru Antoninovu sa 43—44 mp., pada granica između Donjeg Miholjca—Podravske Moslavine; uzmemo li distanciju Poetovio—Mursa, granica pada nekako između Donjeg Miholjca i Podravskih Podgajaca, dakle u svakom slučaju na rub karašičko-vučanske depresije i Slavonskog osrednjeg gorja kao najmarkantnijih biljega u tome kraju. Mimogred spominjemo, da je Đuro Pilar (Podravina, Đakovština i Dilj gora, Rad 33, p. 49) pribilježio pučku tradiciju o postojanju nekog zida između Podravske Čađavice i Požege, koja je možda mutni spomen na Trajanovu liniju.

Na kraju III. vijeka (297) proveo je Dioklecijan *administrativnu* reorganizaciju carstva. Sada su obje Panonije udvostručene. Od Panonije *gornje (zapadne)* načinjena je *Pannonia I.* sa *Savariom* (Szombathely) i *Pannonia Savia* sa *Sisciom* kao središtem; od *donje (istočne)* načinjena je *Pannonia Valeria* (ob honorem Valeriae Diocletiani filiae institutam et ita cognominatam) sa *Sopianae* (Pečuj) *i Pannonia II.* sa *Sirmijem* (Mitrovica) kao središtem. *Kod ove administrativne podjele došla je geofizička prepona do punog utjecaja, jer je granica između Savije i Sekunde išla upravo linijom Podr. Moslavina—Svilaj.*

Sve 4 Panonije i Dalmacija (bez Prevalitane) ušle su zajedno s oba Norika u dijecezu *Pannoniarum* kao *zapadni Ilirik* (Illyricum Occidentale), dok je Prevalitana ušla u dijecezu *Misiarum*, te je zajedno s Dacijom i Makedonijom sačinjavala *istočni Ilirik* (Illyricum Orientale). I poslije razdiobe carstva (395) oba su Ilirika administrativno pripadala Zapadu sve do 437. kada je istočni Ilirik pridružen Istoku. (Granić, Vojvodina u vizant. doba, Spom. Vojvodine Novi Sad 1939.) Oba su Ilirika carstvu dala i mnoge odlične čete (proeliis valida manus) i bojovne careve, koji su snažno branili limes na Rajni i Dunavu i budno čuvali najvažniju kapiju na njemu, *Panoniju* (A. Alföldi, Untergang Panoniens Berlin I, 1924, Berlin II, 1927).

Panonija je postala u III. i IV. vijeku pozorištem građanskih ratova. Protiv Galijena (253—268) podigao se uzurpator Ingenuus, koji je izgubio bitku i život kod Murse (258). U IV. vijeku nastale su krupne nesuglasice između Konstantina Velikog i Licinija zbog panonske i mesijske dijeceze. Licinije je bio poražen kod Cibala (314). Nekoliko decenija kasnije sukobili su se Konstancije II. i Magnencije kod Murse (28. IX. 351). Dva decenija kasnije (375) pojavili su se na istočnim granicama carstva Huni, koji su izazvali velika etnička pomjeranja u Podunavlju.

Huni su isprva sjedili na Crnom moru, odakle su manje njihove horde zajedno s Gotima krstarile po istočnim podunavskim provincijama, a kao carski plaćenici došli su i u Galiju. Ispred njih sklanjaju se Vezegoti u Traciju (377). Da obrani Ilirik, car je Gracijan (375—83) ubacio u Traciju panonske čete pod Frigeridom, dok je sam iz Galije Dunavom krenuo u Panoniju (Bononia, Sirmium) i Mesiju (Castra Martis). Velika je opasnost nastala poslije drinopoljske katastrofe (378), kada su Vezegoti krenuli na zapad. Gracijan se povukao u Sirmium, gdje je pobjednika nad Sarmatima, Hispanca Flavija Te-

odosija, proglasio suvladarom (379). Već naredne godine (380) upali su u Panoniju Goti i Alani (Alatej i Safrak) i opljačkali je do Stridona. Stradala je i Mursa. Goti i Alani naseljeni u Valeriji i Saviji, postali su sesilni i prelazili na kršćanstvo (nadgrobni spomenik biskupa Amantina u Iovia-Botivo). Iako još decenij i po (do 395) Panoniju pljačkaju germanske i turanske horde, u Sirmiju još uvijek sjedi pretorijski prefekt, po utvrdama rimske posade, po varošima i selima romanizovano pučanstvo. Odnosi su se pogoršali onog časa, kada su se za Gracijanova nasljednika Valentinijana II. (383—92) podigla dva uzurpatora: Magno Maksim (382—88) i Eugenije (392—94), ispred kojih je car morao uzmaknuti u Tesaloniku (Solun). Teodozije (379—95) je doduše razbio Magna kod Siska (388), ali je Panoniju lišio obrambenih četa, jer je Acinenses, Cornacenses i Martenses prebacio na Rajnu, koja je za građanskog rata ostala nezaštićena.

Međutim su Huni svoja logorišta s Crnoga mora prenijeli na srednji Dunav (Huldin 400) i uskomešali sav barbarski talog. Alarik s Vezegotima kreće u Italiju (401), pa dalje u Galiju i Hispaniju; Radagajsove horde raspršuje Stiliko (406); u Panoniju upadaju Sarmati, Kvadi, Gepidi; u Prekodunavlju utvrdili su se Huni, s kojima je Rim u saveznom odnosu i oni pomažu rimske generale kod suzbijanja barbara. Na nagovor generala Aecija ravenski je dvor Hunima ustupio *Valeriju* (433) radi zaštite Panonije I., u kojoj još sjede slabe rimske posade i romansko pučanstvo (Eugipii Vita s. Severini). Savezni su se odnosi raskinuli za Atile (434—53), koji je Bizantiji preoteo *Sekundu* (441) i ostale Panonije, a svojim osvajanjima na istoku osnovao državu od Crnoga mora do Karpata svladavši Herule, Rugijce, Skire, Langobarde i Gote na tom teritoriju. Pod njegovu su vlast došli i *Sloveni*, koji su u III. i IV. vijeku bilo dolinom Dunava, bilo preko Karpata došli u Potisje, gdje su ih zatekli iranski Sarmati, a u V. vijeku Huni. Atilina je država došla do kulminacije u pohodu na Katalaunske poljane (451) i Rim (453).

Kada su poslije njegove smrti nastale razmirice o nasljedstvu između njegovih sinova, podigli su se svi podvlašćeni narodi pod vodstvom gepidskog kralja Ardarika i do nogu su potukli Hune na panonskoj rijeci Nedao i potisnuli ih na Crno more (454), kako to priča kronista Prosper (ed. Mommsen Cron. Min. I, 482). Sada pobjednici razdijeliše baštinu: *Gepidi* su zauzeli svu Daciju, i potiski Sloveni došli su pod njihovu vlast; *Heruli* su zaposjeli gornju Ugarsku; *Skiri* zemlju od Vaga do Malih Karpata; *Rugijci* D. Austriju (Rugiland); osamostalili su se i *Langobardi*. Ovaj je momenat htio da iskoristi i zapadni car *Avitus* te je došao u Panoniju, da je okupira (455). To je bio *posljednji zapadni car, što ga je vidjela Panonija*. Naredne godine (456) ušli su amo *Ostrogoti*, koji su se za prve hunske provale (375) bili sklonili ispod istočnih padina Karpata. Došli su pod vodstvom troje braće. O tome nam govori Jordanes (Getica 52, 268): »nam *Valamer* intra Scarniungam et Aqua nigra fluvios, *Thiudemer* iuxta lacum Pelsois, *Videmer* inter utrosque manebant«. Ta Jordanova vijest zadaje dosta poteškoće, jer se pomenute rijeke (Aqua nigra i Scarniunga) teško dadu identificirati. Lacus Pelsois svakako je Blatno jezero. To-

mašek je sub v. Aqua nigra u Ebertovom RE. htio istu identifikovati s Rabom, a Alföldi je u njoj tražio latinizovani prijevod baranjske Karašice (Kara-su = Crni potok) ili Fekete-viza (Crna voda). Međutim treba znati, da i u Slavoniji imade Karašica i čitav niz crnih bara i potoka, a ispod samog Osijeka još i danas je pritok Dravin *Crni Fok* (potok). Kako međutim nijedan od ovih baranjskih i slavonskih crnih potoka nije mogao biti poznat bizantskim piscima, koji bilježe samo krupne događaje na donjem Dunavu, vjerojatnije će biti mišljenje (iako mu se iz filoloških razloga protivi Melich) Bugarina G. Cenova (Die Abstammung der Bulgaren, Berlin-Leipzig 1930, p. 138 i 210), koji u Aqua nigri gleda staru Melana, Dierna, Tsierna = *Cerna*, koja se kod Oršove ulijeva u Dunav i koja je Bizantincima bila davno poznata (Prisko p. 183). Ako je tako, onda bi se Valamerova oblast od Aque nigre = Cerne preko Mesije (Ostrogoti dolaze s istoka) protegla do Scarniunge u Panoniju Sekundu i ona bi mogla odgovarati *Svršnici*, pritoku Bida, gdje bi u preponi imala svoju prirodnu zapadnu granicu. Valamer u bid-bosutskoj depresiji razbija Huna Dincika i odbija od podsjedanja Basianâ. Nad Valamerom sjedio je *Thiudemer* sve do Blatnog ili Nižiderskog jezera, dakle u Panoniji Valeriji i Primi, dok je *Videmer* mogao biti samo u Panoniji Saviji, dakle između jednoga i drugoga. Kako su Goti živjeli od pljačke svojih susjeda Skira, Sarmata, Suava, Rugijaca i Gepida, Valamer je u jednom ovakvom sukobu poginuo. Videmer je krenuo sa svojom družinom Vezegotima u Galiju, gdje ga je zatekla smrt. Preostao je Thiudemer, koji je haračio po Mesiji i Traciji i umro kod Cerra (Prilip). Njegov sin *Teoderik* okupio je oko sebe mesijske i panonske Gote i poveo ih u sporazumu s carem Zenonom protiv Odoakra u Italiju. Na tom pohodu ispriječili mu se u karašičko-vučanskoj depresiji na *Ulci* Gepidi (488).

Teoderik (493—526) osnovao je ostrogotsku državu, koja je obuhvatala Italiju sa Sicilijom, Južnu Galiju, Dalmaciju i Panoniju Saviju. Da bi dobio direktne granice s istočnim carstvom, kojega je bio mandatar, on potisne iz Panonije Sekunde Gepide (504), a osvoji i dio Mesije sa Singidunom. Panoniju Sekundu učini zasebnom oblasti sa Sirmijem kao središtem i s *comesom* na čelu (Collosaeus). To je *Pannonia Sirmiensis*. U svome panegiriku o pobjedi Teodorikovoj nad Gepidima pjesnik Enodije opisuje Panoniju Srijemsku kao »*tutela Gepidarum*, quae vice aggerum munit audaces et in jugerum morem latus provinciae quibusdam muris amplectitur nullo ariete frustrandis« (Ennodii Panegyr. in Teodor. regem. MGH. Auct. antiqu. VIII, p. 210 —). Očito je, da Enodije Panoniju prikazuje kao neosvojivu tvrđavu zbog njena upravo otočnog položaja između Dunava i Save i karašičko-vučanske depresije. Interesantno je, da taj otočni položaj ističe i avarski poslanik Solak, kada od Tiberija II. traži odstup ove pokrajine (τὴν Σιρμιανὴν νῆσον — Menander 127). Panonija Savija potpala je administrativno pod Dalmaciju (Osvin). Obje su se Panonije pod ostrogotskom vladavinom stale vidno ekonomski oporavljati.

Kada su poslije Teodorikove smrti nastali porodični razdori, odluči car Justinijan da obori Ostrogotiju i uspostavi zapadno rimsko carstvo. Tako je došlo do 20-godišnjeg gotsko-bizantskog ratovanja (535—55). Italija je postala provincijom istočnog carstva, kojom je upravljao carski egzarh u Raveni (555—751). U toku ratovanja ušli su Gepidi opet u Srijemsku Panoniju (535), učinili Sirmij svojom prijestolnicom i tu je proradila i stara kovnica (Kunimundovi srebrnjaci). Da obuzda nepoćudne susjede, Justinijan je stupio u vezu s Langobardima, koji su iza odlaska Rugijaca zaposjeli D. Austriju (490), odakle su se proširili u krajeve između Tise i Dunava (500), svladali Herule u Gor. Ugarskoj (505) i na poziv Justinijanov ušli u Panoniju Primu i Saviju (546), *gdje su na preponi graničili s Gepidima.*

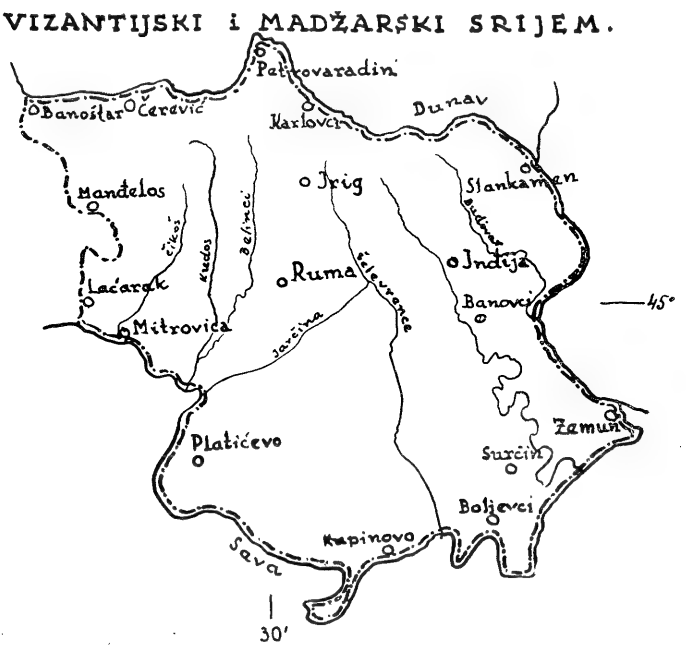

Između susjeda ubrzo je došlo do sukoba zbog Panonije Srijemske. Langobardi su našli saveznike u Avarima, Gepidi kod Kutrigura, ali i jedni i drugi traže oslona u Bizantu. Gepidski kralj Kunimund obećava Justinu II. (565—78), da će odstupiti ne samo Panoniju Srijemsku, nego i čitav kraj εἴσω Δράου ποταμοῦ (Menander 303 i 387). To

unutar Drave može da se odnosi samo na karašičko-vučansku i bid-bosutsku depresiju, dakle na kraj od geofizičke prepone do doline Šidskog potoka. *Prema tome obuhvatala je Srijemska Panonija samo teritorij istočno Šidskog (Šidine) potoka do Zemuna, koji se također smatrao otokom* (Stanojević: Glas 126, 77). Jednakog je opsega i potonji *bizantski* i *madžarski Srijem.*

Kada su savezni Langobardi i Avari uništili Gepide (567), Bizantija je ušla u Srijem. Svu gepidsku Daciju zauzeli su Avari, koji će poslije odlaska Langobarda u Italiju (568) zaposjesti i Panoniju Valeriju, Saviju i Primu i ovdje naseljavati podvlašćene potiske i druge *Slovene.* Od toga časa dobili su Slavonija, Hrvatska, Zadunavlje i Norik *slovensko etničko pučanstvo.* Kako su se nekako u isto doba i oni Sloveni, koji su sjedili podno erdeljsko-moldavskih planina, a izvan avarske oblasti, stali pomicati na lijevu obalu Dunava, preplavljen je Slovenima i sav Balkan.

Slabost carstva olakša Avarima okupaciju bizantskog Srijema (582), pustošenje i osvojenje Dalmacije (597). Sada su Avari postali najjača vojnička vlast u Podunavlju, koja će u savezu s balkanskim Slovenima zaprijetiti i samom Carigradu (626). Neuspjeh ispod zidina stolnoga grada poljuljao je u temeljima avarsku državu, od koje će se na zapadu otkidati zapadni (Samovi) i jugozapadni (dalmatinski) Sloveni, na istoku Kubratovi Bugari. Avarija se sada suzila na srednje Podunavlje od Karpata do Alpa. Odavle će upadati u Borutovu Karantaniju, koja će u pomoć pozvati Bavarce (748).

Međutim je Karlo Veliki u Italiji oborio Langobardiju (774) i na njenu teritoriju od Adidže do bizantske Istre organizovao pograničnu marku *Furlaniju* sa središtem u Čedadu (Cividale), gdje je bilo i sijelo akvilejskog patrijarha. Svladavši poslije 4 godine i Bavarce (778) Karlo se primakao granicama avarske Panonije. Da kazni Avare zbog pomaganja buntovnim Bavarcima, Karlo provali Dunavom u Panoniju do Rabe, iz Italije do Drave i Dunava te ih istisne iz čitave Panonije (791.i 796.). Sada su panonski i norijski Sloveni postali podanici franački. Čitavo je Zadunavlje administrativno došlo pod *Istočnu marku* sa sjedištem u *Lorchu* (Lauriacum), a u crkvenom smislu pod salzburškog nadbiskupa, dok je čitav interamnij došao pod Furlaniju i akvilejskog patrijarha. Jednaku sudbinu dočekali su i dalmatinski Sloveni.

Karla je naslijedio sin Ludovik Pobožni (814—840). U Padeborn stupili su pred njega (818) *Borna* (810—21), koji je kao franački vazal upravljao oblasti od istarske Raše do dalmatinske Cetine, od Jadrana do Vrbasa, i *Ljudevit* (810—23), koji je kao vazal vladao čitavim interamnijem. Dok se u Borninoj oblasti stalo afirmirati hrvatsko ime i formirati hrvatska država, u Ljudevitovoj se oblasti održalo iskonsko slovensko ime i narod se prozvao *Slovinci,* a zemlja *Slovinje.* Od toga su Madžari na osnovi svoje lokalne harmonije načinili *Slavoniju* (od Branjina — Baranja), a Turci *slovinje, slavin. Kao što je ranije geofizička prepona interamnij razdijelila u Panoniju Saviju i Sekundu, sada ga je dijelila u zapadno i istočno Slovinje.*

Utvrđenje franačke vlasti na srednjem Dunavu dovelo je Ludovika Pobožnog do sukoba s Bugarima. Bugarski kan Krum (804—14) stao

je poslije propasti Avarije svoju vlast iz Vlaške širiti lijevom obalom Dunava u jugoistočnu Ugarsku, desnom obalom po sjevernoj Srbiji. Na lijevoj dunavskoj obali priklonili su mu se dačko-slovenski *Bodrici* (Braničevci), koji su sjedili u Pomorišju i Potisju sve do Karpata, na desnoj obali slovenski *Timočani*. Ova su se plemena za Krumova nasljednika Omortaga (814—31) priklonila Francima. Timočani su se za velikog ustanka pridružili Ljudevitu Sisačkom, Braničevci su ostali uz Franke. Poslije skršenog ustanka Omortag otposla na cara tri poruke, i to, 1. velut pacis faciendae gratia radi Braničevaca (823), 2. da se bezuvjetno uredi pogranično pitanje između Bugara i Franaka (825) i 3. da svaka stranka zadrži ono što ima »sine pacis foedere« (826). Kako kan, koji je sjedio u Pomorišju i Potisju, pa u istočnom Slovinju i Baranji, nije dobio odgovora, on provali na proljeće (827) na ladama uz Dunav i Dravu u zapadno Slovinje. To je kronista Einchard pribilježio riječima: »Bulgari quoque, Sclavos in Pannonia sedentes (t. j. Slovinci pod franačkom vlasti) per Dravum navali exercitu ferro et igni vastaverunt et expulsis eorum ducibus bulgaricos super eos rectores constituerunt«. Čini se dakle, da kan nije mogao kopnenim putem provaliti u zapadno Slovinje, jer su se zbog propasti rimskih hidrotehničkih naprava depresije bile pretvorile u neprohodno močvarno područje (Palača). U osvojenom području postavi kan svoga kneza *Ratimira* (829—38), na koga će Ludovik poslati Ratboda, grofa Istočne marke. Do mira je došlo za kana Malamera (832), koji je poslije obnovio Ludovik Njemački (845). Franci su zadržali *zapadno Slovinje* sa središtem u *Sisku*, Bugari *istočno Slovinje* sa središtem u *Sirmiju*, gdje su osnovali biskupiju i podložili je svojoj autokefalnoj crkvi (Geltzer, Die ungedruckte u. wenig bekannte Bisthümerverzeichnisse der orient. Kirche, Byzant. Zeitschrift 1893, II, 40—66). *Tako je prepona Svilaj—Podravska Moslavina postala franačko-bugarskom granicom puni jedan vijek (829—930).*

Kada su između Ludovika Njemačkog (843 –76) i Karla II. Ćelavog franačkog (875—77) nastali krupni nesporazumci i Karlo sklopio savez s kanom Borisom (852—89), provalio je ovaj u zapadno Slovinje (853), ali ga je Ludovik uz pomoć vazalnih dalmatinskih Hrvata razbio. Da osveti poraz, Boris provali iduće godine (854) iz istočnog Slovinja u Trpimirovu Hrvatsku. Do boja je došlo negdje na graničnoj liniji Svilaj—Sava— donja Bosna (gledaj kartu II. i IV.), gdje su Hrvati suzbili Borisa i s njime utanačili mir.

G. 856. predao je Ludovik Njemački Istočnu marku sinu Karlmanu, kralju Italije (875—80), koji je sklopio savez s moravskim knezom Rastislavom te se podigao na oca (861). Tek kad je Ludovik sklopio savez s Borisom (862), Karlman se pokori ocu. Bugarsko-njemačka alijanca toliko je zaplašila Rastislava, da se obratio Bizantiji Mihajla III. (842—69), koja je provalila u Bugarsku i Borisa privukla u svoju interesnu sferu (870.).

Kroz čitavo to vrijeme mi ništa ne čujemo o zapadnom Slovinju. Zbog toga je Šišić (p. 342) iznio kombinaciju, da je Ludovik već tamo od obnovljenog mira s Bugarima (845) zapadno Slovinje dao na upravu *Pribini* (840—61), koji je već ranije od cara dobio u leno preko-

dravsku Panoniju od granica Karantanije do Dunava, od Kisega i Blatnog jezera do Drave. Tu je na ušću Zale u jezero podigao grad *Blatno* (Urbs paludarum, Mosapurg), kolonizovao zemlju Slovincima i podizao crkve (i Pečuj). Dne 3. IX. 846. darovao mu je kralj i veliki posjed »iuxta fluvium Volchou« (Kos, Gradivo II, p. 109), koji su Niederle i Hauptmann tražili negdje oko slavonske Vuke. Iako je Pribinina oblast graničila s Bugarskom, ipak je vučansko područje u vlasti Bugara, i njemački kralj tu nije mogao raspolagati posjedom.

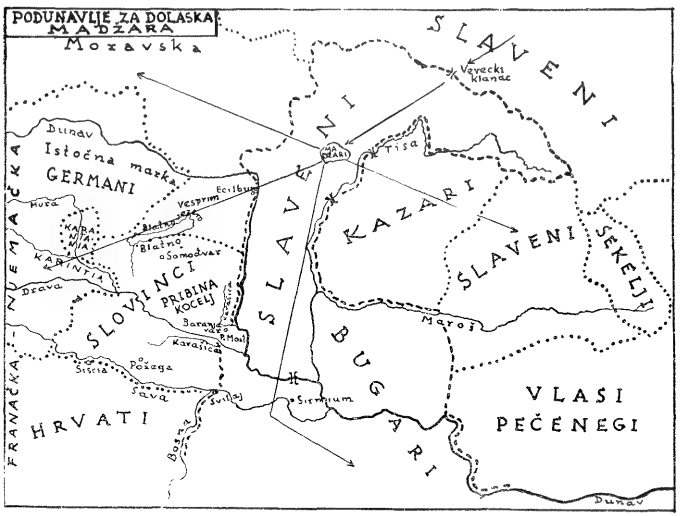

KARTA IV.

Pribinu je naslijedio sin *Kocelj* (861—76), koji je kao Karlmanov vazal poginuo u borbi s Hrvatima, kada su se ovi priklonili Bizantiji (Zdeslav 878). Na Koceljevu dvoru u Blatnom zaustavila su se braća Ćiril i Metod na svome putu u Rim (867); tu je Metodije sačekao ishod borbe Rastislava s Njemačkom (869); odatle je Metodije ponovo krenuo u Rim, odakle se povratio kao panonski nadbiskup (870), kome se biskupija raspala poslije njegove smrti (885).

Poslije Kocelja spominje se u zapadnom Slovinju *Braslav* (880—900), koji je ujedno i knez prekodravske Panonije. On pomaže cara Arnulfa (887—99) u borbi protiv moravskog kneza Svatopluka. Tada se u Podunavlju pojavio novi politički faktor, *Madžari*. U tom času izgledala je politička karta Podunavlja približno ovako *(karta IV)*:

3. *Madžari*

Madžari su produkt dviju etničkih skupina: turko-tatarske i finougorske. Bili su podijeljeni na sedam plemena (hét magyar), kojima su se kao osmo pridružili *Kazari*. U prvoj polovini IX. vijeka sjedili su između Dona i Djepra. Potiskivani od srodnih im Pečenega (Bisseni, Bessenyök) pomakli su se u kraj između Dnjestra i dunavskog ušća (Etelköz). Kao saveznici cara Arnulfa borili su se protiv Moravljana (892), kao saveznici cara Leona VI. protiv bugarskog cara Simeona, koji ih je razbio, a njegovi saveznici Pečenezi su im opustošili zemlju. Tada su se pomakli dalje na sjever i kod Vereckog klanca prešli su Karpate i spustili se u ravnice između Tise i Dunava (896). Kako su bili dobro organizovani vojnički narod, njihova je pojava u Podunavlju izazvala snažna etnička pomjeranja. Iz svoga centra poduzimali su pljačkaške pohode (kalandok) u Moravsku i Njemačku, u Panoniju i Italiju, u Bugarsku i Bizantiju. Ispred njih napuštaju Bugari Potisje i Podunavlje, uzmiču Nijemci u Istočnu marku, Slovinci iz Koceljeve oblasti bježe u Slovinje. Nas u prvom redu interesuju pljačkaški njihovi pohodi iz Panonije preko Norika u Italiju, koji su trajali od 898—954. Sasma je prirodno, da su se pojedine njihove čete iz Panonije zalijetale u *Slovinje*, o čemu nam mutno govori Petar notar kralja Bele III, a dospjele su i do granice Hrvatske, na što aludira i pop Dukljanin, kada piše: Regnante Thomislavo Ungarinorum rex Atila (=Árpád) promovit exercitum, ut debellaret eum. Rex autem Thomislavus, fortis iuvenis et robustus bellator, plurima bella cum eo commisit et semper eum in fugam convertit. Po ovim riječima svršili su se ti bojevi u korist Hrvata, koji su u to doba imali veliku vojnu snagu, koju naročito ističe car Konstantin. Tako je Tomislav, suzbivši Madžare, okupirao zapadno Slovinje i došao u neposredno susjedstvo Madžara.

U c. 42 car Konstantin piše: οἱ Τοῦρκοι... κατοικοῦσι... ἔνθεν μέσον τοῦ Δανούβεως καὶ τοῦ Σάβα ποταμοῦ; u c. 13 veli: οἱ δὲ Χρωβάτοι πρὸς τὰ ὄρη παράκεινται; u c. 40 opet: προς δὲ τὸ μεσημβρινὸν οἱ Χρώβατοι.

Po prvoj vijesti Madžari sjede između Save i Dunava, dakle u istočnom Slovinju; po drugoj Madžari graniče s Hrvatima »prema planinama«. Dok je u tim planinama madžarski historik Pauler (Századok 1888) gledao Petrov Gvozd (Kapela-Plješivica), Šišić (Priručnik p. 338) ih je tražio u nizu interamnijskih planina (Macelj, Ivančica, Kalnik, Bilo-gora). Ako Madžari sjede u istočnom interamniju, onda ono »prema planinama« može da odgovara samo *Slavonskom osrednjem gorju* (Dilj, Krndija, Papuk), koje se u interamniju izdiglo do visine od 995 m kao snažna prepona. To su već naslutili Šime Ljubić (O Posavskoj Hrvatskoj ... Rad 43, p. 38) i Stjepan Pavičić (Vukovska župa .... Zagreb 1940, p. 29). Jednako je točna i treća Konstantinova konstatacija, da »Hrvati stanuju Madžarima na jug«. Kada car piše svoje djelo (948—952), Madžari već čvrsto sjede u Panoniji, gdje će se poslije poraza na Leškom polju (955.) smirivati i živjeti kao nomadi do XIII. vijeka, kada će postati i sesilni naučivši zemljoradnju od pod-

vlašćenih Slovena. *Tako je zapadno Slovinje ušlo u sklop Tomislavljeve Hrvatske. Kako joj je središte bilo u Dalmaciji, njezina je centripetalna snaga još jedva dostajala, da u svoju interesnu sferu privuče požeško kotlinu s okolnim planinskim vijencem i padinama u karašičko-vučansku i bid-bosutsku depresiju i istočna joj je granica išla linijom Moslavina—Svilaj.*

Slovinje će doći do vidne političke uloge poslije smrti Stjepana Držislava (967—97), kada su u Hrvatskoj nastali teški dinastički zapletaji. O tim zapletajima postoje dvije teze: a) *Šišićeva,* izložena u njegovu Priručniku i Povijesti, i b) *Baradina,* solidno motivirana u raspravi Dinastičko pitanje u Hrvatskoj, odštampano u VADalm. 1932, p. 157—98. Baradina teza kulminuje u tome: Stjepana Držislava naslijedio je sin Svetoslav (997—1000), koga oboriše mlađa braća Krešimir III. i Gojslav. Svetoslav je pobjegao u dalmatinski Trogir. Taj je momenat vješto iskoristio dužd Petar II. Orseolo, koji je obećao, da će Svetoslava vratiti na prijesto, ako se odrekne običajnog danka (census solitus). Poslije utanačene pogodbe Svetoslav pošalje svoga sina Stjepana, muža Hicelina, kao taoca u Veneciju. Kada se protiv Orseolida podigla buna, pobjegne Stjepan zajedno s njime u Istru, a odatle u Bizantiju.

Kako je međutim Krešimir III. stao osvajati dalmatinske gradove, Bizantija otprema na Hrvatsku langobardskog katepana Vasilija Bojoana, koji zarobi kraljicu. Upleli su se u spor i Arpadovići, koji su rodbinski bili povezani s Orseolidima (Marija, sestra Stjepana I. + Oto Orseolo) i s Bizantijom (Ivan Orseolo + Marija, sestra cara Romana Argira), a po njima i sa Svetoslavom (sin Stjepan + Hicela Orseolo). Zato madžarski kralj Stjepan I. (997—1038) navali na Krešimira III., osvoji zapadno Slovinje (oko 1027) i predade ga svrgnutom Svetoslavu i sinu mu Stjepanu (1030) ili kao duki ili kao banu. To je *Ducatus vel banatus Sclavoniae.* S ovim Slovinjem kao i sa Madžarskom pleo je političke niti koruški hercog Adalberon (1035), kad je zaratio protiv cara Konrada II. (Jaksch, Mon. Hist. duc. Carinthiae III, 105). Stjepana Svetoslavića naslijedi u Slovinju kao duka ili ban rođak Zvonimir. Cronicon Pictum zabilježila je vijest, da je Zvonimir, kralj Dalmacije (bolje Slavonije) protiv Karentanaca, koji su upali u njegovu zemlju, pozvao u pomoć svoje rođake kralja Salamuna (1063—74) i hercega Gejzu (1074—77), koji su upadače protjerali.

Krešimira III. naslijedio je sin Stjepan I. (1030—58), koga Barada ne drži istovetnim sa Stjepanom Svetoslavićem, mužem Hicelinim. Njega naslijedi sin Petar Krešimir IV. (1058—74), koji kao protivnik Bizantije stoji uz Bugare, koji su Bodina proglasili carem. Kada je Bodin bio zarobljen, Bizantija je na Hrvatsku nahuškala Normane, koji su provalili u zemlju i zarobili samoga Petra. Iz teške situacije mogao se Petar izvući samo pomoću Zvonimirovom. Spor se svršio kompromisom. Petar je povraćen kao kralj, a čast duke preuzet će mjesto sinovca Petrova Stjepana slovinski ban Zvonimir, koji će Petra naslijediti i kao kralj (1076—89). *Tako se ponovo udružilo zapadno Slovinje s Hrvatskom.* U crkvenom pogledu ono je ušlo u dijecezu

kninske biskupije, u kojoj je ostalo sve do organizacije zagrebačke biskupije (1094).

Poslije smrti Zvonimirove zapadno je Slovinje opet otkinuto od Hrvatske. Hrvati su se bili pocijepali u dvije stranke i jedna je pristala uz svrgnutoga duku Stjepana III. (1089—90), druga uz udovicu Jelenu, koja je dozvala u pomoć svoga brata Ladislava I. (1077—95). Ladislav je kod Vaške prešao Dravu (1091), zaposjeo Slovinje do Gvozda, osnovao biskupiju u Zagrebu (1094), a zemlju predao na upravu mlađem svom sinovcu Almošu (1091—95), dok su se Hrvati preko Gvozda okupili oko novog kralja Petra (1094—97). Kada je kralj Ladislav umro, naslijedio ga je Koloman (1095—1116), stariji brat Almošev, dok je sam Almoš dobio na upravu istočnu Madžarsku (dux). Protiv hrvatskog kralja Petra poveo je vojnu Koloman, razbio ga u Petrovoj gori (1097), ali Slovinje nije izručio Almošu. Koloman se dapače nagodi s Hrvatima, okruni za kralja u Belgradu (1102), a kada zavlada i dalmatinskim gradovima (1107), proglasi svoga sina Stjepana II. (1116—1131) hrvatsko-dalmatinskim kraljem. *Od toga je časa geofizička prepona Moslavina—Svilaj postala i geopolitička međašnjica između Hrvatske i Madžarske sve do XVI. vijeka.*

A koju je sudbinu doživjelo *istočno Slovinje?* Ono je od Omortaga do Simeona Velikoga ostalo pod bugarskom vlasti. Kada se Simeonova Bugarska za njegova slabog nasljednika Petra raspala u istočnu i zapadnu, a istočna ubrzo postala bizantijskom provincijom (971), *Madžari su zašli u istočno Slovinje (930).* Iz krajnjeg istočnog dijela, i to od Zemuna do doline Šidskog (Šidina) potoka, dakle do bid-bosutske depresije, gdje se po starom Sirmiumu stalo afirmirati ime *Srijem (Szerém),* istisnuo ih je snažni Samuel (976—1014) i postavio svoga stratelata *Sermona* (1014—18). Ali kada je osnažena Bizantija Vasilija II. (976—1025) slomila Samuela, postala je i zapadna Bugarska bizantskom provincijom (1014). Sermona je ubio na vjeru strateg Konstantin Diogen i postao prvim upraviteljem *bizantskog Srijema.* Tako se Bizantija ponovo utvrdila na Dunavu sve do vladavine Mihajla VII. Duke (1071—78), kada su Pečenezi provalili u Srijem i istočno Slovinje i opustošili do karašičko-vučanske depresije (in campo Buzias — Pačetin kod Vukovara). Zbog toga je provalio madžarski kralj Salamon (1063—74) u bizantski Srijem i priključio ga Madžarskoj (1071).

Kada je Stjepan I. 1009. osnovao biskupiju u Pečuju, odredio joj je kao istočnu granicu Dunav od mjesta Zemogny (Földvár) do Kuwaroka (KŐ, Cuhet, Bani monasterium, Banoštor) a odatle preko interamnija uz Sermonov (1014) odnosno bizantski (1018—1071) Srijem na Savu. Koller (Historia episcopatus Quinque-ecclesiensis I. 80., Požun 1789) spominje kao prvog biskupa *Boniperta* (1009—36), koji je prije bio ili sacelan ili potkancelar Stjepanov (Fessler I, 287 i 668). Simon Kézai znade, da je katedralu podigao Stjepanov nasljednik Petar Mlečanin (1038—41 i 1044—47), koji je u njoj i pokopan (1047). Još u Kollerovo doba znalo se za njegovu grobnu ploču. Neki hoće, da je na dunavskoj okuci podigao *Peturvárad — Petrovaradin* grč. Πέτρικον (Nemeth B.). Katedrala je izgorjela na dan krunjenja Andrijina sina Salamona (17. IV. 1063.). U povodu toga Salamon je biskupa *Maura*

(1036—70) obdario posjedima oko Mislénya. Jednako je biskupu palatin Radó 1057. darovao svoj posjed Kanya na Kapošu, *crkvu s. Mihajla supra Dravam* (D. Miholjac) i *samostan s. Dimitrija* (Mitrovica). To je prvi dokumenat o rasezanju pečujske biskupije s ovu stranu Drave. Mauro je u bid-bosutskoj depresiji podigao *Mauri vicus — Morović* (Gašić, Brevis conspectus ... Mursae 1944). Taj naziv nema nikakve veze s porodicom *Máróthi de g. Gut-Keled*, koja je njemačkog porijekla, a mi smo je krivo prozvali *Morovići*. Poslije Salamona dolaze kao kraljevi Gejza I. i Ladislav I. Ladislav je, kako je poznato, u Zagrebu osnovao biskupiju (1094) i razgraničio je s pečujskom tako, da je od zapadnog Slovinja otkinuo svu požešku kotlinu i dodao istočnom Slovinju dotično pečujskoj biskupiji držeći se uglavnom stare Trajanove linije između gornje i donje Panonije u interamniju. Tako se pečujska biskupija Posavinom protegla od doline Šidskog potoka (Šidine) do Ljesnice, a uz Dunav i Dravu od Banoštora do zapadnog ruba karašičko-vučanske depresije.

Kako je istodobno došlo do graničnog spora između pečujske i bačko-kaločke dijeceze (po svoj prilici zbog samostana s. Demetrija), Ladislav je izaslao naročitu komisiju (kapelani Timotej i Lovro, suci Simon i Petar), koja je 17. IV. 1094. Zemong, Boardy i Almady dosudila pečujskoj, a sve ostalo na istok bačko-kaločkoj dijecezi (Fejer I, 480—1). Do konačnog razgraničenja došlo je u XIII. v., kada je linija Banoštor —Laćarak postala stalnom granicom.

Okupirani su Srijem Madžari izgubili za vladavine Ivana II. (1118—43) i Manuila I. Komnena (1143—80), koji su poveli niz vojnih akcija u vezi s dinastičkim pitanjem u Madžarskoj. Dugogodišnje ratovanje završeno je odlučnom pobjedom ispod Sirmija (1167). O tome nam govore bizantski pisci Ivan Kinam i Nikita Akominat (Moravcsik G., A magyar történet bizánci forrásai, Bdp. 1934, p. 189—200). Nikola Akominat (ed bonn, p. 25 i 122) zove bizantski Srijem Φραγγοχώριον koji mu leži između Dunava i Save. Jireček-Radonić, (Istorija Srba, I. 139.) misli, da je taj naziv došao preko italskih Franaka (Φράγγος, Frong — Frug), koji su poslije zauzeća lombardskog Milana od Fridrika I. Barbarose (1162) našli zaklona u bačko-kaločkoj nadbiskupiji (županiji) i u Srijemu osnovali dva naselja: *Magna ili Franca vila* (madž. Nagy Olász — Manđelos) i *Cadubal* (?), u kojima su podigli crkve milanskog sv. Ambrozija. Kako je kralj Gejza II. (1141—62) u borbi protiv langobardskih gradova pomagao Fridrika I. sa 600 konjanika, mogao je on sam dopremiti bjegunce iz Milana u Srijem. Interesantno je, da se neki od tih Franaka javljaju i u Osijeku (Ó-szék = staro naselje), koji se tu na Dravi uskoro razvio u znatno prometno mjesto.

Prije bizantske okupacije Srijem je pripadao Bačkoj. Ivan Kinam (p. 221—22) u prikazu boravka cara Manuila u gradu Παγάτζιον = Bač ističe, da je taj grad »metropola srijemskog stanovništva i u njemu boravi arhijerej toga naroda«. Srijem se dakle u to doba protegnuo i sjeverno od Dunava te je obuhvatao i južnu Bačku. Dijelio se u *Sirmia citerior* — sjeverni i *Sirmia ulterior* — južni (R. Kauk, Dissertatio de novitus excitato episcopatu Sirmiensi, Glasnik bos.-srijemske biskupije

G. XIII, 1885, i Klaić u Vijesniku Hrv. arh. društva IV, p. 101—107). *Bani monasterium — Bánmonostora — Banoštor*, potonje sijelo uskrišene srijemske biskupije (1229), leži »in ulteriori Sirmia«. Dinićeva teza, da je »ovostrani Srijem« — današnji Srijem, a »onostrani« — Mačva između Drine i Kolubare (Glasnik h. d., Novisad VIII 3, p. 439—44) ne može se, barem zasad, dokumentarno utvrditi. Srijem je došao u vezu s Mačvom samo utoliko, ukoliko je pogranični mačvanski ban iz sasvim strategijskih razloga bio zajedno i *srijemski* (ali i bač-bodroški i vukovski i baranjski) *župan*.

Međutim treba da utvrdimo drugu, mnogo važniju, činjenicu, a to je *proširenje pravoslavne crkve* na teritorij katoličke bačko-kaločke arhidijeceze, u kojoj je ležao i Srijem (Acsády, A magyar birodalom története, Bdp. 1903). Kako pravoslavna crkva od svojih vjernika nije ubirala crkvene desetine, ona je bila dosta popularna kod katoličkih masa, a jer nije primoravala kler na celibat, privlačila je i katolički niži kler. Za dugogodišnjeg madžarsko-bizantskog ratovanja emigrirali su mnogi Madžari i Slovinci u bizantsko carstvo, gdje su upoznali grčke crkvene obrede i priklonili se grčkoj crkvi, kojoj su ostali vjerni i onda, kada su se vratili u domovinu. To su *Mareni* — Madžari i Slovinci (Za etnikon Hrvat i Srbin u to se doba još ne zna u tim krajevima). Taj religiozni pokret proširio se iz kaločke arhidijeceze i u pečujsku, čanadsku i veliko-varadinsku dijecezu, te je zahvatio i viši kler. Preko grčkog religioznog pokreta razvila se u tim krajevima i bizantska politička stranka, koja je bila dosta snažna u Srijemu i južnoj Madžarskoj. Te pojave donijele su caru Manuelu više uspjeha negoli njegove čete. Svećenstvo ga je kod dolaska u Srijem svagdje oduševljeno dočekivalo u svečanom ornatu pjevajući grčke crkvene pjesme, dok mu je politička stranka olakšavala diplomatske razgovore (Šišić, Povijest Hrvata za prvih Arpadovića, Zagreb 1944, p. 81—2).

Poslije smrti cara Manuila (1180) odstupila je udovica Marija Antiohijska Beli III. (1172—1196), mužu sestre Ane, Srijem, koji ostaje sada pod madžarskom vlasti sve do XVI. v. Historiju Srijema kao sastavnog dijela istočnog Slovinja donijet ćemo u posebnom prikazu.

Lelja Dobronić

TOPOGRAFIJA ZEMLJIŠNIH POSJEDA ZAGREBAČKOG KAPTOLA PREMA IZVORIMA XIII. i XIV. STOLJEĆA

UVOD

Ova je radnja, jednako kao i »Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz 1201. god.« (»Rad«, knjiga 283) nastala sa svrhom, da se u Muzeju grada Zagreba dade grafički prikaz zemljišnih posjeda zagrebačke crkve u srednjem vijeku. U njoj su obrađeni posjedi zagrebačkog kaptola, pa ona zapravo nadopunjuje spomenutu topografiju biskupskih zemalja i može se smatrati njenim nastavkom, kojim se čitav kompleks toga pitanja zaokružuje.

Topografska se istraživanja ove radnje temelje na ispravi kralja Andrije iz 1217. god. (Smičiklas, Codex diplomaticus III, doc. 131, p. 150), kojom je taj vladar na molbu »prepozita Cirijaka i njegovih sukanonika« potvrdio zagrebačkom kaptolu vlasništvo posjeda obrađenih ovdje u poglavljima I.—XVIII. Od same se isprave nije sačuvao original, već je došla do nas u prijepisu stolnobiogradskog kaptola iz 1272. god. Taj se čuva u arhivu zagrebačkog kaptola, pohranjenom u Državnom arhivu u Zagrebu (signatura: fasc. 13, no. 91). Uporedivši tekst, kako ga je štampao Smičiklas, s tekstom isprave naišla sam na sasvim sitne razlike, koje nemaju značenja za topografska istraživanja.

Opisi granica pojedinih posjeda iz Andrijine isprave (1217. god.) upotpunjeni su topografskim podacima iz potvrde zemalja zagrebačke crkve, koju je izdao kralj Karlo 1328. god. (I. K. Tkalčić, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 115). Ta je sačuvana u potvrdi kralja Ludovika iz 1352. god. Zemlje opisane 1328. god., kojih ne navodi Andrijina isprava iz 1217. god., obrađene su u »Dodatku 2« ove radnje. Uz ova dva glavna izvora upotrebljavani su kod prikaza pojedinih posjeda i drugi dokumenti. Tako »Dodatak 1« sadržava prikaz kaptolskih zemalja u blizini Zagreba na temelju isprave kralja Andrije iz 1221. god. (Smičiklas, Codex diplomaticus III, doc. 175, p. 199). U »Dodatku 3« navedeni su kaptolski prediji prema statutu zagrebačkog kaptola iz 1334. god. (I. K. Tkalčić, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II. Zagreb 1874.). Prediji područja Varaždinskih Toplica i Siska prikazani su u odgovarajućim poglavljima.

Za ovu radnju, jednako kao i za spomenutu topografiju biskupskih posjeda, izvršena su mnogobrojna terenska istraživanja; osim toga pre-

gledane su katastralne mape kotara Zagreb, Velika Gorica, Sisak i Samobor. O poteškoćama u historijsko-topografskim istraživanjima i o metodi rada govorilo se već u »Uvodu« citirane radnje, pa ovdje to ne ponavljam.

»Topografski registar« sadržava sve lokalitete, koje ova radnja spominje. Kod lokaliteta iz historijskih izvora označena je u zagradi godina, koje je isprava izdana. Današnja geografska imena i topografske oznake pisane su kursivom.

U ovoj su radnji, kao i u topografiji biskupskih posjeda, okupljeni historijski izvori, koji donose vijesti o položaju i međama zemalja zagrebačke crkve u srednjem vijeku. Na temelju podataka iz srednjovjekovnih isprava (uglavnom XIII., a djelomično XIV. i XII. stoljeća) objašnjeni su lokaliteti, koliko je to danas uopće moguće, a da se pritom ne ulazi u neosnovana domišljanja. U nekim detaljima nije se došlo do željena rješenja, jer su se tragovi starih naziva na terenu zameli, a nedostaju povijesni izvori, koji bi ih osvijetlili. Ipak je »Topografijom zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravama kralja Emerika iz 1201. god.« zajedno s ovom radnjom zahvaćeno ovdje pitanje teritorijalne rasprostranjenosti zemalja zagrebačke crkve u srednjem vijeku prvi put kao cjelina i dan je temelj, na kojem se mogu rješavati mnoga važna pitanja naše povijesti feudalnog doba.

TOPOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA

I. KAMEŠNICA — KALNIK

Isprava, kojom kralj Andrija potvrđuje zagrebačkom kaptolu 1217. god. zemljišne posjede(1), počinje opisom međa zemlje, kojoj sama ne navodi ime. Ističe se, da je posjed dar kralja Bele »zagrebačkoj crkvi«. Budući da on vlada 1172.—1196., zna se otprilike vremensko razdoblje, u kojemu ga je kaptol stekao. Iz nešto kasnije isprave kralja Andrije (1221. god.) (2) doznajemo ne samo sudbinu tog posjeda, koji se samo kratko vrijeme nalazio u rukama zagrebačkog kaptola, već i njegovo ime. Prema najvećem potoku, koji protječe kroz kraj južno od Kalnika, bila je i zemlja prozvana Kamešnicom. Isprava iz 1221. god. veli: terra quaedam sub Keymuk nomine Kemesnice. Andrijina potvrda iz 1217. god. spominje na jednom kasnijem mjestu zemlju Kalnik, što se bez sumnje odnosi na ovaj posjed (vidi poglavlje XIII, p. 202).

Tekst spomenute potvrde kaptolskih posjeda iz 1217. god., kojim se opisuju granice zemlje Kamešnice, glasi u originalu:

Prima meta terre Zagrabiensis ecclesie, quam terram Zagrabiensis ecclesia donacione nostri patris Bele regis inclite memorie iure perpetuo suscepit possidendam, incipit ab oriente a meta terrea iuxta quam est aqua nomine Corusca, et ibidem est meta Crisiensis, et inde protenditur ad occidentem supra montem iterum ad metam terream, sub qua est uia, et inde per illam tendit ad aquilonem uersus ad metam terream Nicolai, deinde tendit ad occidentem ad aquam nomine Camesnica, et per illam tendit superius et exit hinc supra ad metam clauigerorum ad aquam pirum et deinde ad finem montis in aquam Syprach, et per illam iterum tendit inferius ad aquam Camesnicam, quoadusque iungatur cum aqua Celnic, et de illa ascendit meta usque ad fenum Bogdani, et inde ultra siccum Celnic ad metam terream, et inde ad occidentem supra montem, ubi iterum est meta terrea, et inde ad riuulum nomine Orchoech, et ibi est frutex qui vulgo dicitur racatia, et inde superius uersus Malinam ad metam terream super caput eiusdem Maline, et inde tendit ad montem, ubi sunt piri iuxta terram Isani, et ibi continentur due mete terree, et inde tendit per uiam usque Bresouicam, et inde tendit ad sinistram partem ad locum qui dicitur Vmoli, et inde ad magnam stratam, et inde tendit uersus occidentem in uallem ad pontem, de ualle tendit supra uillam sacerdotis ad fossam, et inde supra uiam, et inde iuxta uineas Vitalis ad occidentem, et inde ultra magnum montem ad castrum Gregorii, et inde tendit iterum ad montem ubi est forma selle, et inde ad uallem Pegsce, et per quandam uiam tendit usque ad finem montis qui uocatur dorsum capre, et deinde ad orientem per uiam Worosd supra fontem, et ibi est meta, et inde tendit ad uallem ultra riuulum Camescam ad cacumen, et inde ultra magnam uallem ad Lah, et inde ad uiam Petixi (Petku), et inde ultra siluam ad quercum, et inde ad uallem, ubi minor Corusca exit, et inde tendit ad maiorem Coruscam, et inde tendit ad montem uersus orientem, deinde ad uallem Brestroa et inde inferius ad Glogonicam, et inde ascendit ad prunetum, deinde ad piscinam cruciferorum, deinde ad Calissam, et inde ultra uiam in quandam uallem, deinde supra montem, ubi est meta, et inde ad Sabia loca, deinde usque ad metam templariorum, et inde per montem ad riuulum Coprumich, inde tendit usque ad metam Crisiensem; deinde ad occidentem supra montem ubi est meta et inde tendit ad aliam metam que est iuxta uiam Crisiensem, et inde ultra uiam et montem ad Coruscam et ibi terminatur cum priori meta.

Opis sadržava mnogo geografskih imena i topografskih oznaka nabrojenih ovim redom:

Aqua nomine Corusca odgovara potoku Koruškoj, koji teče iz kalničkog gorja prema jugu i prolazi zapadno od Križevaca. Opis veli, da je na tom potoku stajala »zemljana međa« (meta terrea), i to na mjestu, gdje je kaptolski posjed graničio sa »zemljom križevačkom« *(meta Crisiensis)*. Nije isključeno, da je to bilo nešto sjevernije od grada Križevaca, tamo gdje je i u XIX. vijeku granica križevačke županije prelazila preko potoka Koruške *(vidi kartu 3.* vojnu specijal-kartu iz 1894. god., sekcija Križevci—Koprivnica).

Mons označuje vjerojatno koji od brežuljaka između potoka Koruške i Kamešnice.

Aqua nomine Camesnica potok je Kamešnica, po kojemu je meda išla uz vodu (superius).

Meta clavigerorum. Danas nije poznato, tko su bili ključari (clavigeri) ovdje spomenuti. Sigurno je, međutim, da se uspomena na njihovu zemlju sačuvala u imenu vinograda i šume (sjeverno od sela Crnčevca, a u blizini sela Sv. Petar Orehovec), koji se i danas u narodu zovu »Ključarevina«.

Aqua Syprach odgovara bez sumnje potočiću, koji izlazi iz šume zvane »Siprača«. Ona leži istočno od sela Potok. Potočić utječe u blizini sela Zamladinec u potok Kamešnicu.

Aqua Celnic, koja se prema citiranoj ispravi spaja s Kamešnicom, podudara se vjerojatno s potokom, označenim na specijal-karti iz 1894. god. imenom »Selnik«. Stanovnici potkalničkog kraja nazivaju danas taj potok »Seljanec«.

Fenum Bogdani. »Terra Bogedani« spominje se već u potvrdi biskupskih imanja iz 1201. god. (3, 4). Ona se nalazila prema opisu iz 1201. god. istočno od biskupskog posjeda Kamenika, a prema opisu iz 1217. god. zapadno od kaptolske zemlje Kamešnice. Ležala je valjda na potoku Seljancu, a svakako južnije od sela Hižanovec (vidi kasnije).

Siccus Celnic (suhi Selnik) danas na terenu nije poznat. Oznaka se odnosi vjerojatno na isušeno korito kakve vode ili na koji jarak.

Riuulus Orchoech današnji je potok Orehovec, koji teče istočno od nabrojenih voda i spaja se s njima.

Malina, caput eiusdem Maline danas nepoznati lokaliteti.

Mons ubi sunt piri iuxta terram Isani odgovara vjerojatno brežuljku uz selo Hižanovec, koje po svoj prilici ima i ime u vezi s Izanovom zemljom. Vjerojatnost je to veća, što se u ispravama XIII. vijeka mjesto današnjeg glasa ž češće pisalo *s* (5). »Terra Ysani« spomenuta je u tom kraju i u ispravi iz 1201. god. (vidi naprijed).

Bresouica staro je ime današnjeg sela Kalnika. Ime je bilo u upotrebi još na svršetku XVII. stoljeća, što se vidi iz urbarija »parochialis ecclesiae s. Brictii episcopi et confessoris sub Nagy Kemlek pago Brezovicza« sastavljenog 1697. godine (6). Crkva sv. Brcka i danas je župna crkva u selu Kalniku pod brdom Velikim Kalnikom.

Locus qui dicitur Vmoli »ad sinistram partem«, to jest zapadno od Brezovice—Kalnika, danas nije poznato mjesto.

Magna strata. Ne zna se, o kojoj je cesti ovdje riječ. Sudeći po njenu nazivu (magna strata) možda se radi o ostatku kakve rimske ceste, koja je još u XIII. vijeku bila upotrebljavana (7).

Uilla sacerdotis. Nije poznato, gdje je u XIII. vijeku ležalo »svećenićko selo«. I danas postoji jugozapadno od Kalnika selo »Popovec«, ali je pitanje, da li je njegovo ime u kakvoj vezi sa spomenutim nekadašnjim »svećeničkim selom«.

Uinea Vitalis. Na terenu se nije sačuvao trag imenu Vitalova vinograda.

Magnus mons et castrum Gregorii. Ova bi se oznaka mogla odnositi najvjerojatnije na brdo, na kojemu stoje i danas ruševine grada Malog Kalnika. Pretpostavka je to vjerojatnija, što se po pričanju seljaka kalničke okolice neka šuma sjeveroistočno od sela Vojnovca, dakle u predjelu Malog Kalnika, i danas zove »Gregurjevec«. Ima slučajeva, da se ime utvrde sačuvalo u nazivu rudine (na primjer: Kračinovec kod Suhopolja) (8).

Mons ubi est forma selle. Možda ovo »sedlo« označuje prijelaz između Malog i Velikog Kalnika.

Vallis Pegsce odnosi se vrlo vjerojatno na uvalu ispod brda Pece sjeverno od Velikog Kalnika.

Mons qui vocatur dorsum capre gorska je kosa u kalničkom gorju, koja se i danas zove »Kozji hrbet«. Preko nje je nekad vodila cesta, vjerojatno rimska, iz Križevaca u Varaždin *(via Worosd)* (vidi poglavlje III. Kamešnica, p. 180).

Fons vjerojatno je izvor Kamešnice.

Vallis ultra riuulum Camescam uska je dolina uz gornji tok Kamešnice, koja i izvire na istočnom dijelu »Kozjeg hrpta«.

Magna vallis ad Lah, via Petixi (Petku) danas nisu poznati pod tim imenima.

Vallis ubi minor Corusca exit, maior Corusca dva su izvora potoka Koruške jugoistočno od Vratna u kalničkom gorju.

Mons uersus orientem. Ne zna se na koje se brdo odnosi ova oznaka.

Vallis Brestroa danas nije više poznato ime u tom kraju.

Glogonica potok je Glogovnica, koji teče iz istočnog dijela kalničkog gorja.

Piscina cruciferorum nalazila se vjerojatno u blizini sela Glogovnice, jer su tamo križari imali svojih posjeda. Danas se imenom »Ribnjačine« naziva kraj, koji leži znatno južnije u smjeru prema Križevcima. »Terra domus sancti sepulchri de Golgonicha« spomenuta je 1252. god. (9).

Calissa i *Sabia loca* danas su nepoznati lokaliteti.

Meta templariorum odnosi se na jednu od templarskih zemalja u nizini između Glogovnice i Križevaca, možda u blizini sela Ivanec, jer su zemlje templara nakon ukinuća reda preuzeli ivanovci.

Riuulus Coprumich nije do danas sačuvao ovo ime. U tom kraju teče potok zvan Vrtlin, pa nije isključeno, da je »Koprumich« njegovo prijašnje ime.

Prema izloženome granica je kaptolske zemlje Kamešnice počinjala sjeverozapadno od Križevaca na mjestu, gdje je međa bivše križevačke županije prelazila preko potoka Koruške. Odatle je išla na sjeverozapad preko potoka Kamešnice, Seljanca i Orehovca, te se u blizini sela Hižanovca i Kalnika uspinjala do utvrde na Malom Kalniku. S te točke skretala je granica posjeda prema sjeveroistoku i preko brda Pece dolazila do Kozjeg hrpta. Uzduž njega išla je međa prema istoku i preko izvora Kamešnice i Koruške spuštala se na potok Glogovnicu. Niz

njegov tok granica je prolazila nekadašnjim križarskim i templarskim zemljama, i skrenuvši na zapad vraćala se na početnu točku na potoku Koruškoj *(vidi kartu 3.)*.

Godine 1221. (2) oduzeo je kralj Andrija zemlju Kamešnicu zagrebačkom kaptolu i vratio je uz odštetu njenom bivšem gospodaru banu Očuzu (Ochuz). Za naknadu je dao kaptolu »jednako vrijedne zemlje od svojih vlastitih zemalja, to jest od zemalja zagrebačkog utvrđenog grada: Rodos, Widuse, Cupuc i Braten« (vidi p. 223).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 150.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 175, p. 199.
3. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
4. *L. Dobronić*, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz 1201. god. »Rad«, knjiga 283, (Zagreb 1951), p. 257.
5. »*Rad*«, knjiga 283 p. 284.
6. Original u Drž. konzervatorskom zavodu u Zagrebu.
7. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (Beograd 1938), p. 108
8. »*Rad*«, knjiga 283, p. 292.
9. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 426, p. 491.

II. TOTAROVA ZEMLJA

Drugi po redu među posjedima, koje je kralj Andrija 1217. godine potvrdio zagrebačkom kaptolu (1), naveden je dar »plemenitog muža« Totara (vir nobilis Totar). Sama darovnica nije danas poznata. Tekst, kojim su opisane međe zemlje Totarove, u ispravi iz 1217. god., glasi ovako:

Item alterius terre, quam quidam uir nobilis Totar eidem contulit ecclesie, prima meta incipit a porta lapidea, deinde tendit uersus occidentem ad riuulum qui uocatur Bogactua, et inde per uiam ad montem qui vocatur Pessenic, et inde ultra siluam ad riuulum qui uocatur Lubesiza, et per uiam sub monte qui uocatur Lubel, et tendit super eundo montem, deinde ad montem qui uocatur dorsum capre et per uiam redeundo ad locum qui uocatur Pethce, et ibi terminatur cum priori meta.

Po ovom opisu granica razabiremo, da se Totarov posjed prostirao u zapadnom dijelu kalničkog gorja. Međa mu se doticala ovih oznaka na terenu:

Porta lapidea (kamena vrata). Iz samog citiranog teksta može se naslućivati, da »kamena vrata« leže u blizini brda Pece (kota 603 m) i da ne označuju Vratno, kako misli Klaić (2). Vratno se, naime, u to doba nalazilo na području kaptolskog posjeda Kamešnice (vidi poglavlje I, p. 175), koji se prostirao od Kozjeg hrpta na jug.

Rivulus Bogactua odgovara potoku Bogačevu (3), današnjem Črncu, koji se 1193. god. (4) zvao »Bogoce«, a 1207.god. (5) »Bogoxaus«.

Mons Pessenic — danas nepoznat naziv za bregove kalničkog gorja.

Rivulus Lubesiza, potok Ljubeščica danas se zove Ljuba. Utječe u Bednju.

Mons Lubel sačuvao je do danas svoje ime (Ljubel, kota 553 m).

Mons dorsum capre gorska je kosa, koja i danas nosi ime »Kozji hrbet«.

Locus Pethce lokalitet vjerojatno u neposrednoj blizini brda Pece ili možda na njemu (vidi naprijed).

Prema izloženome zemlja, koju je zagrebačkom kaptolu darovao Totar prije 1217. god., prostirala se u planinskom šumovitom kraju između vrhunaca Ljubla, Kozjeg hrpta i Pece, a na zapad je dopirala do potoka Lube i gornjeg toka Bogačeva (vidi kartu 1).

Totarova zemlja se spominje osim u citiranoj ispravi iz 1217. god. još i 1334. god. u statutu Ivana, arhidakona goričkoga (6) riječima: predium quondam Thatar, i to u skupini kaptolskih imanja oko Varaždinskih Toplica. Za taj se predij veli, da je u doba izdavanja statuta bio razdijeljen među više predijalaca (nunc inter plures divisum). Dalja sudbina Totarove zemlje nije mi poznata, to više, što joj kasnije nema spomena među topličkim dobrima zagrebačkog kaptola, a nije ucrtana ni na sačuvanoj karti iz XIX. stoljeća *(vidi kartu 3)*.

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 151.
2. *Vj. Klaić*, »Indagines« i »portae« u Hrvatskoj i Slavoniji, »Vjesnik arheološkog društva« VII/1, (Zagreb 1903), p. 7.
3. »*Rad*«, knjiga 283, p. 256.
4. *Smičiklas*, Cod. dipl. II, doc. 250, p. 265.
5. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
6. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, (Zagreb 1874), p. 62.

III. TOPLICA — VARAŽDINSKE TOPLICE

Treća zemlja zagrebačkog kaptola, koju spominje isprava kralja Andrije iz 1217. god. (1), dar je »pokojnog bana Aleksija« (Alexius quondam banus). Aleksijev je poklon potvrdio već 1181. god. kralj Bela III. (2, 3). Ta se potvrda čuva u kaptolskom arhivu (fasc. 52 br. 4.) (3). Već su u toj ispravi iz 1181. god. opisane granice zemlje oko Varaždinskih Toplica. U ispravi kralja Andrije iz 1217. god. isti je opis prepisan uz neznatne razlike, koje se odnose uglavnom na ortografiju zemljopisnih imena. Samo na kraju opisa granica kasnija isprava donosi jedan stvaran topografski detalj više nego ranije izdana potvrda.

Tekst, koji se odnosi na zemlju oko Varaždinskih Toplica, u ispravi iz 1217. god. glasi u originalu:

Meta uero terre Topliza, quam Alexius quondam banus contulit, incipit ab uno riuo qui uocatur Globocizo et participat metas cum terra Mutmerii comitis, et inde tendit ad montem Wlcomerii, ubi protenditur per uiam in longitudinem per dorsum montis, et descendit per uallem ad nasum eiusdem montis et ibi est meta, deinde recto tramite ascendit montem, ubi est uia, de uia ascendit et descendit ad tercium, per quem itur certis metis ad magnum montem ad uiam, ubi iungitur cum Warastensibus, et per illam itur ad magnam uiam, per quam descendit ad aquam Bigne supra ripam Progni brod et iungitur metis Zagrabiensibus.

Neki geografski nazivi pisani su drugačije u svakoj od spomenutih dviju isprava, a neki jednako:

1181. god.	1217. god.
predium Toplissa	terra Topliza
riuulus Globossa	riuus Globocizo
mons Wolcmery	mons Wlcomerii
Garestienses	Warastenses
magna via	magna via
aqua Bigne	acqua Bigne supra ripam Progni brod
metae Zagrabienses	metae Zagrabienses

Zemlja, što ju je kaptolu darovao ban Aleksij, koji je živio na početku XII. stoljeća (banovao 1110.—1116.), imala je prema spomenutim dokumentima točno određene granice, pa možemo prema njima odrediti, gdje je ležala i dokle je sezala. Poklonjena zemlja zove se u ispravi iz 1181. god. »Toplissa«, 1217. god. »Topliza«. Prema opisu međa može se zaključiti, da ona odgovara kaptolskim dobrima oko Varaždinskih Toplica.

Rivulus Globossa (rivus Globocizo) naveden je na početku opisa. Za to je ime dugotrajnim ispitivanjima na terenu utvrđeno, da se odnosi na potočić, koji teče kraj sela Tuhovca i utječe u rijeku Bednju, a tamošnji ga stanovnici i danas zovu »Globočec«. Pod istim imenom (Globochecz) spominje se taj potočić i u opisu cesta i mostova iz 1750. godine (4). U tom se spisu vidi, da se stanovništvo okolice Varaždinskih Toplica imenom »Globočec« neprekidno služilo kroz stoljeća za označivanje tuhovačkog potočića.

Mons Wolcmery (mons Wlcomerii) jedan je od brežuljaka između sela Martinkovca i Jakopovca i danas znan pod imenom »Vukomeračka gora« (sjeverno od Varaždinskih Toplica).

Garestienses (Warastenses), vjerojatno se misli »metae«, označuju gotovo bez sumnje zemlju na Varaždinbregu. Znade se već iz »zlatne bule« izdane Varaždincima 1209. god. (5), da je u početku XIII. stoljeća bio grad Varaždin vlasnikom te zemlje. O neposrednom susjedstvu Varaždinaca i kaptolskog posjeda na Varaždinbregu govore i kasnije ispra-

ve; tako na primjer isprava iz 1472. godine o razvodu meda grada Varaždina (6).

Magna via (velika cesta) spuštala se — sudeći po citiranim opisima — sa Varaždinbrega na Bednju. Danas postoji samo običan poljski put, koji sa Varaždinbrega mimo sela Črnila vodi na rijeku Bednju. Nije isključeno, da je to koji odvojak »magnae viae levatae«, za koju je utvrđeno, da je u blizini prolazila (7).

Aqua Bigne nesumnjivo je rijeka Bednja. U ispravi iz 1217. god. nalazimo još oznaku »*supra ripam Progni brod*«. »Brod« je i danas uobičajeni naziv za prijelaze preko voda, pa stanovnici bednjanske doline i danas zovu brvno na Bednji, što leži sjeverozapadno od Ljubešćice, a u blizini sela Črnila, imenom »brod«. Izraz »prodni« upotrebljen je u vezi s prijelazom preko rijeke (vadum Plituize dictum Prodni) i u ispravi kralja Emerika iz 1201. godine (7), i to baš kao oznaka nekog prijelaza u varaždinskoj okolici. Značenje tog pridjeva danas nije jasno.

Metae Zagrabienses također su zasad neobjašnjeni podatak, jer nije poznato, tko su »Zagrepčani«, o kojima je tu riječ. Tkalčić misli, da su to zemlje zagrebačke županije (8). Ćuk drži, da su te zemlje pripadale u XIII. stoljeću zagrebačkim plemićima Rakovačkim (9). Znade se, da su u srednjem vijeku i zagrebački biskupi imali posjede u varaždinskom kraju (10), ali oni, koliko se dosad moglo utvrditi, nisu dopirali do Bednje.

Prema izloženim lokalitetima zemlja, koju je ban Aleksij na početku XII. vijeka darovao zagrebačkom kaptolu kao zadužbinu za svog sina, obaseže područje od sela Tuhovca s istoka do sela Črnila (kod Ljubešćice) sa zapada. Južna mu je granica na rijeci Bednji, a sjeverna kod Vrtlinovca i Varaždinbrega. Same Varaždinske Toplice leže u tom području *(vidi kartu 1 i 3)*.

Idući posjed, koji je kaptol dobio blizu Varaždinskih Toplica (circa Toplica) 1225. god. — pa prema tome o njemu ne govori Andrijina isprava iz 1217. god. — zadužbina je nekog Motmera. Granice su mu opisane u potvrdi, koju je kralj Bela izdao o tom poklonu. Original te potvrde čuva se u kaptolskom arhivu (fasc. 52, br. 5) (11).

Opis meda obiluje geografskim i topografskim podacima, a glasi u cijelosti:

Cui terre (circa Toplica) prima meta incipit a Bedna uersus riuulum Cocosinec cadit in illam inde protenditur sursum per eundem riuulum usque ad caput eiusdem, et ibi est meta crucea in fagu, que dividit terram Crisiensis castri, et inde dirigitur ad latus montis Lubel, usque semitam que pastoralis dicitur, et per eandem semitam tendit per monticulos et ualles uersus meridiem ad gertamfa, ubi est meta terrea, et post hanc illa semita relinquitur ad dexteram, inde uersus orientem ad uiam magnam Coziherbet, que de Cris ducit in Worosd, inde per eandem descendit in vallem, ubi sunt arbores signate, et inde ascendit in Studenc, ubi est fagus signata, et inde a via magna diuertit ad sinistram, et uadit ubi Camicniza et Yalsewec oriuntur, ubi est fagus signata, et coniungitur terre Petconis, et per montem dirigitur usque ad alium qui dicitur Cerouo berdo, in cuius cacumine est quercus cum meta, et ibi

recedit a terra P(etconis) et descendit ad metam Osl, et inde per latus unius montis ad alium usque ad cerasum, et per eundem protenditur ad ulmum sub quo oritur Slatynic riuulus per quem reuertitur in Bedna.

U opisu se ističu ove terenske oznake:

Riuulus Cocosinec, pritok Bednje, nije danas poznat pod tim imenom. Podrobnim ispitivanjima stanovništva bednjanske doline oko Varaždinskih Toplica utvrđeno je, da se naziv »Kokošinec« nekad upotrebljavao za potok, koji iz kalničkog gorja teče kroz selo Piščanovec u Bednju (danas: Šumski potok).

Mons Lubel. Ljubel (kota 553) m) i danas je ime najvišeg vrha u sjevernom dijelu kalničkih planina.

Via magna Coziherbet, que de Cris ducit in Worosd nekadašnja je cesta koja je vodila gorskom kosom i danas zvanom »Kozji hrbat«. Podaci o cesti na Kozjem hrptu zanimljivi su i s arheološkog gledišta, jer se doista vide i danas na tom hrptu ostaci temelja kamene ceste, za koju je vrlo vjerojatno, da potječe iz rimskih vremena. Cesta na Kozjem hrptu tvorila je južnu granicu zemlje, koju je kaptolu darovala Motmerova majka, a ujedno je bila sjevernom međom posjeda Kamešnice, koji je 1217. god. bio u vlasništvu zagrebačkog kaptola (vidi poglavlje I. Kamešnica i *kartu 3*).

Studenc danas je pod tim imenom nepoznat lokalitet.

Ubi Camicniza et Yalsewec oriuntur položaj je u kalničkom gorju između izvora potoka Kamešnice i Jalševca. Napominjem, da se i danas u gorskom predjelu »Porutine« (istočno od Kozjeg hrpta) vidi veliki zemljani nasip, koji je vjerojatno izgrađen u srednjem vijeku, da služi kao »zemljana međa« (meta terrea) kaptolskih zemalja.

Mons Cerouo berdo danas nije poznato, ali ipak još neke rudine u ovom istočnom dijelu kalničkih bregova nose ime »Cerje«.

Slatynic riuulus danas nije poznato ime potoka, ali po opisanom položaju nesumnjivo odgovara današnjem »Drenovačkom potoku«, pritoku rijeke Bednje.

Opis je ove zemlje, što ju je kaptolu darovala Motmerova majka, tako jasan, a i tragovi se srednjevjekovnih međa mjestimično još vide, da možemo s priličnom sigurnošću ustvrditi, da se taj posjed sterao rijeci Bednji na jug od brda Ljubla, Kozjeg hrpta i Porutina. S istoka ga je zatvarao Drenovački potok, a sa zapada Šumski potok. Taj je poklon sačinjavao najveći dio kaptolskih zemalja oko Varaždinskih Toplica. U blizini samih Toplica na rijeci Bednji (otprilike od sela Tuhovca do sela Piščanovca) spajao se je sa sjevernim topličkim posjedom, što ga je zagrebački kaptol već ranije dobio od bana Aleksija (vidi p. 177). Kompleks kaptolskih zemalja prostirao se nakon 1225. god. od Varaždinbrega na sjeverozapadu do Kozjeg hrpta i Porutina na jugoistoku *(vidi kartu 1 i 3).* Na Bednji u blizini sela Tuhovca graničio je sa zemljom, koju je sebi zadržala Motmerova majka, kako je to u darovnici istaknuto riječima: Ex alia autem parte Bedne, ex parte Worosd quandam partem terre dicta domina sue potestati reseruauit (11). To odgovara podatku iz 1181. god. (vidi p. 178), po kome je istočni susjed zemlje bana Aleksija bio »Mutmerius comes«.

Isprava biskupa zagrebačkog Stjepana II. iz 1237. god. (12) iznosi podatak, da se kaptolska zemlja oko Varaždinskih toplica neko kraće vrijeme prije godine 1237. nalazila u rukama biskupa kao zamjena za neku mnogo manje vrijednu zemlju. Tom prilikom biskup vraća kanonicima »terram sive predium Toplicha integraliter, quod eis collatum fuerat ab antiquo«, a njemu pak »noviter pro quodam parvo concambio devolutum«.

Godine 1247. potvrdio je kralj Bela IV. (13) zagrebačkom kaptolu zemlju, koju mu je darovala Motmerova majka 1225. god., (vidi naprijed). Zbog istog posjeda nastala je 1252. god. (14) svađa među susjedima, koja se riješila tako, da su protivnici kaptola odustali od zahtjeva za četvrtinom te zemlje (terra Toplucha) pod uvjetom, da im kaptol isplati 29 maraka. Godine 1254. (15) konačno su se izmirili i utvrdili stare granice. Neobično je, što se u ispravi iz 1252. god. (14) veli, da je taj posjed kaptolu darovala Motmerova udovica (relicta Motmeri comitis), a iz darovnice je poznato, da je to učinila »mater Motmerii« (11).

Osim spomenutih darovnica i potvrda darovanja o topličkim posjedima zagrebačkog kaptola u srednjemu vijeku govori i statut Ivana, arhiđakona goričkoga iz 1334. god. (16). Tu se ne opisuju granice, već nabrajaju prediji (imanja), koji se nalaze na području tog velikog posjeda. Prediji su nabrojeni ovim redom:

predium Demseuch — danas nepoznat;

predium condam Iwan, filii Petk, ibidem vicinum — možda selo Petkovac zapadno od Varaždinskih Toplica;

predium Borichuelgi — danas: selo Boričevec;

predium quondam Thatar — Tatarova zemlja (vidi II. poglavlje, p. 176);

predium quondam Stephani circa fluvium currentem ad ecclesiam de Toplica — Taj se je predij nalazio u središtu Varaždinskih Toplica oko župne crkve sv. Martina, koja se spominje u istom statutu iz 1334. god. (17).

vicinum illi Dyeniseuch a septemtrione — Dianeška selnica kod Hrastovca;

predium Orthlinouch — selo Vrtlinovec;

predium quod tenet Stephanus Walpoth — selo Valpotovec;

predium Iuanouich ibidem vicinum — danas nepoznat;

predium Nicodemusech — danas nepoznat;

predium ibi vicinum, ultra montem Johannis, quamvis desertum — danas nepoznat;

predium quondam Lourandi — možda Lovrentovec;

predium Jalseuch — selo Jalševec;

predium Drenouch — selo Drenovec;

predium condam Micou — danas nepoznat;

predium Lezkouch — selo Leskovec.

U toku XIV. i XV. stoljeća kaptol je vodio mnoštvo borba, da očuva svoj posjed oko Varaždinskih Toplica. Sve te borbe i parnice opisao je Ivan K. Tkalčić u citiranom djelcu »Sumporne Toplice kod Varaždina

u Hrvatskoj« (p. 36—53). U godinu 1500. pada darovanje Lucije, udovice Ladislava de Zemthe, a borbe se za održanje kaptolskog posjeda nastavljaju, prema Tkalčićevu izlaganju, kroz čitav XVI. i XVII. vijek (p. 57—77).

Nakon velikog prekida od 275 godina zagrebački je kaptol povećao svoj topličkí posjed 1500. god. Tada je »nobilis domina Lucia relicta condam Ladislai de Zemthe« darovala kaptolu »totales porciones suas possessionarias in possessionibus Jakchowcz, Zenth Kelemen, Cheperlincz, Emrehowcz et Zwynwsa vocatas« (18). Isprava o tom poklonu nalazi se (prema Tkalčiću) u kaptolskom arhivu u Zagrebu (fasc. 52, br. 6). Unatoč mnogim ispitivanjima na terenu imenima »Jakčevec« i »Čeperlinec« nije moguće ući u trag. Kelemen, Imbrihovec i Bedovo (nekad Svinuša) i danas su nazivi sela, što leže zapadno i jugozapadno od Jalžabeta. Čini se, da je kaptol s Lucijinim darom dobio kraj zvan Gotalovina. Granice poklonjenih zemalja u spomenutoj ispravi nisu opisane. Možda se tu i ne radi o kompaktnom posjedu, već o pojedinim *česticama zemlje oko nabrojenih sela*, to više, što i *sama isprava govori* o česticama, a ne navodi međa poklonjenih posjeda, kako je to inače bilo uobičajeno. Prema tome, osim imena triju poznatih i dvaju danas nepoznatih sela, *ne zna se ništa o veličini i položaju zemalja*, koje je zagrebačkom kaptolu darovala Lucija de Zemthe 1500. god.

Darovnicom o Lucijinim zemljama završava niz povijesnih izvora, iz kojih izravno crpemo podatke o zemljišnim posjedima zagrebačkog kaptola oko Varaždinskih Toplica. Međutim, u Lječilišnom (bivšem kaptolskom) arhivu u Varaždinskim Toplicama čuva se zemljovidna karta izrađena 1863. *(vidi kartu 1)*, koja nam može poslužiti, da kotroliramo točnost podataka i ispravnost istraživanja na terenu.

Taj »Pregledni nacrt razdieljenih šumah i pašnjakah među gospoštinom topličkom i njezinim bivšim podložnikom sastavljen u svrhu lagljeg pregleda segregacionalnih predmetah« ima ubilježene i granice cjelokupnog nekadašnjeg kaptolskog posjeda oko Varaždinskih Toplica. Na njemu se jasno vidi sjeverno od Bednje donacija bana Aleksija, koja je kroz stoljeća zadržala svoj opseg s granicama opisanim 1181. god. Južno od Bednje velika zemlja, koju je kaptolu darovala Motmerova majka, također se održala nesmanjena. Totarovoj zemlji između brda Ljubla i Pece nema traga među kaptolskim posjedima. Ostaje neriješeno pitanje zemalja, koje je 1500. god. darovala kaptolu Lucija de Zemthe. Iz »Urbarialske tabele sela sv. Kelemen i Bedovo« sastavljene 1796. god., a prepisane i ovjerovljene 1855. i 1861. (u Lječilišnom arhivu u Varaždinskim Toplicama), doznajemo, da je kaptol u selima Kelemenu i Bedovu imao neke posjedovne čestice. Te bi se možda mogle podudarati s dijelovima posjeda, koje je poklonila Lucija. Drugim selima iz Lucijine darovnice nema spomena ni u »Urbarialnoj tabeli« ni na spomenutoj geografskoj karti. Vidimo, međutim, na istoj karti, da je kaptolu pripadala zemlja istočno od topličkog posjeda (što mu ga je u XII. vijeku poklonio Aleksij) s rijekom Bednjom na jugu, selom Tuhovcem na zapadu, selom Svibovcem na istoku, a Jarkima na sjeveru. To je ona ista zemlja, koju je zadržala za sebe Motmerova majka, kad je

1225. god. zemlju južno od Bednje poklonila kaptolu (vidi p. 179). Da li je ta zemlja identična s nejasno opisanim posjedovnim česticama i danas nepoznatim selima Lucijine darovnice, ili je kaptol nekada kasnije zamijenio posjede dobivene od Lucije južnijim zemljama uz Bednju, koje se nastavljaju na najstariji dio kaptolskog posjeda u Varaždinskim Toplicama — teško je danas reći. Vjerojatnijom se čini zamjena, kod koje je kaptol sebi ipak zadržao šume u Kelemenu i Bedovu. Možda će se još naći dokumenti, koji će i to pitanje objasniti.

Zagrebački kaptol zadržao je neke zemlje oko Varaždinskih Toplica sve do nedavne agrarne reforme.

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 151.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. II, doc. 175, p. 176.
3. *I. K. Tkalčić*, Sumporne Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj, (Zagreb 1869.), p. 105
4. Lječilišni (prije kaptolski) arhiv u Varaždinskim Toplicama.
5. *Smičiklas*, *Cod.* dipl. III, doc. 75, p. 89.
6. *Z. Tanodi*, Povijesni spomenici Varaždina I, (Varaždin), doc. 183, p. 227.
7. »*Rad*«, knjiga 283, p. 259, 260.
8. *I. K. Tkalčić*, Sumporne Toplice kod Varaždina, p. 29.
9. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 75.
10. »*Rad*«, knjiga 283, p. 257 i dalje.
11. *I. K. Tkalčić*, Sumporne Toplice kod Varaždina, p. 107.
Smičiklas, Cod. dipl. III, doc. 220, p. 245.
12. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 39, p. 42.
13. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 287, p. 325.
14. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 454, p. 521.
15. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 501, p. 577.
16. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 62.
17. *J. Butorac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 451.
18. *I. K. Tkalčić*, Sumporne Toplice kod Varaždina, p. 109.

IV. VRAPČE (Rabuch)

Zemlje Vrapče, Grmoščica i Završje sačinjavaju skupinu posjeda zagrebačkog kaptola na zapadnoj strani Zagreba. U potvrdi kralja Andrije, koju je izdao zagrebačkom kaptolu 1217. god. (1), opisane su na prvom mjestu te grupe granice posjeda Vrapče. Njegovo je ime tada bilo »Rabuch«. Opis međa glasi u originalu:

Prima meta terre Rabuch, quam pater noster contulit, incipit a cacumine mentis, ubi est fons, et ibi solent uiatores quiescere, hinc tendit in dorso montis per uiam ad Belabochouia, ibique est fagus signata, inde Calissam, deinde ad montem qui uocatur Mengeleuz, inde per dorsum eiusdem montis descendit ad riuum Prodani et ibi est nux signata, hinc per cursum eiusdem riuuli tendit usque ad pirum, deinde exit ad cera-

sum, inde ascendit montem Gremla per montem Adumoli, inde descendit in campum ad rubum in medio uie, deinde per mediam siluam ad pirum iuxta uiam ad Lomkam tendentem, deinde ad arborum populeam, hinc ad pirum iuxta flumen, a piro per medium flumen in Insulam ad sambucum, de sambuco iuxta siluam ad pirum, inde ad Zawam, deinde in exitu Insule ad pirum, inde ad ulmum iuxta ripam, deinde ad metam Waratyzlai ad pirum iuxta uiam tendentem ad ecclesiam, inde ad quercum stantem ad pedem montis, deinde ad montem ad fagum signatam, hinc per montem ad quercum iuxta uineam Cerne stantem, deinde ad alliam quercum signatam, inde protenditur per uiam usque Goli werh, et inde per cacumen montis reuertitur ad priorem metam.

Iz citiranog se opisa više ili manje mogu objasniti ovi lokaliteti:

Cacumen montis, ubi est fons. Ova oznaka terena nije sasvim jasno izražena, a misli se vjerojatno brdo, pod kojim je izvor. Nije isključeno, da je tu govor o Ponikvama sjeverozapadno od Vrapča i o brdu nad njima (kota 524 m). Svakako je tu spomenut neki ugodan položaj u brdima oko Vrapča, kad se u ispravi baš ističe da se tamo »putnici običavaju odmarati« (ibi solent uiatores quiescere).

Belabochouia danas nije poznat naziv u zapadnom dijelu Medvednice. Danas postoji jedino »Podbjelka gora«, ali ta tvori jedan od sjeverozapadnih obronaka Medvenice, pa se čini, da je previše udaljena od kaptolskog vrapčanskog posjeda.

Calissa vjerojatno je istovetna s lokalitetom »Calz«, spomenutim 1209. god. (2) u reambulaciji Vratislavova posjeda u Stenjevcu, koji se doticao kaptolske zemlje. Možda je to oznaka za vapnenac (calx-vapno), koji se nekad tamo lomio (3).

Mons Mengelouz nije više poznat naziv brda u tom kraju.

Riuus (riuulus) Prodani vjerojatno je potok danas zvan Vrapčanec, koji teče iz vrapčanskih gora kroz selo Vrapče Gornje i Donje u Savu.

Mons Adumoli nije moguće odrediti, jer »Adumoli« označuje po svoj prilici tadašnjeg vlasnika zemlje, a tome se na terenu nije ni u kojem nazivu sačuvao trag. Brdo je svakako u neposrednoj blizini Grmošćice, budući da isprava veli, da se preko brda »Adumoli« meda uspinjala na brdo Grmošćicu.

Mons Gremla odgovara današnjem brdu Grmošćici (kota 240 m) zapadno od Kustošije u Zagrebu.

Uia ad Lomkam tendens put je, koji je vodio u »Luku« na Savi. Njoj se spomen sačuvao vjerojatno u današnjem Lučkom preko Save na jugozapadu Zagreba.

Flumen bez imena može označivati koji savski rukav.

Insula jedan je od savskih otoka, samo se ne zna koji, a pitanje je, da li danas uopće postoji, jer je rijeka Sava u ravnici kod Zagreba mnogo mijenjala svoj tok.

Meta Waratyzlai nalazila se u kraju oko današnjeg Stenjevca (4).

Uia tendens ad ecclesiam označuje vjerojatno put, koji je vodio prema crkvi svih svetih u Stenjevcu. Ona se nalazila na brežuljku Bjeličina nešto ispod sela Borčeca (4).

Mons bez oznake imena odgovara valjda brijegu Rebru ili Teškovcu (kota 475 m) sjeverno između Vrapča Gornjeg i Stenjevca Gornjeg.

Goli werh brijeg je, koji se i danas jednako zove (Goli vrh, kota 424 m) jugozapadno od Ponikava.

Prema ovako objašnjenim lokalitetima granica je kaptolskog posjeda Vrapča išla nekako od Ponikava na potok Vrapčanec, s njega se uspinjala na Grmoščicu, a odatle kroz nizinu na jugu dopirala do rijeke Save. Nešto zapadnije doticala se Vratislavovih zemalja u Stenjevcu i mimo stenjevačke crkve uspinjala se ponovo na brda, te završavala kod Golog vrha i Ponikava *(karta 4)*.

Kaptolski posjed Vrapče nalazio se je u samoj zemlji, kojoj je kralj Karlo 1328. god. (5) dao opisati granice (vidi poglavlje VI. Završje) u potvrdi sveukupnih zemalja zagrebačkog kaptola.

Statut Ivana, arhiđakona goričkoga iz 1334. god. (6) navodi u glavi XLVIII. prvog dijela među ostalim predijima zagrebačkog kaptola i »prediolum in Rabuch«, a nešto kasnije je unesena i »equitatura in Rabuch«.

»Possessio ecclesie nostre Rabuch« spomenut je u ispravi, kojom se opisuju granice zemlje grada Susjeda (castrum Zumzed) 1346. godine (7).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 151.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 75, p. 92.
3. *B. Gušić*, Medvednica (Zagreb 1924), p. 58.
4. *Lj. Ivančan*, Crkva Svih Svetih u Stenjevcu, »Vjesnik arheološkog društva«, (Zagreb 1902), NS VI, p. 187.
5. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, (Zagreb 1874), p. 119.
6. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
7. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 214, p. 279.

V. GRMOŠĆICA (Gremla)

Grmošćica je drugi posjed, koji navodi isprava kralja Andrije iz 1217. god. (1) u grupi zemalja zagrebačkog kaptola na zapadnoj strani Zagreba. Međe su mu u spomenutoj potvrdi opisane ovako:

Prima meta terre Gremla, quam quidam nobilis nomine Petrus contulit, que ad hoc, ut ecclesie pluries dicte ceram solueret, deputata est, incipit uersus orientem ubi est quercus signata et diuidit terram cum populo regis, inde ad pirum signatam, deinde protenditur ad fagum signatam, et ibi est meta terrea, inde transit magnam stratam usque ad nucleum, et ibi est meta, inde dirigitur ad campum iuxta metam terream, deinde ad aliam metam, inde ad pirum signatam, ibi est meta populorum regis, et alia meta est in eadem piro uersus meridiem, que diuidit terram cum centurione Petro, inde ad pirum signatam, deinde

ad pirum iterum signatam, inde ad arborem populeam iuxta riuum, tercia meta est iuxta paludem uersus pirum, deinde ad quercum in media strata, iuxta quam est rubus, inde dirigitur ad montem limosum ubi est quercus signata, inde ad biuium et ibi est eciam quercus signata, inde inferius ad monticulum, deinde ad uiam que est iuxta monticulos, inde ad cacumen alterius monticuli, inde inferius ad riuulum superius usque ad fagum et ibi est meta terrea, que diuidit terram cum Mergen, inde ad montem Pantelouch uersus orientem (iuxta) quem est uia, et per eandem itur uersus fagum, et sic redit ad priorem quercum.

Koliko god je citirani opis prilično opširan, ima u njemu malo oznaka terena, koje danas možemo utvrditi.

Gremla kao ime posjeda zagrebačke crkve javlja se i četiri godine kasnije od citirane isprave u dokumentu, kojim kralj Andrija 1221. god. (2) daruje zagrebačkom kaptolu zemlje Rodoša, Viduše, Kupuka i Bratena (vidi p. 223), i to u obliku »Girymla«. Po položaju te zemlje prema toku granica, kako su opisane 1217. god. i 1221. god., nema sumnje, da se radi doista o brežuljku Grmošćici zapadno od potoka Črnomerca u Zagrebu.

Populus regis (»kraljev narod«), kojega se zemlja prostirala s istočne strane (uersus orientem) Grmošćice, odnosi se vjerojatno na stanovnike zagrebačkog Gradeca. Gradski je teritorij dopirao na zapad doista do potoka Kustošije (Črnomerca). To vidimo prikazano na Kneidingerovoj (3) karti zagrebačkog gradskog područja iz god. 1766. *(vidi kartu 2)*, koja, što se tiče ove granice, može vrijediti i za ranija razdoblja, jer se meda između Gradeca i zagrebačkog kaptola nije znatnije mijenjala.

Magna strata označuje cestu, koju su kroz savsku nizinu u blizini Zagreba podigli Rimljani, a bila je u upotrebi još u XIII. stoljeću (4). Prolazila je u predjelu Grmošćice nešto sjevernije od današnje glavne ceste Zagreb—Podsused, a u blizini Vrapča prelazila je na njenu južnu stranu.

Riuus bez oznake imena jedna je od voda savske ravnice južno od Grmošćice; *palus* također.

Strata — vidi naprijed!

Mons limosus, monticuli označuju vjerojatno obronke Grmošćice, to više što je ona sva »blatna«, jer joj je tlo ilovača.

Mons Pantelouch uersus orientem J. Ćuk (5) smatra današnjim brežuljkom Pantovčakom u Zagrebu, što nije moguće, jer se on nalazio u teritoriju zagrebačkog Gradeca (vidi kartu). Danas nije poznato, koji brijeg ili brežuljak označuje ime »Pantelouch«.

Iz ovoga se opisa razabire, da se kaptolski posjed Grmošćica širio oko brežuljka Grmošćice, na zapad od zemalja zagrebačkog Gradeca, a na istok od kaptolskog posjeda Vrapča, iako se taj u citiranom opisu ne spominje izrijekom. Na jug je zemlja Grmošćica sezala nešto preko nekadašnje ceste.

»Predium Geremla« spominje se 1334. god. (6) u statutu zagrebačkog kaptola (vidi p. 231) među drugim kaptolskim predijima.

1. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 131, p. 152.
2. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 175, p. 200.
3. Original se čuva u Muzeju grada Zagreba.
4. *J. Klemenc,* Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (Beograd 1838.), karta.
5. *J. Čuk,* Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 41.
6. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.

VI. ZAVRŠJE

Završje (Zawarsia) je treći i najmanji posjed u grupi kaptolskih zemalja zapadno od Zagreba. U Andrijinoj potvrdi iz 1217. god. (1) međe su mu opisane ovako:

Prima meta terre Zawarsia, quam Johannes prepositi C(iriaci) auunculus contulit, incipit a terra filiorum Nicolai ubi est nux, deinde ad pirum iuxta quam est terrea meta, deinde tendit iuxta uiam ad metam terream, hinc per montem ad unam quercum que predictam terram diuidit a terra castrensium, et de monte descendit ad unum riuulum qui tendit ad primam metam.

Zawarsia odgovara današnjem selu Završju sjeveroistočno od Gornjeg Vrapča u njegovoj neposrednoj blizini.

Terra filiorum Nicolai nije isključeno, da je sačuvala ime vlasnika u nazivu obližnjeg sela »Mikulića«.

Terra castrensium. »Castrenses« vjerojatno označuju isto kao i izraz »populus regis« stanovnike zagrebačkog Gradeca (*vidi kartu 2* i poglavlje V. Grmošćica, p. 186).

Riuulus je naveden bez imena i teško je reći, na koji se od potočića odnosi; možda potok Završje (vidi kasnije!).

Reći se može ukratko (zbog premalenog broja označenih graničnih točaka), da se zemlja Završje prostirala oko današnjeg sela Završja sjeverozapadno od kaptolskog posjeda Vrapče, a istočno od teritorija zagrebačkog Gradeca.

U kaptolskom statutu iz 1334. god. (2) spominje se među ostalima »predium Zauersya« (vidi p. 231).

* *
*

Kompleks kaptolskih zemalja zapadno od Zagreba potvrdio je zagrebačkom kaptolu 1328. god. zajedno s ostalim kaptolskim zemljama kralj Karlo, a potvrdu je obnovio kralj Ludovik 1352. god. (3). Te potvrde nazivaju čitavo područje imenom »Zaursya et Goremla«, a granice su mu opisane na ovaj način:

Item prima meta terre Zaursya et Goremla incipit a monte a kerku signata a parte septemptrionali, et vadit in via magna versus meridiem ad arborem populeam, ab oriente terra filiorum Lukach, ab occidente

a terra capituli remanente, inde ad pirum signatam, deinde via flectitur ad orientem, nichilominus meta vadit per cacumen montis in magno spacio et venit inter duas vineas, deinde descendit directe et vadit ad cacumen monticuli, de que descendit divertendo ad occidentem ad fossatum et ad viam, per quam itur ad meridiem, inde ad arborem nucis, deinde vadit directe ad campum, et post flectitur in bono spacio ad orientem. Inde parvum eundo iterum regirat ad meridiem. Inde ad dumos spinarum, per quos vadit in bono spacio, et venit ad terram Nicolai archidiaconi de Kamarcha, et veniet ad orientem et venit ad viam per quam itur ad magnam arborem harazt, dehinc ad viam ad terram Bobichan iuxta dumos spinarum, de qua via reflectitur ad orientem, deinde ad meridiem in magno spacio in valle, que repletur ex inundacione aquarum, et iuxta sitas arbores exit ad viam magnam, de qua adhunc ad meridiem usque ad dumos spinarum, dehinc ad meridiem per meatum aque superflue usque ultra Zauam directe, abhinc per ipsam Zauam supra occidentem procedende sunt incluse possessiones filiorum Laurencii, dicti Bolog, Marcus villici, Rodes vocata, alia Rodes Donati, et Lonka, Endriol predialium dicti capituli, ubi exit per metas erectas, inter possessiones filiorum Arlandi et capituli diversas sursum ad montes versus septemtrionem, et venit sub montibus ad arborem populeam, et sic ascendit montes ad arborem castanee ubi est meta terrea, abhinc ad vallem Borch ubi est arbor bukeu, dehinc ad Pech, que est capituli, et terra Poloschicha, dehinc per montem ad Korostech, dehinc ad viam, que vadit ad Ponikui, abhinc per montem in magno valde spacio ad Galagh, dehinc ad arbores vixe, dehinc ad montem circa ecclesiam sancti Nicolai filiorum Arlandi, ubi ex parte sinistra exit rivulus Rabuch, dehinc ad alium rivulum Rabuch ad partem dexteram, dehinc ad Biztram, de Biztra ad viam, que vadit uersus Medue, abhinc per dextrum rivum Rabuch descendit inferius versus meridiem in longo spacio, et pervenit ad metas Zloyna, et venit ad rivum Jaurynicha, dehinc per montem et superiorem viam ad Jarnemo dehinc ad Pech Senmnono, que est capituli, abhinc ad rivum Zaursia, de quo ad montem ad arborem kerci, que est meta Geremla, ubi prius est inceptum, et ibi terminatur.

U ovom opisu ima samo nekoliko lokaliteta, koje je danas moguće objasniti:

Via magna označuje možda staru cestu uz dolinu potoka Vrapčanca (4). *Via magna* kasnije spomenuta odnosi se vjerojatno na nekadašnju cestu, koja je išla u smjeru istok—zapad (vidi poglavlje V. Grmošćica, p. 186).

Possessiones: Bobichan Rodes Marcus villici, alia Rodes Donati, Lonka Endriol predialium dicti capituli dva su dijela posjeda Rudeš i Luka na sjevernoj obali Save. Kaptolski statut iz 1334. god. (5) spominje »predium Isaac dictum et alio nomine Endriolouch vocatum cum terra Cluch«, što se poklapa vrlo vjerojatno s Endriolovim posjedom iz 1328. god. I »Bobičan« je naveden pod imenom »terra sive predium Babichan circa Jaron«, po čemu bismo zaključivali, da je ležao uz Savu, dok iz reda lokaliteta u citiranom opisu granica razabiremo, da se nalazio sjeverno od »velike ceste«.

Possessiones filiorum Arlandi stenjevačke su zemlje, kojima su bili vlasnici sinovi Arlandovi, a unuci Vratislavovi (6).

Vallis Borch današnje je selo Borčec sjeverno od Stenjevca.

Pech označuje možda kakvu pećinu, kako i Sterma peć kod Markuševca označuje stijene (vidi p. 226).

Terra Poloschicha danas nije poznata.

Korostech također je nepoznato ime.

Via que vadit ad Ponikui možda označuje rimsku cestu, koja je od Vrapča vodila prema sjeveru. Na Klemencovoj karti (4) ne ide ona tako daleko na sjever, već završava nešto južnije.

Galagh — nepoznat.

Mons circa ecclesiam sancti Nicolai filiorum Arlandi, ubi ex parte sinistra exit rivulus Rabuch, dehinc ad alium rivulum Rabuch ad partem dexteram odgovara prema samom ovom opisu Vrabečkoj gori (kota 478 m), koja se diže između dvaju potočića, od kojih se danas jedan zove Vrapčanec, a drugi Mikulić. Vjerojatno se i taj nekad zvao »Rabuch«. Crkvu sv. Nikole J. Buturac smatra crkvom u Bistričkoj Poljanici. Pretpostavka mi se ne čini sasvim vjerojatnom, budući da se u citiranoj ispravi iz 1328. god. izričito veli, da se brijeg sa crkvom nalazi između dva potočića s imenom »Rabuch«, dakle očito između dva potočića, koji se spajaju u današnji potok Vrapčanec.

Biztra. Nije jasno, što ovdje »Biztra« označuje.

Via que vadit versus Medue jedan je od putova, koji su vodili na Medvedgrad.

Meta Zloyna — nepoznata.

Jarnemo, Pech Senmnono danas nisu poznata imena.

Rivus Zaursia vjerojatno koji pritočić potoka Kustošije u blizini sela Završja.

Opis granica prema citiranom odlomku isprave iz 1328. god. počinje na sjevernoj strani posjeda Vrapča u blizini stare ceste uz potok Vrapčanec. Međa kaptolskih kompleksa zemalja ide uz sjevernu granicu posjeda Završja i obilazeći istočnu stranu Završja i Grmošćice spušta se na nekadašnju glavnu cestu. Spušta se prema jugu i dolazi do rijeke Save. Po njoj ide prema zapadu obuhvaćajući među drugima i dva posjeda imenom Rodos, Lonku i predij Endriola. Granica dolazi do zemalja stenjevačkih (sinova Arlandovih), skreće na sjever i uspinje se u bregove. Obuhvaća Borčec i neke druge danas neobjašnjive lokalitete i dotiče se puta, koji vodi u Ponikve. U većoj udaljenosti dolazi do brda, na kojemu se nalazi crkva sv. Nikole, sinova Arlandovih (Vrabečka gora?). Mimo nekoliko više i manje poznatih međašnjih točaka (vidi naprijed!) granica se vraća na svoje ishodište.

Iz ovog opisa proizlazi, da su se kaptolski posjedi u vrapčanskom kraju proširili između 1217. i 1328. god. prema sjeveru i sjeverozapadu, jer su 1328. god. obuhvaćeni navedenim granicama Borčec, Ponikve i Vrabečka gora sve do izvora potoka Vrapčanca, što u ispravi iz 1217. god. još nije bilo spomenuto. Nije isključeno, da bi se »predium Madonnici vocatum« spomenut uz Završje (»ibidem«) i »predium Thopolouch« navedeni u kaptolskom statutu 1334. (5) mogli nalaziti u ovom kraju sjeverno od spomenuta tri posjeda iz 1217. god.

1. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 131, p. 152.
2. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
3. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 119.
4. *J. Klemenc,* Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, karta.
5. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
6. *Lj. Ivančan,* Crkva Svih Svetih u Stenjevcu, »Vjesnik arheološkog društva« (Zagreb 1902), NS VI, p. 187.
7. *J. Buturac,* Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 427.

VII. OPOROVEC

Opis međa »zemlje Opor« (terra Opor) u potvrdi imanja, koju je zagrebačkom kaptolu izdao kralj Andrija 1217. god. (1), glasi ovako:

Prima meta terre Opor, quam Blasius uir felicis memorie quondam abbas sancti Martini contulit, incipit uersus orientem in uia regis, deinde uersus meridiem tendit ad terram cuiusdam ciuilis Cihcne et tendit uersus occidentem ad ecclesiam sancte Marie, ecclesia tamen infra metas remanente, inde uersus septemtrionem ad metam Pauli, deinde ad magnam uiam que ueniet de Suseria et uadit Zagrabiam, inde ad fluuium Johan potoka et per illum superius ad terram episcopi, inde per supercilium montis ad uiam et per uiam descendit intermediis metis ad quercum que diuidit terram istam a terra comitis Egidii, deinde per uallem ascendit ad montem, in cuius cacumine est quercus et descendit in fluuium nomine Jelseuch et sic descendit ad predictam uiam.

I danas postoji selo Oporovec sjeverno od Granešine, pa sa sigurnošću možemo i posjed Opor tražiti u tom kraju.

Važnije geografsko-topografske oznake u tom opisu međa su ove:

Via regis (uersus orientem) vjerojatno označuje rimsku cestu upotrebljavanu u srednjem vijeku, u njenoj dionici sjeverno od Sesveta (smjer: sjever—jug) (2), jer je to jedina poznata velika cesta istočno od Oporovca.

Terra cuiusdam ciuilis Cihcne (uersus meridiem) odgovara po svoj prilici zemlji oko Čulinca (3), to više, što je u citiranoj ispravi istaknuto, da leži »prema jugu« oporovačkog posjeda.

Ecclesia sancte Marie (uersus occidentem), ecclesia tamen infra metas remanente, odgovara crkvi u Granešini (4). U popisu župa iz 1334. god. spomenuta je još pod imenom »Oprouch«, a 1501. god. (5) »Opporrowcz«. Ime »Granešina« javlja se istom 1576. god. (3).

Magna uia que ueniet de Suseria et uadit Zagrabiam odnosi se na rimsku cestu, koja je preko Dubrave (zagrebačke) i Granešine vodila u Čučerje (2).

Fluuius Johan potoka označuje ili Čučerski potok (6) ili jedan njegov istočni pritok južno od Čučerja (7).

Terra episcopi čučerski je posjed zagrebačkog biskupa (8).

Supercilium montis odgovara vjerojatno brežuljku između Čučerskog potoka i Turek Jarka.

Terra comitis Egidii sačuvala je ime vrlo vjerojatno u selu Degidovcu sjeverno od Oporovca, gdje se i nalazila sudeći prema citiranom opisu.

Uallis — vjerojatno Turek-Jarak.

Mons — vjerojatno brežuljak između Turek-Jarka i potoka Jalševca.

Fluuius Jelseuch — potok Jalševac.

Predicta uia — vidi naprijed.

Prema ovom je opisu međa posjeda Opora počinjala otprilike od Markova polja s istočne strane i prolazila u blizini sela Čulinca s južne. Sa zapadne je strane obilazila selo Granešinu, doticala staru cestu za Čučerje i sastajala se sa biskupskim srednjevjekovnim posjedom Čučerjem. Granica kaptolskog posjeda prelazila je Turek-Jarak i mimo sela Degidovca i preko potoka Jalševca spuštala se na polaznu točku na nekadašnjoj »kraljevskoj cesti« *(karta 4)*.

Kaptolski statut iz 1334. god. (9) navodi među zajedničkim posjedima zagrebačkog kaptola (»in communi«) i »villam Oprouch vocatam«. Isti statut među predijima (cap. 48) spominje i »predium Jalseuch superior«, »equitaturam in Oprouch« i drugu ekvitaturu u blizini (alia equitatura ibidem) (10) (vidi p. 232).

Potvrda posjeda zagrebačke crkve, koju je izdao kralj Karlo 1328. god., a ponovio Ludovik 1352. god. (11), govori među selima pod Medvednicom i o dva Jalševca (Jalseuch utraque), Oporovcu (Oprouch) i Branovcu (Braynoch) na području, koje je 1217. god. bilo omeđeno pod imenom posjeda »Opor«.

Na potoku Jalševcu graničile su s kaptolskim posjedom Oporom zemlje Bratena, koje je zagrebački kaptol dobio 1221. god. od kralja Andrije kao zamjenu za posjed Kamešnicu (vidi p. 225).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 152.
2. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (karta).
3. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 110, p. 129.
4. *J. Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 426.
5. *Rački*, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501., »Starine« IV, (Zagreb 1872), p. 209.
6. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 98.
7. »*Rad*«, knjiga 283, p. 252.
8. »*Rad*«, knjiga 283, p. 251—253.
9. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 22.
10. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
11. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episkopatus Zagrabiensis II, p. 117.

VIII. KAŠINA (JUŽNA)

Isprava kralja Andrije iz 1217. god. spominje dvije zemlje imenom »Kašina«. Jednom je to ime pisano »Casina«, a drugiput »Cassina«. Uz posljednju navedena je ujedno i Blaguša (Cassina cum Blagussa). Kako će se iz daljih izlaganja vidjeti, obadva posjeda tog imena prostirala su se uz potok Kašinu; Kašina s Blagušom uz gornji tok potoka u gorovitom kraju (vidi poglavlje XVI), a Kašina (južna) uz donji tok istoimenog potoka u savskoj ravnici. Na području sjevernog posjeda i danas postoje sela Kašina i Blaguša. Ime južnog posjeda Kašine sačuvalo se jedino u imenu rudine Kašine, koja leži istočno od sela Cerja, a sjeveroistočno od Sesvetskog Kraljevca (k. o. Šašinovec) *(karta 5)*.

Opis granica južnog posjeda Kašine u Andrijinoj ispravi iz 1217. god. glasi:

Prima meta terre Casina, quam quidam nomine Wtha cum suis fratribus contulit, incipit a magna strata per fluuium Casina, tendit usque ad quercum trifurcatam et signatam pro meta, deinde per uallem uersus meridiem tendit ad quercum signatam iuxta uiam, que ducit in Gumenzam, que est meta inter terram Casina et terram templariorum, deinde recte per magnam siluam tendit uersus montem qui est iuxta ripam Zawe, ubi est arbor drinik, inde superius usque ad fluuium Johan, inde ad terram canonicorum et inde facto regressu ad uiam exercitualem que fuit prima meta Casine, tendit per eandem uersus occidentem ad quadriuium, ubi est quercus pro meta, inde recte per eandem uiam tendit ad duas quercus signatas pro meta, deinde ad uallem uersus septemtrionem ad uiam et per illam directe tendit uersus orientem usque ad quadriuium, deinde uersus septemtrionem protenditur per uiam, que transit per riuulus Zepnica ascendendo superius usque ad uiam, que ducit ad illam uiam qua itur in Vgram et ibi est quercus, et ab eadem uersus occidentem per uiam que ducit ad magnam stratam.

Važnije su topografske oznake u tom opisu ove:

Magna strata označuje rimsku cestu, koja je bila upotrebljavana još u XIII. vijeku (2). Vodila je iz Siska u Ptuj, a u dionici između Sesveta i Belovara-Moravča išla je sjeverozapadnije od današnje glavne ceste. Na kraju opisa međâ posjeda Kašine (južne) zove se ta ista cesta »via exercitualis«.

Fluuius Casina i danas se zove Kašina.

Via que ducit in Gumenzam que est meta inter terram Casina et terram templariorum nije više poznata cesta, a ne zna se ni koje mjesto označuje »Gumenza«. J. Ćuk drži da je to »put u Glavnicu« (3). Pod »zemljom templara« misli se vjerojatno sv. Martin kod Prozorja. Prema tome, spomenuta bi cesta imala voditi u smjeru sjever-jug nekako između Sesvetskog Kraljevca i Dugog Sela.

Magna silua označuje vjerojatno šumovit kraj zvan Kraljevečki lug.

Mons qui est iuxta ripam Zawe odnosi se po svoj prilici na najviši brežuljak u ovom dijelu savske nizine (kota 107 m) kod sela Novaka uz Savu.

Fluuius Johan vjerojatno je ime potoka, koji u blizini sela Ivanjarijeka utječe u Savu (Vugrov potok).

Terrae canonicorum crkvene su zemlje, koje je zagrebački kaptol dobio od dekana Barana. Prostirale su se na zapad od Vugrova potoka (vidi poglavlje XIV. Baranove zemlje).

Via exercitualis — vidi naprijed.

Quadriuium označuje vjerojatno jedno od dva raskršća nekadašnje glavne ceste i dviju cesta, koje su istočno od Markova Polja kretale na sjever (vidi kartu: Klemenc, Blatt Zagreb).

Spominju se zatim: *uia, quadriuium, uia,* što se odnosi vjerojatno na ceste, koje zatvaraju trokut sjeverno od stare glavne ceste (vidi naprijed).

Riuulus Zepnica vjerojatno je ime potoka Kostajnca, koji teče uz selo i brdo Sopnicu (4).

Via que ducit ad illam viam qua itur in Vgram označuje po svoj prilici jednu od prije spomenutih sporednih cesta.

Magna strata — nekadašnja glavna cesta (vidi naprijed).

Prema ovako objašnjenim lokalitetima iz citirane isprave granica je južnog posjeda Kašine polazila od točke, gdje je nekadašnja cesta prelazila preko istoimenog potoka. Međa je tekla niz potok Kašinu sve do puta za »Gumenzu«, vjerojatno zapadno od Dugog Sela, te po njemu skrenula na jug. Preko »velike šume«, kojoj su se tragovi do danas sačuvali u Kraljevačkom Lugu, dopirala je do Save valjda u blizini sela Novaka. Uz tok Save išla je do Ivanjarijeke i doticala se »kanoničkih zemalja«, koje se u više navrata spominju kao zemlje dekana Barana. Od nekadašnje glavne ceste međa je skretala na sjever vjerojatno cestom za Vugrovac, a susjednim se odvojkom vraćala ponovo na glavnu cestu *(vidi kartu 5).*

Držim na temelju izloženoga, da ne će biti točna tvrdnja V. Klaića (5), da se »prvi posjed, što ga je crkvi poklonio neki »Wtha« sa svojom braćom, sterao uz veliku cestu (magna strata, via exercitualis), uz potoke Kašinu, Johan i Sepnicu (Zepnica, Sepnicha — Sopnica), te se prostirao nekako između današnjih sela Vugrovca i Planine«. To ne može stajati već i s razloga, što se u opisu jasno kaže, da južna međa posjeda Kašine ide rijekom Savom.

Kaptolski statut od 1334. god. (6) među ostalim predijima navodi i »predium Popouch«, koji se nalazio u samom južnom posjedu Kašine. I danas postoji zaselak Popovec zapadno od glavne ceste Sesvete—Sv. Ivan Zelina i rudina »Popovčice«, istočno od iste ceste uz selo Šašinovec.

Na području posjeda Kašine spominje isti statut crkvu »sanctorum omnium circa magnam viam«, što odgovara selu Sesvetama (7). U susjedstvu su se nalazile crkva bl. Martina »in possessione cruciferorum« (Sv. Martin u Prozorju) i crkva sv. Trojstva »de Glauinicha« (selo Glavničica sjeverno od donjeg toka potoka Kašine).

Kaptolski posjed Kašina (južna) graničio je na staroj cesti (vidi naprijed) sjeverno od Sesveta s kaptolskim posjedom Oporom (poglavlje VII. Oporovec).

Zbog zemlje »donje Kašine« (Casna inferior vocata) (8) imao je zagrebački kaptol neprilika. Nasljednici bivših vlasnika te zemlje, sin Veta (Wete) i unuci Peta (Pete) pobunili su se oko sredine XIII. vijeka protiv darovanja zemlje Kašine zagrebačkom kaptolu. Da bi se spor mirno riješio, kaptol im je 1259. god. odstupio mjesto donje Kašine neku zemlju oduzetu Martinu, sinu Norkovu. Tako je kaptol i nadalje ostao vlasnikom zemalja, koje su mu nekad prije darovali Pet i Vet. Citiranom ispravom razjašnjena je i pretpostavka J. Ćuka (9), da su se sela Peta i Veta nalazila oko današnjih sela Popovca i Šašinovca. Ćuk, naime, svoju pretpostavku ne obrazlaže potpuno.

Oko sredine XIV. stoljeća izbio je novi spor zbog zemalja donje Kašine, odnosno zbog sela Sviblje, Nart, Kobiljak, Kraljevec i Cerje. Kaptol je 1343. god. započeo parnicu protiv zagrebačkog Gradeca tvrdeći, da je Sviblje sastavni dio kaptolskog kašinskog posjeda (10). I doista, sudeći po citiranom opisu granica iz 1217. god. moramo zaključivati, da su se nabrojena sela nalazila u samom kaptolskom posjedu Kašine (južne). Međutim, Gradec je Sviblje dobio 1258. god. na dar od kralja Bele IV., o čemu postoji i darovnica (11), a Kobiljak od kralja Ladislava IV (12). Parnica se vukla s prekidima i obnovama do 1487. god. i svršila se pobjedom kaptola. Gradec je još 1508. god. prosvjedovao protiv osude, ali bezuspješno. Tok borba između kaptola i zagrebačkog Gradeca zbog spomenutih sela detaljno su prikazali I. K. Tkalčić u »Uvodima« »Povjesnih spomenika grada Zagreba« (13) i J. Ćuk u svojoj povijesti Zagreba (14).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 153.
2. *J Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 108.
3. *J. Ćuk*, Povijest grada Zagreba do 1350. god., (Garešnica 1932), p. 76.
4. »*Rad*«, knjiga 283, p. 254.
5. *Vj. Klaić*, Castrum antiquum paganorum, »Vjesnik arheološkog društva«, NS VII, (Zagreb 1903), p. 11.
6. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
7. *J. Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 426.
8. *Smičiklas*, Cod. dipl. V, doc. 638, p. 128.
9. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 66.
10. *I. K. Tkalčić*, Monumenta civitatis Zagrabiae I, (Zagreb 1889), p. XXXIII.
11. *I. K. Tkalčić*, Monumenta civitatis Zagrabiae I, doc. 36, p. 28.
12. *I. K. Tkalčić*, Monumenta civitatis Zagrabiae I, doc. 60, p. 52.
13. *I. K. Tkalčić*, Monumenta civitatis Zagrabiae I, p. XXXII; III, p. XXIX; III, p. X.
14. *J. Ćuk*, Povijest grada Zagreba do 1350. god., p. 74 i dalje.

Utvrđeno je već pri istraživanju graničnih lokaliteta posjeda Podgorje zagrebačkog biskupa prema ispravi kralja Emerika iz 1201. god. (1), da »Podgorje« odgovara plješivičkom Prigorju. Kaptolska zemlja istog imena, spomenuta u potvrdi kralja Andrije iz 1217. god. (2), ima označene sasvim druge međašnje točke, negoli biskupsko »Podgorje« 1201. godine. Granice kaptolskog predija »Podgorja« opisane su 1217. god na ovaj način:

Prima meta Podogoriensis predii, quod Martinus banus fidelis noster indigenciam Zagrabiensis ecclesie considerans contulit, incipit ab oriente, ubi est unus riuus qui Tresteruk potok vocatur, qui currit inferius in aquam que uocatur Gradna, et de illa tendit ad locum qui Gradez dicitur et inde tendit ad duas arbores in unum coniunctas quarum una ulmus altera quercus, inde inferius iuxta ecclesiam per uiam ad pirum, deinde ad magnam stratam ad quercum ubi est terrea meta, et per illam ad riuum qui Gonneua dicitur, et de illo per medium campum tendit uersus meridiem super magnam uiam, deinde ad vineam in qua est nux, deinde ad arborem sorbarum, in qua due cruces continentur, inde per montem superius ad arborem qui gartanfa dicitur et de illa redit ad priorem metam.

U ovom opisu ima vrlo malo danas poznatih lokaliteta, pa zato polazimo od njih u objašnjavanju granice tog predija.

Riuus qui Gonneua dicitur označuje vrlo vjerojatno današnji potok istog imena (Gonjeva) na istočnoj strani podno Plješivice, uz koji leži i selo Gonjeva.

Locus qui Gradez dicitur u blizini Gonjeve naziv je brežuljka, koji se diže s istočne strane grada Okića. Ime »Gradec« poznato je stanovništvu sela pod Okićem, a zabilježio ga je i I. Kukuljević (3). On veli štoviše, da se na brežuljku vide neke ruševine, koje su po pričanju naroda starije od Okićgrada. Nije isključeno, da su to ostaci utvrde, kakvih je bilo na više mjesta po biskupskim i kaptolskim posjedima (4), ukoliko se ne radi o još mnogo starijem, možda prethistorijskomu gradištu. Na opstojanje grada na tom mjestu upućuju nas i imena okolnih sela, koja se zovu: Podgrađe i Purgarija, a i ime potoka Gradne. Selo Popovdol ispod Okića govori čak o vlasnicima zemlje ili grada.

Ecclesia označuje vrlo vjerojatno crkvu sv. Marije Okićke, jer je ona bliže potoku Gonjevi negoli crkva sv. Martina, a jedna su i druga vrlo stare. Spominje se već u popisu župa u kaptolskom statutu 1334. g. (5).

Tresteruk potok qui currit inferius in aquam que uocatur Gradna nije danas moguće objasniti. Današnji potok Gradna teče jednim svojim odvojkom kroz Rudarsku dragu, a drugim kroz Lipovačku dolinu. Pošto se obadva kod Samobora spajaju, teče Gradna kroz nizinu i utječe u Savu. Nijedan potok sa istočnih plješivičkih obronaka ne utječe u Gradnu. Ime »Tresteruk« danas uopće nije poznato. U k. o. Konjščici ima rudina imenom »Trušće«. Pitanje je, nije li njezino ime u kakvoj

vezi s vjerojatno iskrivljenim oblikom »Tresteruk«. Na toj rudini ima sitnih potočića i potočnih korita. Oni utječu u potok danas zvan Okićnica. U tom se slučaju Okićnica nekad zvala Gradna, a to nije sasvim isključeno, jer je tekla ispod grada (Gradeca).

Magna strata, magna via (uersus meridiem) danas nisu poznate. Budući da isprava veli, da je cesta (vjerojatno se radi samo o jednoj) išla prema jugu, možda je išla u smjeru današnje ceste, koja iz Sv. Marije Okićke vodi u Zdenčinu. U njenoj blizini izvire i potok Gonjeva, što bi se podudaralo s citiranim opisom toka granice.

Podgorski bi se predij zagrebačkog kaptola nalazio prema ovom opisu ispod istočnih obronaka plješivičkog gorja oko Gradeca pod Okićem, sela sv. Marije Okićke i potoka Gonjeve. Točnije označiti tok njegovih međa nije moguće, jer je u opisu zabilježeno premalo geografsko-topografskih oznaka, koje danas možemo objasniti.

Godine 1235. (6) dobio je zagrebački kaptol od biskupa još jednu zemlju imena Podgorje (terrula Podogoria) u južnom dijelu plješivičkog Prigorja, onu koja je 1201. god. spomenuta kao biskupska (vidi naprijed). Taj drugi posjed imena Podgorje naveden je u kaptolskom statutu 1334. god. (7) kao »possessio ad sanctum Petrum in Volaula«. Kaptolski posjed Podgorje istočno od Plješivice kasnije se više ne spominje, koliko je meni poznato.

IZVORI I LITERATURA

1. »*Rad*«, knjiga 283, p.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 153.
3. *I. Kukuljević*, Okićgrad, »Dragoljub« (Zagreb 1864), p. 69.
4. »*Rad*«, knjiga 283, p. 292.
5. *J. Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od god. 1334., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 427.
6. »*Rad*«, knjiga 283, p. 282.
7. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 44.

X. ZOMAROVA ZEMLJA

Isprava kralja Andrije iz 1217. god. (1) potvrđuje zagrebačkom kaptolu među ostalim njegovim zemljama i zemlju, koju mu je poklonio »quidam nomine Zomar filius Dazlai«. Ime samog posjeda nije spomenuto. Opis granica vrlo je kratak i glasi:

Prima meta terre, quam quidam nomine Zomar filius Dazlai contulit, incipit a fluuio Wlica de quo ascendit sursum usque ad uiam Pomneu et uadit usque ad metam Egidii comitis et sic dirigitur ad dictum fluuium.

Taj opis sadržava u svemu dva geografska imena i označuje jednog susjeda.

Fluuius Wlica prema J. Ćuku je potok »Velika« južno od Starjaka (2) u Vukomeričkim goricama.

Pomneu označuje prema J. Ćuku Vukomeričke gorice (3).

Meta Egidii također prema Ćuku zemlja je Egidijeva na potoku Kukelnjaku (2).

Dictus fluuius — potok Velika (vidi naprijed).

Prema citiranom autoru zagrebački je kaptol dobio od Zomara posjed u Vukomeričkim goricama oko potoka Velike. Nije moguće točnije odrediti položaj i veličinu posjeda, jer je spomenuti opis meda prekratak i ne daje dovoljno podataka.

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 153.
2. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 65.
3. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 90, 148.

XI. KOSNICA

Granice posjeda, koji se u ispravi kralja Andrije iz 1217. god. (1) naziva imenom »Kosnica« (Cosniza), opisane su ovako:

Prima meta terre, quam Nadizlaus contulit, incipit a riuo qui dicitur Cosniza de quo exit Mlaca in qua est quercus et inde uadit iuxta portam filiorum Chualc uersus orientem et unde ad arborem eger ubi est crux, deinde ad magnam uiam que ducit ad Monoslou et ibi est meta que Scopiza dicitur, et inde ad meta Selin ubi sunt sex mete uersus meridiem, deinde ad predictum riuum et ibi Mlaca est, et ibidem super Cosnicha est meta terrea, et inde per eandem aquam tendit ad primam metam, uidelicet filiorum Hualc.

Među topografskim oznakama važnije su ove:

Riuus Cosniza (kasnije pisano: Cosnicha) — Kosnica, jedan je od potoka, koji stvaraju rijeku Odru.

Mlaca označuje vjerojatno koju močvaru, kakvih u turopoljskoj nizini ima i danas, a nekad ih je bilo sigurno kud i kamo više.

Nazivi sela u vezi s »mlakom« postoje u tom kraju i sada (sela Velika i Mala Mlaka i Čista Mlaka na Savi). Kako u citiranoj ispravi nema pobliže oznake, o kojoj je mlaci govor, nemoguće joj je odrediti položaj na terenu.

Porta filiorum Chualc (kasnije pisano: Hualc). Položaj zemlje Hvalkovih sinova danas nije poznat. Njihovu imenu nije se sačuvao trag ni u kakvom nazivu u Turopolju oko potoka Kosnice. »Porta« označuje po mišljenju Klaićevu (2) vrata ili prolaz u ogradi, kojom su u srednjem vijeku bile omeđene države, pokrajine ili pojedini krajevi. Kroz neka

se vrata, prema tome, ulazilo valjda i u zemlju Hvalkovih sinova. Nije isključeno, da »porta« u ovom slučaju označuje kakav prolaz u savskim nasipima ili bedemima, kojih je oko Šćitarjeva bilo još iz rimskih vremena, što nam dokazuje isprava iz 1347. g. (3), koja spominje »sessiones antique« u blizini Šćitarjeva. J. Ćuk (4) govori o »Hvalkovića brodu na Savi« istovetujući vjerojatno imenicu »porta« s »portus«, koji često u ispravama XIII. vijeka označuje prijelaze preko voda (na primjer: »portus regis«, savski prijelaz u Trnju (Zagreb). Na drugom mjestu spominje Ćuk (5) »kuću sinova Hvalkovih« ne obrazlažući ničim ni taj prijevod. Isti autor zemlju Kosnicu smatra Obrezinom kod Šćitarjeva, koja je navedena i u kaptolskom statutu 1334. godine (6).

Magna uia que ducit ad Monoslou. U Klemencovoj arheološkoj karti (7) ucrtane su rimske ceste kroz Turopolje. Sudeći po više podataka iz XIII. i XIV. stoljeća prolazila je još jedna stara cesta sjevernije od ovih poznatih, vjerojatno u blizini južne obale Save. Jedan od podataka je ovaj o cesti, koja vodi u »Monoslou«. Za nju se razabire iz opisa međa posjeda Kosnice, da je prolazila sjeverno od potoka Kosnice u blizini zemlje »que Scopiza dicitur«. Trag tom imenu možda se sačuvao u imenu sela Sop na Savi. Prema Ćuku (8), »Monoslou« označuje Posavsku Moslavinu, kojoj je središte bilo na Savi u Mahovu kod Martinske vesi. I Oborovo na Savi nalazilo se u toj Moslavini (9). Drugi se podatak nalazi u opisu međa posjeda Blato (vidi poglavlje XII.) u spomenutoj Andrijinoj ispravi iz 1217. god. Najjasnije govori o cesti u blizini sela Šćitarjeva isprava iz 1347. god (10) nazivajući je »via magna et pupplica Scep dicta«. Iz opisa granica posjeda Obrezine, koji se navodi, razabire se, da je ta cesta išla u smjeru istok-zapad južno od rijeke Save. »Antiqua via prope Suiblom« spomenuta je u jednoj ispravi iz 1331. god. (11).

Meta Selin. Nije poznato, koji posjed označuje ova oznaka, jer se posjeda imena Želin nalazilo na više strana u Turopolju (12).

Mlaca — vidi naprijed!

riuus Cosnicha — vidi naprijed!

meta filiorum Hualc — vidi naprijed!

Sudeći po opisu međa kaptolskog posjeda Kosnice, kako je zapisan 1217. god. zemlja je ležala od potoka Kosnice do sela Kosnice, Kosničke šume i sela Šćitarjeva. Usput napominjem, da se jedna rudina u samoj Kosničkoj šumi na južnoj obali Save nasuprot Žitnjaku i danas zove Gradišće (k. o. Kosnica), što upućuje, da je na tom mjestu stajala ili srednjovjekovna utvrda ili još ranije rimsko ili prethistorijsko naselje *(karta 6).*

Posjed Kosnicu prodali su njegovi vlasnici (ne zagrebački kaptol) 1333. god. (13) susjedima. Budući da kaptol nije naveden kao vlasnik, radi se u toj zgodi ili o jednom drugom posjedu imena Kosnica, ili je kaptol neko vrijeme izgubio vlasništvo nad tim posjedom. Zanimljivo je, da je kralj Andrija istog dana (23. VIII. 1217. god.) potvrdio Kosnicu i Otok među drugim zemljama zagrebačkom kaptolu, a Prevlaku i Otok nekom Egidiju, dok znademo, da je kaptol dao 1349. god. (15) nekom predijalcu svoje posjede Otok i Kosnicu u Prevlaci (quandam

possessionem in Prelaka, Otok et Coznycha vocatam). Prema tome se čini, da »Prevlaka« u XIV. vijeku označuje veće područje, u kome su se nalazili manji posjedi, a da je u XIII. stoljeću i sama bila ime jednog od turopoljskih posjeda. God. 1347. (16) prodao je neki kaptolski predijalac svoj posjed Obrezinu u samom kaptolskom posjedu Prevlaci (infra metas possessionis nostre Preulaka). To također potvrđuje mišljenje, da Prevlaka označuje veći kompleks zemalja. U kaptolskom statutu iz 1334. god. (17) očigledno je štoviše, da se ime »Prevlaka« odnosi na sve kaptolske zemlje južno od Save i na savskim otocima u blizini Zagreba. Ovdje se izrijekom kaže: possessio Prelaca vocata ultra et circa Zauam cum portu super Zauam (Nije sigurno, misli li se savski prijelaz kod Šćitarjeva ili koji drugi). U samom posjedu Prevlaci bilo je u vrijeme izdavanja kaptolskog statuta jedanaest predija. Tri su spomenuta s imenom zemlje: Obrezina, Lonka (Luka) i Zigeth »alio nomine Othok vocatum« (vidi poglavlje XVII. Otok i Tupal, pp.). Ostalih osam predija nabrojeno je samo po imenima njihovih vlasnika — predijalaca. Kosnica nije više 1334. god. spomenuta kao ime predija.

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 153.
2. *Vj. Klaić*, »Indagines« i »portae« u Hrvatskoj i Slavoniji, »Vjesnik arheološkog društva« NS VII (Zagreb 1903), p. 1 i dalje.
3. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 268, p. 352.
4. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 68.
5. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 144.
6. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 44.
7. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (karta).
8. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 69.
9. *Smičiklas*, Cod. dipl. XII, doc. 179, p. 238.
10. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 268, p. 352.
11. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 457, p. 566.
12. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 141.
13. *Smičiklas*, Cod. dipl. X, doc. 55, p. 94.
14. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 132, p. 153.
15. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 393, p. 520.
16. *Smičiklas*, Cod. dipl. XI, doc. 268, p. 352.
17. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 44.

XII. BLATO

Poslije Kosnice (poglavlje XI.) spominje isprava kralja Andrije iz 1217. god. (1) još jedan kaptolski posjed južno od Save u blizini Zagreba: Blato, ili kako stoji u ispravi: Blata. Selo Blato postoji i danas južno od Save nasuprot Zagreba, pa se vjerojatno oko njega prostirao i nekadašnji kaptolski istoimeni posjed. Granice tog posjeda 1217. god. bile su opisane ovako:

Prima meta terre Blata, quam Endus contulit, incipit per septemtrionem de fluuio qui Ocrogluc dicitur et ille tendit in paludem que dicitur Blata, et ille tendit uersus orientem inde ad terram que Tupal dicitur, ibi est cerasus signata, deinde tendit iuxta siluam ad paludem que Globoca Mlaca dicitur, et ibi est quercus in qua est crux signata, et inde tendit aduersus meridiem, ubi est uia que ducit ad Zelin, et ibi est salix in qua est crux signata, inde tendit uersus meridiem ad arborem populeam, et inde ad siluam que diuidit terram Zechi a Blata, et silua Wlcilog dicitur, et de illa ad arborem populeam, inde ad pirum in qua est crux, inde ad aquam que Wlachun dicitur, ibi est quercus signata, inde ad pontem in quo pedites transeunt qui est in palude que Brestoua Mlaca dicitur, inde uersus occidentem et ibi est quercus signata cruce, inde ad arborem populeam et Brestoua Mlaca diuidit Blatam a terra Narad, et ibi est uia in qua currus transeunt in qua est eciam pirus cruce signata, et per Brestoam Mlacam tendit, ad uiam Houhodut et ibi est meta terrea, hinc ad pirum signatam, qui terram Jaroslay diuidit a Blata, hinc ad quercum in qua est crux, hinc ad arborem populeam, hinc ad pirum in qua est crux, inde ad aquam que Peroisa dicitur et inde iungitur cum terra Ciriaci prepositi.

U ovom su opisu važnije oznake terena:

Fluuius *Ocrogluc* danas nije poznat pod istim imenom. Možda je to samo oznaka kojeg savskog rukava.

Palus que dicitur *Blata*. Ne zna se, o kojoj je od mnogobrojnih bara savske nizine ovdje riječ. Vjerojatno joj se ime sačuvalo u nazivu sela Blata.

Terra que *Tupal* dicitur. Tupal označuje zemlju južno od zagrebačkog Trnja (vidi poglavlje XVII. Otok i Tupal, p. 220).

Palus que *Globoca Mlaca* dicitur danas nije poznata močvara.

Inde tendit uersus meridiem, ubi est *uia que ducit ad Zelin.*

Pitanje je, gdje je ležao Želin, da bi se mogao utvrditi smjer ceste. Po mišljenju J. Ćuka (2), posjed Želin imao je više dijelova, koji su se nalazili na različitim mjestima u Turopolju. Prema tome tok ceste za Želin prema ovom podatku nije moguće odrediti.

Silua *Wlcilog* que diuidit terram *Zechi* a Blata. »Zechi« odgovara vrlo vjerojatno selu Čehi (Gornji i Donji), koje i danas postoji južno od Save između sela Blata i Odre. Ime »Vučji log« (ili slično) danas nije više poznato u tom kraju.

Aqua que *Wlachun* dicitur. Godine 1331. (3) spominje se također u opisu granica Čeha u bilizini kaptolske zemlje Blato »fluuius Lakun vocatus«. Sigurno su to dva različita oblika istog imena. Danas nije poznat potok tog imena, ali se cijeli kraj južno od sela Čeha zove »Lakun«. Na području zemlje Lakuna bez sumnje je nekad bila i voda istog imena.

Pons in quo pedites transeunt qui est in palude que Brestoua Mlaca dicitur. Danas se ne zna položaj ni trag imena Brestove mlake, pa se ne može odrediti ni mjesto spomenutog mosta.

Brestoa (!) *Mlaca* diuidit Blatam a terra *Narad*. J. Ćuk (4) pretpostavlja, da Narad odgovara selu Botincu. To mi se ne čini vjerojatnim *zaključujući po redu citiranih graničnih točaka*, po kome bi zemlja Narad ležala znatno južnije.

Via in qua currus transeunt — danas nepoznata kolna cesta.

Via Houhodut — Ne zna se, koje je mjesto »Houhodut«, pa prema tome, ni o kojoj je cesti riječ.

Terra *Jaroslay*. Prema J. Ćuku (5) bio je Jaroslav vlasnik Stupnika i Brezovice.

Aqua que *Peroisa* dicitur. Danas nije poznato takvo ni slično ime vode u prekosavskoj nizini.

Terra *Ciriaci* prepositi. Dosad nije određen položaj te zemlje.

Iz citiranog se opisa međa vidi, da je kraj južno od Save u blizini Zagreba bio vrlo močvaran, jer se na razmjerno malom području jednog kaptolskog posjeda spominje relativno mnogo bara i voda. Zato nije neobično, da se i sam posjed zvao Blato. Mnoge od tih voda su s vremenom presahnule ili su isušene, smanjile su se ili su promijenile tok, tako da je danas gotovo nemoguće odrediti, gdje su se nalazile *(karta 6)*.

U opisu granica posjeda Blata govori se i o tri ceste. Prva je spomenuta »uia que ducit ad Zelin«, druga »via in qua currus transeunt«, treća »via Houhodut«. Druga cesta (kolna) išla je južnije od prve, što se razabire iz samog opisa međa (vidi naprijed!), pa možda označuje rimsku cestu, koja je prolazila Turopoljem u smjeru sjeverozapad-jugoistok, a ucrtana je u Klemencovoj arheološkoj karti (6). Kako se već i u opisu granica posjeda Kosnice (vidi poglavlje XI. p. 198) moglo razabrati, može se pretpostaviti i ovdje, da je jedna cesta (prva) u srednjem vijeku, vjerojatno također rimskog porijekla, vodila u blizini južne obale Save u smjeru otprilike zapad-istok. O trećoj se cesti ne može ništa ni pretpostavljati, jer se ne zna, što označuje »Houhodut«.

Posjed zagrebačkog kaptola s imenom Blato protezao se 1217. god. otprilike od sela Blata na zapadu do Čeha na istoku, a na jugu do nekadašnje ceste označene na Klemencovoj arheološkoj karti Zagreba.

Zemlja Blato spomenuta je i u statutu zagrebačkog kaptola 1334. godine (7), i to dva puta: »predium Blata i »terra sive predium circa Blata« (vidi p. 231).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 154.
2. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 141.
3. *Smičiklas*, Cod. dipl. IX, doc. 451, p. 566.
4. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 145.
5. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 133, 134.
6. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (karta).
7. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.

XIII. HABRAAMOVA ZEMLJA

U potvrdi kralja Andrije iz 1217. god. (1) nalazi se i ovakva bilješka:

Istud eciam non est pretereundo silencio, quod in territorio terre Kemluk, quam prius annotauimus, cuiusdam hominis nomine Habraam ad unum aratrum et dimidium terra continetur, super quo ne sepe memorata in posterum agrauetur ecclesia, dignum duximus memorie commendare.

Iz tog teksta doznajemo, da je neki čovjek imenom Habraam posjedovao u samom kaptolskom posjedu Kalniku (Kemluk) jutro i pol zemlje. Najvažnije je za naše svrhe u tome, da se tu prvi put pojavljuje ime »zemlje Kalnik, koja je ranije bila spomenuta«. To se ime može odnositi jedino na zemlju, kojoj su granice opisane na prvom mjestu u Andrijinoj ispravi (poglavlje I. Kamešnica), a da za sam posjed nije bilo označeno ime. Po ispravi iz 1217. god. (vidi p. 172) moglo se utvrditi, da se ta zemlja zvala »Kamešnica«. Iz ove bilješke, međutim, saznaje se i drugo ime iste zemlje »Kalnik«.

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 131, p. 152.

XIV. BARANOVE ZEMLJE

Isprava kralja Andrije iz 1217. god. (1) spominje, da je zagrebački dekan Baran poklonio crkvi više zemalja. Njegov poklon zagrebačkom kaptolu sastojao se od ovih posjeda: »Resnek, Scepnica, Brest, terra Sihcneh et Werethc, Tornoa cum terra Coeani, et Duls, quam Nues Bachachiensis prepositus eidem ecclesie contulit ..., cum quadam in*sula nomine Preulaca cum tribus clausuris piscature*«.

Uz Baranove zemlje naveden je i »Duls«, koji je poklonio »Nues Bachachiensis prepositus«.

Baranovim zemljama u citiranoj ispravi nisu opisane granice.

Prema M. Stanisavljeviću (2), koji je detaljno obradio topografiju Baranovih zemalja posjed

»Resnek istovetan je s današnjim selom Resnikom u općini Sesvete kraj Zagreba« (3).

»Scepnica, današnja Sopnica u općini Sesvete«;

»Brest, istovetan s današnjim selom Brestjem u općini sesvetskoj« (4);

»Tornoa bit će bez sumnje današnja Resnička Trnava u općini sesvetskoj«;

»Terra Coeani mogla je vrlo lako biti negdje u neposrednom susjedstvu ili bar u blizini Resničke Trnave« (5);

»Posjed Prevlaka sastojao se iz otoka među savskim rukavima« (6). O Prevlaci vidi i poglavlje XI. Kosnica (p. 198).

Radnja M. Stanisavljevića tako je iscrpno izvedena na temelju povijesnih izvora XIII. i XIV. stoljeća i postojeće literature, da ne treba ovdje ponavljati već jednom utvrđene činjenice. Radnji je priložena karta »područja Baranovih zemalja«. Primijetiti se može samo, što se tiče »Kraljeve ceste« (7), da je ona u XIII. vijeku išla kao i rimska cesta znatno južnije od današnje glavne ceste Zagreb—Sesvete (8).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 154.
2. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, »Vjesnik drž. arhiva« XI, (Zagreb 1945), p. 81—92.
3. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, p. 87.
4. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, p. 88.
5. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, p. 84.
6. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, p. 88.
7. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, p. 86.
8. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb (karta).

XV. SISAK, ODRA, PRIBIŠEVO I DRENČINA XVIII. DUŽICA

Godine 1217. (1) među ostalim posjedima zagrebačkog kaptola potvrdio je kralj Andrija i posjedovanje zemalja: Pribiševo, Drenčina, Odra i Sisak (Pribiseu, Drenchina, Odra, Scitech), koje je biskup Stjepan dvije godine ranije poklonio kaptolu.

O tom je daru sačuvana i isprava iz 1215. god. (2), kojom kaločki nadbiskup Bertold potvrđuje čin biskupa Stjepana. U ispravi se veli, da su kaptolu darovana »predia videlicet Sciteh et Odra, Pribisseu et Drenchina sicut in magno privilegio regis Hamerici habebatur«. Pod »velikim privilegijem« razumijeva se isprava kralja Emerika iz 1201, god.. kojom je taj vladar potvrdio zagrebačkom biskupu sveukupne njegove zemlje (3). U ispravi od 1201. god. opisane su pod posjedom »Odra« (Odera) granice biskupskih zemalja oko Siska, u kraju između voda: Dubena, Odre, Save, Kupe i Obeda (4).

U potvrdi kralja Andrije iz 1217. god. (1) zemlje oko Siska samo su spomenute, a nisu im opisane međe. U ispravi iz 1215. god. (2) granice također nisu nabrojene, nego se u tom pitanju poziva na ispravu iz 1201. god. (3) riječima: »De metis vero, quibus predia concluduntur ... in privilegio proxime recitato sepe dicti electi plenarius continetur«. Prema tome, za utvrđivanje granica kaptolskih zemalja oko Siska u XIII. stoljeću upućeni smo na potvrdu biskupskih posjeda iz 1201. god.

Opisom iz 1201. godine omeđen je veliki kompleks zemalja, uglavnom sjeverno i zapadno od Siska: (vidi: »Rad« 283, *Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz godine 1201.*, karta 6). Pojedine međašnje točke već su obrađene u spomenutoj radnji (4) u osmom poglavlju (Odra). Prema tom opisu granica bi išla potokom Dubenom (pritokom Odre) na sjevernoj strani, u blizini vode Obed na zapadnoj strani, niz tok rijeke Kupe od ušća Obeda do ušća Mošćenice na južnoj strani. Tamo se nastavlja preko kopna i dolazi prešavši rijeku Savu do njena pritoka Sepčine. Odatle je istočna granica išla ponovo kopnom, prelazila rijeku Savu i završavala na rijeci Odri.

U ispravi iz 1217. godine podijeljen je biskupski posjed Odra zapravo na dva područja, o kojima se govori odvojeno na dva različita mjesta isprave. Prvo su prediji :Pribiševo, Drenčina, Odra i Sisak, koji su spomenuti kao petnaesti posjed po redu. Drugo je »Dolsiza« (Dužica), kojoj su opisane granice, a govori se o njoj na osamnaestom mjestu isprave (Zbog teritorijalne vezanosti obiju zemalja, obuhvaćeni su ovim poglavljem jedan i drugi posjed). Budući da u sačuvanoj potvrdi poklona biskupa Stjepana zagrebačkom kaptolu iz 1215. godine nema govora o Dužici, već se radi samo o Pribiševu, Drenčini, Odri i Sisku, možemo zaključivati, da je biskup Stjepan poklonio kaptolu 1215. godine samo južni dio biskupskih zemalja zvanih 1201. god. »Odra«. Kaptol je valjda nešto kasnije, ali svakako prije 1217., stekao i sjeverni dio tih zemalja zvan »Dužica« do danas *(karta 7)*.

Pribiševo, Drenčina, Odra i Sisak bili su vjerojatno nazivi pojedinih predija u samom velikom posjedu, koji se 1201. god. zvao Odra. Imena Drenčina, Odra i Sisak sačuvala su se do danas kao imena dvaju sela i jednog grada. Naziv Pribiševo danas je u cijelom kraju potpuno nepoznat, pa se nije zadržao čak ni u imenu koje rudine (kako se to inače više puta nalazi — vidi na primjer I. Kamešnica, p. 174) što je utvrđeno pregledom katastralnih mapa iz 1864. god. sviju katastarskih općina kotara Sisak.

Posjedu Dužici opisane su međe u potvrdi kralja Andrije iz 1217. godine (1). Opis je vrlo kratak, a glasi:

Prima meta Dolsiza cum silua incipit uersus orientem ab Odra et uadit per Lihcinnihc, deinde per siluam ad semitam ubi est monticulus, inde directe ad paludem que Obed dicitur et ibi est quercus signata cruce, et per illam tendens redit ad metas canonicorum.

Prema tom opisu granica počinje s istočne strane na rijeci Odri i ide do mjesta »Lihcinnihc«, što vrlo vjerojatno odgovara današnjem imenu Lekenik. To se ime odnosi valjda na bivši kaptolski majur Lekenik, a ne na selo Lekenik, koje leži znatno sjevernije. Granica posjeda nastavlja se kroz šumu i preko nekog brežuljka (možda kota 106 m kod Lekeničke Poljane) dolazi do močvare Obeda. Tamo međa dotiče druge »kanoničke zemlje«, očito južni dio velikog sisačkog posjeda (vidi naprijed; vidi kartu 6 uz Topografiju zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz 1201. god. u »Radu« 283 i *kartu 7* uz ovu radnju). Po tom se opisu opaža, da posjed Dužica

prelazi svojom sjevernom granicom potok Duben i dolazi do Lekenika. Za zapadnu se među veli, da ide Obedom, dok je 1201. na toj strani išla kopnom vjerojatno istočnije od Obeda, pa je prema tome posjed Dužica veći od sjevernog dijela biskupskog posjeda Odre 1201. godine.

Osim spomenutih isprava ima i drugih historijskih izvora, koji nam objašnjuju, dokle su bile rasprostranjene kaptolske zemlje sisačkog područja u srednjem vijeku. Ti izvori jesu:

isprava kralja Bele iz 1253. god., kojom kaptol dobiva na dar posjede »Culpatew« i »Chernehttuu« (5), i u vezi s njome isprava iz 1228. god., u kojoj su opisane međe darovanih zemalja (6);

isprava kralja Karla iz 1328. god. sačuvana u ispravi, koju je izdao kralj Ludovik 1352. god. (7), da potvrdi zagrebačkoj crkvi sveukupna njena imanja (8);

statut Ivana, arhiđakona goričkoga, iz 1334. god., u kojem su među ostalima nabrojeni i prediji sisačkog kraja (9).

Spomenute isprave iz 1253. god. (5) i 1228. god. (6) objašnjuju nam, kako su se kaptolske zemlje oko Siska proširile na jugoistok. »Stepk, filius Roberti comitis« poklonio je kaptolu svoje posjede »Culpatew« i »Chernehttuu«. Ti nazivi odgovaraju bez sumnje hrvatskim imenima »Kupa« i »Črnec«. Črnec je i danas selo na Savi jugoistočno od Siska. Ime »Kupa« ne označuje na žalost položaj posjeda (Usput napominjem, da se oba naziva nalaze samo u ispravi iz 1253. god. U ispravi iz 1228. godine govori se samo o »possessio Culpatuu vocata«, koje je Stepkov otac Robert tada dobio). U opisu granica te zemlje, koji donosim u cijelosti, ima vrlo mnogo geografskih i topografskih oznaka i imena. Tekst glasi:

Prima vero meta possessionis superius annotate ... incipit ab oriente in meta terre ubi quidam alveus Szaue Struzeht vocatus cadit in ipsam Zauam, per quem Struzeht vadit et pervenit ad unum Cheret, in quo vadit et pervenit ad fluvium Cerita vocatum, inde procedendo venit ad quoddam ium (!) inde vadit et pervenit ad unum lacum Pyauichna vocatum, inde procedendo pervenit ad unum fluvium in quo in transverso meatus eiusdem fluvii vadit ad unam silvam, que Megnaknea nominatur, inde procedit et pervenit ad fluvium Cherenchina vocatum, de quo exiens cadit ad viam unam, in qua procedendo pervenit ad duas metas terreas; hinc flectitur versus occidentem et transit unam viam et per metas cruce signatas vadit per unum liget bona longitudine et pervenit ad viam antiquam versus septemtrionem, per quam procedit nimia longitudine a sinistra parte terra abbatis de Toplica et a dextera parte terra Roberti comitis remanente, per eandem viam procedendo pervenit ad unum rivum qui Szlepeht nominatur et per eundem cadit in fluvium Moschenicha, per quem fluvium Moschenicha cadit in Culpam, hinc vadit inferius per eandem Culpam et exit directe inter Racou et Goricha et pervenit ad unum locum qui Vruit nominatur, inde directe ascedens intrat quandam viam que pergit versus Sciteht, et per eandem viam procedit versus aquilonem, et in eadem via intrat unum rivulum Cozopor nominatum, qui rivulus cadit in fluvium Culpa predictum, et in eodem fluvio Culpa descendit et pervenit ubi aqua Zaue prefate et

aqua Culpe coniunguntur seu commiscentur, inde procedit versus septemtrionem per aquam Zaue per magnum spacium, de quo exiens pervenit ad quandam indaginem ad metam terream versus orientem flectendo procedit per eandem indaginem et pervenit ad unum lacum in fine eiusdem indaginis existentem qui Locou nominatur et per medium eiusdem lasus vadit in magna longitudine, et inde exiens vadit ad arbores seil vocatas per metas terreas et arbores cruce signatas et pervenit ad unum lacum Crepche vocatum, per cuius medium vadit et exit ad unam arborem que wlgo dobro dob vocatur cruce signatam, hinc procedit versus meridiem per arbores sitil in magna longitudine cruce signatas, de quibus exeundo pervenit ad finem unius terre Loca vocate et ibi meta terrea iuxta arborem stil, de eadem cadit in fluvium Scepcina vocatum, ubi limites nobilium Domonozlau a metis Roberti comitis separantur, hinc vadit versus occidentem per fluvium Scepchina supradictum, ubi nobiles de Blina commetantur, per quem fluvium vadit per magnum spacium et flectitur versus meridiem in antiquo cursu supradicti fluvii et per eundem antiquam cursum cadit in fluvium Zaue prenotate, ab hinc vadit directe per medium eiusdem aque pergendo per magnum spacium pervenit ad alveum Zaue Struzeht vocatum supradictum, ibique terminatur.

U toj su ispravi važnije ove terenske oznake:

Terra ubi quidam *alveus Szaue Struzeht* vocatus cadit in ipsam Zauam. Kako će se kasnije vidjeti, ime »Stružec« označuje vjerojatno mrtvi savski rukav između sela Velikog Budaševa i Goričice, jugoistočno od Siska.

Cheret, fluvius Cerita, lacus Pyauichna, fluvius imena su voda, većinom valjda bara, koje su se nekad nalazile u kraju južno od ušća Kupe u Savu. Vremenom su mnoge vode tog kraja promijenile korita ili sasvim presušile. »Lacus Pyauichna« vrlo vjerojatno je isto, što i »palus Piavisema« u ispravi iz 1201. god (10).

Silva que *Megnaknea* nominatur. Šuma tog imena danas nije poznata, što nije ni čudo, jer su mnoge šume u ovom kraju davno već sasvim iskrčene.

Fluvius Cherenchina — vidi naprijed.

Via antiqua versus septemtrionem svakako je rimska cesta. Ona je još na svršetku XIX. vijeka ucrtana u specijalnu kartu 1:75.000 (sekcija Sisak—Sunja, zona 24, kol. XV) jugoistočno Petrinje pod imenom »Römerstrasse«.

Rivus Szlepeht, pritok Mošćenice, danas nije poznat pod tim imenom.

Fluvius Moschenicha — potok Mošćenica, desni pritok Kupe.

Culpa — rijeka Kupa.

Racou odgovara današnjoj rudini »Rakovo« ili »Rakov čuvar«, jugozapadno od Siska, na sjevernoj obali Kupe.

Goricha danas je naziv nepoznat u ovom predjelu.

Locus qui *Vruit* nominatur, također je danas nepoznat.

Via que pergit versus Sciteht, odnosi se valjda na kakav poljski put u blizini Siska.

Rivulus Gozopor, pritok Kupe, danas nije više poznat, a možda je i presahnuo.

Ubi *aqua Zaue et aqua Culpe coniunguntur* seu commiscentur — ušće Kupe u Savu.

Aqua Zaue — rijeka Sava.

Indago. Vjekoslav Klaić veli o tom mjestu spomenute isprave (11): »Po ovome opisu bila je »indago« na sjeveru Siska i Capraga blizu Save; ne može se, međutim, odrediti, da li je ta »indago« bila ograda za obranu ili naprosto nasip u onom močvarnom kraju. Potonje se čini vjerojatnije, premda se znade, da je okolica Siska još za Rimljana, a i poslije za kneza Ljudevita (818—823) bila utvrđivana«.

Lacus in fine eiusdem indaginis existens *qui Locou nominatur*. Možda se toj močvari sačuvalo ime u rudini »Velika luka« u okuci Save sjeveroistočno od Siska.

Lacus Crepche vocatus potpuno je sačuvao ime u rudini »Krepče« na obali Save istočno od Siska.

Arbor qui wlgo dobro dob vocatur (drvo koje se pučki zove »dobri dub«) raslo je na kraju Krepča, kako se točno razabire iz samog opisa granica. Taj se hrast (quercus dicta dobrodoeb) spominje već i u ispravi kralja Emerika iz 1201. god. (12) u kraju između potoka Sepčine i Save. Pretpostavka J. Ćuka, da se »mjesto (dobrog duba) nekad kao i danas zvalo Duben« (13) ne će stajati, jer je udaljenost između potoka Dubena i položaja, na kome je rastao »dobri dub«, prevelika, a da bi to bilo vjerojatno.

Terra Loca vocata možda je i opet naziv »Luka«, kojih ima mnogo uz Savu, naročito u ovom kraju. Morala je ležati između zemlje Krepča i potoka Sepčine.

Fluvius Scepcina vocatus današnji je potok Sepčina, pritok Save. U potvrdi biskupskih posjeda iz 1201. god. spomenut je u obliku: rivus Zepniza (10).

Antiquus cursus supradicti fluvii. I danas postoji jarak zvan Sepčina, vjerojatno nekadašnje korito istoimenog potoka.

Fluvius Zave — rijeka Sava.

Alveus Zaue Struzeht vocatum supradictum odgovara savskom rukavu prije spomenutome, jugoistočno od ušća Sepčine.

Prema ovom opisu granica je posjeda, koji je kaptol dobio 1253. god., išla sa rijeke Save, sa mjesta, gdje se od nje odvaja mrtvi rukav (kod sela Goričice jugoistočno od Capraga), prema zapadu na donji tok potoka Mošćenice i po njemu do Kupe. Niz tok Kupe tekla je sjeverna međa posjeda vjerojatno do današnje rudine Rakov čuvar, a odatle je kopnom, preko nekog potočića i puta za Sisak (Stari) presijecala okuku Kupe oko Siska i spuštala se na Kupu u blizini njenog ušća u Savu. Ono je još u vrijeme bitke kod Siska (1593.) bilo neposredno pod sisačkim starim gradom, što se jasno vidi na bakrorezu u djelu »Die Ehre des Herzogthums von Krain« (14). Do danas se ušće Kupe u Savu pomaknulo gotovo za jedan kilometar na jug. Pretpostaviti se može, da je u XIII. stoljeću Kupa još znatno sjevernije utjecala u Savu nego na kraju XVI. stoljeća. S tog nekadašnjeg ušća išla je granica Savom

prema sjeveru i kod nekog nasipa (indago) zakretala na istok. Preko današnje zemlje Krepče, hrasta »dobrog duba« i potoka Sepčine spuštala se ponovo na Savu i niz njen tok do »Stružeca«, savskog rukava, kod kojeg je opis granice ovog posjeda i započeo *(karta 7).*

Sjeverna granica ovog posjeda u njenu kopnenom dijelu (zapadno od ušća Kupe u Savu) nije time točno određena. Prema opisu, naime, iz 1201. god. (10) može se zaključivati, da je granica tadašnjeg biskupskog posjeda išla nešto južnije, pa se može pretpostaviti, da se taj kraj već i ranije nalazio u rukama zagrebačke crkve. Mijenjale su, međutim, svoj tok i Sava i Kupa i pomicalo se kroz stoljeća njihovo ušće, pa i odatle, uz nedovoljnu preciznost opisa granica, potječe nemogućnost, da se međašnje točke točnije odrede.

Zemlji Črnec, koja je kaptolu bila istom prilikom poklonjena, nisu ni u jednoj od dviju spomenutih isprava opisane granice. Ipak možemo po položaju današnjeg sela Črnca s velikom vjerojatnošću pretpostaviti, da se prostirala jugoistočno uz malo prije prikazani posjed zvan »Kupa«.

Kaptolski statut iz 1334. god. (15) spominje u arhiđakonatu gorskomu na prvom mjestu crkvu »sancte crucis de Zitech«, što odgovara današnjoj župnoj crkvi u Sisku (16). Na trećem je mjestu »ecclesia beate virginis in Colpatw«, koja je ostala neistražena (16). Iz isprave je od 1228. god. jasno, *gdje* je ležao posjed »Colpatw«, a na spomenutom se bakrorezu (14) vidi, da je u doba bitke kod Siska postojala crkva sv. Marije (S. Mariana) na istom mjestu, gdje stoji i danas: na obali Kupe nasuprot staroga grada. Prema tome držim, da »ecclesia beate virginis in Colpatw«, navedena u kaptolskom statutu, odgovara današnjoj crkvi sv. Marije u Starom Sisku. Obrazlažem to ovime:

1) Crkva sv. Marije u Starom Sisku nalazi se na području, koje je pripadalo posjedu »Colpatw«.

2) Položaj crkve sv. Marije vidi se točno na spomenutom bakrorezu, koji ujedno pokazuje, da je ta crkva postojala i na svršetku XVI. stoljeća. (Usput napominjem, da te crkve nema u popisu crkava iz 1501. godine) (17).

3) Današnja crkva sv. Marije građevina je XIX. stoljeća, ali je podignuta na starijoj gotičkoj crkvi (18).

Velika potvrda sveukupnih posjeda zagrebačke crkve, koju je izdao kralj Karlo I. 1328. god., a potvrdio Ludovik I. 1352. god. (19), sadržava opširan opis granica kaptolskih zemalja u sisačkom kraju. Tekst, koji se odnosi na Sisak, glasi u cijelosti:

Item prima meta terre et possessionis capituli Scitech vocate incipit a parte meridionali in aqua Culpe super possessionem Vryuch, que est capituli ab oriente remanente, et terra Brezt, ab occidente abbatis Toplicensis, et venit ad montem sursum ad magnam arborem harazt crucesignatam iuxta viam, quam transit ad septemtrionem ad aliam arborem harazt crucesignatam meta terrea circumfusam. Inde ad occidentem indirecte ad duas arbores harazt crucesignatas, et ibi est meta terrea. Inde iterum ad arbores harazt crucesignatas meta terrea circumfusas. Inde ad septemtrionem ad arborem harazt crucesignatam,

meta terrea circumfusam, inde iterum ad arborem harazt crucesignatam, meta terrea circumfusam. Inde ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, ubi est via, quam transit ad arborem harazt crucesignatam, meta terrea circumfusam, et ibi terminatur terra Brezt, et venit ad possessionem Gorycha, et eiusdem abbatis. Inde ad septemtrionem iterum ad viam, ubi est arbor harazt crucesignata, et ibidem alia arbor similiter crucesignata, inde adhuc per viam, ubi sunt arbores harazt crucesignate terra Goryche adiacentem remanente, et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, inde adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, et adhuc per viam ad arbores harazt meta terrea circumfusas, inde adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas meta terrea circumfusas, inde adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, inde adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas meta terrea circumfusas, et adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, inde adhuc per viam ad arbores harazt crucesignatas meta terrea circumfusas, iterum per viam ad arbores harazt crucesignatas, et ibi terra Vryuch terminatur, quasi in valle, et incipit terra Petrouch eciam capituli, terra Goryche ad occidentem remanente, et adhuc per viam aliquantulum sursum ad septemtrionem ad arbores harazt crucesignatas meta terrea circumfusas, inde iterum per viam ad arbores harazt crucesignatas semper iuxta viam predictam. Inde ad viam, que vadit in Goricham, et ibi est arbor harazt crucesignata, meta terrea circumfusa, et inde per vallem remanet Meduedech ad dexteram capituli ubi est arbor harazt crucesignata, meta terrea circumfusa et per eandem vallem ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas ad occidentem, inde per meatum aque ad septemtrionem ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas, silva magna Hroztinouech ad Goricha pertinente, ad occidentem ad arbores harazt crucesignatas, inde ad arbores bukev et graber, ad arbores harazt crucesignatas, inde ad arbores populeas, abhinc ad arbores duas harazt crucesignatas, et unam eger, et ad viam, et transit ad septemtrionem, et abhinc reflectitur ad orientem, ubi est terra populorum de Lonka, et ad arbores eger crucesignatas, abhinc adhuc ad arbores breza et harazt iuxta rivum Kozdanech, quem transit et venit ad arborem eger crucesignatam, et ad arbores populeas crucesignatas, inde ad arbores populeas et harazt ac nyr, dehinc ad monticulum ubi sunt arbores harazt crucesignate, adhuc ad orientem ad arbores nyr et harazt populeas crucesignatas, dehinc ad lapides ubi est via, que vadit ad Lippam, inde vadit ad septemtrionem directe ad arbores crucesignatas, inde adhuc per viam in magno spacio ad arbores crucesignatas, metis terreis circumfusas, terra capituli ad dextram remanente, terra Lonka ad sinistram, deinde ad Lipnoznes ad Crecou, semper ad arbores crucesignatas, metis terreis circumfusas, deinde ad rivum Mocricha, et abhinc ad montem ad arbores crucesignatas, et ad arborem bukev, iterum per

magnum spacium per arbores crucesignatas. Inde aliquantulum ad occidentem, et iterum ad septemtrionem per diversas arbores crucesignatas, et iterum in magno spacio ad arbores crucesignatas, et ad arborem pomi semper per viam, et arbores harazt crucesignatas, inde ad arborem bukev et harazt crucesignatam, inde ad arborem haas crucesignatam et harazt, et adhuc ad arbores harazt crucesignatas et metis terreis circumfusas, et ad arborem haas ubi est Golobanech et sub Blasmas, Ternouaznas, et ad viam magnam, que vadit de Lippa, per quam viam, ubi sunt diverse arbores crucesignate vadit ad septemtrionem, et pervenit terra Dolsyche puzte, circa quam est Obed lutosum, ad sinistram terra abbatis et ad dexteram terra capituli, media inter viam, de qua revertitur ad dexteram ubi fuit via arena repleta, et per eam ad arbores crucesignatas, et per viam ad novem arbores harazt similiter sitas crucesignatas. Inde ad Mochulo, et pervenit ad viam, per quam itur ad septemtrionem et exit ad terram arabilem Laaz ad orientem, et venit ad eger crucesignatam et graber crucesignatam, dehinc ad harazt crucesignatam ultra Megurduzye iuxta Cherech, Zyunar, Iko, dehinc ultra Gredam, Stolpna, iuxta parvam Dolsicham dehinc ad Lekencha, dehinc ad sirocam Gredam, ubi sunt monticuli, dehinc ad Pretokam superiorem, dehinc ad Martinchereth, dehinc iuxta Gredam, Grabroc ad Jazenya, Jezenzko et ad Chereth, Thestenzko, et dehinc ad Magnidobech, dehinc ad Odram vivam, (a) viva ad mortuam Odram, ubi vicinatur terris et possessionibus Nicolai et Stephani filiorum Stephani, dicti Chopor, nec non Kose, filii Thome proximi eorum, et ab eadem Odra mortua, cadit directe in Zauam, per quam Zauam inferius eundo venit ad possessionem Strelechko, et abhinc ad Colpam, et per Colpam sursum per valde magnum spacium ad metam prius nominatam, ita quod in predictis metis includuntur ville et possessiones Vryuch, Petrouch, Dolsicha magna, Jazuenik, Stopen, Odra, Drenchina superior et inferior, Pratynia, Scitech ac Strelechko prius nominatum.

Čitav kompleks zemalja zagrebačkog kaptola u kraju oko Kupe i Save u blizini njihova spoja, označen je na početku ovog opisa zajedničkim imenom: zemlja i posjed kaptola zvan Sisak (terra et possessio capituli Scitech vocata). Koliko god je citirani opis vrlo dugačak i detaljan, na žalost se mnogim njegovim dijelovima slabo možemo služiti. Popisane su, naime, mnoge terenske oznake, koje davno već ne postoje. Ipak, po mnogobrojnim hrastovima označenima križevima, kojima je bila omeđašena zapadna strana posjeda, sa sigurnošću zaključujemo, da se u tom kraju prostirala velika hrastova šuma.

Važniji lokaliteti i geografska imena, kojima je opisana granica kaptolskih posjeda oko Siska, prema citiranoj ispravi su ovi:

Aqua Culpe super possesionem Vryuch, que est capituli ab oriente remanente, et *terra Brezt* ab occidente abbatis Toplicensis. Taj opis položaja odnosi se vjerojatno na neku točku na Kupi između sela Bresta i Vurota, ukoliko je »Vryuch« identičan s današnjim zaseokom Vurotom. Laszowski (20) smatra »predium Writ«, naveden u kaptolskom statutu 1334. god., današnjim Vurotom. »Locus Vruit«, spomenut u ispravi iz 1228. god. (6), nalazio se uz Kupu istočno od Rakova (vidi p.

206), što je jasno označeno riječima te iste isprave, gdje se kaže, da granica ide od ušća Mošćenice u Kupu i Kupom niz njen tok (inferius). Prema tome, »Vryuch« i »Vruit« vjerojatno su dva lokaliteta sličnog imena na sjevernoj obali Kupe.

Mons označuje vrlo vjerojatno »Visoko brdo« (kota 131 m) kod Drenčine, a između Bresta i Vurota, jer u ovom slučaju možemo s obzirom na opisani položaj pretpostaviti, da »Vryuch« odgovara Vurotu.

Possessio Goricha isto je što i današnja Mala Gorica (20).

Granica je odatle išla prema sjeveru »*per viam ad arbores harazt crucesignatas, meta terrea circumfusas*«. Ta se oznaka u ovom opisu ponavlja sedamnaest puta, što znači vrlo vjerojatno, da je granica tekla uz cestu, koja od juga prema sjeveru vodi i danas od sela Brest mimo Petrovca i »Rauberwirtshausa« u selo Dužicu. To potvrđuju riječi: »semper iuxta viam predictam« (vidi kasnije).

Terra Petrouch sačuvala je ime u zaseoku Petrovcu, jugoistočno od Žažine.

Via que vadit in Goricha odgovara vjerojatno današnjoj cesti, koja vodi iz Male Gorice, a kod Žažine se spaja sa spomenutom cestom za Dužicu.

Meduedech danas je nepoznat lokalitet, koji prema ovom opisu leži istočno (ad dexteram) od raskršća prije spomenutih cesta.

Silva magna Hroztinnouech danas nije pod tim imenom poznata. Nalazila se valjda sjeverno od Žažine sudeći po opisanom toku granice. »Hrastinovec« je ime sasvim razumljivo, jer se iz citiranog teksta vidi, da je taj kraj obilovao hrastovima.

Terra populorum de Lonka (zemlja naroda od Luke?). Nije istraženo, na koju se zemlju odnosi ni o kakvom se stanovništvu radi. Malo kasnije isprava spominje: *terra Lonka* ad sinistram. To znači, da je Luka zemlja ležala zapadno od ceste za Dužicu. Ime rudine »Lučko« sjeverozapadno od Male Gorice dokazuje, da u tom kraju postoji spomen o nekoj »luki«.

Rivus Kozdanech danas nije više poznat pod tim imenom, a možda je već i presahnuo.

Lapides, ubi est via, que vadit ad Lippam, a malo kasnije: *via magna, que vadit de Lippa, per quam viqm vadit ad septemtrionem.* Ta cesta odgovara po svoj prilici rimskoj cesti, koja je preko Bresta, Dužice, Lekeničke Poljane, Buševca, Ščitarjeva, Sesveta i Kašine mimo brda Lipe (kota 489 m) vodila u Zagorje (21). Da citirano mjesto govori o rimskoj cesti, možemo zaključivati i po spomenutom kamenju, valjda miljokazima, koje su Rimljani postavljali redovito uz svoje ceste.

Lipnoznes — danas nepoznat.

Crecou — nepoznato.

Rivus Mocricha danas nije poznat, ali mu se ime sačuvalo u rudini »Mokrica«, sjeverno od sela Žažine (k. o. Žažina).

Golobanech, danas Golubinec, rudina sjeverno od Žažine u smjeru prema Dužici.

Blasmas — nepoznato.

Ternouaznas — nepoznato.

Terra Dolsyche puzte circa quam est *Obed lutosum.* Posjed Dužica,

vidi o tome str. 204. »Obed lutosum« odgovara bari Obedu zapadno od Dužice.

Mochulo — danas nije poznato u cijelom kraju.

Terra arabilis Laaz. »Laz« je česti naziv oranica, ali ga katastralne mape iz 1864. god. u tom predjelu ne spominju.

Megurduzye, Cherech, Zyunar, Iko, Greda, Stolpna, parva Dolsicha, Lekencha (Lekenik); prema redu nabrojenih imena ličnih i geografskih granica je išla od Dužice na Lekenik, što odgovara i opisu granice samog posjeda Dužice 1217. god. (vidi p. 204). Ostala su imena teško objašnjiva. Lokaliteti sličnih naziva, doduše, postoje, ali se nalaze u udaljenijim dijelovima kaptolskog posjeda oko Siska. Tako naziv »Megurduzye« podsjeća na ime šume »Međuderje«, samo što ona leži sjeveroistočno od rijeke Odre (u blizini sela Željeznog Desnog na Savi), a ne u pravcu između Dužice i Lekenika. Greda i Stupno (Stolpna) i danas su imena sela, ali oba leže jugoistočno od Dužice, a ne sjeverozapadno, kako se očekuje zaključujući prema citiranom redu. »Siroca greda, ubi sunt monticuli« danas nije poznata. Nije isključeno, da se neki trag njenu imenu sačuvao u »Gredicama«, rudini između rijeke Odre i sela Željeznog Desnog, a u sjeveroistočnom smjeru od Lekenika. U tom su kraju dvije neznatne uzvisine (kota 98 m i 96 m).

Pretoka superior, Martinchereth, Greda, Grabroe, Jazenya, Jezensko, Cheteth, Thezthenzko, Magnidobech, Odra viva, mortua Odra, ubi vicinatur terris et possessionibus Nicolai et Stephani, filiorum Stephani dicti Chopor, nec non Kose, filii Thome, proximi eorum. Sve nabrojene oznake terena označivale su vjerojatno tok granice kaptolskog posjeda u kraju sjeveroistočno i istočno od Lekenika, oko rijeke Odre i Mrtve Odre, u smjeru prema Martinskoj vesi Desnoj na Savi, za koju se znade, da je pripadala nekad sinovima Čuporovim (16). Današnje ime šume »Grabovice« u blizini Martinske vesi Desne vjerojatno je u vezi s nazivom »Grabroe« iz citirane isprave. »Chereth« (Cherech) — »Čret« je čest naziv rudina uz obale naših velikih rijeka (22). »Čretki« je i danas ime rudine na istočnoj obali Save kod Martinske vesi Lijeve. Naziv sličan »Jazenyu« i »Jezenskom« nosi zaselak Jazvenik (23), samo što se on nalazi istočno od Siska, a sjeverno od Drenčine, a ne u kraju, u kome ga mi tražimo na osnovu citirane isprave. I rudina »Jazvina« na istočnoj obali Save (istočno od sela Setuš) upućuje, da je u tom kraju bilo više sličnih imena možda zajedničkog korijena. Sve nam to, međutim, pri ubiciranju granice ne može pomoći. Isto tako »Magnidobech« ne može odgovarati »dobrom dubu« iz 1201. i 1228. god. (vidi naprijed!), iako se u jednom i drugom slučaju radi o nekom istaknutom »dubu«. »Magnidobech« se nesumnjivo nalazio na terenu zapadno od Save, a »dobrom dubu« je utvrđen njegov položaj zemljom Krepčom i rijekom Sepčinom istočno od Save.

Da se svi ti lokaliteti nalaze doista na zapadnoj obali Save, razabiremo jasno iz daljih riječi isprave. Po njima doznajemo, da granica poslije svih nabrojenih naziva »*ab eadem Odra mortua cadit directe in Zauam*«. Niz tok Save spušta se meda mimo posjeda Streljačko *(possessio Strelechko)* do Kupe (Misli se valjda njeno ušće u Savu). Po Kupi uz vodu granica ide od početne točke u blizini Bresta (vidi naprijed!).

Na kraju opisa meda kaptolskog sisačkog posjeda izričito se kaže, da su u tim granicama uključena »sela i posjedi« (ville et possessiones):

Vryuch — u ovom slučaju valjda Vurot (vidi p. 210),

Petrouch — zaselak kod Žažine,

Dolsicha magna — Dužica, selo i bivši kaptolski majur,

Jazuenik — zaselak Jazvenik u blizini Sela (23),

Stopen — Stupno, selo sjeverozapadno od Siska,

Odra, selo u neposrednoj blizini Siska u sjeverozapadnom smjeru,

Drenchina superior et inferior — selo Drenčina Stara i rudina Drenčina zapadno od sela,

Pratynia — valjda Pračno Staro, zapadno od Siska, na Kupi,

Scitech — Sisak,

Strelechko — Strelječko, selo sjeverno od Siska na zapadnoj obali Save.

Opaža se, da citiranim opisom granica i popisom zemalja kralja Roberta i Ludovika nisu obuhvaćeni posjedi Kupa i Črnec, koje je kaptol dobio 1253. god. (vidi p. 205 i d.) uz jugozapadni dio svog dotadašnjeg posjeda. Isto su tako otpale zemlje oko Male Gorice i Bresta, za koje se izričito veli, da pripadaju opatu topuskom (abbas Toplicensis). Granica cjelokupnog kaptolskog posjeda oko Siska prema citiranom opisu iz 1328. i 1352. god. išla je sa Kupe cestom istočno od Bresta i Male Gorice, u blizini Dužice uz Obed do Lekenika, a zatim preko mnogih polja i šuma na Odru i Mrtvu Odru u smjeru prema Martinskoj vesi Desnoj. Odatle je meda dolazila na Savu, pa se spuštala niz njen tok do ušća Kupe i uz tok Kupe vraćala se na početnu točku.

U statutu Ivana, arhiđakona goričkoga, iz 1334. godine (9), nabrojeni su također prediji oko Siska (predia in comitatu de Zitech et alia ad ipsum pertinentia):

predium *Scelane* — Sela (20),

predium *Stopnik* — Stupno (vidi naprijed!),

predium *Jazuenik* — Jazvenik (vidi naprijed!),

predium *Petrouch* — Petrovec (vidi naprijed!),

predium *Strelechk* — Strelječko (vidi naprijed!),

predium *Writ* — Vurot (20) (vidi naprijed!),

predium *Goricha* — Mala Gorica (20),

predium *Colpatw cum Racoua* — zemlja Kupa s Rakovim (vidi p. 205 i d.),

predium *Lahen* — danas nepoznat,

predium *Pyauechna* — Pijavična (?), predij vjerojatno na području močvare »Pyauichna« (1228.) (vidi p. 206), »Piauisema« (1201.) (24), *južno od današnjeg Capraga, otprilike u pravcu između ušća Mošćenice u Kupu i sela Goričice*, odnosno mrtvog savskog rukava kod njega.

predium *Chernechtw* — Črnec (vidi naprijed!).

Ovim popisom predija iz kaptolskog statuta (1334. god.) obuhvaćene su i zemlje južno od ušća Kupe u Savu, što nije učinjeno u citiranoj ispravi iz 1328. god. (odnosno 1352. god.). Možda je do tog došlo s razloga, što je zemlja Črnec bila neko vrijeme oteta kaptolu. Kaptolski

statut naime, iako navodi Črnec među kaptolskim predijima, veli za nj: »Pre nunc in Chernechtw nihil possidemus propter occupacionem magistri Theuthus« (25).

Zemlja Mala Gorica ubrojena je kaptolskim statutom u kaptolsko vlasništvo, iako za nju citirane isprave iz otprilike istog vremena izrijekom vele: »Terra Brezt et possesio Gorycha eiusdem abbatis« (Toplicensis) (26). Bresta i doista nema u popisu predija oko Siska, kako ih donosi kaptolski statut. »Castrum Gorica« pripadao je u kasnijim vijekovima zagrebačkom biskupu (1672. god.) (27).

Na kraju popisa predija kaptolskog statuta iz 1334. god. stoji:

predium *Vynodol* — Posjeda tog imena nema u sisačkom kraju, pa se tu vjerojatno misli na Vinodol kod Hrastovice. Posjed Vinodol spominje se 1326. god. kao vlasništvo zagrebačkog kaptola (possessio capituli Zagrabiensis Vinodol nuncupata, (28). Iste godine kad je satavljen kaptolski statut (1334.), kupio ga je biskup Ladislav (29), pa se kasnije ubraja u biskupske posjede (30).

Potvrda crkvenih zemalja iz 1328. god., prepisana u ispravi iz 1352. god. (30), govori također o Vinodolu kao »terra capituli Zagrabiensis«, jer je 1328. Vinodol doista i bio kaptolski posjed. Da je Vinodol smatran samostalnim posjedom, a ne sastavnim dijelom kaptolskih zemalja oko Siska, potvrđuje ta ista često citirana isprava iz 1328. god. (odnosno 1352.), gdje su njegove međe zasebno opisane, odvojeno od drugih predija (vidi p. 228).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 131, p. 154.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 121, p. 138.
3. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 7.
4. »*Rad*«, knjiga 283, p. 245.
   »*Rad*«, knjiga 283, p. 278.
5. *Smičiklas*, Cod. dipl. IV, doc. 447, p. 546.
6. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 260, p. 290.
7. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 117.
8. »*Rad*«, knjiga 283, p. 316.
9. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 60.
10. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 10.
    »*Rad*«, knjiga 283, p. 279.
11. *Vj. Klaić*, »Indagines« i »portae« u Hrvatskoj i Slavoniji, »Vjesnik arheološkog društva« NS VII, Zagreb 1903/4, p. 8
12. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 10.
13. *J. Ćuk*, Stara prošlost Garića i njegova kraja, Bjelovar 1934., p. 4.
14. *Valvazor*, Die Ehre des Herzogtums von Krain, svezak IV, knjiga XV, tabla 442 između strane 534 i 535 (Originalni bakrorez se čuva u Valvazorovoj grafičkoj zbirci u IX. svesci — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu).
15. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 76.
16. *J. Buturac*, Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 414.
17. *F. Rački*, Popis župa zagrebačke biskupije 1334. i 1501., »Starine« Jugoslavenske akademije, knjiga IV, Zagreb 1872., p. 203.
18. Prema podacima Državnog konzervatorskog zavoda u Zagrebu.
19. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 115.

20. *F. Laszowski,* Hrvatske povijesne građevine, Zagreb 1902., p. 184. »*Rad*«, knjiga 283, p. 280.
21. *J. Klemenc,* Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 117 i karta.
22. »*Rad*«, knjiga 283, p. 288.
23. *V. Sabljar,* Miestopisni riečnik, Zagreb 1866, p. 159.
24. »*Rad*«, knjiga 283, p. 279.
25. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 61.
26. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 118.
27. *R. Lopašić,* Spomenici Hrvatske Krajine II, p. 34. »*Rad*«, knjiga 283, p. 280.
28. *Smičiklas,* Cod. dipl. IX, doc. 257, p. 313.
29. *Smičiklas,* Cod. dipl. X, doc. 178, p. 243. »*Rad*«, knjiga 283, p. 277 i 278 (bilješka 3).
30. »*Rad*«, knjiga 283, p. 277.

XVI. KAŠINA I BLAGUŠA

Zemlja »Cassina cum Blagussa«, koja je spomenuta na prvom mjestu među darovanjima prepozita Cirijaka i njegove braće Kvintijana i Bokana, bila je samo jezgra, oko koje je kaptol u toku vremena stekao znatne posjede. Njene granice u ispravi kralja Andrije iz 1217. god. (1) opisane su ovako:

Prima uero meta terre Cassina incipit ab occidentem a fluuio qui uocatur Liseu, deinde superius ad pirum, de piro ad pumarium, inde a uertice montis ad quercum, que est supra ecclesiam sancti Petri, deinde ad aliam quercum, ubi est meta, inde tangit terram Budiz, inde descendit in Cassinam et ibi transitur et per transitum ascendit ad uineas C(iriaci) prepositi, ibi est meta, inde descendit in Blagusa et per uiam ascendit ad montem ad quercum, ubi requiescunt homines, ibi iungitur cum meta Boriz, inde protenditur per uerticem montis ad fagum, inde descendit ad fluuium Jasenouiz qui cadit in fluuium Glauniza, et per illam descendit ad magnam uiam, ubi est pons et per eandem uiam reuertitur ad occidentem per metas episcopi usque ad primam metam.

U ovom opisu ima više geografskih i topografskih oznaka:

Fluuius Liseu: Danas nije poznat potok tog ili sličnog imena. Ime potoka sačuvalo se vrlo vjerojatno u nazivu rudine »Liševje« u neposrednoj blizini sela Kašine u jugozapadnom smjeru (k. o. Kašina). U tom se kraju opažaju tragovi korita presušenog potoka, vjerojatno spomenutog potoka Liševa. Dopunjujem ovdje svoj navod u »Topografiji zemljišnih posjeda zagrebačkih biskupa prema ispravi kralja Emerika iz god. 1201.« (2) time, da potok »Lixeu« iz isprave izdane 1201. god. (3) odgovara gotovo bez sumnje potoku »Liseu« iz 1217. god. Jedan i drugi označuju pritok potoka Kašine, koji je nekad tekao kroz današnju rudinu »Liševje«. Druga rudina sličnog imena (»Liševo«) leži sjeveroistočno od sela Vugrovca (k. o. Vugrovec), u kutu, što ga zatvaraju cesta za Kašinu i put za Prepuštovec.

Vertex montis — brežuljak (hrbat) između potoka Kašine i potoka Kostajnca.

Ecclesia sancti Petri današnja je župna crkva u Kašini (4).

Cassina — potok Kašina.

Vinea Ciriaci prepositi. Kako se razabire iz samog teksta, vinograd se nalazio na brežuljku između sela Kašine i Blaguše, koji je i danas zasađen vinovom lozom.

Blagusa označuje u ovom slučaju vjerojatno potok Blagušu, na kojem leži istoimeno selo.

Mons, vertex montis odgovara po svoj prilici brijegu između Blaguše i Jasenovca ili Glavnice.

Fluuius Jasenouiz potok je Jasenovec, na kojem leži i selo Jasenovec. Utječe u potok danas zvan Glavničica.

Fluuius Glauniza staro je ime današnjeg potoka Glavničice.

Magna via ubi est pons oznaka je stare rimske ceste i mosta preko potoka Glavničice. Cesta je prolazila u blizini današnje ceste Sesvete—Sv. Ivan Zelina, a spominje se češće u XIII. vijeku (5).

Metae episcopi vjerojatno je biskupov posjed Vugrovec (6).

Granice su zemlje Kašine s Blagušom tekle prema citiranom opisu i objašnjenim međašnjim točkama od rudine Liševje na zapadu, preko brežuljka do župne crkve u Kašini, preko drugog brežuljka do potoka Blaguše i preko trećeg brežuljka na potok Jasenovec. Niz njegov tok i niz tok potoka Glavničice, u koji Jasenovec utječe, išla je međa do »velike ceste« i po njoj u smjeru prema zapadu, dok se nije kod Liševja ponovo susrela sa biskupovom zemljom u Vugrovcu. Prema tome ne će stajati tvrdnja V. Klaića, da se gornja Kašina sterala uz lijevu obalu potoka Kašine (7) *(karta 5).*

Kako je u početku rečeno, okupio je zagrebački kaptol oko ovog posjeda u toku srednjega vijeka više zemalja.

Godine 1269. (8) kaptol je otkupio od udovice Pribislavove i njenih zetova sela (villae): Gornju Kašinu (Casna superior), Blagušu, novi predij i Otok s prijelazom preko Save (insula cum portu iz Zaua), koje je kaptol tada već posjedovao i uživao pedeset godina, a držala ih je na nama nepoznat način u svojoj vlasti spomenuta porodica. Ta je nagodba potvrđena god. 1270. (9).

Godine 1277. (10) poklonio je kralj Ladislav biskupu i kaptolu zagrebačkom zemlju nekog *Vuka,* jobagiona »castri Zagrabiensis«, koji je umro bez potomaka. Zemlja se nalazila uz posjed zagrebačkog kaptola »kod svetog Petra zvan Kašina«. Ivan K. Tkalčić drži, da poklonjeni posjed odgovara Blaguši, pa ga i naziva tim imenom, iako se ono ne spominje ni u navedenoj darovnici ni u potvrdi tog darovanja (11). Položaj Vukove zemlje možemo tražiti ili na potočiću Vukovdolu, pritoku potoka Kašine sjeverozapadno od sela Kašine, ili u »Vukovdol brijegu« jugoistočno od Kašine. Prema prije citiranom opisu međa iz 1217. god. zaključuje se, da se brijeg danas zvan Vukovdol već 1217. godine nalazio u kaptolskom posjedu Kašine (sjeverne), pa nije jasno, koju je zemlju Vukova imena kaptol dobio 1277. godine.

Godine 1279. (12) kupio je zagrebački kaptol »terram *Cozolyn* vocatam, existentem in montibus supra Casna capituli, prope ecclesiam beati Mathei«. Opis međa u kupoprodajnoj je ispravi vrlo dugačak i detaljan,

ali se sastoji najvećim dijelom od stabala (što je i prirodno, jer je kraj šumovit), tako da je danas gotovo nemoguće pratiti tok granice.

Među ostalim oznakama terena spominju se:

Terra cruciferorum de Planina. I danas postoji selo Planina sjeverozapadno od sela Kašine. Križari su tamo imali crkvu sv. Jurja (13).

Fluuius *Zopoth* — danas nepoznat pod tim imenom.

Berch mons spominje se više puta, ali se ne zna, što označuje.

Potok bezimeni dolazi u opisu međa također nekoliko puta.

Via publica per quam itur ad Vorosd kašinska je cesta, koja vodi preko Laza u Zagorje, a od rimskih je vremena išla istim putem kao i današnja cesta (13).

Monticulum Cueshegh vocatum »madžarski je izraz za brdo Kozolin« (15) sjeveroistočno od Kašine.

Danas su poznati iz tog opisa selo Planina, cesta koja vodi u Varaždin, crkva sv. Mateja, o kojoj je riječ na početku isprave, a odgovara današnjem selu Sv. Mate sjeverno od Planine, i brdo Kozolin (kota 507 m). Prema tome prostirala se kaptolska zemlja Kozolin sjeverno od sela Planine (koje danas ima dva ogranka), vjerojatno do sela zvanog Sv. Mate, pa na istok od ceste vjerojatno do brijega, koji se i danas zove Kozoline *(karta 5).*

Godine 1295. (16) dobio je zagrebački kaptol oporukom Stjepana, sina Mladučevca, njegovu zemlju Kašinu »in medio terrarum capituli Zagrabiensis, similiter Casna vocatorum existentem«. Drugi dio te zemlje, vlasništvo Stjepanova brata Vuka, posjedovao je kaptol već od 1277. god. (vidi p. 216). Međe Stjepanove zemlje nisu opisane, ali se može pretpostaviti, da se poklonjeni posjed sterao sjeverno od kaptolske Kašine, a valjda južno od Kozolina. Možda je tom zemljom kaptol spojio svoje odvojene posjede u kašinskom kraju.

Godine 1327. (17) dobio je kaptol na dar posjed »Wrazilaz in districtu Zagrabiensi de comitatu Morocha«. Vjerojatno Vražjilaz odgovara današnjem selu Lazu sjeverno od Kašine na cesti za Zagorje. U ispravi nisu označene granice darovane zemlje.

Godine 1328. (18) potvrdio je kralj Karlo sveukupne posjede zagrebačkog kaptola (vidi p. 226), a Ludovik je 1352. god. obnovio potvrdu svog oca. Dio citirane isprave, koji opisuje međe »possessionis Casna« glasi ovako (19):

Item prima meta possessionis Casna ex parte Vgre incipit a rivo inferius et vadit ad monticulum ubi est meta terrea in cacumine posita Lyseu vocatum, ubi eciam meta terrea Zepniche Andree filii Marculini finitur, et per cacumen montis vadit ad partem septemtrionalem, et pervenit ad aliam metam terream, abhinc iterum ad metam terream, et per cacumen montis procedendo ad partem septemtrionalem pervenit usque terram Ladochuech, que est capituli, et pervenit ad metam terream, abhinc ad occidentem per semitam in eodem cacumine ad metam terream, terra dicti Andree ad sinistram remanente semper dehinc iterum ad metam terream, dehinc ascedendo ad montem venit ad arborem harazt crucesignatam, meta terrea circumfusam, abhinc per dorsum montis adhuc ad occidentem per metam terream, abhinc per semitam ad me-

tam terream, dehinc ad septemtrionem ad metas Cruciferorum de Planina, ubi est meta terrea, dehinc ad viam, et per eam sursum et pervenit ad metam terream, dehinc per viam ad occidentem ad metam terream *in descensu ad septemtrionem, et pervenit ad metam terream*, deinde inferius ad vallem iuxta locum castri Blagusa et cadit in rivum, et per rivum usque ad lapidem magnum, dehinc sursum per vallem ascendit ad castrum antiquum Paganorum, dehinc ad viam et per viam parvum ad occidentem, abhinc directe infra ad terram arabilem Wlko, que est capituli, dehinc sursum ad montem, ubi est rakytia abhinc ultro bukouya, dehinc ad rivum Cassina ad septemptrionem, ubi rivi coniunguntur.

Rivus i *Monticulum Lyseu vocatum* označuju vjerojatno današnju rudinu Liševje jugozapadno od sela Kašine (vidi naprijed!).

Terra Ladochuech que est capituli vjerojatno je naziv za zemlju, koja je nekada pripadala Mladučevcu, ocu Stjepanovu (vidi naprijed!) (20), to više, što se naročito ističe, da u vrijeme izdavanja potvrde Karlove pripada kaptolu.

Mons, dorsum montis brežuljci su i niske gorske kose između sela Kašine i Planine (možda Sopnica brijeg, kota 396 m).

Meta Cruciferorum de Planina — križarski posjed oko sela Planine (vidi p. 217).

Via vjerojatno označuje kašinsku cestu za Varaždin (vidi naprijed!).

Vallis iuxta locum castri Blagusa dolina je potoka Blaguše, nad kojim se dizao istoimeni grad (castrum). Strmi brežuljak (kota 245 m) sjeverno od sela Blaguše ima danas ime »Gradište«. Na njegovu vrhuncu vidi se i danas u hrastovoj šumi povišeni rub malog okruglog platoa, u kome se nalazi vrlo duboka jama kružnog presjeka s vodom u dubini, poput zdenca. Nešto ispod vrhunca brežuljka opažaju se tragovi jarka, koji sada služi kao put. Iskapanje može pokazati, da li je na tom brežuljku stajao srednjovjekovni »burg« ili još starije naselje. Budući da iz citirane isprave kralja Karla znamo, da je u XIV. vijeku postojao »castrum Blagusa«, vrlo je vjerojatno, da mu se na Gradištu nad uvalom potoka Blaguše, a u neposrednoj blizini istoimenog sela čuvaju ostaci.

Rivus. Vjerojatno se na tom mjestu misli gornji tok potoka Glavnice.

Lapis magnus valjda označuje kakvu pećinu u bregovima sjeverno od Kašine.

Castrum antiqum Paganorum držim, da je oznaka grada Kozolina. I danas se na njegovoj »glavici nalaze neznatni ostaci velikog srednjovjekovnog burga« (21). Ime brda u vezi s kozama može lako biti kršćanski naziv starog poganskog svetišta (22). Činjenica, da u opisu međa kaptolske zemlje oko Kašine iz 1328. god. nije ni na koji drugi način spomenuta granica posjeda Kozolina, koji je tada pripadao kaptolu, upućuje također na identifikaciju »starog poganskog grada« s gradom Kozolinom. U tome se odvajam od mišljenja V. Klaića, koji smatra, da se »castrum antiquum paganorum« nalazio na brijegu Gradecu zapadno od potoka Kašine u blizini sela Planine. To nije moguće s razloga, što je taj grad naveden u ispravi u blizini grada Blaguše, a ne zapadno od potoka Kašine. Osim toga, da je »poganski grad« stajao na brdu

Gradecu (»Gradištu« kod Klemenca) (23), ne bi bila u ispravi iz 1328. godine, uopće opisana granica cjelokupnog kompleksa kaptolskih zemalja oko Kašine. Ovdje treba napomenuti, da je u citiranoj Karlovoj potvrdi krivo upotrebljavan izraz »ad occidentem«, te bi na nekim mjestima moralo stajati »ad orientem« ili još točnije »ad dexterum«. Kad bi se oznaka »ad occidentem« na svim mjestima ovog citata smatrala ispravnom, ne bi opis granica uopće bio razumljiv. Vjerojatno je to zabuna pisara.

Via. Ne zna se, o kojem je putu ovdje riječ.

Terra arabilis Wlko možda je sačuvala ime u Vukovdol brijegu (kota 248) jugoistočno od sela Kašine. Budući da se radi o oranici, lako je moguće, da se ona nalazila u nizini, možda oko potoka Glavnice ili Jasenovca. Tamo i danas postoji selo »Crkvena ves«, što bi nas upućivalo na vlasništvo zagrebačke crkve u tom kraju.

Mons označuje vjerojatno današnji Vukovdol brijeg.

Rivus Cassina, . . . ubi rivi coniunguntur vrlo je vjerojatno ušće potoka Blaguše u potok Kašinu.

Ovaj opis međe počinje sa zapadne strane kašinskih zemalja »ex parte Vgre« i kod brežuljka Liševja graniči sa Sepnicom. Granica ide odatle na sjever i uključujući zemlju »Ladučevec« (možda Mladučevca) u samom kaptolskom posjedu dolazi do zemlje križara od Planine. Granica prati neko vrijeme put (valjda onaj za Varaždin) i ide zatim do utvrde Blaguše, sjeverno od sela Blaguše. Preko brežuljka i potoka Glavnice dolazi međa mimo neke pećine do »stare utvrde pogana« (Kozolinskog grada) i do oranice Vukove, možda u blizini Vukovdol brijega. Svršava zatim na potoku Kašini kod ušća potoka Blaguše. Kako se iz tog opisa vidi, kašinske zemlje zagrebačkog kaptola zatvarale su u XIV. vijeku jednu teritorijalnu cjelinu.

U vezi s ubiciranjem grada »castrum antiquum Paganorum« napominjem, da mi se čini, da fragment nekog opisa međa u blizini Kašine iz 1680. godine, kojim Klaić potvđuje svoju tvrdnju o smještaju tog grada na brežuljak Gradec zapadno od potoka Kašine (24), sadržava krivi podatak. Moglo se, naime, lako dogoditi, da je tkogod tri stotine i pedeset godina poslije izdavanja Karlove potvrde kaptolskih posjeda (1328.—1680.) nazvao ostatke vjerojatno prethistorijskog gradišta na brežuljku Gradecu sjeverno od sela Kašine također »poganskim gradom«, što je on u stvari i bio.

Kaptolski statut redigiran 1334. god. (25) navodi među zajedničkim kanoničkim posjedima i Kašinu (Villa Casna vocata, ad quam pertinet terra Kozolin vocata). U trećem dijelu istog statuta spomenuta je »villa dicta Wrasilaz in vicinitate possessionis nostre Casina existens« (26).

IZVORI I LITERATURA

1. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 131, p. 155.
2. »*Rad*«, knjiga 283, p. 254.
3. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
4. *J. Buturac,* Popis župa zagrebačke biskupije od 1334. god., »Kulturno-povijesni zbornik zagrebačke nadbiskupije«, p. 428.

5. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 108.
6. »*Rad*«, knjiga 283, p. 253.
7. *Vj. Klaić*, Castrum antiquum paganorum, »Vjesnik arheološkog društva«, Zagreb 1903/4, NS VII, p. 11.
8. *Smičiklas*, Cod. dipl. V, doc. 952, p. 485.
9. *Smičiklas*, Cod. dipl. V, doc. 8, p. 552.
10. *Smičiklas*, Cod. dipl. VI, doc. 168, p. 182.
11. *Smičiklas*, Cod. dipl. VI, doc. 171, p. 186.
12. *Smičiklas*, Cod. dipl. VI, doc. 267, p. 319.
13. *Vj. Klaić*, Castrum antiquum paganorum, »Vjesnik arheološkog društva«, Zagreb 1903/4, p. 12.
14. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, karta.
15. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 129.
16. *Smičiklas*, Cod. dipl. VII, doc. 178, p. 199.
17. *Smičiklas*, Cod. dipl. IX, doc. 295, p . 357.
18. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 115.
19. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 120.
20. *Vj. Klaić*, Castrum antiquum paganorum, »Vjesnik arheološkog društva«, Zagreb 1903/4, NS VII, p. 12.
21. *B. Gušić*, Medvednica — planinarski vodič, p. 259.
22. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 114.
23. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 32.
24. *Vj. Klaić*, Castrum antiquum paganorum, »Vjesnik arheološkog društva«, Zagreb 1903/4, NS VII, p. 14.
25. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 22.
26. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 75.

XVII. OTOK I TUPAL

Zemlje Otok (Insula) i Tupal pripadaju u grupu kaptolskih zemalja, koje su se prostirale južno od rijeke Save u blizini Zagreba (vidi poglavlje XI. Kosnica i XII. Blato). Granice Otoka i Tupala označene su u ispravi kralja Andrije iz 1217. god. (1) ovako:

Prima meta Insule cum terra Tupal incipit a Zawa ab orientali parte et per certas metas de uilla Sechi usque ad metas Narad tendit et ibi iungitur ad metas Blata, a Blata uadit et iungit se ad metas Jaroslai in densis uepribus et transiens uiam uadit Redridol ad arborem populeam, ubi diuidit terram Wekezlai et cadit in Sawa.

Od geografskih naziva u tom se opisu spominju:

Zawa ab orientali parte — rijeka Sava,

villa *Sechi* — selo Čehi (vidi poglavlje XII. Blato, p. 200),

metae *Narad* — (vidi poglavlje XII. Blato, p. 201),

metae *Blata* — danas selo Blato (vidi poglavlje XII. Blato, p. 199),

metae *Jaroslai* — prema Ćuku (2) kraj oko Brezovice i Stupnika, (vidi poglavlje XII. Blato, p. 201),

transiens *uiam* uadit *Redridol*. — Iz tog opisa nije jasno, da li granica prelazi cestu i ide u Redridol, ili cesta vodi u Redridol. Redridol danas nije poznato mjesto, a ne zna se ni o kojoj je cesti govor.

terra *Wekezlai.* — Njen položaj nije poznat.
Sawa — rijeka Sava.

Nabrojene zemlje označene imenima njihova vlasnika gotovo je nemoguće danas odrediti. Ipak se može pretpostaviti, da su kaptolske zemlje Otok i Tupal ležale na južnoj obali Save, gdje i danas postoje sela Otok i Otočec, i nastavljale se na zapad do kaptolske zemlje Blata. Iz statuta zagrebačkog kaptola izdanog 1334. god. (3) doznajemo čak i točniji položaj zemlje Tupal. Tamo se veli: »terra Thupal ultra et circa Zauam ad portum regis«. Budući da »portus regis« označuje savski prijelaz u Trnju nalazila se zemlja Tupal valjda nasuprot Trnju s južne strane Save i po kakvim savskim otocima *(karta 6).*

Zemlja Otok spomenuta je 1313. god. (4), kad ju je ban potvrdio nekom kaptolskom predijalcu. Tada se ona naziva: »terra seu possessio Zigeth vocata prope Zauam« (Sighet madžarski znači otok). Da se radi o zemlji, koja se hrvatski zove »Otok«, potvrđuje nam kaptolski statut (3). On navodi među drugim predijima »predium Zigeth et alio nomine Othok vocatum«. Poteškoća je u tome, što je savskih otoka bilo više, a upotrebljavalo se to ime i za zemlje na savskim obalama, kako i danas dokazuju imena sela južno od Save, spomenuti Otok i Otočec. Danas je Siget ime jedne rudine, koja leži između sela Remetinca i Save. Prema tome, teško je tvrditi, da li zemlja imenom »Otok« iz kaptolskog statuta odgovara istoimenoj zemlji spomenutoj 1217. god.

Iz isprave pavlinskog priora, izdane 6. IX. 1339. (5) doznajemo, da su pavlini zauzeli kroz neko vrijeme kaptolsku zemlju »insulam cum terra Tupal vocata, circa portum domini regis super Zauam, prope Zagrabiam constitutam«. Ta vijest potvrđuje također, da su se Otok i Tupal nalazili doista preko Save kod Kraljevog broda (vidi naprijed!). Nekoliko dana nakon tog priznanja (14. IX. 1339.) dao je zagrebački kaptol istim pavlinima kao svojim predijalcima (6) »possessionem sive insulam cum terra dicta Tupal, ultra et circa fluuium Zaue ad portum regis dictum«, dakle istu zemlju.

Potrebno je spomenuti, da je istog dana, kad je kralj Andrija izdao zagrebačkom kaptolu potvrdu sveukupnih njegovih posjeda (23. VIII. 1217.), potvrdio i zemlje nekom Egidiju (7). Neke Egidijeve zemlje nalazile su se također u Turopolju, a jedna se među njima zove »Insula« baš kao i kaptolski posjed. U spomenutoj ispravi opisana je i međa Egidijeva Otoka, po kojoj se razabire, da je ležao na Savi (riuus Ztrugua; fons qui est in Zawnca; magna Zowa). Kao susjed Egidijeva Otoka spomenuta je na jednom mjestu »zemlja gospodina biskupa« (meta domini episcopi), a poznato je, da je južno od Save imao zemlje zagrebački kaptol. Prema mišljenju J. Ćuka (8) »posjed (Egidijev Otok) širio se više na sjever od današnjeg seoca Otoka, te mu se međa dotakla i biskupova zagrebačkog posjeda«. Neobično je, da Egidije nije spomenut kao susjed kaptolskih prekosavskih zemalja u Andrijinoj potvrdi kaptolu, kad je posjede, koje je Andrija potvrdio Egidiju, taj već i prije uživao. Nije isključeno, da se Egidijev Otok nalazio na sjevernoj obali Save, gdje je lako mogao graničiti s biskupovom zemljom oko Zagreba.

1. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 131, p. 156.
2. *J. Ćuk,* Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 133/4.
3. *I. K. Tkalčić,* Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
4. *Smičiklas,* Cod. dipl. VIII, doc. 339, p. 417.
5. *Smičiklas,* Cod. dipl. X, doc. 343, p. 489.
6. *Smičiklas,* Cod. dipl. X, doc. 345, p. 491.
7. *Smičiklas,* Cod. dipl. III, doc. 132, p. 157.
8. *J. Ćuk,* Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 143.
9. »*Rad*«, knjiga 283, p. 247.

XVIII. DUŽICA

Vidi poglavlje XV., p. 203.

ISPRAVE IZ 1221. GOD. I 1328. GOD. I STATUT ZAGREBAČKOG KAPTOLA IZ 1334. GOD.

1. ISPRAVA KRALJA ANDRIJE IZ 1221. GODINE

Kako je rečeno na svršetku poglavlja I. (Kamešnica—Kalnik, p. 176), kralj je Andrija kao zamjenu za zemlju pod Kalnikom 1221. god. dao zagrebačkom kaptolu zemlje »Rodos, Widuse, Cupuk et Braten«. O toj zamjeni postoji posebna isprava (1). Novostečene kaptolske zemlje označene su imenima njihovih vlasnika, pa se po nazivima posjeda ne može zaključiti, gdje su se nalazile. U ispravi su, međutim, opisane granice svakog pojedinog posjeda, pa im po njima možemo približno odrediti položaj na terenu. Granice zemlje Rodos označene su u citiranoj ispravi ovako:

Prima igitur terre Rodos meta egreditur de Sowa et uenit cum metis de terra assignatis ad fossatam Mlaca usque ad uiam, inde reflectitur uersus aquilonem et tendit per metas in longum Mlaca, in qua diucius uadit per metas ad arborem narfa, inde in magna uia ad arborem tulfa, sub qua est meta terrea, inde in eadem uia uadit per metas usque ad terminos Girymla, que est terra eiusdem ecclesie ab antique, semper a dextris terra populorum regis remanente, a sinistris uero ecclesie; inde reflectitur uersus occidentem et metis assignatis tam sub piro quam sub aliis arboribus vel in campis tendens diucius reclinatur uersus meridiem, et per metas uadit ad pirum sub qua est meta transitque aquam ad sambucum ubi est meta, inde uadit ad arborem cerasi iuxta quam in eadem aqua paululum tendens superius uadit ad narfa, inde per metas tam terreas quam arbores intrat Sowam, semper a dextris et a sinistris ecclesie pertinentibus, et in Sowa meta uadit inferius, unde prius processerat, et medietas aque Sowe pertinet ad ecclesiam.

Iz ovog opisa međa zemlje »Rodos« razabiremo, da se sterala uz Savu između starijeg crkvenog posjeda ovdje zvanog »Girymla« (vidi poglavlje IV. Grmoščica) i zemalja zagrebačkog Gradeca, ako »populus regis« označuje stanovnike grada na brdu Gradecu. Vrlo je vjerojatno, da se ime »Rodos« sačuvalo u nazivu zagrebačkog predjela »Rudeš«, gdje se taj posjed po svoj prilici i nalazio.

U navedenom opisu spominju se ove važnije oznake:

Sowa — rijeka Sava.

Fossata Mlaca — jedna od močvara savske ravnice, koja danas više ne postoji.

Magna uia — danas nepoznata stara cesta u kraju oko Rudeša.

Girymla, que est terra eiusdem ecclesie ab antique — (vidi naprijed!).

Terra populorum regis mogla bi odgovarati zemlji stanovnika zagrebačkog Gradeca, sudeći po njenoj rasprostranjenosti *(vidi kartu 2)*, iako je Gradec istom 1242. god. proglašen »slobodnim kraljevskim gradom«. Mišljenje je J. Ćuka, da se crkvena međa poklapa s granicom teritorija zagrebačkog Gradeca (2).

Zemlje »Cupuc« i »Widuse« opisane su zajedno. Granica im je tekla ovako:

Item prima meta terre Cupuc et terre Widuse incipit ab oriente iuxta metas episcopi sub quercu, inde uadit ad silicem sub qua est meta iuxta aquam, inde uadit per metas uersus aquilonem ad puteum Lubawod ubi est meta sub piru, inde uadit per uiam ad cacumen magni montis ubi est meta et (in) vertice eiusdem montis uadit ad Jazanouc, pars montis a sinistris pertinet ad ecclesiam, inde descendit per metas uersus meridiem ad puteum, inde intrat aquam Blizna in qua uadit inferius diucius et exiens de aqua ascendit montem Sterma pec, de quo descendit per metas ad puteum, inde transiens uallem ascendit montem ad metam in quo uadit paululum per metas et descendit ad sorbum tenens metas cum Herceg, inde descendit in Blizna potoka, in quo procedens paululum exit ad uiam Struscogoy, per quam per metas uadit ad aquam Zucher tenens metas cum populis regis, inde conterminatur terre premorate ecclesie antiquiori semper a sinistris meta spectante ecclesie.

Koliko god je opis dosta opširan, doznajemo iz njega vrlo malo zemljopisnih imena za određivanje graničnih točaka.

Meta episcopi. Prema samom toku opisa međa može se zaključiti, da je na ovom mjestu govor o biskupovoj zemlji u Čučerju. Ona leži na istoku (ab oriente) od velikog crkvenog područja oko Zagreba.

Puteus Lubawod (uersus aquilonem). Danas nije poznat izvor tog imena. U smjeru sjeverozapadnom od sela Čučerja u kraju Medvednice zvanom »Križni hrast« (što također označuje staru među), nalazimo i danas izvore, pa je vjerojatno, da se jedan od njih u XIII. stoljeću zvao »Ljubavoda«.

Cacumen magni montis. Međa kaptolskog posjeda vodila je po putu (per viam) do »vrha velikog brda« — Sljemena.

Jazanouc nije više poznato ime na Medvednici.

Puteus (uersus meridiem) — aqua Blizna označuje vrlo vjerojatno izvor potoka Blizneca pod Sljemenom.

Mons Sterma pec odgovara brdu Strmopeč (kota 513), koje se diže na istočnoj obali Blizneca sjeverno od sela Bačuna (3).

Puteus. Nije poznato, koji je izvor ovdje označen.

Blizna potoka. Granica se ponovo vraćala na potok Bliznec.

Uia Struscogoy per quam per metas uadit ad aquam Zucher. Ne zna se, što označuje »Struscogoy«, ni koja je voda »Zucher«. J. Ćuk smatra, da je to neki »put do potoka Čučerja« (4).

Populus regis — (vidi naprijed).

Terra prememorate ecclesie antiquior. Nije jasno, odnosi li se ova oznaka na zemlju u Čučerju ili na crkvenu zemlju u bližoj zagrebačkoj okolici (5).

Zemlje »Cupuc« i »Widuse«, koje je kaptol 1221. god. dobio zamjenom za Kamešnicu—Kalnik, prostirale su se vjerojatno od Čučerja s istočne strane do potoka Blizneca i brda Strmopeči sa zapadne strane. Na sjever su dopirale do hrpta Medvednice i njena vrha Sljemena. S južne strane međa im nije dosta točno opisana niti su malobrojna spomenuta imena danas poznata, da bismo granicu mogli bar približno odrediti. Koja su sela bila obuhvaćena u medvedničkom prigorju, doznajemo u potvrdi kaptolskih imanja iz 1328. god. (vidi kasnije) i u kaptolskom statutu iz 1334. god. (vidi kasnije) *(karta 8).*

Granica zemlje »Braton«, koju je kaptol dobio istom zamjenom 1221. god., opisana je u citiranoj ispravi ovako:

Item meta terre Bratonis incipit ab occidente de quercu et tendit uersus orientem in uia ad pirum, inde uadit ad lapidem per metas, ubi conterminatur terre Banconis, hinc per metas procedens conterminatur terre episcopi, inde ad quercum, inde ad auellanam, inde ad quercum, hinc ad aquam Yelsouc, in qua parum procedens transit ad pirum ubi est meta, inde in montem ad quercum, deinde ad uiam, inde per metas ad Hodud, hinc in montem ad sorbum de qua per uiam uadit ad tulfa, inde in Crauawelg hinc in Hodud, ibi conterminatur priori terre eiusdem ecclesie, ab inde per montes et colles et per cetera loca transeundo cum metis ascendit ad locum unde prius processerat meta, semper a dextris ecclesie metis remanentibus.

U ovom opisu ima malo podataka, kojima se možemo poslužiti za ubiciranje granica posjeda.

Terra Banconis. — Danas nije više poznat njen položaj.

Terra episcopi. Vjerojatno je to biskupova zemlja u Čučerju sudeći po potoku Jalševcu, koji se spominje odmah poslije nje u navedenom opisu.

Aqua Yelsouc. — Potok Jalševac teče u pravcu sjever—jug istočno od sela Oporovca. Na njemu leži istoimeno selo.

Hodud — danas nepoznat lokalitet.

Crauawelg — također nepoznat.

Prior terra eiusdem ecclesie označuje vjerojatno posjed Oporovec zagrebačkog kaptola (vidi poglavlje VII. Oporovec).

Iz toga se vidi, da nam jedini siguran oslon za određivanje položaja zemlje »Braton« daje potok Jalševac. Sve ostalo su pretpostavke, jer je opis međa vrlo nejasan i nepotpun. J. Čuk smatra (6), da je »posjed bratstva Bratena« bio »na jugoistok od zemalja grane Kupoča i Viduša oko Jalševca i Šimunčevca«, što odgovara podatku iz citirane isprave.

»Bratonova zemlja« spominje se još jednom u XIII stoljeću. Godine 1269. (7) osporavali su, naime, sinovi i unuci Bratona zagrebačkom kaptolu pravo na neka tri sela na potoku Jalševcu. Međutim, sela su bila ponovo dosuđena kaptolu, koji je tom prilikom izjavio, da ih posjeduje već »pedeset manje jednu godinu«.

1. *Smičiklas*, Cod. dipl. III. doc. 175, p. 199.
2. *J. Ćuk*, Povijest grada Zagreba do god. 1350, p. 33.
3. *B. Gušić*, Medvednica — Planinarski vodič (Zagreb 1924), p. 166.
4. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 96.
5. »*Rad*«, knjiga 283, p. 247 i dalje.
6. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 97.
7. *Smičiklas*, Cod. dipl. V, doc. 979, p. 517.

2. ISPRAVA KRALJA KARLA IZ 1328. GODINE

Godine 1328. potvrdio je kralj Karlo zagrebačkom biskupu i kaptolu zemljišne posjede. Isprava izdana u tu svrhu (1) sadržava reambulacije međa crkvenih posjeda, te nam služi za kontrolu podataka i topografskih istraživanja provedenih na temelju ranijih isprava. Opisane su međe crkvenog posjeda oko Zagreba, u sisačkom kraju, Završja i Gremle, Kašine i Vinodola kod Hrastovice. Isprava iz 1328. god. upotrebljena je već kod razlaganja graničnih točaka zemalja oko Siska (vidi poglavlje XV. Pribiševo, Drenčina, Odra i Sisak i poglavlje XVIII. Dužica, p. 203 i dalje, posjeda Završja i Gremle (vidi poglavlje V. Grmošćica, p. 185 i poglavlje VI. Završje, p. 187) i zemlje Kašine sjeverne (vidi poglavlje XVI. Kašina i Blaguša, p. 215). O međama crkvenog posjeda oko Zagreba i posjeda Vinodola bit će ovdje govora (vidi p. 214).

Opis granica zemlje oko Zagreba u citiranoj ispravi iz 1328. god. glasi u cijelosti:

Prima meta terrarum capituli Zagrabiensis in vicinitate grecensi incipit ab oriente in orto presbiteri plebis ecclesie beati Emerici de Zagrabia ab orto fratrum Predicatorum sancti Nicolai, ubi rivulus Circuesche vocatus influit ipsum ortum Predicatorum, et per eundem rivulum includendo dictum ortum presbyteri ex utraque parte rivuli vadit supra ad locum molendini super eodem rivulo sancti Emerici prope puteum, deinde per eundem rivulum, sursum ad duo molendina abbatis de Zagrabia super eodem rivulo, que molendina ad metas capituli includuntur, deinde super ipsum rivulum ad tria molendina capituli, et dehinc ad molendinum domini episcopi, abhinc iterum ad tria molendina capituli semper cum dicto rivulo in totum cum molendinis ad capitulum seu zagrabiensem ecclesiam pertinente, dehinc per verum meatum ipsius rivuli versus septemtrionem pervenit ad duo molendina grecensia que aqua de dicto rivulo recepta ducuntur. Abhinc tendit per antiquum meatum sepedicti rivuli ad molendinum Heremitarum, deinde per antiquum meatum ipsius rivuli transit quedam molendina grecensia in vicinitate predii Nicolai, filii Sirgarini, quod a capitulo optinet ex parte orientis, et venit ad locum, ubi quidam rivulus currens de quadam villa Faiz olim, nunc Craleuch vulgariter nuncupata, que sub castro Medue vocato ipsum rivulum influit, et dehinc ad dexteram partem per primum rivulum vadit sursum directe in bono spacio usque ad

locum ubi de parte sinistra in terra grecensi prope quasdam vineas est quidam monticulus eminens ubi exit ipsum rivulum versus orientem, et per quandam vallem tendit supra versus orientem iuxta terras pristaldorum ad cacumen montis via antiqua, per quam vadit versus septemtrionem per magnum spacium in metis Bokoucha, et pervenit ad vineam Heremitarum in Cratkidol, ubi est parva arbor nucis, deinde vertitur ad meridiem per viam, et venit ad arborem parvam piri, ubi est meta terrea in vicinitate terre ville fratrum Predicatorum de Zagrabia. Deinde venit ad albos lapides reflectendo se quodammodo ad orientem, deinde in bono spacio venit ad caput vallis parve prope vineam Heremitarum, abhinc per eandem vallem infra transit viam pupplicam euntem in Bachun, ubi est meta terrea, et venit per ipsam versus orientem per bonum spacium, et cadit in aquam Blizna extra fenile Heremitarum. Deinde transeundo fluvium versus orientem cadit in quandam vallem, per quam venit ad magnam arborem castanee site in monte circa viam publicam, per quam viam in magno spacio vadit versus septemtrionem directe et transeundo quasdam arbores castanearum et alias in bona copia exit viam circa quandam vineam et iuxta eandem vineam flectitur in vallem versus occidentem, et inter vineas eundo venit ad arborem harazt et cadit deinde in rivulum Bachun, ubi est arbor nucis, deinde transit rivulum et venit ad vineam prope lapides, ubi emanat fons circa arborem graburgh dictam, deinde per vallem sursum ad montem et venit ad viam usque ad semitam, que est sub loco dicto Stremapech, et per illam semitam usque ad aquam Blizna, deinde ad Stelopmerch, deinde versus septemtrionem ad cacumen directe magni montis Meduednicha, per quod cacumen vulgariter Stelemen dictum vadit directe versus orientem usque ad metas domini episcopi de Chucheria, remanentibus terris capituli, domini episcopi et Cruciferorum ad meridiem, et filiorum Arlandi, et Nicolai filii Petri ad septemtrionem. Ville vero zagrabiensis capituli obtente et possesse per ipsum a tempore, cuius memoria non extitit inter fluvium Zaue et inter dictos montes Meduednicha metis prescriptis concluse sunt hec: villa videlicet Bachun, villa sancti Symonis, villa dicta nigri Stephani et Cricanouch, Descenoch, Tornaua, utraque Bidragh, Vidouch, villa servorum Chudkoch, Godigoych, Jalseuch utraque, Oprouch, Braynoch, Donkouch, Wlkodolia, Brezth, Retkouch, Chihne, Scepniche apud ecclesiam omnium sanctorum, Dolos cum suis pertinentiis, Leznek, Prezeka, Marcizlouch et Gay cum suis pertinentiis universis, aliis eciam hic non insertis.

Ovim velikim crkvenim područjem oko Zagreba, kako se vidi iz navedenog opisa granica, obuhvaćena je zemlja, koja je u ispravi kralja Emerika iz 1201. god. (2) bila izričito označena kao biskupova (3), zatim zemlje Kupuka i Viduše (vidi p. 224), koje su se prostirale od hrpta Medvednice na jug do prigorskih sela oko Markuševca, a kaptol ih je dobio od kralja Andrije 1221. god. kao zamjenu za zemlju Kamešnicu—Kalnik (vidi poglavlje I. Kamešnica—Kalnik, p. 172). U taj veliki crkveni posjed pripadao je i Oporovec (vidi pogłavlje VII, p. 190) i zemlje, koje je dekan Baran poklonio zagrebačkom kaptolu (vidi poglavlje XIV. Baranove zemlje, p. 202).

Zapadna meda tog velikog kompleksa zemalja poklapala se sa zapadnom granicom biskupove zemlje oko Zagreba prema citiranoj ispravi iz 1201. god. (4). Sjeverna se meda nastavljala od biskupova posjeda preko potoka Blizneca i brijega Strmopeći (vidi p. 224) na Sljeme, te je hrptom Medvednice — obuhvaćajući zemlje Kupuka i Viduše — dopirala do čučerskih zemalja zagrebačkog biskupa (5). Istočna i južna granica tog područja nisu opisane, kao ni u ispravi iz 1221. god. (vidi p. 225), već su nabrojena sela, koja su se na njem nalazila *(karta 8).*

Villa Bachun — selo Bačun, istočno od Gračana.

Villa sancti Symonis — danas Markuševac, donedavno Sveti Šimun.

Villa dicta nigri Stephani — danas postoji selo Štefanovec južno od Markuševca.

Cricanouch danas nije poznato ime u prigorskom kraju. Selo je ležalo vjerojatno također u blizini Markuševca.

Descenoch — selo Deščevec sjeveroistočno od Markuševca.

Tornaua — Trnava sjeverno od Markuševca.

utraque Bidragh — danas postoji selo Bidrovec sjeverno od Markuševca. Drugo selo sličnog imena nije više poznato.

Vidouch — selo Vidovec sjeverno od Bidrovca.

Villa servorum Chudkoch — danas postoji selo Čugovec zapadno od Oporovca. Tko su bili »servi«, trebat će još istražiti.

Godigoych — danas nepoznat lokalitet.

Jalseuch utraque — selo Jalševec (vidi o zemlji Bratona, p. 225). Selo je i danas raštrkano, a možda je u XIV. vijeku imalo dva ogranka.

Oprouch — selo Oporovec (vidi poglavlje VII. Oporovec, p. 190).

Braynoch — danas postoji selo Branovec sjeveroistočno od Oporovca.

Donkouch — danas postoji selo Dankovec sjeverozapadno od Oporovca.

Wlkodolia — danas nepoznat lokalitet.

Brezth, Retkouch, Chihne, Scepniche apud ecclesiam omnium sanctorum, Dolos, Leznek (vjerojatno pogrešno mjesto Resnek), *Preseka* dar su dekana Barana (vidi poglavlje XIV. Baranove zemlje) (6).

Marcizlouch — danas ne postoji selo tog imena. Prema Ćuku odgovara Sesvetama (7).

Gay — danas selo Gajišče u blizini Sesveta. Zaselak pod imenom »Gaj« i danas postoji u blizini Trnave i Čulinca, istočno od Zagreba.

Tekst isprave kralja Karla iz 1328. god., koji se odnosi na Vinodol, glasi u originalu:

Item prima meta terre Vinodol capituli zagrabiensis incipit a via magna, que de Vinodol vadit versus Hraztovicham in monte de villa veniendo exit ipsam viam ad dexteram supra vineam Wlchech per semitam eundo versus orientem in medio Pech inter vineas per eandem semitam venit ad dumum brezt, inde ad dumos spinarum ex utraque parte constitutos, deinde transit semitam ad aliam viam, que vadit ad aliud Vinodol, et transeundo viam adhuc ad orientem versus ecclesiam venit ad arborem sorbelli, dicta arbore ad dextram remanente vadit supra quandam vineam per longum, abhinc descendendo de monticulo venit ad viam, per quam eundo ad rivum Maschonicha venit ad arbores

nucis, sestach vocatas, ubi iterum venit ad magnam viam, quam exit versus montem in planicie et dividitur ab aliis per sultum vadit ad Mozlaunicham, per quam aquam eundo sursum ad meridiem iuxta metas nobilium de Blyna venit ad caput ipsius rivuli supra vineam Boliner, de quo capite venit ad magnam viam, que vadit ad montem sursum, et divertit ad arborem castanearum iuxta metas et terras magistri Dionysii Jalseunicha, et terrarum abbatis Toplicensis, abhinc per montem ad occidentem venit ad viam, quam transit per medium, et eundo per ipsam viam in monte venit ad aliam, de qua via ascendit montem versus septemptrionem in monte eundo descendit supra puteolum, venit ad viam inferius eundo ad arbores castanearum, dehinc ad aquam Moschenicha versus occidentem directe transeundo viam venit sub vineas ad dexteram remanentes, per vallem parvam, quasi per medium fossati factam, per quam sursum vadit ad truncum cerasi, et adhuc sursum per montem venit ad viam, que vadit de Visceko ad Plesiuicham, per quam viam eundo separat se ad aliam viam ad dexteram, et descendendo inferius aliquantulum in magno spacio eundo adhuc descendit inferius ad Zalatin, et iterum separat se ad aliam viam ad sinistram, abhinc satis descendendo venit ad metam primitus nominatam.

Ovaj opis spominje dva Vinodola, što se poklapa s dva vrhunca tog imena u neposrednom susjedstvu (kota 399 m i 409 m), jugoistočno od sela Hrastovice i Budičine.

Isprava navodi ove važnije oznake kao međašnje točke posjeda Vinodola:

Via magna, que de Vinodol vadit versus Hraztovicham označuje vrlo vjerojatno dionicu rimske ceste, to više, što su se njeni tragovi sačuvali do danas (jugoistočno od Petrinje), kako je ucrtano na austro-ugarskoj vojnoj specijalnoj karti s kraja XIX. stoljeća (1) s oznakom »Römerstrasse«. Već sam naziv »via magna« označuje redovito u XIII. vijeku rimsku cestu (2).

Vinea Wlchech — danas nepoznat vinograd.

Pech — nepoznat lokalitet u tom kraju.

Alia via que vadit ad aliud Vinodol odnosi se vjerojatno na koji odvojak glavne ceste.

Ecclesia. Ne zna se, koja se crkva ovdje mislila.

Rivus Maschonicha ovdje označuje jedan od dva potočića, koji se spajaju i tvore potok Mošćenicu.

Magna via — vidi naprijed!

Mozlaunicha aqua valjda je jedan od oblika imena potoka Mošćenice.

Meta nobilium de Blyna — vjerojatno zemlja u blizini današnjeg sela Blinje, sjeveroistočno od Vinodola.

Magna via — vidi naprijed!

Caput ipsius rivuli odnosi se na izvor istočnog potočića Mošćenice.

Terra magistri Dionysii Jalseunicha odgovara vjerojatno zemlji oko današnjeg sela Jošavice.

Terra abbatis Toplicensis — jedna od zemalja topuske opatije.

Aqua Moschenicha označuje zapadni od dva potočića, koji tvore potok Mošćenicu.

Via que vadit de Visceko ad Plesiuicham ?
Zalatin — nepoznat lokalitet.

Kako ima u tom opisu više lokaliteta, kojima danas nije moguće odrediti položaj, a nije istražen ni tok rimske ceste (via magna) u tom kraju, moglo bi se ukratko zaključiti, da se nekadašnji posjed Vinodol prostirao oko zapadnog i istočnog potočića, koji sačinjavaju potok Mošćenicu, dopirući na istok do blizine sela Blinje, na jug do Jošavice, a na zapadu obuhvaćajući oba brežuljka zvana Vinodol.

IZVORI I LITERATURA

1. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 115.
2. *Smičiklas*, Cod. dipl. III, doc. 8, p. 8.
3. »*Rad*«, knjiga 283, p. 247.
4. »*Rad*«, knjiga 283, karta 1.
5. »*Rad*«, knjiga 283, p. 251.
6. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, »Vjesnik drž. arhiva« XI, Zagreb 1945, p. 88.
7. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 64.

1. Sekcija Sisak—Sunja 1:75.000.
2. *J. Klemenc*, Archäologische Karte von Jugoslavien — Blatt Zagreb, p. 107/8.

3. STATUT ZAGREBAČKOG KAPTOLA IZ 1334. GODINE

»Statuta Capituli Zagrebiensis saec. XIV.« (1), kako ih je redigirao Ivan, arhiđakon gorički 1334. god., sadržavaju u nekim svojim poglavljima i vijesti o kaptolskim zemljama. Tu se ne govori o posjedima, kao u ispravama iz 1217. god. i 1328. god. (vidi naprijed). Kaptolske su zemlje tada bile podijeljene na manja područja: predije (predium) i ekvitature (equitatura), a tih se više nalazilo u granicama jednog posjeda.

U prvom dijelu citiranog statuta u glavi XIV. (2) nabrojena su sela (villae), koja kaptol posjeduje zajednički (»in communi«). To su bila sela:

Lepawez villa — Nova Ves u Zagrebu;

Rabuch, ubi est ecclesia sancte crucis, villa — Vrapče (vidi poglavlje IV. Vrapče, p. 183);

Oprouch villa — Oporovec (vidi poglavlje VII. Oporovec, p. 190);

Retkouch villa — Retkovec kod Sesveta, pripada Baranovim zemljama (3);

villa Casna, ad quam pertinet terra Kozolin — Kašina s Kozolinom (vidi poglavlje XVI. Kašina i Blaguša, p. 215);

villa apud ecclesiam omnium sanctorum — Sesvete kod Zagreba (vidi p. 193).

Glava XLVIII. prvog dijela spomenutog statuta (4) govori o »feudima, predijima ili ekvitaturama« (feudum sive predium aut equitatura), koji potpadaju »neposredno pod vlast crkve«. Navedeni su ovi:

predium *Geremla* — Grmošćica kod Zagreba (vidi poglavlje V. Grmošćica, p. 185);

predium in *Zauersya* — Završje kod Zagreba (vidi poglavlje VI. Završje, p. 187);

predium ibidem, *Madonnici* vocatum — danas nepoznato ime, očito u blizini Završja i Grmošćice;

predium *Thopolouch* — danas nepoznato ime; možda raniji »Tupal«?

predium *Rodes* — Rudeš u Zagrebu (vidi 1221., p. 223);

prediolum in *Rabuch* — Vrapče kod Zagreba (vidi poglavlje IV. Vrapče, p. 182);

predium *superior Lonka* — zemlja Luka, vjerojatno između Vrapča i Save (vidi poglavlje IV. Vrapče, p. 185), nasuprot današnjem Lučkom na južnoj obali Save;

predium *Lonka inferior cum suis pertinentiis usque Zauam* — vidi naprijed!

predium *Jaron* et alio nomine *Bukenryu* vocatum — vjerojatno današnji Jarun na Savi u Zagrebu;

predium *Blata* — selo Blato južno od Save nasuprot Zagrebu (vidi poglavlje XII. Blato, p. 199);

terra sive predium *circa Blata* — neka zemlja u blizini Blata;

predium sive terra *Babichan* vocata circa Jaron — ime Babičan danas nije poznato u blizini Jaruna. Godine 1328. spominje se »Bobichan« uz Grmošćicu i Završje (vidi poglavlje VI. Završje, p. 188);

predium prebendale *ad portum sancti Jacobi* — savski prelaz sv. Jakoba nalazio se uz potok sv. Jakoba na Savi južno od Vrapča, u blizini današnjeg sela Opatovina (5);

predium *insule sancti Jacobi* — vidi naprijed!

predium *Isaac* dictum et alio nomine *Endriolouch* vocatum cum terra *Cluch* — godine 1328. spomenut je »Endriol« uz »Lonku« i »Rodes« (vidi poglavlje VI. Završje, p. 188);

predium *Kagennik* vocatum circa et ultra Zauam — otok Kajanik, danas nepoznat (6);

predium *Strugh* — vjerojatno na mjestu današnjih Struga u Zagrebu;

predium *Sydougay*, alio nomine *Wlkmerch* vocatum — Vukomerec je zaselak južno od Trnave kod Zagreba;

duo predia prebendalia in *Gay* — Gaj je zaselak u blizini Trnave i Čulinca;

prediolum circa *Zepnicham* — selo Sopnica, jugozapadno od Sesveta;

predium *supra molendina de Zagrabia* — poznato je iz isprave kralja Karla (1328. god.), da je na potoku Cirkveniku (Medvešćaku) sjeverno od Gradeca i kaptola bilo više mlinova, po kojima je i selo »Mlinovi«, sjeverno od Zagreba, dobilo ime;

predium *inferior Blizna* — vjerojatno na potoku Bliznecu u blizini današnjeg sela Blizneca;

prediolum in *Bidragh* — Bidrovec (vidi p. 228);

predium *Dankouch* — selo Dankovec (vidi p. 228);
medietas predioli *Chakanouch* — danas nepoznat;
prediolum *Pethmanouch* — danas nepoznat;
predium *Jalseuch superior* — selo Jalševec (vidi p. 225);
predium *Braxanouch* — danas postoji selo Branovec (vidi p. 228);
predium *Bokoucha* — možda Bukovac u Zagrebu (sjeverno od Maksimira);
predium *Vulkodolia* — danas se imenom Vukovdol zove brijeg (kota 248 m) jugoistočno od sela Kašine. Nije sigurno, da li se spomenuti predij tamo nalazio;
prediolum cum vinea ... ibidem — vidi naprijed!
predium *Nouozelch* — selo Novoselec istočno od Granešine;
predium *Ziuinaria* — danas nepoznat;
predium *Dobrodol* — selo Dobrodol sjeverno od Sesveta;
predium *Popouch* — selo Popovec sjeveroistočno od Sesveta;
predia in *Dols* — Ćuk smatra Dols današnjim selom Dobrodolom (7);
prediolum quod possidet Stephanus clericus — danas nepoznat;
prediolum ibidem, quod nunc possidet Anthonius, filius Cosme — također nepoznat;
predia *circa Zauam:* unum condam Adriani,
aliud condam Cusilonis,
tercium condam Clementis et quartum condam Ladizlai — nemoguće je zbog nedovoljne oznake danas odrediti;
predia *Prezeka circa Zauam* quondam Barani — danas selo Oborovska Preseka na Savi (8);
terra *Thupal ultra et circa Zauam ad portum regis* — kaptolski posjed Tupal (vidi poglavlje XVII. Otok i Tupal, p. 220);
possessio ad *sanctum Petrum in Volaula* — Petrovina kod Jastrebarskog (9);
equitatura in *Oprouch* — selo Oporovec kod Granešine (vidi poglavlje VII. Oporovec, p. 190);
alia equitatura ibidem — vidi naprijed!;
equitatura in *Retkouch* — selo Retkovec zapadno od Sesveta;
alia equitatura ibidem — vidi naprijed!;
equitatura in *Rabuch* — vidi naprijed!
equitatura quam possidet Georgius, filius Metheykonis — nepoznata;
equitatura circa *Lonkam* — Lučko, vidi p. 188, 231;
possessio *Prelaka vocata ultra et circa Zauam cum portu super Zauam* — vidi poglavlje XI. Kosnica, p. 197;
predium *Obrezina* — Obrezina kod Ščitarjeva (vidi p. 199);
comes Iwan, predialis — vidi p. 199;
Michael Hungarus filius Petri predialis — vidi p. 199;
Johannes Wysne predialis — vidi p. 199;
Iwan, filius Chuley predialis — vidi p. 199;
Gurgek et Anthonius prediales — vidi p. 199;
Johannes, filius Ambrosii predialis — vidi p. 199;
filii Mala prediales — vidi p. 199;

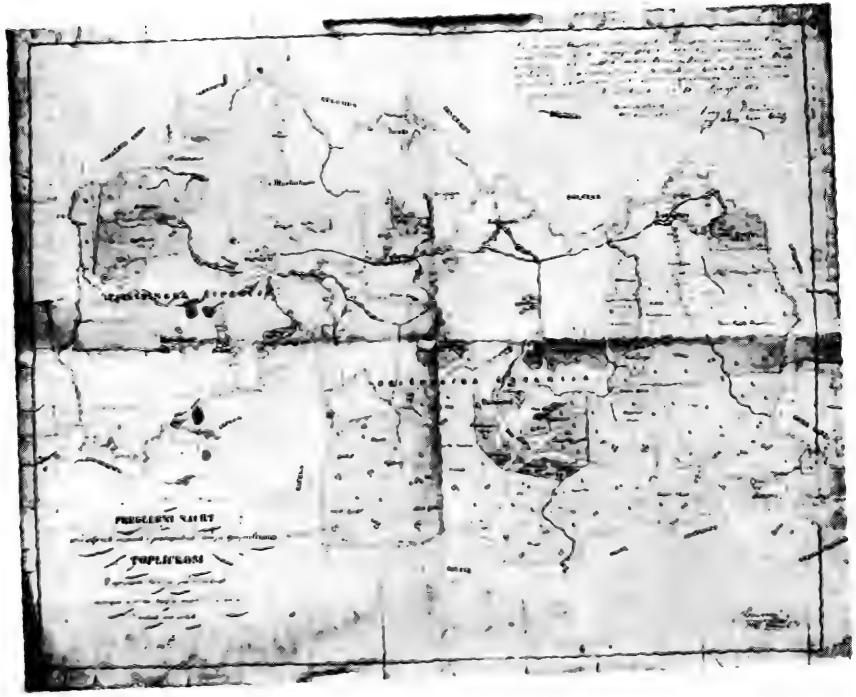

KARTA I.

KARTA 2.

Stephanus et Paulus, filii Mykech prediales — vidi p. 199;

predium *Lonka* — možda Lučko na obali Save, jugozapadno od Zagreba (vidi p. 231, 232);

predium *Zigeth* et alio nomine *Othok* vocatum — vidi poglavlje XVII. Otok i Tupal, p. 220);

Bachun — selo Bačun kod Gračana.

Glava LXIII. kaptolskog statuta navodi predije »in comitatu Zitech« (10). Budući da su oni nabrojeni i potanko prikazani u poglavlju XIV. Sisak, Odra, Pribiševo i Drenčina (p. 203), nije potrebno ovdje ponovo o njima govoriti.

Isto su tako prediji »in Thoplica« glave LXV. kaptolskog statuta (11) navedeni i po mogućnosti objašnjeni u poglavlju III. Toplica—Varaždinske Toplice (p. 177), pa se ovdje ne ponavljaju.

U glavi VI. drugog dijela statuta (12) nabrojeni su ovi prediji *(karta 8)*:

villa *Miroseuch* vocata *circa fluvium Ternaue* existentes — selo Miroševec kod Markuševca u medvedničkom prigorju;

villa Pethcheuch ibidem vicina de parte inferiori — neko selo u blizini Miroševca, danas nepoznato;

villa *Chudkouch* — danas selo Čugovec;

villa *Godegoych* — nepoznato ime;

villa *Jalseuch inferior* cum addimento medietatis *Chakanouch* — selo Jalševec (vidi ispravu 1221. god., p.). Valjda je nekad postojao Čakanovec u njegovoj blizini. Danas nije poznato selo tog imena.

Dolos — prema Ćuku Dobrodol, sjeverno od Sesveta (13);

Sepnicha prope ecclesiam omnium sanctorum — Sopnica kod Sesveta;

villa *Donkouch* — selo Dankovec;

villa *Jelenouch* po svoj prilici u blizini Dankovca, danas nepoznato ime;

Reznek — Resnik kod Sesveta;

villa *Pethkouch circa fluvium Zaue* — danas nepoznato ime, vjerojatno u blizini Sopnice sudeći po oznaci idućeg predija;

predium ibidem in *Zepnicha* — vidi naprijed!

Gay — Gaj između Resnika i Trnave, ili Gajišće sjeverno od Sesveta;

Brezth — selo Brestje sjeverozapadno od Sesveta.

Prva glava trećeg dijela kaptolskog statuta (14) navodi sela, koja su pripadala prepozitu zagrebačkog kaptola:

Villa dicta *Wrasilaz* in vicinitate possessionis nostre Casina existens — zemlja Vražji Laz kod Kašine (vidi poglavlje XVI. Kašina i Blaguša, p. 217). Selo Prepuštovec u blizini Vugrovca i Kašine čuva spomen na nekadašnjeg vlasnika.

Quedam terra *Prepustouch*, alio vocabulo Popouch vocata, sita in Zagorya, non remote a castro Belech — selo Prepuštovec zapadno od Hrašćine u Hrvatskom Zagorju.

Četvrta glava trećeg dijela citiranog statuta (15) spominje »possessio *Byenek* vocata in districtu chasmensi constituta«.

1. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, Zagreb 1874.
2. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 22.
3. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, »Vjesnik drž. arhiva« XI, Zagreb 1945, p. 89.
4. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 43.
5. *J. Barlè*, Zagrebački arhiđakonat, p. 63.
6. »*Rad*«, knjiga 283, p. 304.
7. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 98.
8. *M. Stanisavljević*, Baranove zemlje, »Vjesnik drž. arhiva« XI, p. 83.
9. »*Rad*«, knjiga 283, p. 281.
10. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 60.
11. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 62.
12. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 69.
13. *J. Ćuk*, Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća, p. 98.
14. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 75.
15. *I. K. Tkalčić*, Monumenta episcopatus Zagrabiensis II, p. 84.

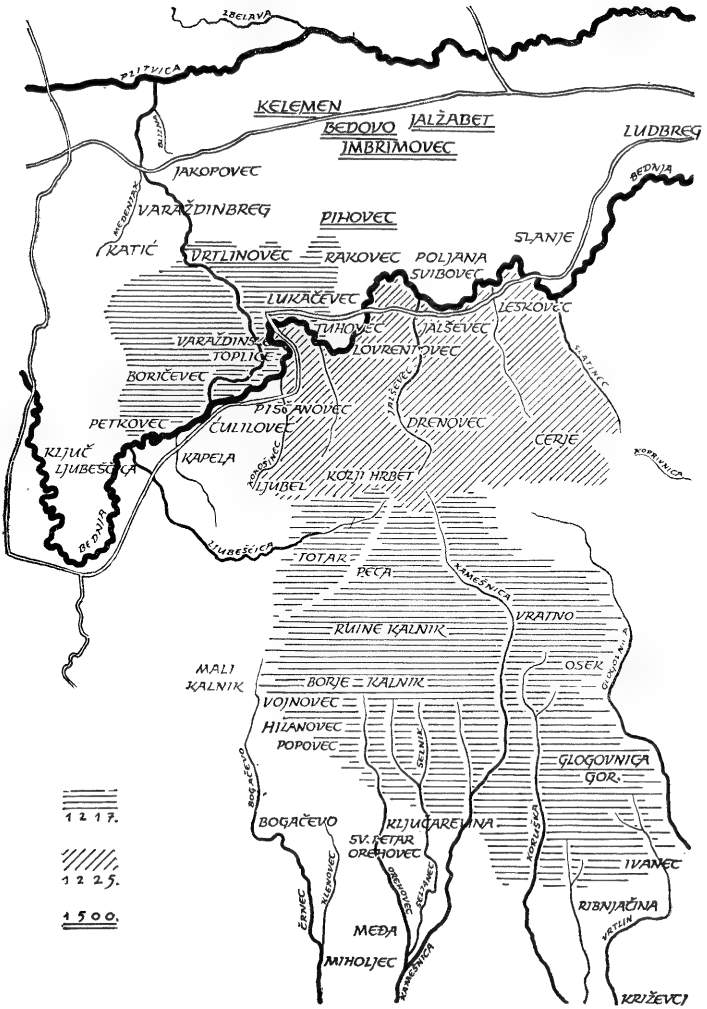
ZBELAVA
PLITVICA
KELEMEN
BEDOVO
JALŽABET
IMBRIMOVEC
LUDBREG
BEDNJA
JAKOPOVEC
MEDENJAK
VARAŽDINBREG
PIHOVEC
SLANJE
KATIĆ
VRTLINOVEC
RAKOVEC
POLJANA
SVIBOVEC
LUKAČEVEC
LESKOVEC
TUHOVEC
JALŠEVEC
VARAŽDINSKE
TOPLICE
LOVRENTOVEC
SLATINEC
BORIČEVEC
JALŠEVEC
PISOANOVEC
PETKOVEC
ĆULILOVEC
DRENOVEC
CERJE
KLJUČ
LJUBEŠČICA
KAPELA
KOROŠINEC
KOZJI HRBET
LJUBEL
KOPRIVNICA
BEDNJA
LJUBEŠČICA
TOTAR
PECA
KAMEŠNICA
VRATNO
RUINE KALNIK
MALI
KALNIK
OSEK
GLOGOVNICA
BORJE KALNIK
VOJNOVEC
HILANOVEC
POPOVEC
SELNIK
GLOGOVNICA
GOR.
BOGAČEVO
BOGAČEVO
KLJUČAREVINA
SV. PETAR
OREHOVEC
KORUŠKA
IVANEC
KLENOVEC
OREHOVEC
SELJANEC
ČRNEC
RIBNJAČINA
VRTLIN
MEĐA
MIHOLJEC
KAMEŠNICA
KRIŽEVCI
1217.
1225.
1500.

KARTA 3.

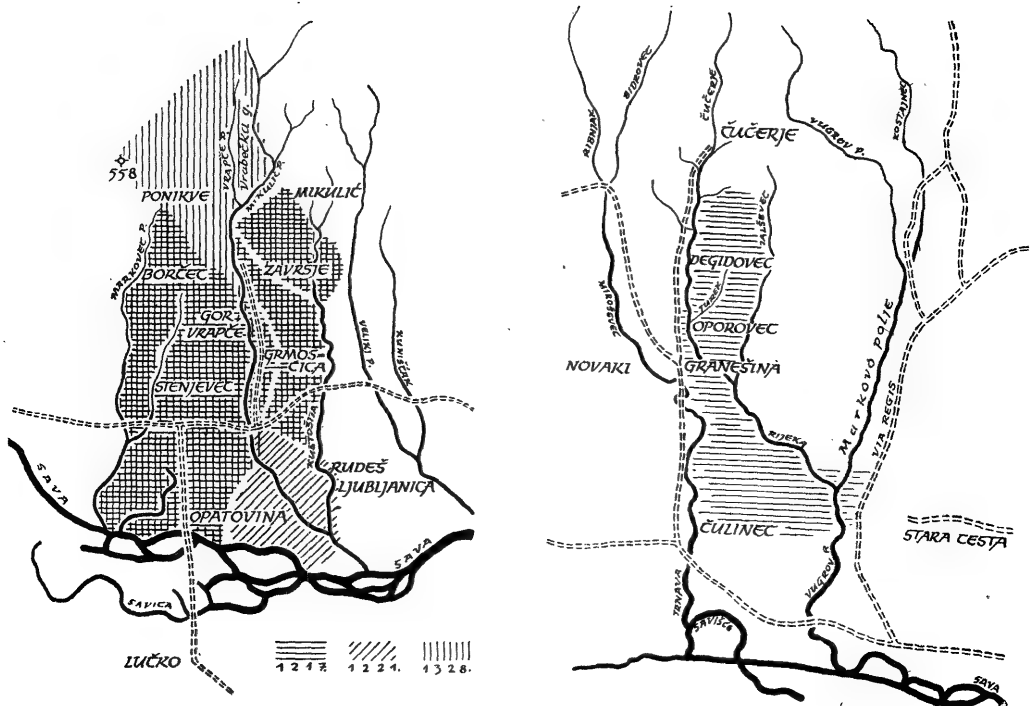
558
PONIKVE
MIKULIĆ
BORČEC
ZAVRŠJE
GOR. VRAPČE
GRMOŠČICA
STENJEVEC
RUDEŠ
LJUBLJANICA
OPATOVINA
SAVA
SAVICA
LUČKO
1217
1221.
1328.
ČUČERJE
DEGIDOVEC
OPOROVEC
NOVAKI
GRANEŠINA
MARKOVO POLJE
VIA REGIA
ČULINEC
STARA CESTA
SAVA

KARTA 4.

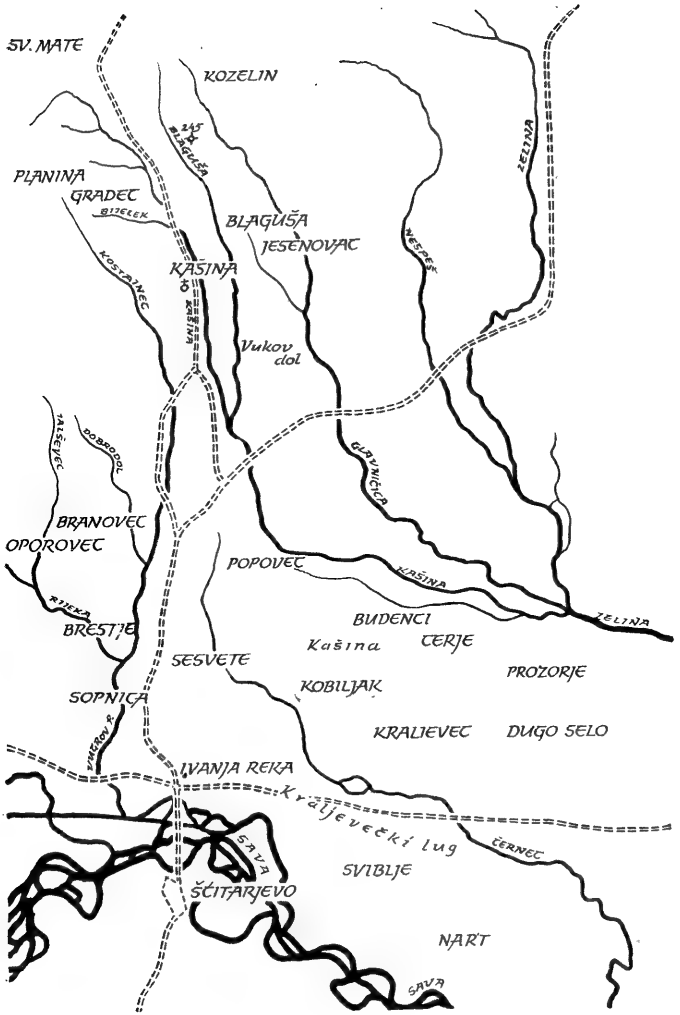
SV. MATE
KOZELIN
PLANINA
GRADEC
BIZELEK
BLAGUŠA
JESENOVAC
KAŠINA
KOSTANJEC
Vukov dol
ŽELINA
BRANOVEC
OPOROVEC
POPOVEC
BUDENCI
Kašina
ČERJE
PROZORJE
SESVETE
KOBILJAK
SOPNICA
KRALJEVEC
DUGO SELO
IVANJA REKA
Kraljevečki lug
ČRNEC
SAVA
SVIBLJE
ŠČITARJEVO
NART

KARTA 5.

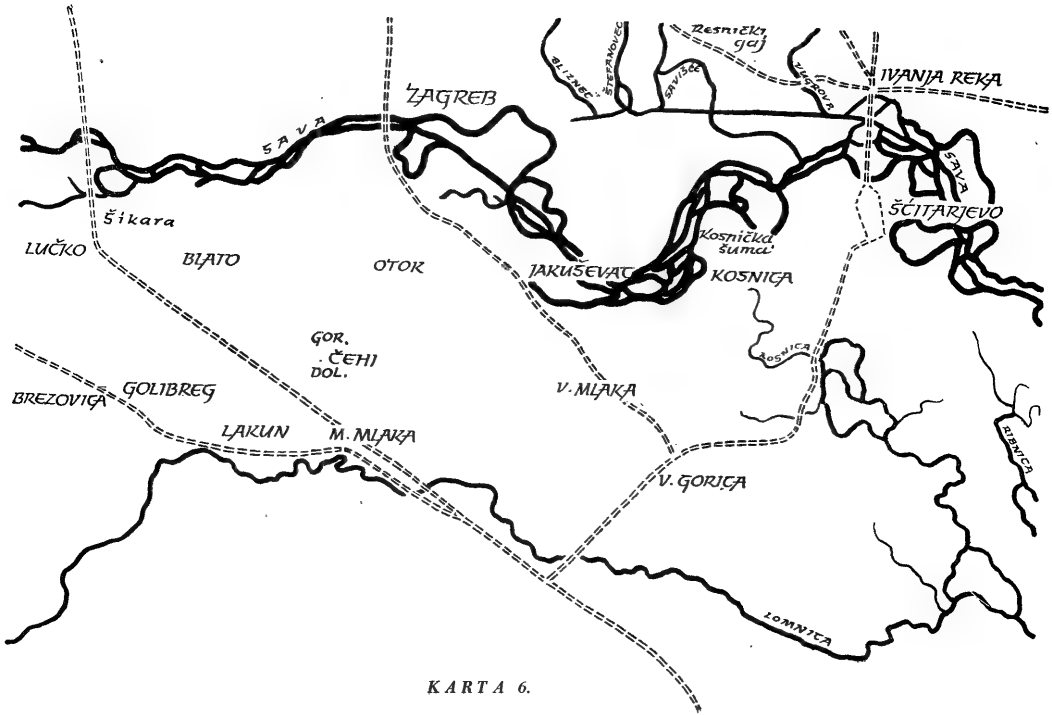
ZAGREB
SAVA
Šikara
LUČKO
BLATO
OTOK
JAKUŠEVAC
KOSNICA
Kosnička šumica
Resnički gaj
IVANJA REKA
ŠČITARJEVO
GOR. ČEHI
DOL.
GOLIBREG
BREZOVICA
LAKUN
M. MLAKA
V. MLAKA
V. GORICA
LOMNICA
RIBNICA

KARTA 6.

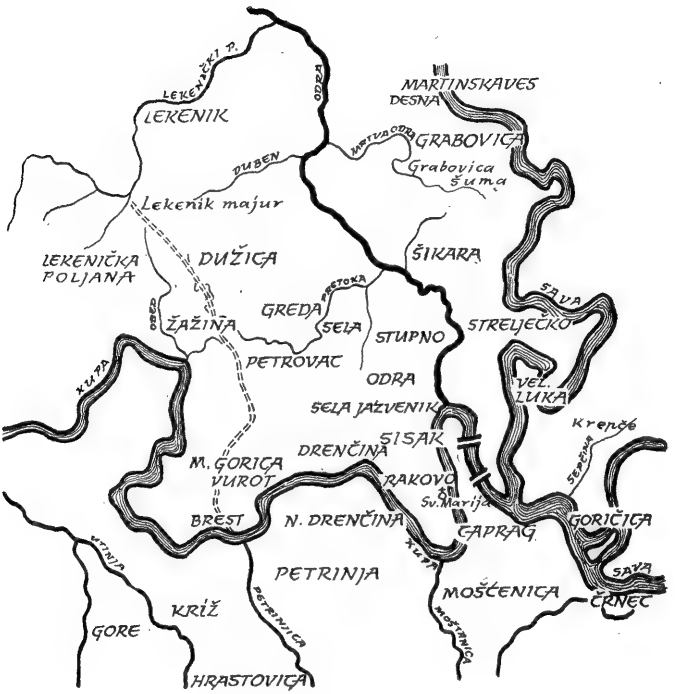
LEKENIČKI P.
ODRA
MARTINSKAVES
DESNA
LEKENIK
MARTVA ODRA
GRABOVICA
DUBEN
Grabovica
šuma
Lekenik majur
LEKENIČKA
POLJANA
DUŽICA
ŠIKARA
PRETOKA
SAVA
GREDA
ŽAŽINA
SELA
STUPNO
STRELJEČKO
PETROVAC
KUPA
ODRA
VEL.
LUKA
SELA JAZVENIK
Krenče
SISAK
DRENČINA
SEPČINA
M. GORICA
VUROT
RAKOVO
Sv. Marija
BREST
N. DRENČINA
GORIČICA
CAPRAG
UTINJA
KUPA
PETRINJA
SAVA
MOŠĆENICA
ČRNEC
KRIŽ
PETRINJICA
MOŠTANICA
GORE
HRASTOVICA

KARTA 7.

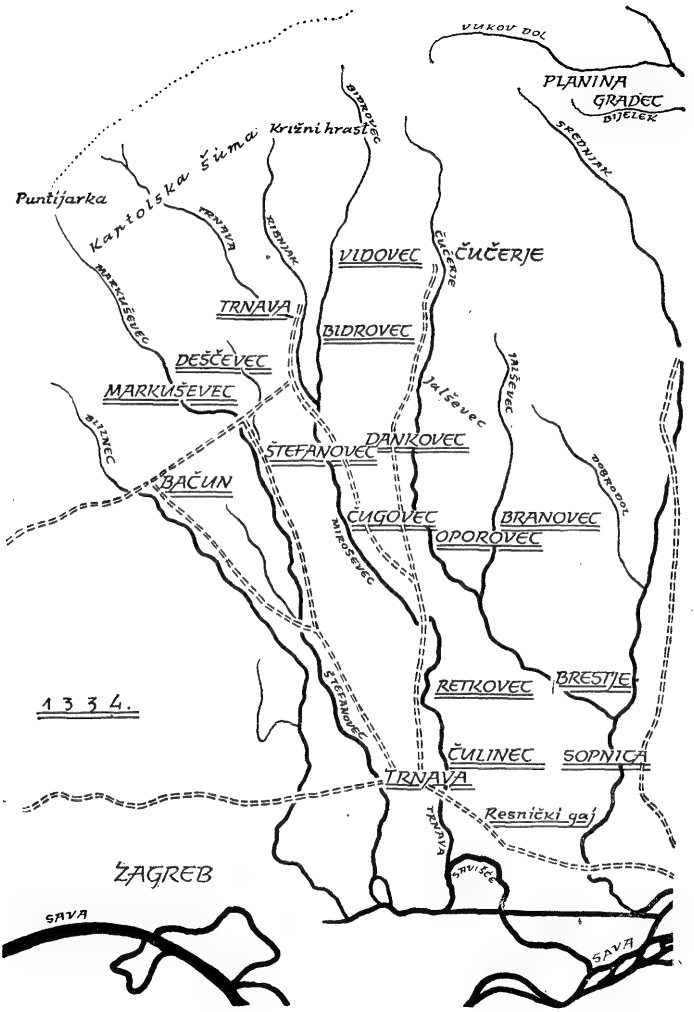
VUKOV DOL
PLANINA
GRADEC
BIJELEK
SREDNJAK
BIZROVEC
Križni hrast
Puntijarka
Kantolska šuma
TRNAVA
KRIŽNJAK
ČUČERJE
VIDOVEC
ČUČERJE
TRNAVA
BIDROVEC
MARKUŠEVEC
DEŠČEVEC
MARKUŠEVEC
JALŠEVEC
JALŠEVEC
BIZINEC
ŠTEFANOVEC
DANKOVEC
DOBROVOL
BAČUN
ČUGOVEC
BRANOVEC
OPOROVEC
MITROŠEVEC
1334.
RETKOVEC
BREŠTJE
ŠTEFANOVEC
ČULINEC
SOPNICA
TRNAVA
Resnički gaj
TRNAVA
SAVIŠĆE
ŽAGREB
SAVA
SAVA

KARTA 8.

TOPOGRAFSKI REGISTAR*

A

Adumoli mons (1217) *IV* 184
alveus Szaue Struzeht (1228) *XV* 205, 206
antiqua via (1228) *XV* 205
antiqua via (1328) *Dod. 2* 227
antiqua via prope Suiblom (1331) *XI* 198
antique sessiones (1347) *XI* 198
antiquum castrum paganorum (1328) *XVI* 218
aqua Bigne (1217) *III* 178, 179
aqua Blizna (1221) *Dod. 1* 221
aqua Blizna (1328) *Dod. 2* 227
aqua Camesnica (1217) *I* 173, 174
aqua Celnic (1217) *I* 173, 174
aqua Corusca (1217) *I* 173
aqua Culpe (1228) *XV* 206
aqua Gradna (1217) *IX* 195
aqua Moschenicha (1328) *Dod. 2* 228, 229
aqua Mozlaunicha (1328) *Dod. 2* 228, 229
aqua Peroisa (1217) *XII* 200
aqua Syprach (1217) *I* 173, 174
aqua Wlachun (1217) *XII* 200
aqua Yelseuc (1221) *Dod. 1* 225
aqua Zaue (1228) *XV* 205, 206
aqua Zucher (1221) *Dod. 1* 224
Arlandi filiorum possessio (1328) *VI* 188, 189

B

Babichan terra sive predium (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
Bachun villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Bachun (1334) *Dod. 3* 233
Bachun rivulus (1328) *Dod. 2* 227
Bačun selo Dod. 1 224, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 233
Baranove zemlje VIII 193, *XIV* 202, *Dod. 2* 228
Bedovo selo III 182, 183
Bedna (1225) *III* 179, 180
Bednja rijeka II 177, *III* 178, 179, 180, 182, 183
Belabochouia (1217) *IV* 183, 184
Belech castrum (1334) *Dod. 3* 233
Belovar – Moravče selo VIII 192
Berch mons (1279) *XVI* 217
Bidragh, prediolum (1334) *Dod. 3* 231
Bidragh villa (1328) *Dod. 2* 227
Bidrovec selo Dod. 2 223 *Dod. 3* 231
Bigne aqua (1217) *III* 178, 179
Bistrička Poljanica selo VI 189
Biztra (1328) *VI* 188, 189
Bjeličina brežuljak IV 184
Blagusa castrum (1328) *XVI* 218
Blagussa (1217) *VIII* 192, *XVI* 215
Blaguša potok XVI 216, 219
Blaguša selo VIII 192, *XVI* 215, 216
Blasmas (1328) *XV* 210, 211
Blata metae (1217) *XVII* 220
Blata palus (1217) *XII* 200
Blata predium (1334) *XII* 201, *Dod. 3* 231
Blata terra (1217) *XII* 200
Blato posjed XI 198, *XII* 199, 201, *XVII* 221
Blato selo XII 199, 200 *XVII* 221, *Dod. 3* 231
Blinja selo Dod. 2 229, 230
Blizna aqua (1221) *Dod. 1* 221
Blizna aqua (1328) *Dod. 2* 227

* Latinske riječi, koje počinju ili imaju u sebi slovo *u* odnosno *v*, pisane su u registru sa slovom *v* i smještene u odio *V*, ukoliko počinju tim slovom. *U* na mjestu *v* zadržan je samo u vlastitim imenima, koja su s *u* pisana u štampanim izvorima.

Brojka u zagradi označuje godinu, koje se pojedini lokalitet spominje u upotrebljenim povijesnim izvorima. Rimska brojka znači redni broj poglavlja, a ostale brojke stranice.

Današnji geografsko-topografski nazivi pisani su *kursivom*.

Blizna inferior predium (1334) *Dod. 3* 231
Blizna potoka (1221.) *Dod. 1* 224
Bliznec potok Dod. 1 224 *Dod. 2* 228 *Dod. 3* 231
Bliznec selo Dod. 3 231
Blyna (1328) *Dod. 2* 229
Bobichan terra (1328) *VI* 188
Bogactua rivulus (1217) *II* 176, 177
Bogačevo potok II 177
Bogdani fenum (1217) *I* 173, 174
Bogedani terra (1201) *I* 174
Bogoce (1193) *II* 177
Bogoxaus (1201) *II* 177
Bokoucha (1328) *Dod. 2* 227
Bokoucha predium (1334) *Dod.* 3 232
Borch vallis (1328) *VI* 188, 189
Borchuelgi predium (1334) *III* 181
Borčec selo IV 184, *VI* 189
Borićevec selo III 181
Botinec selo XII 201
Branovec selo VII 191, *Dod. 2* 228 *Dod. 3* 232
Braten terra (1221) *I* 176, *VII* 191, *Dod. 1* 223, 225
Braxanouch predium (1334) *Dod. 3* 232
Braynoch villa (1328) *VII* 191, *Dod. 2* 227, 228
Bresouica (1217) *I* 173, 174
Brest (1217) *XIV* 202
Brest selo XV 213
Brestje selo XIV 202, *Dod. 3* 233
Brestoua Mlaca palus (1217) *XII* 200
Brestroa vallis (1217) *I* 173, 175
Brezovicza pagus (1697) *I* 174
Brezovica selo XII 201 *XVII* 220
Brezt terra (1328) *XV* 208, 210
Brezth (1334) *Dod. 3* 233
Brezth villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
brežuljak Gradec IX 195, 196
brijeg Gradec XVI 218
brijeg Kozolin XVI 217, *Dod. 3* 230
brijeg Lipa XV 209, 211
brijeg Sopnica VIII 193, *XVI* 218
brijeg Strmopeć Dod. 1 224, *Dod. 2* 228
Budaševo Veliko selo XV 206
Budičina selo Dod. 2 229
Bukenryu predium (1334) *Dod. 3* 231
Bukovac, Zagreb Dod. 3 232
Buševac selo XV 211
Byenek possessio (1334) *Dod. 3* 233

C

cacumen magni montis (1221) *Dod. 1* 224
cacumen montis ubi est fons (1217) *IV* 187
Calissa (1217) *I* 173, 175 *IV* 183, 184
Calz (1209) *IV* 184
Camesca rivulus (1217) *I* 175
Camesnica aqua (1217) *I* 173, 174
Camicniza (1225). *III* 179, 180
canonicorum metae (1217) *XV* 204
canonicorum terra (1217) *VIII* 192, 193
Caprag kod Siska XV 207, 213
Casina fluvius (1217) *VIII* 192
Casina (Cassina) terra (1217) *VIII* 192
Casna (1279) *XVI* 216
Casna inferior (1259) *VIII* 194
Casna possessio (1328) *XVI* 218
Casna superior (1269) *XVI* 216
Casna terra (1295) *XVI* 217
Casna villa ad quam pertinet terra Kozolin (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 230
Cassina cum Blagussa terra (1217) *VIII* 192, *XVI* 215
Cassina rivus (1328) *XVI* 218
castrensium terra (1217) *VI* 187
castrum antiquum paganorum (1328) *XVI* 218, 219
castrum Belech (1334) *Dod. 3* 233
castrum Blagusa (1328) *XVI* 218
castrum Crisiense (1225) 179
castrum Goricha (1672) *XV* 214
castrum Gregorii (1217) *I* 173, 175
castrum Medue (1328) *Dod. 2* 226
castrum Zumzed (1346) *IV* 185
Celnic aqua (1217) *I* 173, 174
Celnic siccus (1217) *I* 173, 174
Cerita fluvius (1228) *XV* 205, 206
Cerje rudina III 180
Cerje selo VIII 192, 194
Cerouo berdo mons (1225) *III* 179, 180
Chakanouch prediolum (1334) *Dod. 3* 232, 233
Chasmensis districtus (1334) *Dod. 3* 233
Cheperlincz possessio (1500) *III* 182
Cherech (1328) *XV* 210, 212
Chereuchina fluvius (1228) *XV* 205, 206
Cheret (1228) *XV* 205, 206
Chernechtw predium (1334) *XV* 213
Chernehttuu (1253) *XV* 205
Chihne villa (1328) 227, 228
Chualc filiorum porta (1217) *XI* 197, 198
Chucheria (1328) *Dod. 2* 227
Chudkoch villa (1328) *Dod. 2* 227
Chudkouch villa (1334) *Dod. 3* 233
Cihcne terra (1217) *VII* 190
Circuesche rivulus (1328) *Dod. 2* 226
Ciriaci prepositi terra (1217) *XII* 200, 201
clavigeri (1217) *I* 173, 174
Cluch terra (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
Cocosinec rivulus (1225) *III* 179, 180

Coeani terra (1217) *XIV* 202
Colpa (1328) *XV* 210
Colpatw, ecclesia beate virginis (1334) *XV* 208
Colpatw cum Racoua predium (1334) *XV* 213
comitatus Morocha (1327) *XVI* 217
comitatus de Zitech (1334) *XV* 213, *Dod. 3* 233
Coprumich rivulus (1217) *I* 173, 175
Corusca aqua (1217) *I* 173
Corusca maior (1217) *I* 173, 175
Corusca minor (1217) *I* 173, 175
Cosniza (Cosnicha) rivus (1217) *XI* 197, 198
Coznycha possessio (1349) *XI* 199
Cozolyn terra (1279) *XVI* 216
Cozopor rivulus (1228) *XV* 205, 207
Coziherhet (1225) *III* 179, 180
Craleuch villa, Faiz (1328) *Dod. 2* 226
Cratkidol (1328) *Dod. 2* 227
Crauawelg (1221) *Dod. 1* 225
Crecou (1328) *XV* 209, 211
Crepche lacus (1228) *XV* 206, 207
Cricanouch villa (1328) *Dod. 2* 227
Cris (1225) *III* 179, 180
Crisiense castrum (1225) *III* 179
Crisiensis meta (1217) *I* 173
Crisiensis via (1217) *I* 173
crkva v. ecclesia
crkva sv. Marije Okićke IX 195
crkva sv. Martina pod Okićem IX 195
Crkvena Ves selo XVI 219
Crnčevec selo I 174
cruciferorum piscina (1217) *I* 173, 175
cruciferorum terra (1328) *Dod. 2* 227
cruciferorum de Planina metae (1328) *XVI* 217
cruciferorum de Planina terra (1279) *XVI* 217
Cueshegh monticulum (1279) *XVI* 217
Culpa fluvius (1228) *XV* 205, 206
Culpatew (1253) *XV* 205
Culpatuu possessio (1228) *XV* 205
Culpe aqua (1228) *XV* 205, 206
Cupuc (Cupuk) terra (1221) *I* 176, *Dod. 1* 223

Č

Čakanovec Dod. 3 233
Čehi selo XVII 220
Čehi Donji selo XII 200
Čehi Gornji selo XII 200
Čeperlinec III 182
Čista Mlaka selo XI 197
Čretki rudina XV 212
Črnčevec selo I 174
Črnec potok II 177
Črnec selo XV 205, 208, 213
Črnile selo III 179
Črnomerec potok V 186
Čučerje selo VII 190, 191, *Dod. 1* 224
Čučerski potok VII 191, *Dod. 1* 224
Čugovec selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
Čulinec selo VII 190, 191, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 231

D

Dankouch predium (1334) *Dod. 3* 232
Dankovec selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 232, 233
Degidovec selo VII 191
Demseuch predium (1334) *III* 181
Descenoch villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Deščevec selo Dod. 2 228
Dianeška selnica III 181
districtus Chasmensis (1334) *Dod. 3* 233
districtus Zagrabiensis (1327) *XVII* 217
dobro dob (1228) XV 206, 207, 208
dobrodoeb quercus (1201) *XV* 207
Dobrodol predium (1334) *Dod. 3* 232
Dobrodol selo Dod. 3 232, 233
Dolos (1328) *Dod. 2* 227, 228
Dolos (1334) *Dod. 3* 233
Dols, predia (1334) *Dod. 3* 232
Dolsiza (1217) *XV* 204
Dolsicha magna possesio (1328) *XV* 210, 213
Dolsicha parva (1328) *XV* 210, 212
Dolsyche puzte terra (1328) *XV* 210, 211
domus sancti sepulchri de Golgonicha (1252) *I* 175
domus templi de Golgonicha (1252) *I* 175
Donkouch villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Donkouch villa (1334) *Dod. 3* 233
Dorsum capre mons (1217) *I* 173, 175, *II* 176, 177
Drenchina predium (1215, 1217) *XV* 203, 204
Drenchina superior et inferior possessio (1328) *XV* 210, 213
Drenčina posjed XV 203, *Dod. 3* 233
Drenčina selo XV 213
Drenouch predium (1334) *III* 181
Drenovec selo III 181
Drenovečki potok III 180
Duben potok XV 203, 204
Dubrava zagrebačka VII 190
Dugo Selo VIII 192, 193
Duls (1217) *XIV* 202
Dužica selo XV 204
Dyeniseuch predium (1334) *III* 181

E

ecclesia (1217) *IV* 184
ecclesia (1217) *IX* 195
ecclesia (1328) *Dod. 2* 228, 229
ecclesia sancte crucis, Rabuch (1334) *Dod. 3* 230
ecclesia sancte crucis de Zitech (1334) *XV* 208
ecclesia beati Emerici de Zagrabia (1328) *Dod. 2* 226
(ecclesia) S. Mariana *XV* 208
ecclesia sancte Marie (1217) *VII* 190
ecclesia beati Martini in possessione cruciferorum (1334) *VIII* 193
ecclesia sancti Martini de Toplica nostra (1334) *III* 181
ecclesia beati Matheii (1279) *XVI* 216
ecclesia sancti Nicolai filiorum Arlandi (1328) *VI* 188, 189
ecclesia omnium sanctorum (1328) *Dod. 2* 227, 228, *Dod. 3* 233
ecclesia sanctorum omnium circa magnam viam (1334) *VIII* 193, *Dod. 3* 230
ecclesia sancti Petri (1217) *XVI* 215
ecclesia de Toplica (1334) *III* 181
ecclesia sancte trinitatis de Glauinicha (1334) *VIII* 193
ecclesia beate virginis in Colpatw (1334) *XV* 208
ecclesia beate virginis et sancti Martini de Okich (1334) *IX* 195
Egidii comitis terra (1217) *VII* 190, 191
Egidii meta (1217) *X* 196, 197
Emrehoucz possessio (1500) *III* 182
Endriolouch predium (1334) *Dod. 3* 231
episcopi metae (1217) *XVI* 215, 216
episcopi metae (1221) *Dod. 1* 224
episcopi terra (1221) *Dod. 1* 225
episcopi terra (1328) *Dod. 2*
equitatura circa Lonkam (1334) *Dod. 3* 232
equitatura in Oprouch (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 232
equitatura in Rabuch (1334) *IV* 185, *Dod. 3* 232
equitatura in Retkouch (1334) *Dod. 3* 232
exercitualis via (1217) *VIII* 192, 193

F

Faiz villa nunc Cralcuch vulgariter nuncupata (1328) *Dod. 2* 226
fenum Bogdani (1217) *I* 173, 174
flumen (1217) *IV* 184
fluvius Casina (1217) *VIII* 192
fluvius Cherenchina (1228) *XV* 205, 206
fluvius Cerita (1228) *XV* 205, 206
fluvius Culpa (1228) *XV* 205, 206
fluvius Glauniza (1217) *XVI* 215, 216
fluvius Jasenouiz (1217) *XVI* 215, 216
fluvius Jelseuch (1217) *VII* 190, 191
fluvius Johan (1217) *VIII* 192, 193
fluvius Johan potoka (1217) *VII* 190, 191
fluvius Lakun (1331) *XII* 200
fluvius Liseu (1217) *XVI* 215
fluvius Moschenicha (1228) *XV* 205, 206
fluvius Ocrogluc (1217) *XII* 200
fluvius Scepcina (1228) *XV* 206, 207
fluvius Ternaue (1334) *Dod. 3* 233
fluvius Wlica (1217) *X* 196, 197
fluvius Zopoth (1279) *XVI* 217
fons qui est in Zawnca (1217) *XVII* 221
fratres predicatores sancti Nicolai (1328) *Dod. 2* 226

G

Gaj selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 231, 233
Gajišće selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
Galagh (1328) *VI* 188, 189
Garestienses (1181) *III* 178
Gay (1328) *Dod. 2* 227, 228
Gay, duo predia (1334) *Dod. 3* 231, 233
Geremla predium (1334) *V* 186, *Dod. 3* 231
Girymla (1221) *V* 186, *Dod. 1* 223, 224
Glauniza fluvius (1217) *XVI* 215, 216
Glavnica selo VIII 192, *XVI* 216
Glavničica potok XVI 216
Glavničica selo VIII 193
Globoca Mlaca palus (1217) *XII* 200
Globochecz (1750) *III* 178
Globocizo rivus (1217) *III* 178
Globočec potok III 178
Globossa rivulus (1181) *III* 178
Glogonica (1217) *I* 173, 175
Glogovnica potok I 175
Glogovnica selo I 175
Godegoych villa (1334) *Dod. 3* 233
Godigoych villa (1328) *Dod. 2* 227
Golgonicha (1252) *I* 175
Goli vrh IV 185
Goli werh (1217) *IV* 184, 185
Golobanech (1328) *XV* 210, 211
Golubinec rudina XV 211
Gonneua rivus (1217) *IX* 195
Gonjeva potok IX 195, 196
Gonjeva selo IX 195
gora Vrabečka VI 189
Goremla (1328) *VI* 187
Gorica castrum (1672) *XV* 214
Gorica Mala selo XV 213, 214
Goricha (1228) *XV* 205, 206

Goricha predium (1334) *XV* 213
Goričica selo XV 206, 213
Gorycha possessio (1328) *XV* 209, 211
Gotalovina III 182
Grabovica šuma XV 212
Grabroe (1328) *XV* 210, 212
Gračani selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
Gradec brežuljak IX 195, 196
Gradec brijeg XVI 218
Gradec zagrebački V 186, *VI* 187, *VIII* 194, *Dod. 2* 223, *Dod. 3* 231
Gradez (1217) *IX* 195
Gradišće rudina XI 198
Gradište XVI 218
Gradna aqua (1217) *IX* 195
Gradna potok IX 195, 196
Granešina selo VII 190, 191, *Dod. 3* 232
Greda (1328) *XV* 210, 212
Greda siroca (1328) *XV* 210, 212
Gredice rudina XV 212
Gregorii castrum (1217) *I* 173, 175
Gregurjevec rudina I 175
Gremla mons (1217) *IV* 184
Gremla terra (1217) *V* 185, 186
Grmošćica IV 183, 184, 185, *V* 185, 186, *Dod. 2* 226, *Dod. 3* 231
Gumenza (1217) *VIII* 192, 193

H

Habraamova zemlja XIII 202
Hižanovec selo I 174, 175
Hodud (1221) *Dod. 1* 225
Houhodut via (1217) *XII* 200, 201
Hrastovec selo III 181
Hrastovica selo XV 214, *Dod. 2* 229
Hraščina selo Dod. 3 233
Hraztovicha (1328) *Dod. 2* 228, 229
Hroztinouech silva (1328) *XV* 209, 211
Hualc filiorum porta (1217) *XI* 197, 198

I

Iko (1328) *XV* 210, 212
Imbrihovec selo III 182
indago (1228) *XV* 206, 207
Insula (1217) *IV* 184
Insula (1217) *XVII* 220
insula sancti Jacobi (1334) *Dod. 3* 231
insula cum portu in Zaua (1217) *XVI* 216
insula Preulaca (1217) *XIV* 202, 203
insula cum terra Thupal (1339) *XVII* 221
Isaac predium (1334) *Dod. 3* 231
Isani terra (1217) *I* 173, 174
Iuanouich predium (1334) *III* 181
Sv. Ivan Zelina XVI 216
Ivanec selo I 175
Ivanjarijeka selo VIII 193

J

s. Jacobus, insula (1334) *Dod. 3* 231
s. Jacobus, portus (1334) *Dod. 3* 231
Jakchoucz possessio (1500) *III* 182
Jakčevec III 182
Jakopovec selo III 178
Jalseuch inferior villa (1334) *Dod. 3* 233
Jalseuch predium (1334) *III* 181
Jalseuch superior predium (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 232
Jalseuch villa (1328) *Dod. 2* 227
Jalseunicha (1328) *Dod. 2* 229
Jalševec potok III 180, *Dod. 1* 225
Jalševec selo III 181, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 232, 233
Jalžabet selo III 182
Jarki III 182
Jarnemo (1328) *VI* 188, 189
Jaron predium (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
Jaroslai metae (1217) *XVII* 220
Jaroslay terra (1217) *XII* 200
Jarun Zagreb Dod. 3 231
Jasenouiz fluvius (1217) 215
Jasenovec potok XVI 216
Jasenovec selo XVI 216
Jastrebarsko Dod. 3 232
Jaurynicha rivus (1328) *VI* 188
Jazanouc (1221) *Dod. 1* 224
Jazenya (1328) *XV* 210, 212
Jazuenik possessio (1328) *XV* 210, 213
Jazuenik predium (1334) *XV* 213
Jazvenik selo XV 212, 213
Jazvina rudina XV 212
Jelenouch villa (1334) *Dod. 3* 233
Jelseuch fluvius (1217) *VII* 190, 191
Jezenszko (1328) *XV* 210, 212
Johann fluvius (1217) *VIII* 192, 193
Johan potoka fluvius (1217) *VII* 190, 191
Jošavica selo Dod. 2 229

K

Kagennik predium (1334) *Dod. 3* 231
Kajanik otok Dod. 3 231
Kalnik posjed (1217) *I* 172, *XIII* 202, *Dod. 1* 223, *Dod. 2* 227
Kalnik selo I 174, 175
Kalnik Mali I 175
Kalnik Veliki I 175
Kamenik posjed (1201) *I* 174
Kamešnica posjed (1221) *I* 172, 174, 175, 180, *XIII* 202, *Dod. 1* 223, *Dod. 2* 227
Kamešnica potok I 172, 173, 174, 175, 180
Kašina južna posjed VIII 192
Kašina potok VIII 192, *XVI* 215, 216, 219

Kašina rudina VIII 192
Kašina selo VIII 192, *XVI* 215, 218, *Dod. 2* 226, *Dod. 3* 230, 232, 233
Kelemen selo III 182
Kemesnice terra (1221) *I* 172
Kemlek Nagy (1697) *I* 174
Kemluk terra (1217) *XIII* 202
Keymuk (1221) *I* 202
Ključarevina rudina I 174
Kobiljak selo VIII 194
Kokošinec potok III 180
Konjšćica selo IX 195
Korostech (1328) *VI* 188, 189
Koruška potok I 173
Kosnica potok XI 197, 198
Kosnica selo XI 197, 198
Kosnička šuma XI 198
Kostajnec potok VIII 193, *XVI* 215
Kozdanech rivus (1328) *XV* 209, 211
Kozji Hrbat brijeg I 175, *II* 176, 177, *III* 180
Kozolin brijeg XVI 217, *Dod. 3* 230
Kozolin terra (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 230
Kraljevec Sesvetski selo VIII 192, 194
Kraljevečki Lug VIII 193
Krepče rudina XV 208
Križevci grad I 173, 175
Križni Hrast Dod. 1 224
Kukelnjak potok X 197
Kupa rijeka XV 203, 204
Kustošija potok V 186

L

Laaz terra arabilis (1328) *XV* 210, 212
lacus Crepche (1228) *XV* 206, 207
lacus Locou (1228) *XV* 206, 207
lacus Pyauichna (1228) *XV* 205, 206
Ladochuech terra (1328) *XVI* 217, 218
Lah (1217) *I* 173, 175
Lahen predium (1334) *XV* 213
Lakun fluvius (1331) *XII* 200
lapidea porta (1217) *II* 176
lapides ubi est via que vadit ad Lippam (1328) *XV* 209, 211
lapis magnus (1328) *XVI* 218
Laz selo XVI 217
Lekencha (1328) *XV* 210, 212
Lekenička Poljana selo XV 204
Lekenik selo XV 204
Lepawez villa (1334) *Dod. 3* 230
Leskovec selo III 181
Lezkouch predium (1334) *III* 181
Leznek (1328) *Dod. 2* 227, 228
Lihcinnihc (1217) *XV* 204
limosus mons (1217) *V* 186
Lipa brijeg XV 209, 211
Lipnoznes (1328) *XV* 209, 211
Lipovečka dolina IX 195
Lippa (1328) *XV* 209, 210, 211
Liseu fluvius (1217) *XVI* 215
Liševje rudina XVI 215, 218
Liševo rudina XVI 215
Lixeu (1201) *XVI* 215
Lonka, populus de (1328) *XV* 209, 211
Loca terra (1228) *XV* 206, 207
Locou lacus (1228) *XV* 206, 207
loca Sabia (1217) *I* 173, 175
locus qui Gradez dicitur (1217) *IX* 195
locus Pethce (1217) *II* 176, 177
Lyseu monticulum (1328) *XVI* 217, 218
locus Vmoli (1217) *I* 173, 174
locus Vruit (1228) *XV* 205, 206, 210
Lomka (1217) *IV* 184
Lonka inferior predium (1334) *Dod. 3* 231
Lonka possessio (1328) *VI* 188
Lonka equitatura predium (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 232, 233
Lonka superior predium (1334) *Dod. 3* 231
Lonka terra (1328) *XV* 209, 211
Lovrentovec selo III 181
Lubawod puteus (1221) *Dod. 1* 224
Lubel mons (1217) *II* 176, 177
Lubel mons (1225) *III* 179, 180
Lubesiza rivulus (1217) *II* 176, 177
Lučko (Zagreb) IV 184, *Dod. 3* 231, 232, 233
Lučko rudina XV 211
Luka VI 188, *XV* 209
Luka na Savi IV 184
Luka Velika XV 211
Lyseu monticulum (1328) *XVI* 217, 218

Lj

Ljuba potok II 177
Ljubel brdo II 177, *III* 180, 182
Ljubešćica selo III 179

M

Madonnici predium (1334) *VI* 189, *Dod. 3* 231
magna et pupplica via Scep dicta (1347) *XI* 198
magna silva (1217) *VIII* 192
magna strata (1217) *I* 173, 174, *V* 185, 186, *VIII* 192, *IX* 195, 196
magna vallis ad Lah (1217) *I* 173, 175
magna via (1217) *III* 178, 179, *IX* 195, 196
magna via (1221) *Dod. 1* 223, 224
magna via (1328) *VI* 187, 188
magna via Coziherbet (1225) *III* 179, 180
magna via levata (1201) *III* 179

magna via que ducit ad Monoslou (1217) *XI* 198
magna via que vadit de Lippa (1328) *XV* 209, 210, 211
magna via que veniet de Suseria (1217) *VII* 190
magna via que de Vinodol vadit versus Hraztovicham (1328) *Dod. 2* 228, 229
magna via ubi est pons (1217) *XVI* 215, 216
magnidobech (1328) *XV* 210, 212
magnus mons (1217) *I* 173, 175
magnus mons (1221) *Dod. 1* 224
magnus mons Meduednicha (1328) *Dod. 2* 227, 228
Mahovo selo XI 198
Maior Corusca (1217) *I* 173, 175
Mala Gorica selo XV 211, 213, 214
Mala Mlaka selo XI 197
Mali Kalnik brdo I 175
Malina (1217) *I* 173, 174
Marcizlouch (1328) *Dod. 2* 227, 228
S. Mariana, ecclesia *XV* 208
Markovo Polje selo VII 191
Markuševec selo Dod. 2 227, 228, *Dod. 3* 233
Martinkovec selo III 178
Martinchereth (1328) *XV* 210, 212
Martinska ves selo XI 198
Maschonicha rivus (1328) *Dod. 2* 228, 229
Sv. Mate selo XVI 217
Medue (1328) *VI* 188, 189, *Dod. 2* 226
Meduedech (1328) *XV* 209, 211
Meduednicha magnus mons (1328) *Dod. 2* 227
Medvedgrad VI 188, 189
Medvednica gora IV 184, *VII* 191, *Dod. 1* 224, *Dod. 2* 227, 228
Meduderje šuma XV 212
Megnaknea silva (1228) *XV* 205, 206
Megurduzye (1328) *XV* 210, 212
Mengelouz mons (1217) *IV* 183, 184
meta Blata (1217) *XVII* 220
meta canonicorum (1217) *XV* 204
meta Crisiensis (1217) *I* 173
meta clavigerorum (1217) *I* 173, 174
meta cruciferorum de Planina (1328) *XVI* 218
meta Egidii (1217) *X* 196, 197
meta episcopi (1217) *XVI* 215, 216, *XVII* 221
meta episcopi (1221) *Dod. 1* 224
meta episcopi de Chucheria (1328) *Dod. 2* 227
meta Jaroslai (1217) *XVII* 220
meta Narad (1217) *XVII* 220
meta nobilium de Blyna (1328) *Dod. 2* 229
meta Scopiza (1217) *XI* 198
meta Selin (1217) *XI* 198
meta templariorum (1217) *I* 173, 175
meta Waratyzlai (1217) *IV* 184
meta Zagrabiensis (1217) *III* 178
Mikulić potok VI 189
minor Corusca (1217) *I* 173, 175
Miroseuch villa (1334) *Dod. 3* 233
Miroševec selo Dod. 3 233
Mlaca (1217) *XI* 197
Mlaca fossata (1221) *Dod. 1* 223
Mlaca Brestoua palus (1217) *XII* 200
Mlaca Globoca palus (1217) *XII* 200
Mlaka Čista selo XI 197
Mlaka Mala selo XI 197
Mlaka Velika selo XI 197
Mlinovi selo Dod. 3 231
Mochulo (1328) *XV* 210, 212
Mocricha rivus (1328) *XV* 209, 211
Mokrica rudina XV 211
Monoslou (1217) *XI* 198
mons (1217) *I* 173, *IV* 185, *VII* 190, 191
mons (1328) *XV* 209, 211
mons Adumoli (1217) *IV* 184
mons Berch (1279) *XVI* 217
mons Cerouo berdo (1225) *III* 179, 180
mons dorsum capre (1217) *I* 173, 175, *II* 176, 177
mons circa ecclesiam s. Nicolai filiorum Arlandi (1328) *VI* 188, 189
mons Gremla (1217) *IV* 184
mons limosus (1217) *V* 186
mons Lubel (1217) *II* 176, 177
mons Lubel (1225) *III* 179, 180
mons magnus (1217) *I* 173, 175
mons magnus (1221) *Dod. 1* 224
mons magnus Meduednicha (1328) *Dod. 2* 227
mons Mengelouz (1217) *IV* 183, 184
mons Pantelouch (1217) *V* 186
mons Pessenic (1217) *II* 176, 177
mons Sterma pec (1221) *Dod. 1* 224
mons ubi est forma selle (1217) *I* 173, 175
mons Wlcomerii (1217) *III* 178
mons Wolcmery (1181) *III* 178
monticuli (1217) *V* 186
monticulum Cueshegh (1279) *XVI* 217
monticulum Lyšeu (1328) *XVI* 217, 218
Morocha comitatus (1327) *XVI* 217
mortua Odra (1328) *XV* 210, 212
Moschenicha fluvius (1228) *XV* 205, 206
Moschenicha aqua (1328) *Dod. 2* 229
Moslavina Posavska XI 198
Mošćenica potok XV 204, 211, 213, *Dod. 2* 229, 230
Mozlaunicha aqua (1328) *Dod. 2* 228, 229

N

Nagy Kemlek (1697) *I* 174
Narad meta (1217) *XVII* 220
Narad terra (1217) *XII* 200, 201

Nart selo VIII 194
Nicodemusech predium (1334) *III* 181
nobiles de Blyna (1328) *Dod. 2* 229
Nouozelch predium (1334) *Dod. 3* 232
Nova Ves, Zagreb Dod. 3 230
Novaci selo VIII 192
Novoselec selo Dod. 3 232

O

Obed (1328) *XV* 210, 211
Obed palus (1217) *XV* 204, 205
Obed potok XV 203, 204, 205
Oborovo selo XI 198
Oborovska Preseka selo Dod. 3 232
Obrezina predium (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 232
Obrezina selo XI 198, *Dod. 3* 232
Ocrogluc fluvius (1217) *XII* 200
Odra mortua (1328) *XV* 210, 212
Odra posjed XV 203, *Dod. 3* 233
Odra possessio (1328) *XV* 210, 213
Odra predium (1215, 1217) *XV* 203, 204
Odra rijeka XI 197, *XV* 203, 204, 212
Odra selo XII 200
Odra viva (1328) *XV* 210, 212
Okićgrad IX 195
Okićnica potok IX 196
Opatovina selo Dod. 3 231
Opor posjed VII 190, 191, *VIII* 194
Opor terra (1217) *VII* 190
Oporovec selo VII 190, 191, *Dod. 1* 225, *Dod. 2* 227, 228, *Dod. 3* 230, 232
Opporrowcz (1501) *VII* 190
Oprouch (1334) *VII* 190
Oprouch equitatura (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 232
Oprouch villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Oprouch villa (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 230
Orchoech rivulus (1217) *I* 173, 174
Orehovec potok I 174, 175
Orthlinouch (1334) *III* 181
Othok predium (1334) *XVII* 221, *Dod. 3* 233
Otočec selo XVII 221
otok Kajanik Dod. 3 231
Otok possessio (1217) *XI* 198, 199
Otok selo XVII 221

P

pagus Brezovicza (1697) *I* 174
palus (1217) *V* 186
palus Blata (1217) *XII* 200
palus Brestoua Mlaca (1217) *XII* 200
palus Globoca Mlaca (1217) *XII* 200
palus Obed (1217) *XV* 204
palus Piauisema (1201) *XV* 206
Pantelouch mons (1217) *V* 186
Pantovčak, Zagreb V 186
parva Dolsicha (1328) *XV* 210, 212
pastoralis semita (1225) *III* 179
Peca brijeg I 175, *II* 176, *III* 182
Pech (1328) *VI* 188, 189, *Dod.* 2 228, 229
Pech Senmnono (1328) *VI* 188, 189
Pegsce vallis (1217) *I* 173, 175
Peroisa aqua (1217) *XII* 200
Pessenic mons (1217) *II* 176, 177
Pethce locus (1217) *II* 176, 177
Pethcheuch villa (1334) *Dod. 3* 233
Pethkouch villa (1334) *Dod. 3* 233
Pethmanouch prediolum (1334) *Dod. 3* 232
Petixi (Petku) via (1217) *I* 173, 175
Petkonis terra (1225) *III* 179
Petkovec selo III 181
Petrinja XV 206, *Dod. 2* 229
Petrouch possessio (1328) *XV* 209, 210, 213
Petrouch predium (1334) *XV* 213
Petrovac selo XV 211
Petrovina selo Dod. 3 232
Piauisema palus (1201) *XV* 206
piscina cruciferorum (1217) *I* 173, 175
Pišćanovec selo III 180
Planina (1279) *XVI* 217
Planina (1328) *XVI* 218
Planina selo VIII 193, *XVI* 217
Plesiuicha (1328) *Dod.* 2 229
Plituize vadum dictum Prodni (1201) *III* 179
Plješivica gora IX 196
Podbjelka gora IV 184
Podgorje posjed IX 195, 196
Podgrađe selo IX 195
Podogoria terrula (1235) *IX* 196
Podogoriense predium (1217) *IX* 195
Podsused V 186
Poloschicha terra (1328) *VI* 188, 189
Pomneu (1217) X 196, 197
Ponikui (1328) *VI* 188, 189
Ponikve IV 184, 185, *VI* 189
pons in palude Brestoua Mlaca (1217) *XII* 200
Popouch predium (1334) *VIII* 193, *Dod. 3* 232
Popouch terra (1334) *Dod. 3* 233
Popovčice rudina VIII 193
Popovdol selo IX 195
Popovec selo I 174, *VIII* 193, 194, *Dod. 3* 232
populus de Lonka (1328) *XV* 209, 211
populus regis (1217) *V* 185, 186
populus regis (1221) *Dod. 1* 223, 224
porta filiorum Chualc (1217) *XI* 197, 198
porta lapidea (1217) *II* 176
portus s. Jacobi (1334) *Dod. 3* 231
portus regis *XI* 198

portus regis (1334) *XVII* 221, *Dod. 3* 232
portus regis super Zauam (1334) *XVII* 221
portus super Zauam (1334) *Dod. 3* 232
Porutina III 180
Posavška Moslavina XI 198
posjed Blato XI 199
posjed Drenčina XV 203, *Dod. 3* 233
posjed Kalnik XIII 202
posjed Odra XV 203, *Dod.* 233
posjed Pribiševo XV 203, *Dod.* 233
posjed Sisak XV 203, *Dod.* 233
posjed Želin XII 198, 200
possessio Byenek (1334) *Dod. 3* 233
possessio Casna (1328) *XVI* 218
possessio Cheperlincz (1500) *III* 182
possessio Coznycha (1349) *XI* 199
possessio Culpatun (1228) *XV* 205
possessio magna Dolsicha (1328) *XV* 210, 213
possessio Drenchina superior et inferior (1328) *XV* 210, 213
possessio Emrehoucz (1500) *III* 182
possessio Endriol (1328) *VI* 188
possessio filiorum Arlandi (1328) *VI* 188, 189
possessio filiorum Laurencii (1328) *VI* 188
possessio Gorycha (1328) *XV* 209, 211
possessio Jakchoucz (1500) *III* 182
possessio Jazuenik (1328) *XV* 210, 213
possessio Lonka (1328) *VI* 188
possessio Odra (1328) *XV* 210, 213
possessio Otok (1349) *XI* 198, 199
possessio Petrouch (1328) *XV* 209, 210, 213
possessio ad s. Petrum in Volaula (1334) *IX* 196, *Dod. 3* 232
possessio Pratynia (1328) *XV* 210, 213
possessio Prelaca (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 232
possessio Preulaca (1347) *XI* 199
possessio Rabuch (1346) *IV* 185
possessio Rodes (1328) *VI* 187
possessio Scitech (1328) *XV* 208, 210, 213
possessio Stopen (1328) *XV* 210, 213
possessio Strelechko (1328) *XV* 210, 213
possessio Vryuch (1328) *XV* 208, 210, 213
possessio Zenth Kelemen (1500) *III* 182
possessio Zwynwsa (1500) *III* 182
possessiones in Prelaca (1349) *XI* 199
Potok selo I 174
potok Blaguša XVI 216
potok Bliznec Dod. 1 224, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 231
potok Bogačevo II 177
potok Črnomerec V 186
potok Drenovečki III 180
potok Duben XV 203, 204
potok Glavničica XVI 216
potok Globočec III 178
potok Glogovnica I 175
potok Gonjeva IX 195, 196
potok Gradna IX 195, 196
potok Jalševec III 181, *Dod. 1* 225
potok Jasenovec XVI 216
potok Kamešnica I 172, 175, *III* 180
potok Kašina VIII 192, *XVI* 215, 216
potok Kokošinec III 180
potok Koruška I 173
potok Kosnica XI 197, 198
potok Kostajnec VIII 193, *XVI* 215
potok Kukelnjak X 197
potok Kustošija V 186
potok Ljuba II 177
potok Mikulić VI 189
potok Mošćenica XV 204, *Dod. 2* 229
potok Obed XV 203, 204
potok Okićnica IX 196
potok Orehovec I 174, 175
potok Selnik I 174
potok Seljanec I 174, 175
potok Sepčina XV 206, 208
potok Šumski III 180
potok Velika X 197
potok Vrapčanec IV 184, *VI* 189
potok Vrtlin I 175
potok Vugrov VIII 193
potok Vukovdol XVI 216
potok Završje VI 187
Pračno Staro selo XV 213
Pratynia possessio (1328) *XV* 210, 213
predia in Dols (1334) *Dod. 3* 232
predia duo in Gay (1334) *Dod. 3* 231
predia Prezeka (1334) *Dod. 3* 232
predia circa Zauam (1334) *Dod. 3* 232
prediolum in Bidragh (1334) *Dod. 3* 231
prediolum Chakanouch (1334) *Dod. 3* 232
prediolum Pethmanouch (1334) *Dod. 3* 232
prediolum in Rabuch (1334) *IV* 185, *Dod. 3* 231
prediolum circa Zepnicham (1334) *Dod. 3* 231
predium Babichan (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
predium Blata (1334) *XII* 201, *Dod. 3* 231
predium circa Blatam (1334) *Dod. 3* 231
predium inferior Blizna (1334) *Dod. 3* 231
predium Bokoucha (1334) *Dod. 3* 232
predium Borichuelgi (1334) *III* 181
predium Braxanouch (1334) *Dod. 3* 232
predium Bukenryu (1334) *Dod. 3* 231

predium Chernechtw (1334) *XV* 213
perdium Colpatw cum Racoua (1334) *XV* 213
predium Demseuch (1334) *III* 181
predium Dobrodol (1334) *Dod. 3* 232
predium Donkouch (1334) *Dod. 3* 232
predium Drenchina (1215, 1217) *XV* 203, 204
predium Drenouch (1334) *III* 181
predium Dyeniseuch (1334) *III* 181
predium Endriolouch (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
predium Geremla (1334) *V* 186, *Dod 3* 231
predium Goricha (1334) *XV* 213
predium Isaac (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
predium insule s. Jacobi (1334) *Dod. 3* 231
predium Iuanouich (1334) *III* 181
predium Jalseuch (1334) *III* 181
predium Jalseuch superior (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 232
predium Jaron (1334) *Dod. 3* 231
predium Jazuenik (1334) *XV* 213
predium Kagennik (1334) *Dod. 3* 231
predium Lahen (1334) *XV* 213
predium Lezkouch (1334) *III* 181
predium Lonka (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 233
predium Lonka inferior (1334) *Dod. 3* 231
predium superior Lonka, *Dod. 3* 231
predium quondam Lourandi (1334) *III* 181
predium Madonnici vocatum (1334) *VI* 189, *Dod. 3* 231
predium condam Micou (1334) *III* 181, *Dod. 3*
predium supra molendina de Zagrabia (1334) *Dod. 3* 231
predium Nicodemusech (1334) *III* 181
predium Nouozelch (1334) *Dod. 3* 232
predium Obrezina (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 232
predium Odra (1215, 1217) *XV* 203, 204
predium Orthlinouch (1334) *III* 181
predium Othok (1334) *XVII* 221, *Dod. 3* 233
predium Petrouch (1334) *XV* 213
predium Podogoriense (1217) *IX* 195
predium Popouch (1334) *VIII* 193, *Dod. 3* 232
predium prebendale ad portum s. Jacobi (1334) *Dod. 3* 231
predium Pribisseu (1215, 1217) *XV* 203, 204
predium Pyauechna (1334) *XV* 213
predium Rodes (1334) *Dod. 3* 231
predium Scelane (1334) *XV* 213
predium Scitech (1215, 1217) *XV* 203, 204
predium condam Stephani circa fluvium currentem ad ecclesiam de Toplica (1334) *III* 181
predium quod tenet Stephanus Walpoth (1334) *III* 181
predium Stopnik (1334) *XV* 213
predium Strelechk (1334) *XV* 213
predium Strugh (1334) *Dod. 3* 231
predium Sydougay (1334) *Dod. 3* 231
predium quondam Thatar (1334) *II* 177, *III* 181
predium Thopolouch (1334) *VI* 189, *Dod. 3* 231
predium Toplissa (1181) *III* 178
predium Vulkodolia (1334) *Dod. 3* 232
predium Vynodol (1334) *XV* 214
predium Wlkmerch (1334) *Dod. 3* 231
predium Writ (1334) *XV* 210, 213
predium in Zauersya (1334) *VI* 187, *Dod. 3* 231
predium Zigeth (1334) *XI* 199, *XVI* 221, *Dod. 3* 233
predium in Zepnicha (1334) *Dod. 3* 233
predium Ziuinaria (1334) *Dod. 3* 232
Prelaca possessio (1334) *XI* 199, *Dod. 3* 232
Prelaka, possessiones in (1349) *XI* 199
Prepustouch terra (1334) *Dod. 3* 233
Prepuštovec selo XVI 215, *Dod. 3* 233
Pretoka superior (1328) *XV* 210, 212
Preulaca insula (1217) *XIV* 202, 203
Preulaca possessio (1347) *XI* 199
Prevlaka selo XI 199
Prezeka (1328) *Dod. 2* 227, 228
Prezeka, predia (1384) *Dod. 3* 232
Pribisseu predium (1215, 1217) *XV* 204, 205
Pribiševo posjed XV 203, *Dod. 3* 233
Prodani rivus (1217) *IV* 183, 184
Prodni, vadum Plituize (1201) 179
Progni brod (1217) *III* 187, 179
Prozorje selo VIII 192
Ptuj VIII 192
Purgarija selo IX 195
puteus Lubawod (1221) *Dod. 1* 224
Pyauechna predium (1334) *XV* 213
Pyauichna lacus (1228) *XV* 205, 206

Q

quadrivium (1217) *VIII* 192, 193

R

Rabuch (1217) *IV* 183
Rabuch equitatura (1334) *IV* 185, *Dod. 3* 232
Rabuch possessio (1346) *IV* 185

Rabuch prediolum (1334) *IV* 185, *Dod. 3* 231
Rabuch rivulus (1328) *VI* 188, 189
Rabuch terra (1217) *IV* 183
Rabuch villa (1334) *Dod. 3* 230
Racou (1228) *XV* 205, 206
Rakovčuvar rudina XV 206
Rakovo rudina XV 206
Rebro brijeg IV 185
Redridol (1217) *XVII* 221
Remetinec selo XVII 221
Resnek (1217) *XIV* 202
Resnička Trnava selo XIV 202
Resnik selo XIV 202, *Dod. 3* 233
Retkouch equitatura (1334) *Dod. 3* 232
Retkouch villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Retkouch villa (1334) *Dod. 3* 230
Retkovec selo Dod. 3 230, 232
Reznek (1334) *Dod. 3* 233
Ribnjačine rudina I 175
rijeka Kupa XV 203, 204
rijeka Odra XI 197, *XV* 203, 204
ripa Zawe (1217) *VIII* 192
rivulus (1217) *VI* 187
rivulus Bachun (1328) *Dod. 2* 227
rivulus Bogactua (1217) *II* 176, 177
rivulus Camesca (1217) *I* 175
rivulus Circuesche (1328) *Dod. 2* 226
rivulus Cocosinec (1225) *III* 179, 180
rivulus Coprumich (1217) *I* 173, 175
rivulus Cozopor (1228) *XV* 205, 207
rivulus Globossa (1181) *III* 178
rivulus Lubesiza (1217) *II* 176, 177
rivulus Orchoech (1217) *I* 173, 174
rivulus Rabuch (1328) *VI* 188, 189
rivulus Slatynic (1225) *III* 180
rivulus Zepnica (1217) *VIII* 192, 193
rivus (1217) *V* 186
rivus Cassina (1328) *XVI* 218, 219
rivus Cosniza (Cosnicha) (1217) *XI* 197, 198
rivus Globocizo (1217) *III* 178
rivus Gonneua (1217) *IX* 195
rivus Jaurynicha (1328) *VI* 188
rivus Kozdanech (1328) *XV* 209, 211
rivus Maschonicha (1328) *Dod. 2* 228, 229
rivus Mocricha (1328) *XV* 209, 211
rivus Prodani (1217) *IV* 183, 184
rivus Szlepeht (1228) *XV* 203, 206
rivus Tresteruk (1217) *IX* 195
rivus Zaursia (1328) *VI* 188, 189
rivus Ztrugua (1217) *XVII* 221
Rodes possessio (1328) *VI* 188
Rodes predium (1334) *Dod. 3* 231
Rodos terra (1221) *I* 176, *Dod. 1* 223
Rudarska draga IX 195
Rudeš, Zagreb VI 189, *Dod. 1* 223, 224, *Dod. 3* 231

S

Sabia loca (1217) *I* 173, 175
Samobor IX 195
Sava rijeka IV 184, 185, *VI* 188, *VIII* 193, *IX* 195, *XI* 198, *XII* 199, *XV* 203, *XVII* 220, *Dod. 3* 231
Sawa (1217) *XVII* 220, 221
Scelane predium (1334) *XV* 213
Scep via magna et pupplica (1347) *XI* 198
Scepcina fluvius (1228) *XV* 206, 207
Scepnica (1217) *XIV* 202
Scepniche apud ecclesiam omnium sanctorum (1328) *Dod. 2* 227, 228
Scitech possessio (1328) *XV* 208, 210, 213
Scitech predium (1215, 1217) *XV* 203, 204
Sciteht (1228) *XV* 205, 206
Scopiza meta (1217) *XI* 198
Sechi villa (1217) *XVII* 220
Sela kod Siska XV 213
Selin meta (1217) *XI* 198
Selnik potok I 174
selo Bačun Dod. 1 224, *Dod. 2* 227, 228, *Dod. 3* 233
selo Bedovo III 182, 183
selo Belovar - Moravče VII 192
selo Bidrovec Dod. 2 228, *Dod. 3* 231
selo Bistrička Poljanica VI 189
selo Blaguša VIII 192, *XVI* 215, 216
selo Blato XII 199, 200, *XVII* 221, *Dod. 3* 231
selo Blinja Dod. 2 229, 230
selo Bliznec Dod. 3 231
selo Borčec IV 184
selo Borićevec III 181
selo Botinec XII 201
selo Branovec VII 191, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 232
selo Brest XV 213
selo Brestje XIV 202, *Dod. 3* 233
selo Brezovica XII 201, *XVII* 220
selo Budičina Dod. 2 229
selo Buševac XV 211
selo Cerje VIII 192, 194
selo Crkvena Ves XVI 219
selo Crnčevec I 174
selo Čehi XVII 220
selo Čehi Donji XII 200
selo Čehi Gornji XII 200
selo Čista Mlaka XI 197
selo Črnčevec I 174
selo Črnec XV 206, 208
selo Črnile III 179
selo Čučerje VII 190, 191, *Dod. 1* 224
selo Čugovec Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
selo Čulinec VII 190, 191, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 231

selo Dankovec Dod. 2 228, *Dod. 3* 232, 233
selo Degidovec VII 191
selo Deščevec Dod. 2 228
selo Dobrodol Dod. 3 232
selo Drenovec III 181
selo Dužica XV 204
selo Gaj Dod. 2 228, *Dod. 3* 231
selo Gajišće Dod. 2 228
selo Glavnica VIII 192, *XVI* 216
selo Glavničica VIII 193
selo Glogovnica I 175
selo Gonjeva IX 195
selo Goričica XV 206, 213
selo Gračani Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
selo Granešina VII 190, 191, *Dod. 3* 232
selo Hižanovec I 174, 175
selo Hrastovec III 181
selo Hrastovica XV 214, *Dod. 2* 229
selo Hraščina Dod. 3 233
selo Imbrihovec III 182
selo Ivanec I 175
selo Ivanjarijeka VIII 193
selo Jakopovec III 178
selo Jalševec III 181
selo Jalševec Dod. 2 228, *Dod. 3* 232, 233
selo Jalžabet III 182
selo Jasenovec XVI 216
selo Jazvenik XV 213
selo Jošavica Dod. 2 229
selo Kalnik I 174, 175
selo Kašina VIII 192, *XVI* 215, 218, *Dod. 2* 226, *Dod. 3* 230, 232, 233
selo Kelemen III 182
selo Kobiljak VIII 194
selo Konjščica IX 195
selo Kosnica XI 197, 198
selo Laz XVI 217
selo Lekenik XV 204
selo Lekenička Poljana XV 204
selo Leskovec III 181
selo Lovrentovec III 181
selo Ljubešćica III 179
selo Mahovo XI 193
selo Mala Gorica XV 211, 213, 214
selo Mala Mlaka XI 197
selo Markovo Polje VII 191
selo Markuševac Dod. 2 227, 228, *Dod. 3* 233
selo Martinkovec III 178
selo Martinskaves XI 198
selo Miroševec Dod. 3 238
selo Mlinovi Dod. 3 231
selo Nart VIII 194
selo Novaci VIII 192
selo Novoselec Dod. 3 232
selo Oborovo XI 198
selo Oborovska Preseka Dod. 3 232
selo Obrezina XI 198, *Dod. 3* 232
selo Odra XII 200
selo Opatovina Dod. 3 231
selo Oporovec VII 190, 191, *Dod. 1* 225, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 230, 232
selo Otočec XVII 221
selo Otok XVII 221
selo Petkovec III 181
selo Petrovac XV 211, 213
selo Petrovina Dod. 3 232
selo Piščanovec III 180
selo Planina VIII 193, *XVI* 217
selo Podgrade IX 195
selo Popovdol IX 195
selo Popovec I 174
selo Popovec VIII 193, 194, *Dod. 3* 232
selo Potok I 174
selo Pračno Staro XV 213
selo Prepuštovec XVI 215, *Dod. 3* 233
selo Prevlaka XI 198
selo Prozorje VIII 192
selo Purgarija IX 195
selo Remetinec XVII 221
selo Resnička Trnava XIV 202
selo Resnik XIV 202, *Dod. 3* 233
selo Retkovec Dod. 3 230, 232
selo Sesvete VII 190, *VIII* 192, *XIV* 202, *XV* 211, *XVI* 216, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 230, 231, 232
selo Sesvetski Kraljevec VIII 192, 194
selo Setuš XV 212
selo Sop XI 198
selo Sopnica VIII 193, *XIV* 202, *Dod. 3* 231, 233
selo Stenjevec IV 184, 185
selo Strelječko XV 213
selo Stupnik XII 201, *XVII* 220
selo Stupno XV 213
selo Sv. Marija Okićka IX 196
selo Sv. Mate XVI 217
selo Sv. Petar Orehovec I 174
selo Sviblje VIII 194
selo Svibovec III 182
selo Šašinovec VIII 192, 194
selo Ščitarjevo XI 198, 199, *XV* 211, *Dod. 3* 232
selo Šimunčevec Dod. 1 225
selo Štefanovec Dod. 2 228
selo Trnava Dod. 2 228, *Dod. 3* 231, 233
selo Tuhovec III 178, 179, 182
selo Valpotovec III 181
selo Veliko Budaševo XV 206
selo Velika Mlaka XI 197
selo Vidovec Dod. 2 228
selo Vojnovec I 175
selo Vrapče IV 183, 184, *V* 186, *VI* 187, *Dod. 3* 230, 231, 232
selo Vrtlinovec III 179, 181
selo Vugrovec VIII 193, *XVI* 215, 216, *Dod. 3* 233

selo Vukomerec Dod. 3 231
selo Vurot XV 210, 213
selo Zamladinec I 174
selo Završje VI 187, *Dod. 3* 231
selo Zdenčina IX 196
selo Žažina XV 211
selo Želin XI 198
selo Željezno Desno XV 212
Seljanec potok I 174, 175
semita pastoralis (1225) III 179
Sepčina potok XV 204, 208
Sepnicha prope ecclesiam omnium sanctorum (1334) *Dod. 3* 233
sessiones antique (1347) *XI* 198
Sesvete selo VII 190, *VIII* 192, *XIV* 202, *XV* 211, *XVI* 216, *Dod. 2* 228, *Dod. 3* 230, 232
Sesvetski Kraljevec selo VIII 192
Setuš selo XV 212
Siget rudina XVII 221
Sihcneh et Werethe terra (1217) *XIV* 202
silva Hroztinouech (1328) *XV* 209, 211
silva magna (1217) *VIII* 192
silva Megnaknea (1228) *XV* 205, 206
silva Wlcilog (1217) *XII* 200
Siprača šuma I 174
siroca greda (1328) *XV* 210, 212
Sisak VIII 192, *XV* 203
Sisak posjed XV 203, *Dod. 3* 233
Slatynic rivulus (1225) *III* 180
Sljeme brijeg Dod. 1 224, *Dod. 2* 228
Sop selo XI 198
Sopnica brijeg VIII 193, *XVI* 218
Sopnica selo VIII 193, *XIV* 202, *Dod. 3* 231, 233
Sowa (1221) *Dod. 1* 223
Starjak X 197
Stelemen, cacumen montis (1328) *Dod. 2* 227
Stelopmerch (1328) *Dod. 2* 227
Stenjevec selo IV 184, 185
Sterma pec mons (1221) *Dod. 1* 224
Stolpna (1328) *XV* 210, 212
Stopen possessio (1328) *XV* 210, 213
Stopnik predium (1334) *XV* 213
strata magna (1217) *I* 173, 174, *V* 185, 186, *VIII* 192, *IX* 195, 196
Strelechk predium (1334) *XV* 213
Strelechko possessio (1328) *XV* 210, 212
Strelječko selo XV 213
Stremapech (1328) *Dod. 2* 227
Strmopeć brijeg Dod. 1 224, *Dod. 2* 228
Strugh predium (1334) *Dod. 3* 231
Struscogoy (1221) *Dod. 1* 224
Struzeht alveus Szaue (1228) *XV* 205, 206
Stružec XV 206, 208
Studenc (1225) *III* 179, 180
Stupnik selo XII 201, *XVII* 220
Stupno selo XV 213
Suiblom (1331) *XI* 198
supercilium montis (1217) *VII* 190, 191
Susjedgrad IV 185
Sv. Ivan Zelina VIII 193, *XVI* 216
Sv. Marija Okićka selo IX 196
Sv. Martin kod Prozorja VIII 193
Sv. Mate selo XVI 217
Sv. Petar Orehovec selo I 174
Sviblje selo VIII 194
Svibovec selo III 182
Svinuša selo III 182
Sydougay predium (1334) *Dod. 3* 231
Syprach aqua (1217) *I* 173, 174
Szaua (1228) *XV* 205, 206
Szlepeht rivus (1228) *XV* 205, 206

Š

Šašinovec selo VIII 192, 194
Ščitarjevo selo XI 198, 199, *XV* 211, *Dod. 3* 232
Šimunčevec selo Dod. 1 225
Štefanovec selo Dod. 2 228
šuma Grabovica XV 212
šuma Kosnička XI 198
šuma Međuđerje XV 212
šuma Siprača I 174
Šumski potok III 180

T

templariorum meta (1217) *I* 173, 175
templariorum terra (1217) *VIII* 192
Ternaue fluvius (1334) *Dod. 3* 233
Ternouaznas (1328) *XV* 210, 211
terra Babichan (1334) *VI* 188
terra Blata (1217) *XII* 200
terra circa Blata (1334) *XII* 200
terra Bobichan (1328) *VI* 188
terra Bogedani (1201) *I* 174
terra Braten (1221) *I* 176, *VII* 191, *Dod. 1* 223, 225
terra Brezt (1328) *XV* 208, 210
terra canonicorum (1217) *VIII* 192, 193
terra capituli Zagrabiensis in vicinitate Grecensis (1328) *Dod. 2* 226
terra Casina (Cassina) (1217) *VIII* 192
terra Casna (1295) *XVI* 217
terra Cassina cum Blagussa (1217) *XVI* 216
terra castrensium (1217) *VI* 187
terra Ciriaci prepositi (1217) *XII* 200
terra civilis Cihcne (1217) *VII* 190
terra Cluch (1334) *VI* 188, *Dod. 3* 231
terra Coeani (1217) *XIV* 200
terra Cozolyn (1279) *XVI* 216
terra cruciferorum (1328) *Dod. 2* 227
terra cruciferorum de Planina (1279) *XVI* 217
terra Cupuc (1221) *I* 176, *Dod. 1* 123, 124

terra Dolsyche puzte (1328) *XV* 210, 211
terra Egidii comitis (1217) *VII* 190, 191
terra episcopi (1217) *VII* 190, 191
terra episcopi (1221) *Dod. 1* 225
terra episcopi (1328) *Dod. 2* 227
terra Gremla (1217) *V* 185, 186
terra Goremla (1328) *VI* 187
terra Isani (1217) *I* 173, 174
terra Jaroslay (1217) *XII* 200
terra Kemluk (1217) *XIII* 202
terra Kozolin (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 230
terra Ladochuech (1328) *XVI* 217, 218
terra Loca (1228) *XV* 206, 207
terra Lonka (1328) *XV* 209, 211
terra Narad (1217) *XII* 200
terra Nicolai filiorum (1217) *VI* 187
terra Opor (1217) *VII* 190
terra Poloschicha (1328) *VI* 188, 189
terra Popouch (1334) *Dod. 3* 233
terra populorum regis (1221) *Dod. 1* 223, 224
terra Prepustouch (1334) *Dod. 3* 233
terra Rabuch (1217) *IV* 183
terra Rodos (1221) *I* 176, *Dod. 1* 223, 224
terra et possessio capituli Scitech (1328) *XV* 208
terra Sihcneh et Werethe (1217) *XIV* 202
terra templariorum (1217) *VIII* 192
terra Thupal ultra et circa Zauam ad portum regis (1334) *XVII* 221, *Dod. 3* 232
terra Toplica (1225) *III* 179
terra Toplicha (1237) *III* 181
terra Toplucha (1252) *III* 181
terra Tupal (1217) *XII* 200, *XVII* 220, 221
terra Vinodol (1328) *XV* 214
terra Wekezlai (1217) *XVII* 221
terra Widuse (1221) *I* 176, *Dod. 1* 223, 224
terra arabilis Wlko (1328) *XVI 218*
terra Zawarsia (1217) *VI* 187
terra Zaursya (1328) *VI* 187
terra Zechi (1217) *XII* 200
terra Zigeth (1313) *XVII* 221
terrula Podogoria (1235) *IX* 196
Teškovec brijeg IV 185
Thestenzko (1328) *XV* 210, 212
Thoplica (1334) *Dod. 3* 233
Thopolouch predium (1334) *VI* 189, *Dod. 3* 231
Thupal terra (1334) *XVII* 221, *Dod. 3* 232
Toplica, ecclesia de (1334) *III* 181
Toplica terra (1225) *III* 179
Toplicha terra (1237) *III* 181
Toplissa predium (1181) *III* 178
Topliza (1217) *III* 178
Toplucha terra (1252) *III* 181
Tornaua villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Tornoa cum terra Coeani (1217) *XIV* 202
Totarova zemlja (1217) *II* 176
Tresteruk rivus (1217) *IX* 195
Trnava selo Dod. 2 228, *Dod. 3* 233
Trnava Resnička selo XIV 202
Trnje, Zagreb XI 198, *XVII* 221
Trušće rudina IX 195
Tuhovec Selo III 178, 179, 182
Tupal terra (1217) *XII* 200, *XVI* 220, 221, *Dod. 3* 231
Turek Jarek VII 191
Turopolje XI 198, *XII* 200, *XVII* 221

V, W

vadum Plutuize dictum Prodni (1201) *I* 179
vallis (1217) *VII* 190, 191
vallis Borch (1328) *VI* 188, 189
vallis Brestroa (1217) *I* 173, 175
vallis magna ad Lah (1217) *I* 173, 175
vallis Pegsce (1217) *I* 173, 175
Valpotovec selo III 181
Warastenses (1217) *III* 178
Waratyzlai meta (1217) *IV* 184
Varaždin I 175, *III* 178, 179, *XVI* 217
Varaždinbreg selo III 178, 179, 180
Varaždinske Toplice II 177, *III* 178, 179, 180, 181, *Dod. 3* 233
Wekezlai terra (1217) *XVII* 221
Velika potok X 197
Velika Luka rudina XV 211
Velika Mlaka selo XI 197
Veliki Kalnik brdo I 175
Veliko Budaševo selo XV 206
Vgra (1217) *VIII* 192, 193
Vgra (1328) *XVI* 217
via (1328) *XVI* 218, 219
via ad Lomkam tendens (1217) *IV* 184
via ad terram Bobichan (1328) *VI* 188
via antiqua (1228) *XV* 205
via antiqua (1328) *Dod. 2* 227
via antiqua prope Suiblom (1331) *XI* 198
via Crisiensis (1217) *I* 173
via exercitualis (1217) *VIII* 192, 193
via Houhodut (1217) *XII* 201, 202
via in qua currus transeunt (1217) *XII* 200, 201
via magna (1217) *III* 178, 179, *IX* 195, 196
via magna (1221) *Dod. 1* 223, 224
via magna (1328) *VI* 187, 188
via magna Coziherbet (1225) *III* 179, 180
via magna et pupplica Scep dicta (1347) *XI* 198

via magna levata (1201) *III* 179
via magna que de Vinodol vadit versus Hraztovicham (1328) *Dod. 2* 228, 229
via magna que ducit ad Monoslou (1217) *XI* 198
via magna que vadit de Lippa (1328) *XV* 209, 210, 211
via magna que veniet de Suseria (1217) *VII* 190
via magna ubi est pons (1217) *XVI* 215, 216
via Petixi (Petku) (1217) *I* 173, 175
via Pomneu (1217) *X* 196, 197
via publica per quam itur ad Vorosd (1279) *XVI* 217
via pupplica euns in Bachun (1328) *Dod. 2* 227
via que ducit in Gumenzam (1217) *VIII* 192
via que ducit ad Zelin (1217) *XII* 200
via qua itur in Vgram (1217) *VIII* 192, 193
via que pergit versus Sciteht (1228) *XV* 205, 206
via que vadit ad Lippam (1328) *XV* 209, 210, 211
via que vadit ad Ponikui (1328) *VI* 188, 189
via que vadit de Visceko ad Plesiuicham (1328) *Dod.* 2 229
via que vadit in Goricham (1328) *XV* 209, 211
via que vadit versus Medue (1328) *VI* 188, 189
via regis (1217) *VII* 190, *XIV* 203
via Struscogoy (1221) *Dod. 1* 224
via tendens ad ecclesiam (1217) *IV* 184
via Worosd (1217) *I* 173, 175
Vidouch villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Vidovec selo Dod. 2 228
Widuse terra (1221) *I* 176, *Dod. 1* 223
villa apud ecclesiam omnium sanctorum (1334) *Dod. 3* 230
villa Bachun (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Bidragh (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Braynoch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Brezth (1328) *Dod.* 2 227, 228
villa Casna (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 230
villa Chudkoch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Chudkouch (1334) *Dod. 3* 233
villa Cricanouch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Descenoch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Denkouch (1328) *Dod.* 2 227, 228
villa Donkouch (1334) *Dod. 3* 233
villa Faiz olim nunc Craleuch vulgariter nuncupata (1328) *Dod. 2* 226
villa fratrum predicatorum de Zagrabia (1328) *Dod. 2* 227
villa Godegoych (1334) *Dod. 3* 233
villa Godigoych (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Jalseuch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Jalseuch inferior (1334) *Dod. 3* 233
villa Jelenouch (1334) *Dod. 3* 233
villa Lepawez (1334) *Dod. 3* 230
villa Miroseuch (1334) *Dod. 3* 233
villa Oprouch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Oprouch (1334) *VII* 191, *Dod. 3* 230
villa Pethcheuch (1334) *Dod. 3* 233
villa Pethkouch (1334) *Dod. 3* 233
villa Rabuch (1334) *Dod. 3* 230
villa sacerdotis (1217) *I* 173
villa Sechi (1217) *XVII* 220
villa Stephani nigri (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa *s.* Symonis (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Tornaua (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Vidouch (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Wlkodolia (1328) *Dod. 2* 227, 228
villa Wrasilaz (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 233
vinea Ciriaci prepositi (1217) *XVI* 215, 216
vinea Vitalis (1217) *I* 173, 174
vinea Wlchech (1328) *Dod. 2* 228, 229
Vinodol terra (1328) *XV* 214, *Dod. 2* 226, 228, 229
Visceko (1328) *Dod. 2* 229
Vitalis vinea (1217) 173, 174
viva Odra (1328) *XV* 210, 212
Wlachun aqua (1217) *XII* 200
Wleilog silva (1217) *XII* 200
Wlcomerii mons (1217) *III* 178
Wlica fluvius (1217) *X* 196, 197
Wlkmerch predium (1334) *Dod. 3* 231
Wlko, terra arabilis (1328) *XVI* 218
Wlkodolia villa (1328) *Dod. 2* 227, 228
Vmoli locus (1217) *I* 173, 174
Vojnovec selo I 175
Volaula possessio (1334) *IX* 196, *Dod. 3* 232
Wolcmery mons (1181) *III* 178
Worosd via (1217) *I* 173, 175
Worosd (1225) *III* 179, 180
Vorosd (1279) *XVI* 217
Worosd via (1217) *I* 173, 175
Vrabečka gora VI 189
Vrapče selo IV 183, 184, *V* 186, *VI* 187, *Dod. 3* 230, 231, 232
Vrapčanec potok IV 184, *VI* 189
Vratno I 175, *II* 176
Wrasilaz villa (1334) *XVI* 219, *Dod. 3* 233
Wrazilaz (1327) *XVI* 217
Vražji Laz XVI 217, *Dod. 3* 233
Writ predium (1334) *XV* 210, 213
Vrtlin potok I 175

Vrtlinovec selo III 179, 181
Vruit locus (1228) *XV* 205, 206, 210
Vryuch possessio (1328) *XV* 208, 210, 213
Vugrov potok VIII 193
Vugrovec selo VIII 193, *XVI* 215, 216, *Dod. 3* 233
Vukomeračka gora III 178
Vukomerec selo Dod. 3 231
Vukomeričke gorice X 197
Vukovdol brijeg XVI 216, *Dod. 3* 232
Vukovdol potok XVI 216
Vulkodolia predium (1334) *Dod. 3* 232
Vurot selo XV 210, 213
Vynodol predium (1334) *XV* 214

Y

Yalsewec (1225) *III* 179, 180
Yelseuc aqua (1221) *Dod. 1* 225

Z

Zagorje Hrvatsko XV 210, *XVI* 217, *Dod. 3* 233
Zagorya (1334) *Dod. 3* 233
Zagrabia (1217) *VII* 190
Zagrabia (1328) *Dod. 2* 226
Zagrabia (1334) *Dod. 3* 231
Zagrabiensis districtus (1327) *XVI* 217
Zagrabienses metae (1217) *III* 178
Zagreb IV 183, *V* 185, *VI* 187, *VII* 190, *XI* 198, *XII* 199, 201, *XIV* 203, *XVII* 220, *Dod. 2* 226, *Dod. 3* 230
zagrebački Gradec V 186, *VI* 187, *VIII* 194, *Dod. 1* 223, *Dod. 3* 231
Zalatin (1328) *Dod. 2* 229
Zamladinec selo I 174
Zaua (1269) *XVI* 216
Zaua (1328) *VI* 188
Zaua (1334) *Dod. 3* 232
Zawa (1217) *IV* 184, *VIII* 192, *XVII* 220
Zaue aqua (1228) *XV* 205, 206, 210
Zauersya predium (1334) *VI* 187
Zaursia rivus (1328) *VI* 188, 189
Zaursya terra (1328) *VI* 187
Zawa (1217) *IV* 184, *VIII* 192
Zawarsia terra (1217) *VI* 187
Zauersya predium (1334) *Dod. 3* 231
Zawnca (1217) XVII 221
Završje potok VI 187, *Dod. 2* 226
Završje selo IV 183, *VI* 187, *Dod. 3* 231
Zdenčina selo IX 196
Zechi terra (1217) *XII* 200
Zelin (1217) *XII* 200
zemlja Habraamova XII 202
zemlja Zomarova (1217) *X* 196
zemlje Baranove XIV 202
Zenth Kelemen possesio (1500) *III* 182
Zepnica rivulus (1217) *VIII* 192, 193
Zepnicha prediolum (1334) *Dod. 3* 231
Zepniche (1328) *XVI* 217
Zigeth predium (1334) *XI* 199, *XVI* 221, *Dod. 3* 233
Zigeth terra (1313) *XVII* 221
Zitech, comitatus de (1334) *XV* 213, *Dod. 3* 233
Ziuinaria predium (1334) *Dod. 3* 232
Zloyna meta (1328) *VI* 188, 189
Zomarova zemlja (1217) *X* 196
Zopoth fluvius (1279) *XVI* 217
Zowa magna (1217) *XVII* 221
Ztrugua rivus (1217) *XVII* 221
Zucher aqua (1221) *Dod. 1* 224
Zumzed castrum (1346) *IV* 185
Zwynwsa possessio (1500) *III* 182
Zyunar (1328) *XV* 210, 212

Ž

Žažina selo XV 211
Želin posjed XII 198
Želin selo XI 198
Željezno Desno selo XV 212
Žitnjak, Zagreb XI 198

SADRŽAJ:

Akademik *Grga Novak*, Nobiles, populus i cives – komuna i universitas u Splitu 1525.–1797. 5

Akademik *Mijo Mirković*, Ravenske poljoprivredne radne zadruge 41

Akademik *Mijo Mirković*, Poljoprivredne radne zadruge u Emiliji 67

Stjepan Antoljak, Konavoska buna u središtu jednog dijela evropske diplomacije 107

Josip Bösendorfer, Istočna granica Tomislavove, Krešimirove i Zvonimirove Hrvatske u savsko-dravskom interamniju . . . 143

Lelja Dobronić, Topografija zemljišnih posjeda zagrebačkog kaptola prema izvorima XIII. i XIV. stoljeća 171

Tehnička redakcija i oprema
RADOSLAVA N. HORVATA

Korekturu izvršio dr. IVAN ILIĆ

Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije

Strojni slog
M. ADAMEK, S. DROLC i F. GRUBEŠIĆ

Prelom FRANJO MESAROŠ

Štampali
MARIO POTOČNJAK i BRANKO STAROVEŠKI

Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije